

ISSN (Print) 2616-7255

ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian
National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы

HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series

Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ.

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

2(143)/ 2023

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2023

Astana, 2023

Бас редактор:

Сыдыков Е.Б., т.г. д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының вице-президенті, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары – **Жанбосинова А.С.,** т.г.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары **Медеуова К.А.,** ф.г.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары **Смагулов М.Н.,** Ph.D., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Амангельдиев А.А.,** оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Иващенко Я.С. к.г.д., проф., Новосибирск мемлекеттік техникалық университеті, Новосибирск, Ресей (философия)

Бисенова А. қауымд. проф., Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан

Нелли Бекус проф., Эксетер университеті, Ұлыбритания

Кунитакэ Садакатсу проф., Нара ұлттық мәдени құндылықтар ғылыми-зерттеу институты, Нара, Жапония (тарих)

Йовита Рада Ph.D., проф., Тюбинген университеті, Тюбинген, Германия

Меньковский В.И. т. г. д., проф., Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь

Дашковский П.К. т. г. д., проф., Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей

Аблажей Н. т. г. д., проф., РҒА СБ тарих институты, Новосибирск, Ресей

Аманжолова Д. т. г. д., профессор, РҒА Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей

Фальков Я.А. Ph.D., Тель-Авив университеті, Герцлия, Израиль

Таймагамбетов Ж.К. т. г. д., проф., ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

Томохико Уяма т. г. д., проф., Хоккайдо университеті, Саппоро, Жапония

Ковальская С. т.г. д., проф., ЕҰУ им. Л. Н. Гумилев, Астана, Қазақстан

Есенова С. Ph.D., ассоц. профессор, Калгари университеті, Калгари, Канада

Умиткалиев У. Тарих ғылымдарының кандидаты, археология және этнология кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев, Астана, Қазақстан

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31- 413)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Жауапты хатшы: **Изтелеуова Е.А., Тубышева А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.

07.09.2021 ж. № KZ11VPY00039795 -тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 10 дана.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі ,13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 413)

Editor-in-Chief:

Sydykov Ye.B., *Doctor of Historical Sc., Professor, Academician, Vice-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Deputy Editor-in-Chief –

Responsible editor (history)

Deputy Editor-in-Chief

(philosophy)

Deputy Editor-in-Chief

(religious studies)

Responsible editor

Zhanbossinova A.S., *Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Medeuova K.A., *Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Smagulov M.N., *Ph.D., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Amangeldiev A.A., *Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Ivashchenko Ya.S.

Doctor of Culturology, Professor, Novosibirsk State Technical University, Novosibirsk, Russia (Philosophy)

Bisenova A.

Assoc.professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

Nelly Bekus

Prof., University of Exeter, UK

Kunitake Sadakat

Professor, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Nara, Japan

Ioviță, Radu

Ph.D., Professor, University of Tübingen, Tübingen, Germany

Menkovsky V.I.

Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus

Dashkovckiy P.

Doctor of Historical Sc., Prof., Altai State University, Barnaul, Russia

Ablazhey N.

Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of History, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia

Amanzholova D.

Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of Russian History RAS, Moscow, Russia

Falkov Ya.A.

Ph.D., Tel Aviv University, Herzliya, Israel

Taimagambetov Zh.K.

Doctor of History, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Tomohiko Uyama

Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan

Kovalskaya S.

Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Yesenova S.

Ph.D., Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada

Umitkaliyev U.

Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archeology and

Ethnology,

L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev str., of.402, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31- 413)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Responsible secretary: **Izteleuova Ye.A., Tubysheva A.**

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number No. KZ11VPY00039795 from 07.09.2021

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 10 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., **Astana**, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31-413)

Главный редактор:

Сыдыков Е.Б., д.и.н., проф., академик, вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора – ответственный редактор (история):	Жанбосинова А.С. , д.и.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Заместитель главного редактора (философия):	Медеуова К.А. , д.ф.н., проф. ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Заместитель главного редактора (религиоведение):	Смагулов М.Н. , Ph.D., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Ответственный редактор	Амангельдиев А.А. , старший преподаватель кафедры философии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Иващенко Я.	д.к.н., проф., Новосибирский государственный технический университет, Новосибирск, Россия
Бисенова А.	доцент, Назарбаев университет, Астана, Казахстан
Нелли Бекус	Профессор, Университет Экзетер, Великобритания
Кунитакэ Садакатсу	профессор, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей Нара, Нара, Япония
Рада Йовита	Ph.D., профессор, Тюбингенский университет, Тюбинген, Германия
Меньковский В.	д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь
Дашковский П.	доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия
Аблажей Н.	доктор исторических наук, профессор, Институт истории Сибирского отделения Российской академии наук, Новосибирск, Россия
Аманжолова Д.	доктор исторических наук, профессор, Институт русской истории РАН, Москва, Россия
Фальков Я.	Ph.D., Тель-Авивский университет, Герцлия, Израиль
Таймагамбетов Ж.	доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК, Астана, Казахстан
Томохико У.	д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония
Ковальская С.	доктор исторических наук, профессор, Евразийский Национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан
Есенова С.	Ph.D., ассоц. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада
Умиткалиев У.	к.ист.н., заведующий кафедрой археологии и этнологии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-413)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Ответственный секретарь: **Изтелеуова Е.А., Тубышева А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан. Регистрационный номер № KZ11VPY00039795 от 07.09.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 10 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Historical Sciences. Philosophy. Religion Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение

№ 2(143)/2023

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Әбділәшім Д. Цин патшалығының Қазақ хандығына жолдаған дипломатиялық хаттарынан бір нұсқа (1790 ж.)

Abdilashim D. A Version of Diplomatic letters from the Qing Dynasty to the Kazakh Khanate (1790)

Абдилашим Д. Из версии дипломатических писем династии Цин Казахскому ханству (1790 г.) 8

Алишкенова А., Мусабалина Г. Оңтүстік өңірдегі балалар денсаулығын сақтау жүйесінің тарихы

Alshykenova A., Mussabalina G. History of the child health care system in the southern region

Алишкенова А., Мусабалина Г. История системы детского здравоохранения в южном регионе 18

Аманжолова Д. Қазақ АССР әлеуметтік-мәдени кеңістігінің динамикасы туралы 1920-1930 жылдардағы деректі фильм

Amanzholova D. Documentary films of the 1920s-1930s about the dynamics of the socio-cultural space of the Kazakh ASSR

Аманжолова Д. Документальное кино 1920-1930-х гг. о динамике социокультурного пространства Казахской АССР 33

Қайыркен Т., Ильясова З., Әлібекұлы А. Ежелгі және ортағасырлардағы Сырдария, Талас және Жетісу өңіріндегі қалалардың тарихи-географиясы туралы деректер мен зерттеулер

Kaiyrken T., Ilyassova Z., Alibekuly A. Data and studies on the historical geography of ancient and medieval settlements in the Syr Darya, Talas, and Semirechye areas

Қайыркен Т., Ильясова З., Әлібекұлы А. Источники и исследования по исторической географии древних и средневековых городов Сырдарьи, Таласа и Семиречья 54

Сайкенева Д. Түркі елдерінің мифопоэтикалық әлеміндегі «өз және өзге»: адам бейнесіндегі өзгешелік жер асты әлеміне жататындығының белгісі ретінде

Saikeneva D. «Us and them» in mythopoetic world of Turks: otherness as a sign of belonging to the other world

Сайкенева Д. «Свой и чужой» в мифопоэтическом мире тюрков: инаковость как признак принадлежности к нижнему миру 74

Сактаганова З., Шапагатова Д. 1954-1964 жж. Орталық Қазақстандағы балалар үйлері: ұйымдастырушылық құрылымы, жұмыс істеуі, тұрмыс жағдайы

Saktaганova Z., Shapagatova D. Orphanages in Central Kazakhstan in 1954-1964: organizational structure, functioning, living conditions

Сактаганова З., Шапагатова Д. Детские дома в Центральном Казахстане в 1954-1964 гг.: организационная структура, функционирование, условия проживания 86

<i>Шәкен Б.</i> Қазақ репатриациясы ұғымы турасында: сипаттамасы, түрі және ерекшелігі <i>Shaken B.</i> The concept of Kazakh repatriation: characteristics, type and specifics <i>Шакен Б.</i> Понятие казахской репатриации: характеристика, вид и специфика	108
--	-----

<i>Шакиев М., Садықов Т., Жеребцов И.</i> Мен өмірімді партияға арнадым, ал ол менен теріс айналды (Кемел Тоқаевтың шығармашылық жолындағы ауыр сынақ) <i>Shakiyev M., Sadykov T., Zherebtsov I.</i> I devoted my life to the party, and it turned against me (a serious challenge in Kemel Tokayev's creative path) <i>Шакиев М., Садықов Т., Жеребцов И.</i> Я посвятил свою жизнь партии, но она отвернулась от меня (тяжелое испытание на творческом пути Кемеля Токаева)	124
---	-----

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ

<i>Ази Е.А., Аралбай С.М., Куразова Қ.И.</i> Көшпенділер мәдениеті және серілік дәстүр (XIX ғасыр мен XX ғасырдың басы) <i>Azi E.A., Aralbay S.M., Kurazova K.I.</i> Nomadic culture and chivalric tradition (XIX-early XX centuries) <i>Ази Е.А., Аралбай С.М., Куразова К.И.</i> Кочевая культура и традиция сари (XIX в. - начало XX в.)	140
---	-----

<i>Жанғалиева А.Р., Жаңабаев Ж.М.</i> Қазақ дүниетанымындағы кеңістік пен уақыт түсініктерінің қалыптасуы <i>Zhangaliyeva A.R., Zhanabayev Zh.M.</i> Formation of concepts of space and time in the Kazakh worldview <i>Жанғалиева А.Р., Жанабаев Ж.М.</i> Формирование представлений о пространстве и времени в казахском мировоззрении	152
--	-----

<i>Құдайбергенова А.А.</i> Қазіргі жадыны зерттеудегі пәнаралық тәсіл <i>Kudaibergenova A.A.</i> Interdisciplinary approach in modern memory research <i>Құдайбергенова А.А.</i> Междисциплинарный подход в современных исследованиях памяти	167
--	-----

<i>Мұханбетқалиев Е.Е., Мамажарова Э.К.</i> Гендерлік мәселені мәдени-философиялық талдау <i>Mukhanbetkaliev E.E., Matazhanova E.K.</i> Cultural and philosophical analysis of gender issue <i>Мұханбетқалиев Е.Е., Мамажарова Э.К.</i> Культурно-философский анализ проблемы гендера	184
---	-----

<i>Музаптар Е.Д., Ермағамбетова К.С., Sang-cheol Kim.</i> Оңтүстік корейлік кинематография: «жұмсақ күш» проекциясы <i>Muzappar Ye.D., Yermagambetova K.S., Sang-cheol Kim.</i> South Korean cinematography: «soft power» perspectives <i>Музаптар Е.Д., Ермағамбетова К.С., Sang-cheol Kim.</i> Южнокорейская кинематография: проекция «мягкой силы»	197
---	-----

<i>Нұрадин Г.Б., Омирзакова Д.Д.</i> Ынтымақтастық философиясы: философиялық мәдени дипломатияның алғышарттары <i>Nuradin G.B., Omirzakova D.D.</i> Philosophy of cooperation: prerequisites for philosophical cultural diplomacy <i>Нұрадин Г.Б., Омирзакова Д.Д.</i> Философия сотрудничества: предпосылки философской культурной дипломатии	216
--	-----

Серікбай Г.Ж., Құранбек Ә.А. Психоаналитикалық және әлеуметтік мәдени теория аясындағы адамның өзін-өзі жетілдіру мәселесі
Serikbay G.Zh., Kuranbek A.A. The problem of human self-improvement within the framework of psychoanalytic and socio-cultural theory
Серікбай Г.Ж., Құранбек А.А. Проблема самосовершенствования человека в рамках психоаналитической и социокультурной теории 234

Садвокасов М.А., Медеуова К.А. Цифрлық этиканы зерттеудегі тенденциялар (заманауи зерттеулерге шолу)
Sadvokasov M.A., Medeuova K.A. Tendencies in digital ethics research (overview analysis of modern research)
Садвокасов М.А., Медеуова К.А. Тенденции в исследованиях цифровой этики (обзорный анализ современных исследований) 248

СЫН-ПІКІРЛЕР / REVIEWS / РЕЦЕНЗИИ

Аяған Б. PhD Мұхит-Ардагер Сыдыкназаровтың «Қазақстанның үзіліссіз мемлекеттілігі тарих толқынында. XVI-XIX ғасырлардағы еуропалық және америкалық карталарындағы Қазақ Мемлекеті» атты кітабына рецензия
Ayagan B. Review on the book PhD Mukhit-Ardager Sydyknazarov Uninterrupted History of Nationhood in Kazakhstan. The Kazakh State on European and American Maps of the XVI-XIX Centuries. Atlas. Brussels, 2021. 532
Аяған Б. Рецензия на книгу PhD Мухит-Ардагер Сыдыкназарова «Непрерывная государственность Казахстана в потоке истории. Казахское государство на европейских и американских картах XVI-XIX веков». Атлас. – Брюссель, 2021. – 532 стр. 269

Лапин Н. Кітапқа пікір: Беляков А.В. Ораз-Мұхаммед ибн Ондан және Есеней Қарамышев Мұсаит ұлы. Бірлескен өмірбаян тәжірибесі
Lapin N. Review of the book: Belyakov A.V. Uraz-Muhammed ibn Ondan and Isinei Karamyshev son of Musaits. Experience of joint biography
Лапин Н. Рецензия на книгу: Беляков А.В. Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Исинеи Карамышев сын Мусаитов. Опыт совместной биографии 275



Цин патшалығының Қазақ хандығына жолдаған дипломатиялық хаттарынан бір нұсқа (1790 ж.)

Дүйсенәлі Әбділәшім

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Corresponding author

E-mail address: airu331@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-8-17>

Аңдатпа. Мақала XVIII ғасырдың соңына ала Цин патшалығының патшасы Цяньлуннің Қазақтың Шығыс аймағына иелік еткен Ханқожа сұлтанға жолдаған жарлық хатын арқау етеді. Бұл хат Қазақ хандығы, әсіресе оның шығыстағы көршісі – Цин патшалығымен болған дипломатиялық қарым-қатынастарын егжей-тегжейлі зерттеу үшін аса қажетті тарихи дереккөздердің бірі болып табылады. Жоңғарлар жойылғаннан кейін Қазақ хандығы мен Цин патшалығы ресми дипломатиялық қатынас орнатып, екі жақ арасындағы сауда-саттық ісі дами бастады. Осыған орай қазақтар тарапынан көптеген хаттар жазылып жөнелтіліп отырды. Бұл хаттар, бүгінгі таңда Пекиндегі Қытай бірінші тарихи архив қорында сақтаулы, біз талдау жасап отырған жарлық хат та осында. Аталмыш хат Цин патшасы Цяньлун жағынан жазылып, патша ордасына дидарласа барған қазақ елшілері арқылы Ханқожа сұлтанға жіберілген. Хатта патша өзінің 80 жасқа толған туған күн тойы қарсаңында құттықтай келген қазақ елшілері туралы айта келіп, оларға берілген шен аты, тарту-таралғылар жөнінде мәлімет берген. Сондай-ақ елшілермен бірге ере барған орынбасар елшілер мен атқосшылары да ауызға алынған. Мақалада түпнұсқа мәтінмен бірге оған байланысты жазылған мәнжу, қытай тілді мәлімдемелер де кеңінен талқыланғандықтан, мақаланың ғылыми құндылығын арттыра түседі.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы; Цин патшалығы; Ханқожа сұлтан; жарлық хат; мәнжу тілді мәлімдемелер.

Received 12.01.2023. Revised 15.01.2023. Accepted 15.02.2023. Available online 30.06.2023.

Citation:

Abdilashim D. A Version of Diplomatic letters from the Qing Dynasty to the Kazakh Khanate (1790)//Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P. 8-17. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-8-17.

Для цитирования:

Абдилашим Д. Из версия дипломатических писем династии Цин Казахскому ханству (1790 г.)//Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – №.2. – С. 8-17. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-8-17.

Кіріспе

Цин патшалығы Жоңғарларды түбегейлі жойғаннан кейін 1757 жылы (сол тұстағы қазақша хаттарда үнемі «сиыр жылы» деп хатталған) Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасында ресми дипломатиялық қарым-қатынас орнады. Осы жылдың күз айларында Абылай мен Әбілпейіздің жіберген елшілері Цин ордасына барып патшамен дидарласып қайтты. Осыдан кейін екі жақ арасында достық барыс-келіс күшейіп, «жылқыға жібек саудасы» тез дамыды (Әділәшім 2011: 11). Алғашында Үрімжіден (1758), соңынан Іле-шала Іле (1761) мен Тарбағатайдан (1764) сауда жәрмеңкелері арт-артынан ашылып, шекара өңірлердегі сауда-саттық ісінің гүлденіп-көркеюіне мұрындық болды. Осының нәтижесінде екі жақ арасында елшілік сапарлар жиілеп, әсіресе қазақтар жағынан Іле, Тарбағатайдағы жергілікті әкімшіліктегілерге, сондай-ақ патшаға амандаса барған елшілердің саны да қауырт молайды. Сонымен бірге Цин патшалығы жаға халқын береке-бірлікке шақырып, шекара өңірлердің тыныштығын сақтауға ат салысқан қазақ хан, сұлтандары мен ру басыларын мадақтап, шен маржаны мен ұтағат (шен аты) қадап, мол тарту-таралғылар сыйлады. Тіпті ретін тауып, олардың арасындағы беделді ел көсемдеріне жарлық хат та түсіріп отырды (Әділәшім 2016: 7).

Осындай дипломатиялық хаттардың біріне Цяньлун патшаның қазақ ваны Ханқожаға түсірген жарлық хатын мысалға алуға болады. Аталмыш хат Цяньлун патшаның 80 жасқа толу байланысымен өткізілген мерей той қарсаңында (1790) жазылып, тойға барған қазақ елшілері арқылы Ханқожаға жіберілген. Цяньлун патша Канси (*elhe taifin / kang xi*) жылнамасының 50-жылы 8-айдың 13-күні (1711 жылы 25 қыркүйек) Юнчжэннің (*hwvaliyasun tob / yong zheng*) патшаның 4 ұлы есебінде дүние есігін ашқан. Ата тегі – Айсиньгиоро Хонли (*aisin gioro hung li / ai xin jue luo hong li*). 1735 жылы 8 қазан 25 жасында мұрагерлік жолымен әкесі Юнчжэннің орнына таққа отырған, жылнамасы – Цяньлун (*abkai wehiyehe / qian long*). Ол – Цин

патшалығы тарихындағы 6 патшаның бірі, сондай-ақ қазіргі қытай территориясының қалыптасуы мен бекемделуінде өшпес үлес қосқан әйгілі патша болып табылады. 60 жыл тақта отырғаннан кейін атасы Кансидің 61 жыл тақтан түспей билік жүргізген ерен еңбегін ұлықтап, одан аспау мақсатында өз еркімен тағын босатып, ұлы Цзяцинді (*saicungga fengxhen / jia qing*) орнына қойған. Алайда алғашқы 3 жылдай уақыт билік тізгінін өз уысынан шығармаған. Осылай шау тартса да билікке белсенді араласқан Цяньлун патша Цзяцин жылнамасының 4-жылы 1-айдың 3-күні (1799 жылы 7 ақпан), 89 жасқа қараған шағында қайтыс болған. Қазақтың Абылай ханымен (1771–1781) даң құрдас.

Зерттеу әдістері

Бұл мақалада тарих және тарихи деректану ғылымдарының талдау әдістерінен ұтымды пайдаланылып, мәнжу, қытай тілінде жазылған тарихи дереккөздерге сүйене отырып, XVIII ғасырдың соңына ала Цин патшалығының патшасы Цяньлуннің Қазақтың Шығыс аймағына иелік еткен Ханқожа сұлтанға жолдаған бір парша жарлық хаты егжей-тегжейлі талданады. Оның түпнұсқасының көшірмесі, транскрипциясы және қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы беріліп, тарихи деректанудың ғылыми зерттеу әдісімен ұштастырылады. Осы арқылы Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасында өрбіген саяси-экономикалық қарым-қатынастың жай-жапсары баяндалады. Бұл өз кезегінде Қазақ хандығы әлеуметтік тарихи қайталай сараптауға оң ықпал жасайды.

Талқылау

Ханқожаға түсірілген жарлықтың ескі жазба тілдегі нұсқасының жазылған уақыты мұрағат дерегі бойынша Цяньлун жылнамасының 55-жылы 10-ай (1790 жылы 7 қарашадан 5 желтоқсанға дейін), микрофилмдегі нөмірі: 149: 26 – 27-29. Түпнұсқасы қазір Қытай бірінші тарихи мұрағат қорында сақтаулы. «Цин дәуіріндегі шекара өңірлерге қатысты

жазылған мәнжуша мұрағат құжаттардың каталогына» (Қытай бірінші тарихи мұрағаты, Қытай халық университеті Цин патшалығы тарихын зерттеу институты және Қытай шекара өңірлер тарих-география зерттеу орталығы бірлесіп құрастырған, Гуанси педагогикалық университеті баспасы, 1999.) енгізілмеген. Мақаламызда жарлық хатты жан-жақты зерделеу мақсатында алдымен оның ескі жазба тілге аударылған нұсқасын талқылап, қазіргі қазақ тіліне аударып бердік. Қазіргі тілге аударуда мүмкіндігінше әуелгі мағынадан ауытқымауға күш салдық. Соңында жарлық хатта кездесетін бір бөлім маңызды түйіндерге арнаулы тоқталып, қатысты мәнжуша, қытайша мәлімдемелер арқылы олардың мәнін ашуға тырыстық. Ескеретін бір жәйт, жаңсақ ұғым туылмауы үшін мақаламызда кейбір кісі аттары мәнжу тіліндегі жазылымына сәйкес алынды. Сондай-ақ мұнда тек жарлық хаттың қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы ғана берілді.

Жарлық хаттың қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Құдайдың бұйрығымен заманды иелеген патшаның қазақ ваны Ханқожаға түсірген жарлығы. Сендер аға-інілі болып бұл жылдар менің айырықша ауыр ілтипатымды көтердіңдер. Ал биыл менің 80 жасымды, түмен ғұмырымды айырықша құттықтау үшін жосын бойынша інілерің Жошы, Көгедайларды жіберіп, шын, рас көңіліңмен жалбарынып, бас қойғаның ерекше мадақтауға татырлық іс, тола шаттандым. Жошы, Көгедай және Санияздың ұлы Жабай, Әділдің ұлы Сатыпалды қатарлы елшілердің бәрі аман-есен келіп, менімен дидарласты. Бәрі де ұлыс елшілері, жол-жосын жасады. Сондықтан оларға қонақасы беріп, түрлі заттар мен күміс қайрандадым (сыйға тарттым). Інің Жошыға бұрын моншақ, ұтағат қайрандаған едім, бұл жолы тағы айдаһар гүлді тон, гүлді күрме, жіп шашақты қалпақ, таспик, мешпет, етік сыйладым. Көгедайға алғаш келіп дидарласқандағы жосын бойынша ілтипат етіп шын тас моншақ, екі көзді ұтағат сыйлап қадатып, екі дөңгелекті айдаһар гүлді күрме, айдаһар гүлді тон, мешпет,

жіп шашақты қалпақ, таспик, белбеу, қап, киім-кешек қайрандап киіндірдім.

Сатыпалдыға дәрежесі жоқ болғандықтан, 4-дәрежелі моншақ, ұтағат қайрандап қадатып, Жабаймен қоса жеке-жеке айдаһар гүлді тон, гүлді күрме, жіп шашақты қалпақ, таспик, белбеу, қап сыйладым. Еріп келген Теңгебай қатарлы 13 елшінің бәріне жеке-жеке 6-дәрежелі моншақ, киім-кешек қайрандадым. Қосшыларына бірден албан торқа күрме тон, бүтін торқа, күміс сыйға тарттым. Бұдан сырт, әр түрлі от ойындары мен ойын-сауық көрсеттім. Жошылар қайтарда Ханқожа саған жарлық хат түсіретін жосын бойынша тоқитын айдаһар гүлді тондықтан 1, бұлғын терісінен 30, атластан 1, үлкен сегіз жіпті торқадан 2, бес жіпті торқа, лоңқа, шыныдан 4, шишадан 2, шайдан 4 лоңқа қайрандап Жошыға бергізіп, жол бойы қорғап келген қорғаушыларға табыстап қайтардым. Қайтып барғанда өздеріңе сыйлаған заттарды ұлықтап алыңдар.

Бұдан кейін менің ілтипатыма кенеліп, шын, рас көңілмен қызмет қылыңдар. Халқыңның басын қосып, жағадағы (шекара өңір) ұры-қарыларды құрықтаңдар, іс шығармаңдар. Көрші аймақтармен тату-тәтті болып, тыныш ғұмыр кешіңдер, інілеріңмен сыйласып өтіңдер. Барлық істі түгел Іле, Тарбағатайдағы генерал, хыб амбандардың (жергілікті ұлықтар) айтқаны бойынша істеңдер. Ұзақ жылдар бай-бақытты, тыныш өмір өткізіп, ілтипатыма мәңгілік кенелуді ұмытпаңдар, жалқаулық қылмаңдар деп үкім түсірдім.

Жоғарыдағы жарлық хаттың мазмұнынан байқағанымыздай қазақ елшілері Цяньлун патшаның 80 жасқа толу байланысымен өткізілетін торқалы тойына арнаулы жіберілген. Мұнда бас елші салауатымен барғандардан Әбілпейіздің ұлдары Жошы мен Көгедай және Әділдің ұлы Сатыпалды мен Санияздың ұлы Жабай, ілескен орынбасар елшілерден Теңгебай бастаған 13 адамды айтуға болады. Сонымен қатар патшаның бас елшілер мен оның орынбасарларына түгелдей шен маржандарын қадап, бағалы заттар қайрандағандығын байқай аламыз.

Тарихи жазба деректерге сүйенсек, Цяньлун патшаның 80 жастық ұзақ

ғұмырын ұлықтау тойы аса дабыралы өткен. Тойға тек қазақ елшілері ғана емес, алыс-жақыннан көптеген шенді-шекпенділер қатысқан. Мысалы, Цин патшалығына қарасты торғауыт, дәрбіт, хошшоут, ұраңқайлардың бейлі-бейсі, тайжілерімен қатар ұйғыр бектері де патшаның ұзақ ғұмырын тойлау үшін алдын-ала жолға шығып, алдымен Джехолдағы (*re ho / re he*) патшаның жаздық ордасына (*halhvn be jailara guring / bi shu shan zhuang*) жеткізілген.

Бұл жолғы қазақ елшілері екі топқа бөлініп патшаның жаздық ордасын бетке алып жолға шығады. Оның бірі – Жошы бастаған елшілер тобы, олар ішкі жол яғни Іле, Үрімжі арқылы аттанса; енді бірі – Көгедай, Сатыпалды, Жабай бастаған елшілер тобы, олар сыртқы жол – Қобда, Ластай арқылы жолға шығады. Бұл арада мақаланың ғылыми құндылығын дәріптеу мақсатында сол жолы әр жердегі жергілікті ұлықтар жағынан патшаға жолданған мәлімдемелерде кездесетін қазақ елшілерінің тізімдігін мысалға алуға болады. Алдымен Жошы бастаған елшілер тізімін көрелік. Бұл тізімдік Іле генералы Баунин қатарлылардың Цяньлун жылнамасының 55-жылы 4-айдың 15-күні (1790 жылы 28 мамыр) Жошылардың Іледен аттанғаны туралы патшаға жолдаған мәнжуша мәлімдемесінің соңын ала арнайы хатқа түскен (ЦШМА 2012 (188): 249). Мысалы:

Транскрипциясы:

(1) *hasak wang hanghojo i deo jolci, gvsin ilanci aniya, gvsin nadanci aniya de genggiyen be hargaxaha, erimbu wehei jingse, juwan yasai tojin funggala hadabuhabi*, (2) *adabuha elcin sunja*, (3) *tanggabai, tuktan mudan genembi*, (4) *kupan, tuktan mudan genembi*, (5) *darji, tuktan mudan genembi*, (6) *murat, tuktan mudan genembi*, (7) *batur, tuktan mudan genembi*, (8) *dahalame genere kutule ilan*, (9) *dolocir*, (10) *bitek*, (11) *boktobai*.

Қазыргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Қазақ уаңы Ханқожаның інісі Жошы 1768, 1772 жылдары патшамен дидарласуға барып, лағыл тасты жіңсе (шен аты), қос көзді ұтағат қадап қайтқан. Орынбасар елшілер жиыны 5 адам, олар: Теңгебай, Күпан, Доржы, Мұрат және Батыр, бәрінің

де тұңғыш рет баруы. Ерген қосшылары үшеу: Долочир, Бітік, Боктобай.

Жоғарыдағы тізімдіктен Жошының бұдан бұрын 2 рет патшамен дидарласуға барып, шен маржанын қадап қайтқанын; бұл жолы 3 рет жанына 5 адам ертіп, 3 қосшысымен жиыны 9 адам болып жолға шыққанын түйіндей аламыз. Шынтауайтқа келгенде, Жошы тайжі бұл рет әсілі ұлы Адайды (*adaı*, “Ағадай” болуы мүмкін) жібермекші болған, бірақ ол аяқ-астынан ауырып қалғандықтан орнына бас елші салауатымен өзі барған. Өзінің айтуына қарағанда, 15 жасында (1768) тұңғыш рет патшыға амандаса барған (Әбділәшім 2009: 55). Осы дереккөз бойынша есептегенде Жошы бұл жолы 37 жасында барған болады. Жошы гун – қазақ хан, сұлтандарының ішінде Цяньлун патшаға ілгерінді-кейінді 3 мәрте (1768, 1772, 1790) амандаса барып, шен маржанымен қоса мол тарту-таралғы алып қайтқан беделді сұлтандардың бірі.

Ал Қобда-Ластай жолымен жүрген Көгедайларға оралсақ, бұл туралы Қобда ұлығы Умиусунның Цяньлун жылнамасының 55-жылы 4-айдың 28-күні (1790 жылы 10 маусым) патшаға жолдаған мәнжуша мәлімдемесіне (ЦШМА 2012 (188): 328-330) назар салмай болмайды. Осында хатталуынша, бұл бағыттағылар екіге бөлініп жол алған. Алғашқы топтағылар – тайжі Көгедай, Сатыпалды мен олардың ерткен адамдары, олар Іледен жіберілген көк түсті ұтағат шенді Сыбтанның бастауында Цяньлунның 55-жылы 4-айдың 15-күні (1790 жылы 28 мамыр) Қобдаға жетеді; ал соңғы топтағылар – Жабай тайжі, Төбет ақалақшы және олардың ерткен адамдары, олар Іледен жіберілген гусайда (*xie ling*) Циуангиянның жол бастауында 4-айдың 17-күні (30 мамыр) Қобдаға жетеді. Олар осында 2-3 күн еру болғаннан кейін алдыңғы топтағылар 4-айдың 18-күні (31 мамыр), соңғы топтағылар 4-айдың 19-күні (1 маусым) Ластайды бетке алып жолға шығады. Ал бұл бағыттағы қазақ елшілерінің құрамында кімдер барлығы осы мәлімдеменің соңын ала берілген елшілер тізімінде анық жазылған. Мысалы:

Транскрипциясы:

(1) *uju meyen de lamun funggala ts'ebdan gaifi tuwaxatame yabure* (2) *hasak*

kukudai, wang hanghojo, taiji jolci, bopu i deo, ere aniya juwan uyun se, tuktan mudan genembi, bopu be dahalame banjime ofi, bopu imbe takvraha, (3) dahalame genere adabuha elcin duin, (4) tasitemur, susai emuci aniya hanghojo i deo agadai be dahalame gemun hecen de genefi ningguci jergi jingse xangnaha, (5) sasai, tuktan mudan genembi, (6) altabai, tuktan mudan genembi, (7) booubok, tuktan mudan genembi, (8) kutule emke combai, (9) hasak satibalde, taiji adil i jui, saniyas jalahi jui, ere aniya juwan nadan se, tuktan mudan genembi, adil imbe takvraha, (10) dahalame genere adabuha elcin juwe, (11) bere, tuktan mudan genembi, (12) hvrumusu, tuktan mudan genembi, (13) kutule emke koben, (14) jai miyen de gvsai da ciowangiyen gaifi tuwaxatame yabure (15) hasak giyabai, taiji saniyas i jui, jadak i deo, ere aniya orin juwe se, susai emuci aniya gemun hecen de genefi duici jergi jingse tojin funggala xangnaha, (16) dahalame genere adabuha elcin juwe, (17) bukumbai, susai emuci aniya giyabai de kutule obume gemun hecen de emu mudan yabuha, (18) aldak, tuktan mudan genembi, (19) kutule emke mirdza, (20) tubet, turtul otok i ahalakci, karun i hanci tefi baita ulandome [sic.ulandume] faxxame turgunde, sunjaci jergi jingse tojin funggala hadabuhabi, beye habxame tuktan mudan genembi, (21) erei dahalame genere hasak emke eresbai.

Қазыргі қазақ тіліндегі аудармасы:

1) Көк түсті ұтағат шенді Сыбтанның ие болып жол бастап баратындары: (1) қазақ Көгедай, ол – Ханқожа ван және тайжі Жошы, Бопылардың інісі, биыл 19 жаста, патша ордасына алғаш рет баруы, Бопыға еріп қарауында болғандықтан, Бопы жіберген. Оған ерген орынбасар елші төртеу: бірі Тастемір, ол 51-жылы (1786) Ханқожаның інісі Ағадайға еріп патша ордасына барғанда, патша оған алтыншы дәрежелі жіңсе қайрандаған. Қалған үшеуі – Сасай, Алтабай, Баубек, бәрінің де тұңғыш рет баруы. Қосшы біреу: Шомбай. (2) қазақ Сатыпалды, ол – Әділ тайжінің ұлы, Санияздың немере баласы, биыл 17 жаста, патша ордасына алғаш рет баруы, әкесі Әділ жіберген. Оған ерген орынбасар елші екеу: Быры және Құрымсы, екеуінің де тұңғыш рет баруы. Қосшы біреу: Көбен.

2) Чиуангиян гусайданың ие болып жол бастап баратындары: (1) қазақ Жабай, ол – Санияз тайжінің ұлы, Жәдіктің інісі, биыл 22 жаста, 51-жылы (1786) патша ордасына амандаса барғанда, патша оған төртінші дәрежелі жіңсе сыйлап, ұтағат қадасттырған. Оған ерген орынбасар елші екеу: Бірі Бөгенбай, ол 51-жылы (1786) Жабайдың қосшысы ретінде патша ордасына алғаш рет барған. Енді бірі Алдақ, оның тұңғыш баруы. Қосшы біреу: Мырза. (2) Төбет – Дөртуыл руының ақалақшысы, қарауылға жақын отырып, жағалауда туылған істерді жөнге салып еңбек көрсеткендігі үшін бесінші дәрежелі жіңсе, ұтағат алған. Өзінің айтуынша патша ордасына тұңғыш баруы. Жанына ерген қазақ біреу: Ырысбай.

Көріп отырғанымыздай бұл елшілер тізімдігі осы жолғы қазақ елшілерінің жалпы жағдайынан толық мағлұмат беретін аса маңызды тарихи жазба материал болып есептеледі. Алдыңғы мақалаларымызда Көгедайдың қашан қайтыс болғандығы және оның себептерін інісі мен балаларының Іле генералына жазған хатынан нақты дәйексөздер ала отырып толығырақ баяндап, Теңгебай бастаған 13 елшіге тоқталғанда олардың кімдер екендігі туралы қазірше беймәлім екендігін ескерткен болатынбыз (Әбділәшім 2012: 51-57). Алайда жоғарыдағы елшілер тізімі біздің осы мәселелермен қатар басқада оң шешімін таппай келе жатқан кейбір түйіншектерді шешуімізге мұрындық бола алатындығын аңғарамыз. Осы құжат арқылы алдымен Көгедай гуннің туған жылын есептеп шығаруға болады. Яғни 1790 жылы Көгедай 19 жаста болса, онда ол 1771 жылы туған болады. Осы дереккөзіне сүйене отырып Көгедай гуннің туған, қайтыс болған жылы төңірегінде өрбіген түрлі пікірлерге жөн сілтеп, оны бір ізге сала аламыз немесе Көгедай 1771 жылы туып 1823 жылы 52 жасында қайтыс болған деп тұрақтандыруға болады.

Енді бір маңызды түйін – Көгедайдың жанына ерген адамдардың кімдер екендігі және олардың қашан, қайдан жолға шыққандығы. Жоғарыдағы құжат мазмұны осындағы алдыңғы мәселені

біржолата шешуге түп негіз бола алады. Айталық, онда Көгедайдан тыс, жанына ерген орынбасар елшілерден 4, қосшыдан 1 кісінің аты-жөні нақты хатқа түскен. Міне бұл ел арасында тараған аңыз-әңгімелер мен шежірелердегі Көгедайдың қасына ерген адамдар туралы айтылатын мазмұндармен толық өбіспейді. Жоғарының нұсқауына сай 25 қыркүйектегі дүбірлі тойға қатысатын елшілердің 7-айдың 7-күніне (16 тамыз) дейін жаздық ордаға барып болу керектігі ескерілгендіктен, уағдалы уақытта үлгіріп жету үшін Көгедайлар ертерек мамыр айының ішінде (қай күні екені беймәлім) Тарбағатайдан жолға шыққан деп жорамалдауға болады. Бұл жөнінде арнаулы құжат кездеспегенімен, осы кездерде жазылған қатысты мәлімдемелерден жанамалай біле аламыз.

Жоғарыдағы мәтін мазмұны Көгедайға қатысты тағы бір өзекті мәселенің шешімін табуға дәнекер бола алады. Яғни «Көгедайға иелік етіп патша ордасына жіберген кім» деген мәселені қайталай қарастыруда ғылыми негізін жоймайды. Құжат мазмұнына сүйенсек, онда Көгедай ағасы Бопыға еріп, оның қамқорлығында болғандықтан Бопы жібергендігі баса дәріптеледі. Бұны төмендегі құжат мазмұны тіпті де дәлелдей түседі. Яғни Іле генералы Баунинның Цяньлун жылнамасының 54-жылы 12-айдың 5-күні (1790 жылы 19 қаңтар) патшаға жолдаған мәнжуша мәлімдемесінде былай делінеді (ЦШМА 2012 (187): 324):

Транскрипциясы:

(1) jakan hasak taiji bopu i deo kukudai
(2) taiji adil i jui setibaldi ili de jifi aha de
(3) asanjiha, fonjici kukudai setibaldi i alaha bade kukudai (4) mini ahvn bopu, setibaldi mini ama adil ere bolori (5) cohome niyalma takvrafi ishun aniya (6) amba enduringge ejen i jakvnju se i tumen jalafun i (7) doroi membe hengkilebume unggire babe jiyanggiyvn de (8) baiha bihe, te cohome membe takvrafi jiyanggiyvn de (9) takabume, belek morin alibume, membe atanggi (10) jibufi unggire babe dacilame jihe, erei ildun de (11) majige uncara ulha be gajiha seme alambi.

Қазыргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Жақында қазақ тайжісі Бопының інісі Көгедай, Әділ тайжінің ұлы Сатыпалды Ілеге келіп, құлыңыз – менімен кездесті. Келген мән-жайын сұрастырып едім, Көгедай мен Сатыпалды маған былай деді: «Ағам Бопы мен Сатыпалдының әкесі Әділ былтыр күзде арнаулы адам жіберіп келер жылғы ұлық Боғда Ежен ханның 80 жастық ұзақ ғұмырын құттықтау үшін бізді жіберетіндіктері туралы Іле генералына айтқызып, өтінген болатын. Енді міне өзімізді арнайы жіберіп генералмен жүздестіріп, тартуға ат бергізіп, бізді қашан жіберетіндіктеріңізді сұратып отыр. Осы байланыспен саудаға азырақ мал ала келдік».

Құжат мазмұнынан қарағанда, Бопылар алдын-ала арнаулы адам жұмсап, Көгедайларды патша ордасына жіберу туралы Іле генералына өтініш жасағандарын; соңынан көп ұзамай сол өтініштеріне жауап алуға Көгедайлардың өздерін жібергендерін толық түсінуге болады. Бұдан Көгедайға демеуші болып, оны патшаның 80 жасқа толу байланысымен өтетін торқалы тойына ағасы Бопы ие болып жібергенін тікелей аңғара аламыз. Ал жарлық хатта Жошы, Көгедайларды жіберуші ретінде ағалары Ханқожа меңзелгенімен бәрі де аңыз-әңгіме, шежірелерде үнемі айтылатын қатысты мазмұндармен бір арнада тоғыспайды. 1783 жылы әкесі Әбілпейіз ван қайтыс болғанда Көгедай 12 жастағы бала, әлі де оң-солын толық меңгере қоймаған шағы, осындай буыны бекіп, бұғанасы қатпаған жас баланы ағаларының қамқорына алып баулуы да шындыққа жанасады. Ал ел арасында, шежіре-кітаптарда Көгедайдың 12 Абақ Керей еліне төре сайлануына байланысты түрлі аңыз-әңгімелер айтылғанымен, жазба дерккөздер тым тапшы, нақты қай жылдары, неше жасында төре сайланды бұл жағы қазірше беймәлім. Әйткенмен, патшаның 80 жастық туған күнін құттықтауға барып, гүндік шен алып қайтқаннан кейін 12 Абақ Керей еліне ресми гун болып тағайындалғандығын дәріптеудің де негізсіз емес екенін айта кеткен жөн.

Жоғарыдағы құжат мазмұндары негізінде Теңгебай бастаған орынбасар елшілер мен қосшылардың нақты бөлінісін төмендегідей кесте арқылы көрсетуге болады:

Бөлініс	Жошы	Көгедай	Сатыпалды	Жабай	Төбет
Орынбасарлары	5	4	2	2	–
	13				
Қосшылары	3	1	1	1	1
	7				

Айта кетер бір жәйт, мәнжуша мәлімдемедегі елшілер тізімінде Дөртуыл руының ақалақшысы Төбет пен оған ерген Ырысбайдың есімі анық хатталса да, жарлық хатта бұлардың аты-жөні мүлде ескерілмеген. Бірақ әскери басқармадағылардың қазақ елшілеріне қайрандайтын заттар туралы патшаға жолдаған қытайша мәлімдемесіндегі тізімдікте Төбет және оған тартуға берілетін бұйымдар түгелдей жазылған (ЦШМА 2012 (192): 391-394). Шын мәнінде, Төбет Дөртуыл руындағы беделді адамдарының бірі, шекара өңірлерде туындаған істерді бақылап-басқарудағы еңбегі ескеріліп қарадан болса да шен маржаны мен ұтағат алған. Тарбағатай ұлығы Юнбау қатарлылардың Цяньлун жылнамасының 55-жылы 2-айдың 2-күні (1790 жылы 17 наурыз) патшаға жолдаған мәлімдемесіне негізделгенде (ЦШМА 2012 (188): 13-15), ол Шәуешек жамбылына барып, онда іс басқарып отырған ұлыққа жолығып, патшаның 80 жасқа толу байланысымен өтетін мерей тойына баруға өтініш білдірген, нәтижесінде тілегі орындалып, сұлтандардың іні-балаларымен бірге патша ордасына жіберілген. Бұдан басқа, осы жолғы елшілік сапарда жиыны 7 қосшы еріп барғаны мәнжуша мәлімдемелерде анық хатқа түскенімен, жарлық хаттың аударма нұсқасында олардың аты аталмайды. Бір қызығы жоғарыдағы қытайша тізімдіктегі қазақ елшілеріне қайрандалатын заттар мен жарлық хаттағының арасында едәуір айырмашылық бар, яғни жарлықта толығырақ жазылса, тізімдікте кейбіреуінің аты кездеспейді.

Осылай айлық жол басып патша ордасына есен-сау жеткен қазақ елшілері той аяқтағаннан кейін қайтуға қамданады.

Олар барарда бөлініп екі жолмен барса да, қайтарда Жошы, Көгедай, Сатыпалдылар бастаған елшілер тобы бір жол, бір бағытпен Ілеге қарай жолға шығады. Іле генералы Баунин қатарлылардың Цяньлун жылнамасының 55-жылы 11-айдың 11-күні (1790 жылы 16 желтоқсан) патшаға жолдаған мәнжуша мәлімдемесінде жазылғанындай Жошы, Көгедай, Сатыпалдылар Цяньлун жылнамасының 55-жылы 10-айдың 20-, 24-күндері (1790 жылы 26, 30 қараша) ілгерінді-кейінді Ілеге қайтып оралады (ЦШМА 2012 (190): 191-192). Ал Жабай тайжі, Алтабайлар қайтып келе жатқан жолда шешек шығып аялдап қалғандықтан, Жошылардан кейін Ілеге жетеді.

Қорытынды

Жинақтай айтқанда, мақаламызға арқау болған бұл жарлық хат аса маңызды тарихи дереккөз болып саналады. Онда патшаның 80 жастық туған күн тойына арнаулы барған қазақ елшілері мен олардың орынбасарларының аты-жөндері және оларға берілген шен дәрежелері мен сый-сияпаттары едәуір толық хатқа түскендіктен, бұл жағынан мол мағлұматтар алуға болады. Сонымен қатар дәйексөз келтірілген мәнжу тіліндегі мәлімдемелер жоғарыдағы жарлық хат мазмұнын тіпті де айқындай түседі әрі осы жолғы патшаға амандаса барған қазақ елшілеріне қатысты айтылып жүрген түрлі пікірлердің бір арнада тоғысуына ғылыми негіз бола алады. Жарлық хаттың ескі жазба тілдегі аударма нұсқасы, енді бір жағынан, біздің қазақ тарихы мен мәдениетін дереккөздер аясында түбегейлі зерттеуімізге аса пайдалы жазба материал көздері болмақ.

Қосымша: құжаттарда кездесетін қазақ есімдерінің әр тілдегі салыстырма кестесі:

№	Мәнжуша		Қытайша	Қазіргі қазақ тілі
1	Hanghojo		Hang huo zhao	Ханқожа
2	Boru		Bo ru	Бопы
3	Бас елші	Jolci	Zhuo le qi	Жолшы
4	Орынбасарлары	Tanggabai	Tang ga bai	Тенгебай
5		Kupan	Ku peng	Купан
6		Darji	Da er ji	Даржи
7		Murat	Mu la te	Мұрат
8		Batur	Ba tu er	Батыр
9	Қоспалары	Dolocir		Долчир
10		Bitek		Бітік
11		Boktobai		Бөктебай
12	Бас елші	Kukudai	Ku ku dai	Көгедай
13	Орынбасарлары	Tasitemur	Ta shi te mu er	Тастемір
14		Sasai	Sa sai	Сасай
15		Altai	A le ta bai	Алтабай
16		Booubok	Bao wu bo ke	Баубек
17	Қоспалары	Combai		Шомбай
18	Adil		A di le	Әділ
19	Saniyas		Sa ni ya si	Саньяз
20	Бас елші	Satibalde	Sa ti ba le da	Сатыбалды
21	Орынбасарлары	Bere	Bo lu	Быры
22		Hvrumu	Hu lu mu su	Құрымыс
23	Қоспалары	Koben		Көбен
24	Jadlak			Жадік
25	Бас елші	Giyabai	Jia bai	Жабай
26	Орынбасарлары	Bukunbai	Bu kun mu bai	Бөкенбай
27		Aldak	A le da ke	Алдақ
28	Қоспалары	Mirdza		Мырза
29	Бас елші	Tubet	Tu bo te	Төбет
30	Қоспалары	Eresbai		Нрысбай

Әдебиеттер тізімі

Әбділәшім Д. Қазақ гүні Жошының Тарбағатай амбандарына жазған хаты // Шынжаң қоғамдық ғылымы. – 2009. – № 4. – Б. 51-57.

Әбділәшім Д. Қазақ ваны Ханқожаның қой саудалау мақсатында Тарбағатай амбанына жолдаған хаты // Шынжаң қоғамдық ғылымы. – 2011. – № 2. – Б. 11-17.

Әбділәшім Д. Көгедай гүнінің өліміне байланысты жазылған қазақша арыз хат // Шынжаң қоғамдық ғылымы. – 2012. – № 1. – Б. 26-34.

Әбділәшім Д. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Бейжиң: Ұлттар баспасы, 2016. – 278 б.

Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құраст. Цин патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы (ЦШМА). 187 том. – Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. – 449 б.

Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құраст. Цин патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы (ЦШМА). 188 том. – Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. – 449 б.

Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құраст. Цин патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы (ЦШМА). 190 том. – Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. – 448 б.

Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құраст. Цин патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы (ЦШМА). 192 том. – Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, 2012. – 449 б.

Дүйсенәлі Абдилашим

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**Из версии дипломатических писем династии Цин
Казахскому ханству (1790 г.)**

Аннотация. В статье речь идет о письме-указе, направленном императором династии Цин Цяньлуном Ханкоже султану, владевшему Восточной областью Казахстана, в конце XVIII века. Это письмо является одним из важнейших исторических источников для детального изучения дипломатических отношений Казахского ханства, особенно с его восточным соседом – династией Цин. После уничтожения джунгар Казахское ханство и династия Цин установили официальные дипломатические отношения, и торговля между двумя сторонами стала развиваться. В связи с этим было написано и отправлено много писем казахами. Сегодня эти письма хранятся в Первом Историческом архиве Китая в Пекине, здесь же находится и анализируемое нами указное письмо. Вышеупомянутое письмо было написано цинским императором Цяньлуном и отправлено Ханкоже султану через казахских послов, посещавших царский двор. В письме император рассказал о казахских послах, приехавших поздравить его в канун 80-летия, и дал сведения о присвоенных им титулах и подарках. Также упоминаются заместители послов и прислужники, которые сопровождали послов. Научная ценность статьи возрастает по мере того, как высказывания на маньчжурском и китайском языках, написанные в связи с ней, широко обсуждаются в статье наряду с исходным текстом.

Ключевые слова: Казахское ханство; Династия Цин; Ханкожа Султан; письмо-указ; заявления в Манджу.

Duisenali Abdilashim

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**A Version of Diplomatic letters from the Qing Dynasty to
the Kazakh Khanate (1790)**

Abstract. The article refers to the decree letter sent by the emperor of the Qing Dynasty, Qianlong, to Khanqoja Sultan, who owned the Eastern region of Kazakhstan at the end of the 18th century. This letter is one of the most important historical sources for a detailed study of the diplomacy of the Kazakh Khanate, especially with its eastern neighbor the Qing Dynasty. After the destruction of the Dzungars, the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty established official diplomatic relations, and trade between two sides began to develop. In this regard, many letters were written and sent by the Kazakhs. Today, these letters are stored in the First Historical Archives in Beijing, China. The decree letter that we are analyzing was written by emperor Qianlong and sent to Khanqoja Sultan through the Kazakh ambassadors who visited the royal court. In the letter, the emperor wrote about the Kazakh ambassadors who came to congratulate him on the eve of his 80th birthday, and gave

information about the titles and gifts as well. It also mentioned deputy ambassadors and gunners who accompanied the ambassadors. The scientific value of the article increases as the Manchu and Chinese language statements written in connection with it are widely discussed in the article along with the original text.

Keywords: Kazakh Khanate; Qing Dynasty; Khanqoja Sultan; imperial orders; Manchu documents.

References

Abdilashim D. Kazak goni Zhoshynyn Tarbagatay ambanyna zhazgan haty. Shynzhan kogamdyk gylmy [A letter written by Kazakh Joshi sultan to the Councillor of Tarbaghatai. Social Sciences in Xinjiang], 4, 51-57 (2009) [in Kazakh].

Abdilashim D. Kazak uan Khankhozhanyyn koy saudalau maksatynda Tarbagatay ambanyna zholdagan haty. Shynzhan kogamdyk gylmy [The letter sent by Khanqoja sultan to the Councillor of Tarbaghatai for the purpose of sheep trading. Social Sciences in Xinjiang], 2, 11-17 (2011) [in Kazakh].

Abdilashim D. Kogeday gonnyn olimine baylanysty zhazylgan kazaksha aрыз hat. Shynzhan kogamdyk gylmy [A letter of complaint written in Kazakh about the death of Kogedai sultan. Social Sciences in Xinjiang], 1, 26-34 (2012) [in Kazakh].

Abdilashim D. Kytay birinshi tarihi muragatynda saktalghan kazaksha kuzhattar [Research on Kazakh documents in the First historical archives of China] (Ultar, Beijing, 2016, 278 p.). [in Kazakh].

Kytay shekara onirinin tarihiy men geografiyasyn zertteu ortalygy zhane Kytay birinshi tarihi arhivi birlesin kurast. Tsin patshalyk dauirindegi Shynzhanga katysty manzhusha arhiv kuzhattarynyn toptamasy [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 187. (Guilin, Guangxi Normal University, 2012, 449 p.). [in Manchu].

Kytay shekara onirinin tarihiy men geografiyasyn zertteu ortalygy zhane Kytay birinshi tarihi arhivi birlesin kurast. Tsin patshalyk dauirindegi Shynzhanga katysty manzhusha arhiv kuzhattarynyn toptamasy [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 188. (Guilin, Guangxi Normal University, 2012, 449 p.). [in Manchu].

Kytay shekara onirinin tarihiy men geografiyasyn zertteu ortalygy zhane Kytay birinshi tarihi arhivi birlesin kurast. Tsin patshalyk dauirindegi Shynzhanga katysty manzhusha arhiv kuzhattarynyn toptamasy [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 190. (Guilin, Guangxi Normal University, 2012, 448 p.). [in Manchu].

Kytay shekara onirinin tarihiy men geografiyasyn zertteu ortalygy zhane Kytay birinshi tarihi arhivi birlesin kurast. Tsin patshalyk dauirindegi Shynzhanga katysty manzhusha arhiv kuzhattarynyn toptamasy [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 192. (Guilin, Guangxi Normal University, 2012, 449 p.). [in Manchu].

Автор туралы мәлімет:

Әбділәшім Дүйсенәлі – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Abdilashim Duisenali – Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ҚҒТАР 03.20.00

Оңтүстік өңірдегі балалар денсаулығын сақтау жүйесінің тарихы

Айгүл Т. Алшыкенова^{1*}, Гульнара Т. Мусабалина²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана қ. Қазақстан

*Корреспонденция үшін авторлар:

aigul_alshykenowa@mail.ru

g.mussabalina@yandex.kz

¹<https://orcid.org/0000-0001-8516-5207>

²<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-18-32>

Андатпа. Оңтүстік өңірдің денсаулық сақтау саласының тарихнамасындағы тенденциялар зерттеу нысанының өзекті бөлігі болып табылады. Балалар туберкулезімен күрес тарихы мұрағат құжаттары (Қазақстан мұрағаттарының материалдары-ҚР ОМА), ҚР туберкулез ауруы бойынша статистикалық мәліметтері, өткен ғасырдың басындағы мерзімді басылымдардағы деректер негізінде құрылған. Оңтүстіктегі денсаулық сақтау саласы тарихы жалпы зерттелгенмен әйтсе де балалар туберкулезінің тарихы зерттеу нысанынан тыс қалған. Мақала осынау Денсаулық сақтау саласының тарихына қатысты ақтаңдақтарды қалпына келтіруді мақсат еткен. Өлкенің денсаулық сақтау жүйесінде балалар туберкулезі айрықша орын алып өткен ғасырлардың басындағы Сырдария облысы аумағында, соңынан Түркістан Республикасы аталған кезеңнен бастап алуан қиындықтармен күрес нәтижесінде дамыды. Мақалада Түркістан республикасының Денсаулық Сақтау Халық Комиссары болған С.Ж. Асфендияровтың Оңтүстік халқының денсаулығын сақтау саласында атқарған жәнереспублика көлеміндегі қажырлы ұйымдастырушылық қызметіне де тарихи тұрғыда баға берілген. Оңтүстік Өлкенің Денсаулық сақтау саласының қиындықтарына қарамастан, әсіресе өткен ғасыр басындағы медицина кадрларының тапшылығы сәттерінде де атқарылған ұйымдық жұмыстар мен балалар арасындағы безгек, туберкулез сынды дертпен күрес барысындағы қажырлы еңбекке шолу жасалынған. Соның ішінде Түркістан облысындағы балалар ауруының және өлімі мәселесі, себептері мен көрсеткіштері салыстырмалы тұрғыда талданған. Балалар туберкулезі дертінің бұрынғы және қазіргі жай-күйі арнайы салыстырмалы негізде баяндалып қазіргі медициналық жетістіктерге тоқталған. Сонымен бірге жас ата-аналар арасындағы бала денсаулығына аса зиянды ішімдікке салыну көрсеткіштері де статистикалық тұрғыда келтірілген. Зерттеуде қазіргі Түркістан облысының балалар туберкулезімен күрестегі дәрігерлердің жеткен жетістіктері арнайы кестеде салыстырмалы түрде республикалық деңгейде көрсетіліп қарастырылған.

Түйін сөздер: медицина; денсаулық сақтау; аурухана; туберкулез; халық комиссары; амбулатория; фтизиатр; туберкулезді менингит; фармакология.

Received 20.03.2023. Revised 29.04.2023. Accepted 30.04.2023. Available online 30.06.2023.

For citation:

Alshykenova A.T., Mussabalina G.T. History of the child health care system in the southern region//Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P. 18-32. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-18-32.

Для цитирования:

Алшыкенова А.Т., Мусабалина Г.Т. История системы детского здравоохранения в южном регионе//Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 18-32. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-18-32.

Кіріспе

Зерттеудің өзектілігі еліміздің Оңтүстік аймақтарындағы денсаулық сақтаудың жүйесінің тарихын арнайы ғылыми тұрғыда зерттеудің кемшіндігі болып табылады. Зерттеу базасын орталық мұрағат материалдары мен Орта Азия аймағының денсаулық сақтау саласына жүргізілген М. Махмудовтың (Махмудов, 1991, 43) диссертациялық зерттеулері мен С.Б. Шадманованың (Шадманова, 2017:130-131) ғылыми зерттеулері, сонымен қатар өткен ғасырдың басындағы Сырдария облысының мерзімді басылымдарының материалдары және М.А. Булешовтың, С.А. Туктибаеваның, (Булешов, Туктибаева 2020:557-561) зерттеулері де мақаланың зерттеу базасын құраған. Бұл зерттеудің мақсаты Түркістан облысының әлеуметтік-тарихи дамуы тұрғысынан Денсаулық сақтау саласының қалыптасу процестеріндегі күрделі тарихын жан-жақты талдап тарихи тұрғыда бағалау болып табылады. Қойылған мақсатты іске асыру келесі міндеттерді шешуді алдын ала анықтады:

- Еліміздің Оңтүстігіндегі денсаулық сақтау жүйесін тарихи тұрғыда зерделеу.
- Түркістан облысының денсаулық сақтау жүйесі дамуының әлеуметтік-экономикалық негіздерін қарастыру;
- Түркістан облысында балалар ауруы арқылы денсаулық сақтаудың жалпы жай-күйіне талдау жасау;
- Аймақтағы халыққа медициналық қызмет көрсету жүйесінің тарихи қалыптасу ерекшеліктерін анықтау;
- Денсаулық сақтау жүйесі арқылы осы өлкенің тарих дамуына да баға беру;

Қойылған міндеттерді шешу үшін жалпы ғылыми және арнайы тарихи зерттеу әдістері қолданылды. Жалпы ғылыми зерттеулер аясында талдау, синтез, индукция, дедукция, салыстыру және т.б. әдістері қолданылды. Олардың ішінде біздің жұмысымыз үшін ең маңыздылары тарихи-салыстырмалы, контент-талдау. Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы мыналардан тұрады: біріншіден, Оңтүстік өңірдегі денсаулық сақтау жүйесінің тарихи қалыптасуын, балалар ауруымен

соның ішінде сол дәуірдің індеті балалар туберкулез ауруымен дәрігерлердің жанқиярық күресі мысалында жан-жақты, жүйелі талдау мен тұтас зерделеуде; екіншіден, осы кезеңдегі Түркістан өлкесіндегі денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік саясат алғаш рет зерттелуде.

Талқылау және нәтижелер

Түркістан өңірінің балалар туберкулезі ауруын емдеуде медицина қызметкерлері қажырлы күрес жүргізді. Қаншама сәбидің өмірін қидырған осынау дертпен күрестегі басты қиыншылықтардың бірі медициналық кадрлардың, соның ішінде дәрігерлер мен кіші медициналық қызметкерлердің жетіспеушілігі болды. Сол дәуірдегі жағдайды салыстырмалы түрде қарасақ 1890 жылдың аяғында Самарқанд, Сырдария және Ферғана облыстарында барлығы 25 дәрігер мен 60 фельдшер, Тула, Вятка және Харьков губернияларында 243 дәрігер және 399 фельдшер жұмыс істеді. Сандардың бұл ара қатынасы Сырдария облысында бір дәрігерге жүктеме 135 500 адам, Самарқанд облысында – 97 100, Ферғана облысында – 100 000, Тула провинциясында – 18 000, Вятка облысында – 35 000, Харьков облысында – 21 000 адам болғанын көрсетеді (Шадманова, 2017:130-131). Бұл сандық қатынастардың өзі-ақ Оңтүстік аудандардағы денсаулық саласындағы қызметкерлердің әрбіріне түсетін жүктеменің қаншалықты ауыр болғанын соған қарамастан оңтүстік өңірі дәрігерлерінің балалар ауруымен күресте өз борыштарын адал әрі қиыншылықтарға мойымай атқара білгенін көрсетеді. Осынау балалар туберкулезі дертімен күрестегі туындаған қиыншылықтарды еңсеру үшін облыстың жергілікті тұрғындарының өкілдерінен медициналық кадрларды даярлау бойынша алғашқы қадамдар жасалды. Атап айтқанда, 1898 жылы Санкт – Петербург медициналық – хирургиялық академиясын А. Қутебаров, 1908 жылы Санкт-Петербург әйелдер медициналық институтын-Г.Д. Асфендиарова, З.С. Абдурахманова, 1912 жылы жоғары медициналық академияны-С.Д. Асфендиаров бітірді (Махмудов, 1991,

43). Қазақ даласының Оңтүстік өңірінде саяси көзқарасы үшін жер аударылған дәрігерлер де жұқпалы аурулармен күреске атсалысты. Соның бірі ұзақ жылдар бойы қазақ даласының түкпір-түкпірінде доктор Г.Ф. Логинович жұмыс істеді. Ол 1823 жылы дүниеге келді, 1848 жылы Мәскеу университетінің медицина факультетін бітірді, сол жылдан бастап Дербент әскери госпиталінің кіші дәрігері болды. 1858-1861 жылдары ол Мәскеуде госпиталь мен университетте болды, онда ол практикалық және ғылыми қызметпен айналысты. Мәскеудегі қоғамдық қозғалыстың жалпы атмосферасы Г.Ф. Логиновичтің дүниетанымына әсер етті. Мұнда университетте ол «Қарақан туралы» диссертациясын қорғап, медицина ғылымдарының докторы атағын алды. 1865-1867 жылдары Орынборда полковник және сонымен бірге қалалық дәрігер болып жұмыс істеді, Орынбор физика-медицина қоғамының мүшесі болды. Содан кейін бір жыл Шымкент әскери лазаретінде қызмет етті. 1868 жылдан бастап Сырдария облысының облыстық дәрігері болып жұмыс істеді. Бұл қызметте ол 1872 жылы Сырдария өзенінің бойында басталған тырысқақпен күреске қатысты. Кейін Орта Азия бойынша қозғалатын әскери госпитальдарда дәрігер болды; Ташкентте тұрып, әскери-медициналық инспектордың көмекшісі қызметін атқарды. Билік Г.Ф. Логиновичтің қызметінен бақылаумен болды. 1885 жылы Бас әскери-медициналық инспектор дәрігердің қызметтік қызметі, адамгершілік қасиеттері, әкімшілік қабілеттері туралы күдікпен сұрады. Ол тырысқақпен күресу туралы екі танымал брошюраны шығарды: «Тырысқақтың ұстамасы және оны емдеу туралы», «Сырдария облысының қалалары мен ауылдарының тұрғындары арасындағы тырысқақтың дамуының алдын алу және шектеу туралы» (Галиев: 1982, 160). Негізінен қазақ шаруаларының жағдайы ауыр болды. Мәселен, 1892 жылдың сәуірі Қазалы уезінде көшпелі халық үшін ең ауыр болды. Куәгерлердің бірі: «аштықтан құтылу кезінде қырғыздар жақын арада отбасыларымен бірге болады деп сеніммен айтуға болады қаланы су басып жатыр...

олардың арасында аш, екі күн бойы тамақ ішпеген адамдар бар. Әсіресе — қырғыз балалары мен әйелдері үнсіз азап шегеді» (Галиев: 1982, 160). Асқынған туберкулез дертін анықтап емдеу үшін амбулаториялар негізінен Түркістан өлкесінің қалаларында ашылды, ауыл тұрғындарына медициналық көмек көрсету проблемасы толық шешімін әлі де таппаған еді. Мысалы, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Самарқанд облысында барлығы 11 амбулатория жұмыс істеді, ал Сырдария облысында – 15 амбулатория жұмыс жасаған (Шадманова: 2017, 130-131).

Әсіресе сол дәуірде шешек, безгек дертімен оңтүстік дәрігерлерінің өз өмірлерін қатерге тігіп балалар өміріне араша болғанын, Түркістан тұрғындары арасында бұл аурулардың кең тарағанын ауруханалар мен газет беттерінен көруге болады. Мысалы, 1889-1891 жылдары Жыззах уезінде безгек індетке айналады. Ауруханаға 1889 жылы 16 986, 1890 жылы 32 303, 1891 жылы 30 809 науқас қаралса, 1888 жылы бұл аурумен жүгінгендердің саны 378 болды. Сондай-ақ Сырдария облысында 1891 жылы 44004 науқастың 8908-і безгекпен ауырған. 20 ғасырдың басында Ташкент уезінде безгекпен ауыратын науқастар болған. Атап айтқанда, уездегі базарларда дәрігерлер тұрғындарды медициналық тексеруден өткізген. Мәселен, Тұрбат, Шарапхана, Қаржанбазар, Жаңабазар аудандарының базарларында осындай дәрігерлік тексерулер жүргізіліп, безгекпен ауыратындардың саны айтарлықтай екені анықталды. Безгекпен ауыратын бұл науқастардың кейбірі бұрын бұл аурумен ауырса, кейбіреулері безгекпен бірінші рет ауырған. Атап айтқанда, Тұрбаттағы безгекпен ауыратындардың 50-і бұл ауруды бірінші рет бастан өткерсе, олардың 70-і бұрын безгекпен ауырған. (Обзор Сырдарьинской области за 1891 г, 1893:154). Осынау балалар ауруының сан түрі асқынып тұрған уақытта 1919 жылы 18 қазанда Түркістан Денсаулық сақтау халық комиссары қызметіне С.Д. Асфендиаров тағайындалды. Түркістан өлкесіне сол жылдары Орта Азиядан басқа Қазақстанның оңтүстік облыстары кірді. Түркістан өлкесінің Денсаулық сақтау

органдарының алдында түркі майданының бөліктері үшін медперсоналды қамтамасыз етуде, қалалар, ауыл тұрғындарына, әсіресе орталықтан өте алыс жартылай аш дала аудандарында балалар ауруының алдын-алу мен емдеуді ұйымдастыруда өткір проблемалар туындады. Жаңа нарком өзінен бұрынғылардың жұмысын жалғастыруды ыждағатпен қабылдады, аудандық әскери госпитальға, пролетарлық ауруханаға жиі барды, оларды дәрігерлермен, дәрі-дәрмектермен және таңғыштармен жабдықтау мәселелерімен айналысты. 1918-1919 жж. Сырдарияның Төтенше комиссияның белгілі бір облыстық бөлімшесін басқарған Асфендиаров Ташкент, Черняев (қазіргі Шымкент), Қазалы, Перов (қазіргі Қызылорда), Түркістан уездері бойынша разъездерде жүріп, онда ондаған мың балалар мен ересектердің өмірі мен денсаулығын сақтау үшін қажетті жағдайлар жасауға көмектесті.

1919 жылы 18 қазанда С.Д. Асфендиаров республиканың денсаулық сақтау халық комиссары болып тағайындалды. Ерекше қабілеттері, энергиясы, таланты және қарапайымдылық С.Д. Асфендиаровқа үлкен бедел әкелді. «Асфендиаров жолдас – сөзсіз тәжірибелі басшы және әкімші, Денсаулық сақтау ісі үшін сөзсіз құнды маман», – делінген денсаулық сақтау халық комиссарының орынбасары Михаил Слоним қол қойған сипаттамада (Махмудов: 1991, 43). Қысқа мерзім ішінде 1931 жылы республиканың Оңтүстік аудандарындағы Денсаулық сақтау мекемелерінде емдеу желісінің жай-күйін және медициналық кадрлардың болуын зерттей отырып, С.Д. Асфендиаров қызметкерлердің өз міндеттеріне жауапсыз қарауының фактілерінің де алдын алды. Жоғарыда атап өткеніміздей балалар ауруымен күрес ісінде медицина кадрлары өте тапшы болды соның салдарынан Арыс, Қызылқұм ауданында ауруханада дәрігерлер болған жоқ, тіпті партия мен кеңес органдарының қызметкерлері де жақындарын мен балаларын ауруханаға емес, моллаға және әртүрлі емші алаяқтарға апарды. С.Д. Асфендиаров анықтаған мәліметтер бойынша, 1931 ж. 72 ауданның 32-де

аурухана болған жоқ, 10 ауданда дәрігерлер болмады, бесеуінде тіпті фельдшерлік пункт болған жоқ. Бұл жағдай қазақ халқының тұратын аудандарында басым болды. Республиканың денсаулық сақтау жүйесінің қайғылы жағдайын жақсы біле отырып, С.Д. Асфендиаров материалдық базаны нығайту және мамандар даярлау үшін қажетті қаражат бөлу туралы мәселені бірнеше рет көтерді. Нәтижесінде 1933 жылы ақпанда Қазақ АССР ОСК сессиясы Үкіметке қажетті қаражат бөлуді тапсырды және кеңестік орган басшыларын міндеттеді (Махмудов: 2014, 408). Бұл дәуірде Еліміздің Оңтүстік өлкелерінде балалар арасында туберкулез дерті асқынып тұрды. Оңтүстік Қазақстан облыстық туберкулезге қарсы диспансер 1925 жылдың 1 қарашасында сол кездегі Сырдария губерниясының халқына арнап, 691 571 тұрғыны бар Шымкент қаласында шаңырақ көтерген. Бұл емдеу орталығы 25 төсек орынға ғана арналған еді, бұл әрине балалар туберкулезімен күрес ісінде өте аздық етті. 1925-жылдан 1941 жыл аралығында Прошина В.В., Нечаева О.А., Лазаркевич К.А. сынды білікті дәрігер мамандар осы саланың алғашқы ұйымдастырушылары болды. 1941-1945 жылдары терапевтік науқастар үшін мамандандырылған госпитальдар мен бөлімшелер болған жоқ. Олар хирургиялық госпитальдардағы Жалпы терапия бөлімшелерінде емделді. Инфекциялық және туберкулезбен ауыратын науқастар Оңтүстік Қазақстан облысының Манкент станциясында, Гурьевтің мұнайшылардың демалыс үйінде және Ақмола облысының «Бурабай» санаторийінде орналасқан арнайы госпитальдарға жіберілді. Петропавл қаласында контузиямен ауыратын науқастарға арналған 300 төсектік № 3313 госпиталь, Ақмола облысының Алексеевка ауылында — психоневрологиялық науқастарға арналған № 1344 госпиталь болды. 1943 жылдан бастап Ақтөбе, Ақмола, Жамбыл, Семей және Павлодар облыстарының 8 госпиталіне әскери тұтқындардың арнайы контингенті қызмет көрсетті. Соғыс жылдарында одақтас республикалар бойынша жаралылармен және науқастармен ВСП жолдамасын САВО санитарлық бөлімі реттеді. ВСП-дан

босатылған науқастар мен жаралыларды білікті мамандар-дәрігерлер сұрыптау бөлімшелерінің немесе госпитальдардың медицина қызметкерлерінің қатысуымен ЭБЖМ-19 және ЭБЖМ-39 уәкілдерінің жедел басшылығымен сұрыптады. ЭҮП-19 эвакогоспиталі бойынша БЖТ екі бағыт бойынша түсірілді:

1) Түркістің оңтүстік бөлігі бойынша – Шымкент-Жамбыл-Фрунзе желісінде орналасқан госпитальдарға;

2) Түркістің Сібір бөлігі бойынша – Алматы-Семей-Лениногорск желісінде. (Жакупова: 2005, 272) САВО-ның 1941 жылғы 22 желтоқсандағы № 00141 бұйрығы негізінде Қазақстанның барлық эвакуациялық госпитальдары жергілікті эвакопункттерге бекітілді. Мәселен, № 39 ЭБЖМ-ге Қарағанды, Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Оңтүстік Қазақстан облыстарының 9720 төсектік 19 эвакогоспиталі; Алматы, Жамбыл, Семей, Шығыс Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан облыстарының ЭБЖМ № 19-ға Эвакогоспиталі (20040 төсектік) бекітілді. Қызылорда облысының госпитальдары-Ташкентте орналасқан № 60 ЭБЖМ - ге (1000 төсекке). Орал әскери округінің № 110 ЭБЖМ (Чкалов) құрамына Ақтөбе, Батыс Қазақстан және Гурьев облыстарының 4900 төсектік 13 эвакогоспиталі, Қостанай облысының 500 төсектік екі эвакогоспиталі Орал әскери округінің № 98 ЭБЖМ (Челябинск) бекітілді.

ЭҮП № 19 және № 39 жанында 1500 төсектік жараланғандарды қалпына келтіруге арналған екі батальон-жұмыс істеді. Жергілікті эвакопункттер Қазақстанның эвакогоспитальдарына үнемі ұйымдастырушылық-әдістемелік және емдік-консультациялық көмек көрсетті. Республиканың денсаулық сақтау

органдарымен бірлесіп, олар азаматтық Денсаулық сақтау мекемелерін әскери-емдеу мекемелеріне айналдыруға ықпал етті.

Қаз ССР УЭГНҚЗ-дағы соғыс жылдарында дәріхана мекемелері мен фармацевтикалық кадрлар санының өсуіне, тұл халқы мен госпитальдарды өндірістің ұлғаюына және дәрі-дәрмекпен қамтамасыз етудің жақсаруына Семей мен Шымкентте орналасқан Қазақстанға келген Харьков және Днепропетровск фармацевтикалық институттары мен Киев химфармзаводы ықпал етті. Талдау көрсеткендей, соғыс мүгедектерінің жалпы санының 58,6%-ы қатар жүретін аурулармен ауырған, олардың ішінде терапевтік-45,7% (КСРО Денсаулық сақтау министрлігі-43%), ортопедохирургиялық-22,5%, неврологиялық-19,4%, туберкулездік-10,9%, урологиялық-1,6% (Жакупова: 2005, 272).

25.11.1961ж. Оңтүстік Қазақстан облысының туберкулезге қарсы мемлекеттік көмек көрсету мәселелері жөніндегі мемлекеттік комиссиясы Министрлер Кеңесінің қаулысы жарық көрді. 29.11.60 ж. КСРО Министрлер Кеңесінің қаулысы №972, КСРО Министрлер Кеңесінің қаулысы №1017 және Қазақ КСР Денсаулық сақтау министрінің бұйрығы-19 30.1.61. «Туберкулезбен сырқаттанушылықты одан әрі азайту жөніндегі шаралар туралы» бұйрық алдыңғы қатарлы медицина қызметкерлеріне туберкулез ауруын жою және оны кең таралғанын жою үшін жаңа міндеттер қояды, оны экономикалық міндет деп санайды. Осы міндеттерді орындау еліміздің оңтүстігіндегі аудандарда қалай жүрген? Жұмыстардың негізгі көрсеткіштері эпидемиологиялық көрсеткіштер болып табылады: (ауру, жұқтыру, өлім).

Кесте 1. 10000 адамға шаққанда туберкулез ауру көрсеткіші

Жыл	Облыс бойынша	Шымкент қаласы бойынша	Республика көлемінде
1958г.	13,5	28,2	29,3
1959г.	25,6	32,1	39
1960г.	24,5	32,7	34
1961г.	13,7	18	-

Бұл кестеден облыста балалар және ересектердің туберкулезбен сырқаттанушылықтың шартты деректері бойынша өскенін көруге болады. Бірақ сонымен бірге орта республикалық көрсеткіштен төмен деңгейде болып табылады (Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві 134-Қор, 2-т, 502 іс). Бұл туберкулезбен ауыратын науқастардың есепке алынбаған көптеген аудандар болмағандығымен түсіндіріледі. Соңғы жылдары ауыратындарды есепке алу айтарлықтай өскен, бірақ көптеген аудандарда бәрі өзгеріссіз қалған.

Халықтың туберкулезбен ауыруы, сондай-ақ ауру деңгейі орташа республикалық деңгейге жақын емес, бірақ бұл аудандардағы науқастардың дұрыс есепке алынбауына байланысты біршама төмен. Бұл сондай-ақ жалпы емдеу желісі науқастарды анықтау және есепке алумен аз қамтылғандығымен

түсіндіріледі, бұл жұмыс жүргізілген жағдайда олар ерекше құжаттамамен жүргізілмеген және №281 Нысан бойынша есептер Облтибдиспансерге уақтылы тапсырылмаған. Сонымен, Созақ және Қаратас аудандарынан бірнеше рет ескертуге қарамастан алғашқы туберкулез аурулары туралы ақпарат 1961 жылдың 2 айында ғана жіберілген, оның ішінде Пахта-Арал ауданы 3 айға қалған аудандар да аудан бойынша және жалпы облыс бойынша туберкулезбен сырқаттанушылық туралы дұрыс түсінікке ие емес мәліметтер жіберген. Туберкулез науқастарын еріксіз есепке алуға байланысты Түлкібас ауданы, Келес және Қаратас аудандары, Ленгер және Арыс қалалары бойынша аурушаңдық төмен. 1961 жылы Келес және Қаратас аудандарында жүргізілген тубдиспансердің зерттеуі олардың аурушаңдығы белгілі болғаннан әлдеқайда жоғары екенін көрсеткен.

Кесте 2. 10000 адамға шаққанда туберкулезден болатын өлім саны. (пайызбен)

Жылдары	Шымкент қаласы бойынша	Республикадағы орта есеппен
1956 г.	6,2	6,4
1958 г.	5,1	5,6
1959 г.	4,2	6,8
1960 г.	3,9	5,2

Осылайша, туберкулезден болатын өлім-жітім көрсеткіші жылдан жылға төмендеп келген және республикалық көрсеткіштен төмен болып табылған. Бұл туберкулездің неғұрлым ерте сатыларда анықтала бастағандығымен, антибиотиктермен және химиялық препараттармен емдеудің басқа емдеу әдістерімен үйлесімде кеңінен жүргізіле бастағандығымен түсіндіріледі. Ересектер мен жасөспірімдер көп жағдайда туберкулездің созылмалы түрлерінен, ал балалар туберкулезді менингиттен өлген. Негізінен, аудандардан келген балалар менингиттен қайтыс болған, өйткені олар кеш диагноз қояды және процесс қайтымсыз жағдайда болған кезде ауруханаға түседі. Бұл тағы бір рет аудандардың жалпы емдеу желісі дәрігерлерінің туберкулезді менингит туралы білімі жеткіліксіз болғанын

көрсетеді. Біздің облыс тұрғындарының туберкулезбен аурушаңдығы мен зақымдануы туралы алдын ала деректер туберкулезді жаппай ауру ретінде жоюдан көп алыс болғанын көрсетеді. Сондықтан барлық күш-жігер туберкулезбен күресуге бағытталған. Денсаулық сақтау министрі Курашев 1961 жылы шілдеде туберкулез бойынша кеңесте 1970 жылға қарай туберкулезбен сырқаттанушылықты төмендету міндетін қояды. Ол 100000 адамға шаққанда 25-30 адамнан аспауы керек, ал бұл көрсеткіш 100 мың адамға шаққанда 10-15 есе жоғары (ҚР ОМА 134 қ, 2 т, 426 іс). Денсаулық Сақтау министрінің бұйрығында профилактикалық жұмыстарға көп көңіл бөлінеді. «Туберкулездің алдын алу бойынша шараларды күшейту мақсатында қалаларда және ауылдық жерлерде, оның

ішінде үйде туылған барлық балаларға, жасөспірімдерге, техникумдар мен жоғары оқу орындарының оқушыларына және инфекцияланбаған емдеуші қызметкерлерге туберкулезбен егу жүргізуді қамтамасыз ету. 30 жасқа дейін». 1961 жылы белгіленген топтардан басқа, сондай-ақ қандай да бір себептермен ерте егілмеген туберкулезбен инфекцияланбаған барлық адамдарды екпелермен қамту мүмкін болмады. Егер 1958 жылы екпелермен 77,9% қамтылса, бұл екпелердің жоспары республика бойынша айтарлықтай төмен болғандығымен түсіндіріледі. 1959 жылы жоспарға 55,1% орындалса, 1960 жылы жоспарға 56,9%, 1961 жылдың бірінші жартыжылдығында екпелермен небәрі 12,5% қамтылды. Рас, 1961 жылға арналған жоспар өткен жылмен салыстырғанда 2 есе өскен, медициналық желі 1961 жылы осы маңызды жұмысты жүргізу қарқынын едәуір төмендеткен. Түлкібас, Келес, Киров, Шаян, Созақ аудандары бойынша жоғары жастағы екпе егу жоспарының орындалу пайызы төмен (ҚР ОМА 134 қ, 2 т, 426 іс).

Ревакцинация ісі Ленгер қаласында және Георгиев ауданында да осындай. ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің бұйрығы жаңа туған нәрестелерге босандыру мекемелерінің медицина қызметкерлерін вакцинациялаумен және балаларды емдеу мекемелерінің қызметкерлерімен балаларды ревакцинациялаумен айналысуға міндеттейді. Айта кету керек, мұндай маңызды мәселеге назар аударылмаған. Министрлер Кеңесінің қаулысымен және денсаулық сақтау министрінің бұйрығымен әрбір аудандық аурухананың штатына туберкулезге қарсы егулер бойынша мейірбике (фельдшер) лауазымын енгізу көзделген. Қаулының бұл тармағы бірде-бір аудан бойынша орындалмаған. Эпидқорғау есебінен Облтибдиспансерде екі екпе жасағы құрылды, олар облыс аудандарында жыл бойы бұйрықта көзделген он жасақтың орнына екі ай мерзімге туберкулезге қарсы екпе жүргізеді. Профилактиканың маңызды бөлімі-халықты туберкулезге рентгенологиялық тексеру. Осыған байланысты негізгі жүктеме жалпы медициналық желіге түседі. Министрдің бұйрығымен мектеп

жасына дейінгі және мектеп жасындағы балалар мен жасөспірімдерді, техникум және жоғары оқу орындарының, тамақ және коммуналдық кәсіпорындардың, мектептер мен емдеу кәсіптік мекемелерінің қызметкерлері, сонымен қатар, екі жылда бір рет тексерілуі керек. Жылдан жылға біздің облыста туберкулезге қаралғандардың саны артып келген, жалпы емдеу желісінің қызметкерлері профилактикалық тексерулерге жиі қатыса бастаған. 1961 жылы Ленгір қаласының тубдиспансерінде, Арыс және Ильичев аудандарында флюорография жұмыс істеді, Облтибдиспансерде жылжымалы флюорограф болған, бірақ соған қарамастан халықты тексеру жеткіліксіз еді.

Туберкулезге қарсы диспансерлердің жарактандырылуы.

Аудандық тубдиспансерлердің көпшілігі Түркістан, Қаратас аудандарында (Ленгір, Кентау, Сарыағаш, Келес, Түлкібас, Кировск) орналасқан. Туберкулезбен ауыратын науқастарға арналған үй-жайдың нашар жағдайы Арыс қаласында және Шымкент қаласының Облыстық туберкулез диспансерінде орын алған. Жаңадан ашылған диспансерлер мен Арыс қаласында жұмсақ және қатты инвентармен жабдықтау жеткіліксіз болып, олар медициналық жабдықпен де қамтамасыз етілмеген. Келес, Қаратас диспансерлерінде рентген аппараттары жоқ көптеген диспансерлерде зертханалық құрылғылар жетіспеуі байқалған. Чаян ауданында, Қаратас және Келес тубдиспансерлерінде автокөлік тапшы болған. 1961 жылы облыстық денсаулық сақтау бөлімі туберкулезге қарсы мекемелерге 5 автокөлік, 2 рентген аппаратын тапсырған (ҚР ОМА 134 қор, 2т, 442-іс).

Диспансерлік контингенттерді бақылау, туберкулезбен ауыратын науқастарды емдеу, диагностика.

Туберкулез ауруларын бақылау тубдиспансерлерде жүргізілген. Бацилла бөлігіштердің ошақтарында медбикелер жұмыс істейді, олар емдеуші дәрігермен бірге ошақтарда сауықтыру іс-шараларының жоспарын жасаған. Науқастарды тұрақты бақылау және дәрігерлердің үнемі хабардар болуы үшін туберкулезауруларына арналған

картотека жүргізілген. Бұл дәрігерлердің ұйымдастырушылық әдістемелік жұмысты және туберкулездің статикалық есебін білмеуімен түсіндіріледі. Түлкібас тубдиспансерінде бірде-бір патронажы жоқ медбикелер, картотека және басқа да құжаттар қанағаттанарлықсыз жағдайда еді, дәрігер өз науқастарының контингентін білмеген, тіпті бацилла жасаушылардың саны туралы да білмеген. 4 айда жұмыс күрт нашарлаған Кентау диспансері туралы да айтуға болады. Көптеген аудандық диспансерлерде статикалық жұмыс ұйымдастыру сатысында болған. Ленгер қ, Сарыағаш ауданының науқастарына қанағаттанарлық бақылау жүргізіледі. Есепте тұрған барлық туберкулезбен ауыратын науқастар антибиотиктермен және басқа препараттармен амбулаториялық емдеуді тегін пайдаланған. Аудандық туберкулез мекемелерін қамтамасыз ету орталықтандырылған қор бойынша Обл.тубдиспансер арқылы жүргізілген. Туберкулез мекемелері жоқ аудандарда туберкулез ауруларын тегін емдеу аудандық аурухана арқылы жүргізілген. Туберкулезді ертерек анықтау, Бактерияға қарсы терапия және жасанды пневмоторакспен біріктіру туберкулездің тез емделуіне ықпал етеді. Бастапқы пневмоторакс Туберкулезді емдеудің қолданыстағы әдістерінің бірі, өкінішке орай, ол барлық диспансерлерде қолданылмайды. Олардың кейбіреулері рентген аппараттарының болмауына байланысты. Туберкулезбен ауыратын науқастарды хирургиялық емдеу Шымкент қаласында, Кентау қалаларында іске асырылған. Туберкулезді емдеудің кеңінен қолданылатын әдістері туберкулезбен ауыратын науқастарды белсенді есепке алу топтарына тез ауыстыруға ықпал еткен

Балалар арасында туберкулезбен күрес.

Денсаулық сақтау министрінің бұйрығында Каз.КСР № - 19 Туберкулездің ерте нысандарын ерте анықтау және балалардың туберкулезбен ерте инфинцирленуі мәселесін көрсететін тармақ бар. Ол үшін балалар арасында туберкулез сынамаларын мерзімді түрде жүргізу қажет. Мектепке дейінгі балалар жылына үш рет, қалған балалар мен жасөспірімдер жылына екі рет. Бұл жұмысты жалпы медициналық

желінің қызметкерлері толығымен жүргізуі керек. Алайда облыстың бас педиатры Аптекарь жолдас бұл мәселеге ешқандай назар аудармаған. Пирке оң реакциялары және туберкулездің жергілікті нысандары бар 3 жастан бастап балалар есепте тұруы керек. Бірақ көптеген аудандарда бұл есеп болмаған (ҚР ОМА 134 қор, 2т, 442-іс).

Шымкент қаласындағы облыстық балалар ауруханасы - бұл облыс тұрғындарына жоғары мамандандырылған шұғыл және жоспарлы хирургиялық, педиатриялық және реанимациялық көмек көрсететін көп бейінді стационар, сондай-ақ ауысымда жоспарлы саны 240 адам болатын емханада консультациялық-диагностикалық қызметтер көрсетеді. Он жыл қатарынан облыстық балалар ауруханасы жаңа туған нәрестелер хирургиясының аймақтық орталығы мәртебесінде оңтүстік өңірдің, оның ішінде Қызылорда облысының дамуында әртүрлі кемістіктерден зардап шегетін балаларына жоғары мамандандырылған және мамандандырылған хирургиялық көмек көрсетеді. Аурухана ғимараты жаңа, типтік, 2011 жылы пайдалануға берілді. Барлық қажетті операциялық залдар мен реанимация және қарқынды терапия бөлімшелері операция жүргізу мен балаларға операциядан кейінгі күтім жасау үшін стандарттардың талаптарына сәйкес келеді.

Аурухана барлық аймақтағы педиатриялық қызметтің бас орталығы ретінде үйлестіруші рөл атқарады. Мамандар телемедициналық байланыс бойынша да, санитарлық авиация бойынша да консультациялық-диагностикалық қызметтерді көрсетеді (ҚР ОМА 134 қор, 2т, 426-іс). Жиі ауыратын балалар мәселесін шешу үшін, санын азайту және иммунитеттерін ішкі тұрғыдан күшейту мақсатында, Шымкент қаласындағы облыстық балалар ауруханасы иммуномодуляциялық терапияға жүгінеді. Иммуномодуляциялық терапия жиі ауыратын аурушаң балаларға көрсетілгені белгілі. Иммуномодуляторлар иммундық жүйенің бұзылған функцияларын қалпына келтіретін дәрілік препараттар. Иммуномодуляторлар: инфекцияға

қарсы этиотропты терапияның тиімділігін арттыру; ремиссия ұзақтығын арттыру және қайталанған ЖРВИ кезіндегі асқынулар жиіліктің төмендеуі (және госпитализациялар); жұқпалы асқынулардың дамуының алдын алу; иммундық жүйенің бұзылған параметрлерін қалпына келтіру үшін тағайындалады (Кембилова, Кожекенова, 2020:622-625). Шымкент қаласында балалар саны бойынша отбасылар былайша бөлінді: Бір баласы бар – 51,3%, Екі баласы – 42,2%, үш-төрт баласы – 4,5 және респонденттердің 1,7%-ы бес және одан да көп баланы көрсетті. Медициналық-демографиялық қауіпті отбасыларға толық емес отбасылар да жатады. Некеде тұрмаған әйелдерде шала туылу немесе салмағы төмен балалардың туылу жиілігі жоғары. Некесіз туылған балалар жиі ауырады. Аналардың Неке және отбасылық жағдайы

перинаталдық және нәресте өлімінің деңгейіне де сенімді әсер етеді. Сауалнамаға қатысқан Шымкент қаласының аналары арасында 14,2% -ы тұрмысқа шықпай бала туды және осы уақытқа дейін тұрмысқа шықпады, 6,2% -ы күйеусіз бала туды, бірақ бала туылғаннан кейін үйленді, аналардың 9,5% -ы ажырасқан, 1,6% -ы жесір қалған. Мұндай 0 20 40 60 темекі шегетін ата-аналар темекі шекпеді ата-аналар 41,3 53,8 28,9 59,2 әйел ерлер 562 сауалнама кезінде отбасылардың 25,3% -ы толық емес деп сипатталды. Толық емес отбасыларда тәрбиеленетін балалар арасында 34,7% дені сау, ал толық емес отбасыларда үлесі бар Арнайы статистикалық мәліметтерге сүйенсек бір жасқа дейінгі нәрестелер өлімі дәрежесі Қазақстанда 2018 жылы 8,3%, 2019 жылы 8,37%, 2020 жылы 7,77%: 1000 тірі туылғандарға шаққанда құрайды (Булешов, Туктибаева 2020:557-561).

Кесте-3. 2018-2020 жылдардағы ҚР мен Шымкент қаласы бойынша нәрестелер өлім көрсеткіштері (пайызбен)

	ҚР			Шымкент қаласы		
Көрсеткіштері	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.
Туылғандар	21,77	21,73	22,76	27,53	27,89	30,02
1 жасқа дейінгі нәрестелер өлімі	8,3	8,37	7,77	8,37	9,59	7,98

Кесте-4. 2018-2020 жылдары Шымкент қаласы бойынша 1 жасқа дейінгі нәрестелер өлімі себептері (пайызбен)

Жыл	Барлық себептерден қайтыс болғандар саны	Жұқпалы және паразитарлық аурулардан қайтыс болғандар	Тыныш алу жолдары ауруларынан	Оның ішінде ЖРЖВ, тұмау, пневмониядан	Перинаталды кезеңдерден болатын жағдайлардан	Туа біткен ауытқулардан	Басқа себептерден
2018	83,7	5,60	5,98	5,60	44,9	13,45	2,24
2019	94,94	5,61	7,01	6,31	49,75	15,76	5,25
2020	78,82	4,12	7,28	6,96	42,10	13,61	2,85

Кестеде көрсетілгендей Шымкент қаласында перинаталды кезеңде қайтыс болған сәбилер жоғары деңгейде қалып тұр, туа біткен даму ақауларында балалардың 19 пайызы өлген (Булешов, Туктибаева 2020:557-561).

Қазақстан әлем бойынша ішімдікті көп ішетін 188 елдің қатарында 34-ші орында тұрған көрінеді. Статистикаға қарағанда, Орталық Азиядағы ең «маскүнем» ел — Қазақстан. Тағы жүздеген ана ішкіліктің салдарынан аналық құқынан

айырылып, жүздеген баланы жетімдер үйіне тапсырды. Елімізде 30 мыңға жуық ішімдікке салынған әйелдер бар екен. Алкогольдің әйел организміне қалай әсер ететінін білу маңызды, өйткені адамзат тегін жалғастырушы ретінде әйелдің бойында келешек ұрпақ денсаулығының негізі қаланады. Әйел денсаулығына кері әсер еткен алкоголь оның жыныс ағзаларының қалыпты қызметін бұзады. Белгілі орыс зерттеушісі С.З. Пашенков созылмалы маскүнемдіктен емделген 3 300 әйел пациентті 5 жыл бойына бақылаған. Олардың 85,3 процентінде созылмалы кеселдер болған, оның ішінде 40,6 проценті жыныс аумағындағы дерттерден жапа шеккен. Толықтай алғанда, спиртті ішімдіктерді шектен тыс тұтынатын әйелдерде ішпейтін әйелдермен салыстырғанда әр түрлі гинекологиялық кеселдер 2,5 есе жиі байқалды. Спирттік ішімдікті жүктіліктің өн бойына тұтыну

аса қауіпті, себебі алкоголь ұрықты қоректендіретін қан тамыр бойымен бала жолдасы арқылы анасынан жатырдағы ұрыққа жеңіл өтеді. Сөйтіп алкогольдің у ретіндегі зардап дәмін болашақ бала жатырда жатып-ақ тарта бастайды, алкогольмен жарық дүниеге келмей жатып танысады (Заблудовский, Майзелис, Шихов, 1989: 90), (Пальчик, Федорова, Легонькова. 2006: 24).

Балалар ауруын емдеуге арналған дәрілік заттарды дайындау мақсатында қазіргі кезде Қазақстанда фитохимиялық зерттеу жұмыстары Қарағандыдағы фитохимия, Шымкент химфарм зауытында, ҚазМУ-дің химия факультетінде табиғи қосылыстар химиясы кафедрасында кеңінен жүргізілуде. (Мухитдинов, Мамурова, 2013:400) Жалпы Түркістан облысындағы балалар туберкулезімен ауру қаупінің қаншалықты деңгейде екенін анықтау үшін төмендегі кестеге назар аударалық.

Кесте 5. Туберкулезбен ауыру қаупі жоғары адамдардың контингенттері

Абс гиперергиямен және туберкулин сынамалары нәтижесімен есепке алынған балалар саны			
Облыстар атауы	Выраж	гиперергия	барлығы
	2009 ж. 2010 ж.	2009 ж. 2010 ж.	2009 ж. 2010 ж.
Қазақстан Республикасы	74640 73615	9251 6621	83891 80236
Ақмола обл.	5674 5352	1135 920	6809 6272
Ақтөбе обл.	3629 3397	501 336	4130 3733
Алматы обл.	7972 7994	465 372	8437 8366
Атырау обл.	2351 3062	232 275	2583 3337
Шығыс Қазақстан обл.	5356 6062	665 408	6021 6470
Жамбыл обл.	7581 7141	931 536	8512 7677
Батыс Қазақстан обл.	1843 1386	213 107	2056 1493
Қарағанды обл.	4764 4635	712 587	5476 5222
Қызылорда обл.	2495 2877	298 285	2793 3162
Қостанай обл.	3783 3192	478 339	4261 3531
Маңғыстау обл.	4583 3494	580 333	5163 3827
Павлодар обл.	4553 4668	497 345	5050 5013
Солтүстік Қазақстан обл.	5347 5468	591 428	5938 5896
Оңтүстік Қазақстан обл.	5722 5756	871 626	6593 6382
Алматы қаласы	3661 4120	274 235	3935 4355
Астана қаласы	5326 5011	808 489	6134 55

Бұл кестедегі көріп отырғанымыздай екендігін байқауға болады (Абилдаева, 2011:-40).
Оңтүстік Қазақстан облысында балалардың туберкулезбен ауру қаупі орташа деңгейде

Кесте 6. Балалардың, жасөспірімдердің және ересектердің туберкулезбен сырқаттануы
100 мың адамға шаққандағы көрсеткіш (пайызбен)

Облыстардың атауы	Балалар		Жасөспірімдер	
	2009 ж.	2010 ж.	2009 ж.	2010 ж.
Қазақстан Республикасы	20,9	18,3	117,1	105,4
Ақмола обл.	21,5	20,6	154,2	128,9
Ақтөбе обл.	31,3	21,4	158,5	113,4
Алматы обл.	33,1	24,4	78,9	70,2
Атырау обл.	15,1	20,3	220,7	234,1
Шығыс Қазақстан обл.	26,0	30,3	115,0	115,2
Жамбыл обл.	11,2	15,0	98,1	102,3
Батыс Қазақстан обл.	19,7	18,1	128,7	118,4
Қарағанды обл.	25,7	21,0	82,9	84,5
Қызылорда обл.	25,5	20,6	162,0	134,5
Қостанай обл.	21,9	20,0	130,5	124,9
Маңғыстау обл.	42,8	20,1	185,5	178,0
Павлодар обл.	19,9	20,7	145,7	123,7
Солтүстік Қазақстан обл.	22,0	16,8	71,9	79,5
Оңтүстік Қазақстан обл.	11,7	9,7	68,4	67,9
Алматы қаласы	11,2	11,2	125,3	77,6
Астана қаласы	23,9	22,1	290,2	192,5

Бұл кестеден көріп отырғанымыздай миллиондаған тұрғыны бар Түркістан облысының балалар туберкулезімен ауруы дәрежесі басқа облыстармен салыстырғанда 2010 жылғы көрсеткіш бойынша ең төменгі дәрежедегі екендігін көреміз. Бұл әрине осы облыстың дәрігерлерінің біліктілігі мен қажырлы еңбегінің арқасы екендігін көрсетеді (Абилдаева, 2011:56).

Қорытынды

Балалардың туберкулез ауруының алдын алудың негізгі әдістері - БЦЖ вакцинациялау және химиялық профилактика.

Профилактикалық егудің ұлттық күнтізбесіне сәйкес бала өмірінің алғашқы күндерінде (1-4) қарсы айғақтар

болмаған жағдайда перзентханада вакцинация жүргізіледі. БЦЖ вакцинасы микобактериялардың әлсіреген штаммы болып табылады, олар жеткілікті дәрежеде иммуногенді, бірақ дені сау балаларда инфекция жұқтыруға себепші болмайды. Вакцинацияға абсолюттік және салыстырмалы қарсы айғақтар бар. БЦЖ өткізу алдында міндетті түрде педиатрмен кеңесу қажет.

БЦЖ вакцинасы адамның жалпы денсаулығына қауіпті емес жергілікті туберкулез процесінің дамуын қамтамасыз ете отырып, тері ішіне енгізіледі. Нәтижесінде ағза туберкулез микобактериясына қарсы ерекше иммунитет әзірлейді.) Қазіргі таңда Түркістаноблысында балалар арасында ауру 16,3% -ға төмендеді. Егер 2009 жылы 93 бала

ауырса, 2010 жылы - 81. Алғаш анықталған науқастардың арасында туберкулездің іске қосылған түрлерінің үлес салмағы азайды. Ауырғандармен байланыста болған адамдардың ең көп саны Ақмола (ересектер – 16, жасөспірімдер – 2, балалар – 8), Алматы (ересектер – 8, жасөспірімдер – 7, балалар – 8), Қызылорда (ересектер – 11, жасөспірімдер – 3, балалар – 7), Оңтүстік Қазақстан (ересектер – 12, жасөспірімдер – 4, балалар – 7) облыстарында болды (Абилдаева: 2011, 40-56). Мақала соңында

айта кетерлік мәселе қазіргі Оңтүстік өңіріндегі балалар туберкулезі мәселесі әлі де толық шешімін тапты деп айтуға ертерек. Бірақ Түркістан облысының халық саны жағынан республикамызда соңғы жылдары алдыңғы қатардың біріне шыққанын ескерер болсақ, балалар туберкулез ауруының салыстырмалы түрде өсу деңгейі біршама төмендегенін көреміз бұл осынау өлкедегі медицина саласының білікті қызметкерлерінің қажырлы еңбегі деп санауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- Бермагамбетова Г.Н. Анализ заболеваемости и смертности подростков Республики Казахстан в 2007-2009г. // Денсаулықты дамыту журналы. – 2010. – № 3 (56). – С. 11-15
- Булешов М.А., Туктибаева С.А. Оценка влияния комплекса социально-гигиенических факторов риска на состояние здоровья детей. Вестник КазНМУ.- №4 – 2020. – с. 557-561.
- Галиев В.З. Медицинская деятельность ссыльных революционеров в Казахстане (вторая половина XIX века). -Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 160 с.
- Жакупова М.А. Тыловые эвакуационные госпитали Казахстана и республик Средней Азии (САВО) в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).- Астана: Елорда, 2005. – 272 с.
- Жумабекова Г.С., Ибраева Л.К., Ажиметова Г.Н. и др. Влияние неблагоприятных экологических факторов на здоровье населения Приаралья // Гигиена труда и медицинская экология. – 2014. – №2 (43). – С. 27-35.
- Заблудовский А.П., Майзелис М.Я., Шихов С.Н. // Последствия алкогольной интоксикации для потомства. – М.: Наука, 1989. – С. 90.
- Илимова, М.А. Булешов, Г.К. Каусова, А.М. Ауезова. Медико экономикалық стандарттарды енгізу жағдайында мегаполис тұрғындарына амбулаторлы хирургиялық көмек көрсету сапасын сараптамалық бағалау. КАЗҰМУ Хабаршысы.- 2020. – №2. – 584-586 б.
- Кембилова А.Д., Кожекенова Ж.А Шымкент қаласындағы облыстық балалар ауруханасы мысалында балалардың аурушаңдығын бағалау (әдеби шолу) КАЗҰМУ Хабаршысы. -2020. – №2. – 622-625 б.
- Махмудов М. Становление и развитие медицины и здравоохранения в Средней Азии (1867–1924 гг.): диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Ташкент, 1991. – 43 с.
- Махмудов М. Санжар Джафарович Асфендияров Шығармалары. Төрт томдық шығармалар жинағы. Санжар Асфендияров. / – Алматы: «Ел-шежіре», Т. 4 – 2014. – 408 б.
- Мухитдинов Н.М., Мамурова А.Т. Дәрілік өсімдіктер: оқулық-Алматы: 2013 – 400 б.
- Обзор Сырдарьинской области за 1891 г. – Ташкент, 1893. – С. 154.
- Пальчик А.Б., Федорова Л.А., Легонькова С.В. Фетальный алкогольный синдром: методические рекомендации. – СПб, 2006 – 24 с.
- Шадманова С.Б. Медицина и население Туркестана: Традиции и новации (конец XIX-начало XX вв.)// Историческая этнология. Том 2. № 01. -Казань, 2017. – с. 130-131.
- Статический обзор по туберкулезу в Республике Казахстан. Под редакцией доктора медицинских наук Т.Ш. Абилдаева. – Алматы, 2011. – С. 40-56.

Айгул Т. Алшыкенова, Гулнара Т. Мусабалина
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

История системы детского здравоохранения в южном регионе

Аннотация. Тенденции в историографии здравоохранения южного региона являются актуальной частью объекта исследования. История борьбы с детским туберкулезом создана на основе архивных документов (материалы архивов Казахстана – ЦГА РК), статистических данных по заболеваемости туберкулезом в РК, а также данных из периодических изданий начала прошлого века. Хотя история здравоохранения на юге широко изучена, история детского туберкулеза остается вне объекта исследования. Статья направлена на восстановление актуальных вопросов, касающихся истории здравоохранения. Особое место в системе здравоохранения края занимает детский туберкулез на территории Сырдарьинской области начала прошлого века, с этого периода система здравоохранения развивалась в результате борьбы с различными трудностями. В статье дана историческая оценка деятельности Асфендиярова С.Ж., ставшего народным комиссаром здравоохранения Туркестанской Республики, в области охраны здоровья населения юга. Несмотря на трудности здравоохранения южного края, особенно в моменты дефицита медицинских кадров начала прошлого века, врачи героически трудились при преодолении эпидемиологических болезней среди детей и взрослых. В исследовании проведен обзор проводимой организационной работы по борьбе с малярией, туберкулезом среди детей. В частности, были проанализированы вопросы, причины и показатели заболеваемости и смертности детей в Туркестанской области. Прежнее и нынешнее состояние детского туберкулеза изложено на специальной сравнительной основе. Также статистически представлены показатели употребления алкоголя среди молодых родителей, что наиболее вредно для здоровья ребенка. В исследовании рассмотрены достижения врачей в борьбе с детским туберкулезом в современной Туркестанской области, отраженные в специальной таблице на сравнительно республиканском уровне.

Ключевые слова: медицина; здравоохранение; больница; туберкулез; нарком; амбулатория; фтизиатр; туберкулезный менингит; фармакология.

Aigul T. Alshykenova, Gulnara T. Mussabalina
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

History of the child health care system in the southern region

Abstract. Trends in the historiography of healthcare in the Southern region are an actual part of the research object. The history of the fight against childhood tuberculosis was created on the basis of archival documents (materials of the archives of Kazakhstan-Central State Administration of the Republic of Kazakhstan), statistical data on the incidence of tuberculosis in the Republic of Kazakhstan, as well as data from periodicals of the beginning of the last century. Although the history of healthcare in the south has been widely studied, the history of childhood tuberculosis remains outside the object of research. The article is aimed at restoring topical issues related to the history of healthcare. A special place in the health care system of the region is occupied by children's tuberculosis in the territory of the Syrdarya region at the beginning of the last century, since that period the health care system has developed as a result of the struggle with various difficulties. The article gives a historical assessment of the activities of S.Zh. Asfendiyarov, who became the People's Commissar of Health of the Turkestan Republic, in the field of health protection of the population of the South. Despite the difficulties of healthcare in the Southern Region, especially in times of medical personnel shortage at the beginning of the last century, doctors heroically worked to overcome epidemiological diseases among children and adults. The study provides an overview of the ongoing organizational work to combat malaria, tuberculosis among children. In particular, the issues, causes and indicators of morbidity and mortality of children in the Turkestan region were analyzed. The

previous and current state of childhood tuberculosis is presented on a special comparative basis. Also, it statistically presents the indicators of alcohol consumption among young parents, which are most harmful to the child's health. The study examines the achievements of doctors in the fight against childhood tuberculosis in the modern Turkestan region, reflected in a special table at a relatively republican level.

Keywords: medicine; healthcare; hospital; tuberculosis; narcom; outpatient clinic; phthisiatrician; tuberculous meningitis; pharmacology.

References

Bermagambetova G. N. Analiz zabolevaemosti i smernosti podrostkov Respubliki Kazahstan v 2007-2009g. [Analysis of compliance and tolerance of children of the Republic of Kazakhstan in 2007-2009]. Journal of Health Development, 03 (56), 11-15 (2010) [in Russian].

Buleshov M.A., Tuktibaeva S.A. Ocenka vlijanija kompleksa social'no-gigienicheskikh faktorov riska na sostojanie zdorov'ja detej [Estimation of the effect of separate social and hygienic risk factors on the state of health of children], KazNMU Bulletin, №4, 557-561 (2020) [in Russian].

Galiev V.3. Medicinskaja dejatel'nost' ssyl'nyh revolyucionerov v Kazahstane (vtoraja polovina XIX veka) [Medical activity of exiled revolutionaries in Kazakhstan (the second half of the XIX century)] (Alma-Ata, Kazakhstan, 1982, 160 p.) [in Russian].

Zhakupova M.A., Tylovyje jevakogospitali Kazahstana i respublik Srednej Azii (SAVO) v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny (1941-1945 gg.) [Rear evacuation hospitals of Kazakhstan and the Republics of Central Asia (SAVO) during the Great Patriotic War (1941-1945)]. (Astana, Elorda, 2005, 272 p.) [in Russian].

Zhumabekova G.S., Ibraeva L.K., Azhimetova G.N. and dr. Vlijanie neblagoprijatnyh jekologicheskikh faktorov na zdorov'e naselenija Priaral'ja [The impact of adverse environmental factors on the health of the population of the Aral Sea region]. Occupational medicine and industrial ecology, 2 (43), 27-35 (2014) [in Russian].

Zabludovsky A.P., Mauselis M.Ya., Shikhov S.H. Posledstvija alkogol'noj intoksikacii dlja potomstva [Consequences of alcohol intoxication for offsprings]. (Moscow, Science, 1989, 90p.) [in Russian].

Ilimova A.K., M.A. Buleshov, G.K. Kausova, A.M. Auzova. Mediko jekonomikalyk standarttardy engizu zhagdajynda megapolis turgyndaryna ambulatorly hirurgijalyk komek korsetu sapasyn saraptamalyk bagalau [Expert assessment of the quality of outpatient surgical care to the population of a metropolis in the context of the implementation of medical and economic standards], KazNMU Bulletin, 2, 584-586 (2020) [in Kazakh].

Kembilova A.D., Kozhekenova Zh.A. Shymkent kalasyndagy oblystyky balalar auruhanasy mysalynda balalardyn aurushandygyn bagalau (adebi sholu) [Medical and social assessment of children's morbidity on the example of the regional children's hospital in Shymkent (literature review)], KazNMU Bulletin, 2, 622-625 (2020). [in Kazakh].

Mahmudov M. Stanovlenie i razvitie medicyny i zdavoohranenija v Srednej Azii (1867-1924 gg.) [Formation and development of medicine and healthcare in Central Asia (1867-1924)]: dis. Doc. of historical sciences. Tashkent, 1991. – 43 p. [in Russian].

Mahmudov M. Sanzhar Dzhafarovich Asfendiarov Shygarmalary. Tort tomdyk shygarmalar zhinagy. [Sanjar Jafarovich Asfendiarov's work. A four-volume collection works] Sanzhar Asfendiarov. (Almaty, «El-genus», 2014, 408 p.) [in Kazakh].

Mukhitdinov N.M., Mamurova A.T. Darilik osimdikter. [Medicinal plants]: textbook. (Almaty, 2013, 400 p.) [in Kazakh].

Obzor Syrdar'inskoj oblasti za 1891 g. [Reviews of Syrdarya region Sirdies of 1891]. (Tashkent, 1893, 154p.) [in Russian].

Pal'chik A.B., Fedorova L.A., Legonkova S.B. Fetal'nyj alkogol'nyj sindrom: metodicheskie rekomendacii. [Fetal alcohol syndrome: Methodical Recommendation]. (SPB, 2006, 24 p.) [in Russian].

Shadmanova S.B. Medicina i naselenie Turkestana: Tradicii i novacii (konec XIX – nachalo XXvv.) [Medicine and the population of Turkestan: Traditions and innovations (between the end of XIX and beginning of XX centuries)] Istiric ethnology. Kazan, 1 (2), 130-131 (2017). [in Russian].

Staticheskij obzor po tuberkulezu v Respublike Kazakhstan [Statistical review of tuberculosis in the Republic of Kazakhstan] Ed. by Doctor of Medical Sciences T.Sh. Abildaev. (Almaty, 2011, 40-56p.) [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Алшыкенова Айгүл Төреханқызы - Тарих білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мусабалина Гульнара Толеуғазиновна – Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Алшыкенова Айгүл Төреханқызы – докторант 2 курса образовательной программы «История», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Мусабалина Гульнара Толеуғазиновна – доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Alshykenova Aigul – Doctoral student of the 2nd year of the educational program «History», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Mussabalina Gulnara – Doctor of Historical Sciences, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Документальное кино 1920-1930-х гг. о динамике социокультурного пространства Казахской АССР

Дина А. Аманжолова

Институт российской истории РАН, (Москва, Россия)

E-mail: amanzholova19@mail.ru

<https://orcid.org/2603-3832-300>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-33-53>

Аннотация. Документальное кино о Казахской АССР еще не включено в системное поле исторических исследований раннесоветского периода. Между тем данный визуальный источник является важным компонентом анализа советской этнонациональной политики 1920-1930-х гг. Фильмография на начальном этапе ее становления запечатлела переход казахского общества от традиции к модерности, глубокие социально-экономические и иные трансформации в Казахской АССР. Хранящиеся в фондах Центрального Государственного архива кинофотодокументов и звукозаписи РК немые и звуковые документальные хроники, репортажи, более сложные по композиции и драматургии кинодокументы являются несомненной ценностью. Практически все наиболее значимые преобразования в республике в раннесоветский период были запечатлены опытными режиссерами и операторами таким образом, что дают конкретное и объемное представление об изменениях в социальной структуре общества, становлении национального рабочего класса и этнополитической элиты, решении «женского вопроса», урбанизации, хозяйственной специализации регионов Казахской АССР, внедрении новых стандартов профессиональной деятельности и частных практик, повседневной жизни и важнейших политических событиях. Большой интерес вызывают и зафиксированные кинодокументалистами, драматургически и композиционно выстроенные в соответствии с основными трендами в развитии киноискусства, а также социально-культурной и идейно-политической парадигмы советского государства. Наряду с имеющимися в распоряжении ученых традиционными архивными и опубликованными письменными историческими источниками, кинодокументы служат исследованию и комплексному осмыслению существа, проявлений и результатов национально-государственного строительства в 1920-1930-е гг. В статье рассматриваются примеры ряда документальных фильмов, представляющих наибольший интерес для понимания модернизационных сдвигов и амбивалентных проявлений преобразований эпохи индустриализации, коллективизации и культурной революции в Казахской АССР.

Ключевые слова. Казахская АССР; этнонациональная политика; документальное кино; традиция и модернизация; социокультурное развитие.

Received 20.03.2023. Revised 22.04.2023. Accepted 28.04.2023. Available online 30.06.2023.

For citation:

Amanzholova D.A. Documentary films of the 1920s-1930s about the dynamics of the socio-cultural space of the Kazakh ASSR // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – No 2. – P. 33-53. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-33-53.

Для цитирования:

Аманжолова Д.А. Документальное кино 1920-1930-х гг. о динамике социокультурного пространства Казахской АССР // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 33-53. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-33-53.

Введение

Междисциплинарный тренд современной историографии диктует активные поиски новых источников и расширения пространства объектов исторического исследования. Зримые образы, воплощенные в разных документальных и художественных форматах (рисунок, фото, карикатура, плакат, живопись, кино, декоративно-прикладное искусство и др.) в рамках междисциплинарного подхода служат дополнительным средством для понимания особенностей социальных иерархий и коммуникаций, примет времени, уточнения хронологов и персональных «вкладов» в те или иные процессы. Важным компонентом осмысления динамики социально-культурного пространства Казахской АССР (КАССР, 1920-1936 гг.) ныне становится документальное кино, где отображение и отражение реальности соединены. В отличие от фотографии, здесь события отображаются в динамике, близкой к реальности, что важно для исторической науки (Греков, 1939: 13). Кинокадр, включенный в план, а также монтаж, титры и звуковое оформление, специальные технические приемы (в немых фильмах это еще более важно) создают особые возможности для глубокого изучения исторических событий и явлений. В то же время, как указывал один из основателей советского документального кино Дзига Вертов, «мало снять куски правды. Надо эти куски так сорганизовать, чтобы в целом получилась правда» (Вертов, 1966: 135), «показать людей без маски, без грима, схватить их глазом киноаппарата в момент не игры, прочесть их обнаженные киноаппаратом мысли» (Вертов, 1966: 75). Поэтому информационный потенциал кинодокументов представляет особую ценность. Кроме того, как отмечает специалист, «только тщательный отбор кадров на уровне кинематографического плана может дать относительно объективную картину снимаемого объекта» (Магидов, 2005: 245).

Материалы и методы

Кинодокументы 1920-1930-х гг. отличаются рядом важных особенностей, учет которых позволяет корректно использовать данные источники. В частности, к ним относятся нередко отсутствие звука и даже титров (особенно для фильмов 1920-х гг.), совмещение в документе отражения объективной действительности с субъективным визуальным подходом создателей фильмов; публицистичность и фрагментарность – как в силу целеполагания, так и в связи с наличными материально-техническими условиями. Нельзя не учитывать влияние определенных политических и общественных процессов и сил на содержание и авторский подход, который также является продуктом переживаемой эпохи. Источниками для обсуждения роли документального кино как средства анализа и понимания социальной реальности избранного периода служат прежде всего имеющиеся в распоряжении общества кинохроники и тематические фильмы, созданные специалистами, выступавшими и как наблюдатели, и как участники происходивших событий. Перечень изучаемых кинодокументов постепенно расширяется, и архивисты оказывают существенную помощь историкам в выявлении и вовлечении их в научный оборот (Медеуова, 2020: 256-274). В данном случае анализируются фильмы, находящиеся в фондах Центрального Государственного архива кинофотодокументов и звукозаписи РК (ЦГА КФДЗ РК). Материалы и документы из архивных фондов (письменные источники) в комплексе с кино-источниками позволяют обогатить анализ социокультурного прошлого в его конкретных фактах и образной динамике. Дополнительные сведения об авторах фильмов доступны в интернете (Википедия, Кино-театр.ру и т.п.). Методология исследования базируется на классических принципах объективности, историзма, требованиях источниковедения и археографии, комплексного и системного методов, а также междисциплинарности, компаративизма, просопографии и др.

Важную роль играет применение концепта «культурная сложность общества» и теории модернизации.

Обсуждение

С одной стороны, историки и культурологи РК включились в общий историографический тренд привлечения визуальных и аудио-материалов к исследованию определенных вопросов, среди которых доминируют ренессансные штудии о культурной памяти и ее формировании посредством памятников, инсталляций, выставок и пр. Но разброс объектов изучения, сюжетов и хронологических периодов, к которым обращаются исследователи, достаточно широк, свидетельствуя о начальном этапе становления данного направления (Медеуова, 2020; Турлыбекова, 2017; Медеуова, Сандыбаева, Наурзбаева, 2017; Далаева, Султангадиева, 2022). Культурологи опираются на предложения западных ученых заняться рефлексией над различными видами поисков (приемов) национальной идентичности, трактовкой современных практик памяти как способов самоописания и саморефлексии, «деколониации» и пр. (Медеуова, 2020: 9). Идеологический ракурс советских художественных фильмов в Казахской ССР, прежде всего в середине прошлого века, стал наиболее популярной темой и, в частности, дает сумму наиболее показательных примеров в отдельной статье (Абикеева, Сабитов, 2020: 47-72). Однако идеологическим напором в подходах советских режиссеров, операторов и артистов к определению историко-культурного значения фильмов ограничиваться недостаточно. Для документального жанра это тоже очевидно.

Меж тем востребованность кинодокументов как исторических источников для изучения раннесоветского периода во всем его многообразии (преобразование социально-культурного пространства, фиксация модернизационного скачка казахского общества и всей республики, власть и элита, социальная структура общества

в ее динамике и пр.) в историографии КАССР пока явно недостаточна. А.А. Кудайбергенова рассмотрела пример М. Чокаева как героя памятников, а также документального и художественного кинематографа, отметив амбивалентность подходов современных авторов, которые активно практикуют совмещение документальных кадров и художественного вымысла для репрезентации образа видного политического деятеля начала XX века (Кудайбергенова, 2020: 107-118). Впрочем, увлеченность историей движения Алаш в ее персонифицированном воплощении, несмотря на очевидную связь с раннесоветским периодом КАССР, не решает проблему вовлечения документального кино в научное осмысление советской эпохи. Очевидно также, что ограничение предмета изучения концептами памяти для исторических исследований непродуктивно. Это, к примеру, подтверждается солидными наработками И.А. Головнева, где усилия советских этнографов и кинематографистов анализируются на примере «Киноатласа СССР» в широком контексте национальной и социальной политики 1920-1930-х гг. (Головнев, 2021).

Результаты

Кино как средство культурного воздействия было крайне востребовано в раннесоветский период. Начало производства художественных фильмов относится к 1922 году, хроники и документальные фильмы были отдельным направлением, их появление определялось в т.ч. важностью событий, наличием соответствующих средств и кадров. Они были призваны фиксировать значимые для государства, власти и общества процессы и явления, а также стали активно использоваться для разъяснительной, агитационных и пропагандистских целей, постепенно расширяясь за счет потребности в массовой культурно-просветительной и образовательной работе в массах. «При колоссальном разноязычии и значительной неграмотности населения, - подтверждал «Советский экран», - кино,

живо иллюстрирующее бытовые условия, практическую жизнь и пр., может явиться тем общим языком, который станет понятен всем этим отсталым народам Востока». Его следовало сделать «доступным, понятным», то есть «соответствовать культурному уровню и пониманию масс», правильно отражая их бытовые условия (Дробнис, 1927: 3). Но для трансляции советских идей, символов и образцов на носителей разных культур и их полноценной репрезентации во всесоюзном культурном пространстве использовать кинематограф поначалу было сложно из-за дефицита средств и соответствующей техники, проблем с переводом на национальные языки и вследствие неразвитости коммуникаций, должной инфраструктуры, связывающей все регионы огромной страны.

Производство кинопродукции для национальной аудитории с участием самих представителей многочисленных народов СССР оказалось трудной задачей. Масштабы развития собственного кинопроизводства были малы, а фильмы не ориентировались на отдельную этническую общность из-за объективных обстоятельств. Тем не менее, «создание кинобаз национального производства» стало новацией и принципиальной особенностью советской этнонациональной политики. За 1923/24-1926/27 гг. уже треть художественных фильмов, созданных в СССР, составляли 114 произведенных национальными студиями. В июне 1924 г. вышло постановление СНК РСФСР о сосредоточении идеологического руководства киноделом в Наркомпросе России, в 1925 г. появился 1-й номер «Совкиножурнала», а в 1926-м начались съемки производственных фильмов и профсоюзной хроники, утверждается устав «Востоккино» и начинает выходить журнал «Кинофронт». Целью «Востоккино» ставилось обслуживание культурных запросов рабочих и крестьян из национальных республик и автономий востока РСФСР и ознакомление других народов с культурными ценностями и достижениями востока, «прививка культуры через кино широкому зрителю» (Киносправочник, 1929: 26, 29, 54, 58-60, 82-8, 963). Выпуск документальных

фильмов в условиях НЭП отставал от художественных, прокат которых приносил растущую прибыль. В то же время развивалась структура управления кинопроизводством, подготовки кадров для него, в т.ч. киномехаников, происходила регламентация и институционализация кинодела, начали проводиться специальные совещания (1928 г. – 1-е Всесоюзное партийное совещание по вопросам кинематографии) и прочие мероприятия, определявшие место, назначение и перспективы его развития.

Документальное кино в наибольшей степени имело познавательный и популяризаторский, а также пропагандистский характер. Один из его основоположников и глава группы т.н. «киноков» Дзига Вертов (1895-1954) своим новаторским творчеством придал кинохронике остроту, используя специальные съемки по определенному плану, дабы «схватить жизнь на лету». Создавая смысловые кино-образы действительности, он подтолкнул к новым приемам и художественное направление кинематографа. Кроме того, в начале 1920-х гг. среди т.н. конструктивистов появился интерес к «демонстрации быта», началось использование монтажа документального киноматериала (режиссеры А. Ган, Э. Шуб). Это расширяло границы творчества создателей жанра и масштабы социального, культурного, психологического воздействия на зрителя. Для исследователя документальные фильмы при их агитационно-пропагандистском и культурно-просветительном назначении содержат ценный комплекс информации о разных сторонах жизни и деятельности регионов, встречах с политическими лидерами, торжественных мероприятиях в честь государственных праздников, чествовании передовиков производства, открытии и запуске новых производственных и социальных объектов и пр. В 1920-е гг. уже сложился общий стандарт содержательного, композиционного наполнения и стилистики подобных визуализаций. Хроники и документальные фильмы представляют собой и фиксацию действительности, и способ

репрезентации власти и ее идеологем, и дают представление об инструментарии социально-культурных и политических технологий, непосредственной реакции представителей разных слоев общества на них, которые можно «прочсть» и спустя столетие. Киноматериалы о советской модернизации в КАССР важно изучать в комплексе с документальными публикациями и исследованиями.

В ЦГА КФДЗ РК первый сохранившийся кинодокумент относится к 1925 г. Это немой фильм из 3-х частей «Пятилетие Казахстана» Алма-Атинского производственного отделения Всероссийского акционерного общества «Востоккино». В 1934 г. возникла студия кинохроники в Алма-Ате, выпускавшая еженедельный киножурнал «Советский Казахстан» и документальные фильмы. Всего в архиве имеется 25 документальных фильмов 1925-1939 гг., в т.ч. 13 немых, на казахском языке или на двух языках – 16, один звуковой 1938 года «Цветные металлы» на английском языке Алма-Атинской студии кинохроники (режиссер, оператор – И. Колсанов). 6 фильмов сняты «Востоккино», один – Грузияфильм (об участии знаменитого актера Джембула в юбилее Ш. Руставели в Тбилиси). Одновременно «Востоккино» озаботилось формированием сети кино-корреспондентов, которые поддерживали связь с национальными регионами РСФСР, получали информацию об их нуждах и интересах. При этом «Востоккино» из-за отсутствия собственной базы и постоянных кадров занималось в основном натурными съемками, «подчиняясь случайностям погоды и местности» (Киносправочник, 1929: 98). Это хорошо заметно по 3 фильмам, посвященным самой знаменитой стройке первой пятилетки - Туркестано-Сибирской железнодорожной магистрали (построена в 1927-1930 гг.).

Политико-просветительный и агитационный характер имеют фильмы «Быт и жизнь Казахстана» 1927 г., «Золотые берега» и «Национальный полк» 1930 г., «По Казахстану» 1935 г., «К выборам в Верховный Совет СССР», «Колхозы Казахстана», «Колхоз-миллионер», «Луч Востока» 1937 г., «Выборы в Верховный Совет

Казахской ССР», «К выборам в Верховный Совет СССР» и «Ликующий май» 1938 г., «Двадцать вторая годовщина Октября» 1939 г. Одновременно эти кинодокументы – важный ресурс для анализа раннесоветских реалий. Характерные названия, сходная сценария и стилистика призваны демонстрировать успехи социалистического строительства, сделав зримыми и доступными для всех представления о качественных трансформациях в экономике, социальной сфере и культуре республики. Документальные фильмы просветительного свойства называли культурфильмами, они посвящались гигиене труда и быта, новым производственным объектам и охране труда, техническим новинкам, природным объектам, сельскому хозяйству, армии и военному делу, спорту и т.д. Совкино, к примеру, в 1927 г. подготовило фильм «Советский Казахстан» в 5 частях (оператор В. Степанов), правда всего 15 экземпляров (Киносправочник, 1929: 177).

Говорящие названия имеют и другие фильмы: «Знаешь ли ты животный мир Казахстана?» 1930 г., «По Казахстану» 1935 г., «Хан-Тенгри» 1936 г., «Шелковая девушка» 1936 г. о молодом театре республики, «Народный поэт Казахстана орденосец Джембул» 1937 г., «Советское искусство» 1937 г., «Ликующий май» 1938 г., «Побежденная пустыня» 1938 г., «75-летие творческой деятельности Джембула» 1938 г., «Цветные металлы» 1938 г., «Цветущий Казахстан» 1939 г., киноочерк в 5 частях «Советский Казахстан» 1938-1939 гг. Все они так или иначе содержат ценнейшую визуальную информацию о развитии КАССР в 1920-1930-е гг. Можно сказать, что эти фильмы совмещают параметры хроники и документального фильма открытой камерой, причем довольно часто для них характерен монтаж кадров в соответствии с авторским замыслом, основной темой и идейно-политическими установками. Несмотря на идеологическую заданность, кинодокументы дают возможность представить наиболее важные стороны жизни людей в развитии, охарактеризовать режиссерские замыслы, динамику мастерства создателей фильмов и социально-культурное значение

советской реальности в ее фактологии и кинематографической мифологии, которая присутствует как многогранная константа в любом культурном тексте. Как верно подмечено, «ничего не значащие, лапидарные в момент съемки кадры с годами объективно превращаются в уникальные свидетельства времени» (Агафонова, 2008: 58).

В раннесоветский период не только производство, но и организация проката фильмов представляла сложности. В РСФСР, куда входила и КАССР, в 1927 г. на 100421870 чел. населения в городах 1 киноустановка приходилась на 5400 чел., в деревнях же – на 65500. Горожанин посещал кино 10 раз в год, а сельский житель – 1 раз в 2,5 года. Так, только в одном уезде Актюбинской губернии Казахской АССР в 1924 г. кинопередвижка в сопровождении двух лекторов (русского и казаха), агронома, механика и двух курсантов губсовпартшколы провела 10 сеансов в 10 аулах и 19 в 7 русских поселках. На них побывали 680 казахов, в т.ч. 107 женщин, и 2777 русских, в т.ч. 621 женщина. Попутно проводились женские собрания, лекции и беспартийные конференции молодежи политико-просветительского свойства – о международном и внутреннем положении, «женском праве» в советской республике, работе женщин-делегаток, ликвидации неграмотности среди женщин и пр. Кино вызывало «громادный интерес, так как население и русское, и киргизское не имело даже представления о кинокартинах. Подбор картин был удачен: население имело возможность увидеть тов. Ленина (даже на портретах многие из киргиз и крестьян его не видели) и других вождей – Бухарина, Каменева и т.д.». При этом передвижки оказывались в местах, «куда в течение трех лет ни один человек не заглядывал из центра». Передвижки как комплексные социально-культурные структуры также обследовали состояние дел на местах – работу школ, среди женщин и молодежи, положение изб-читален, принимали жалобы от населения и пр. (Архив Президента Республики Казахстан – далее АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 1252. Л. 23-24).

В то же время имевшиеся материалы не могли «дать представления об истинном положении и характере борьбы за освобождение народов Востока», а потому созданному специально «Востоккино» еще предстояло получить необходимую поддержку и завоевать доверие общества. Его задачами определялись «1) обслуживание через кинематографию культурных запросов рабочих и крестьян Востока и 2) ознакомление тем же путем других народов с культурными ценностями и достижениями Востока». Тем более, что из Наркомпроса КАССР в Москву сообщали мало обнадеживающие сведения о сложившейся ситуации и качестве поступающих картин: «товар представляет всевозможный хлам» в творческом и техническом отношении (техническая пригодность фильмов составляла 40%). «Выколачивая на территории Казакстана деньги с кинотеатров, Совкино до сих пор не подумало о создании кинофильмы, отвечающей быту и условиям» республики, констатировалось в отчете. Меж тем материалов о достижениях в национальном строительстве и «развитии культурно-экономической мощи республики» было немало. «Отражение Казахстана на экране с его огромными естественными богатствами, этнографическими и бытовыми особенностями не послужило фильмовым материалом, интересным не только для Казакстана, но и для СССР». Справедливо отмечалось и отсутствие титров на казахском языке для зрителей. Такое положение дела было характерно и для других национальных регионов страны на этом этапе. Предстояло работать «чрезвычайно усиленно», привлекая знатоков народов страны, чтобы «дать представления об истинном положении и характере борьбы за освобождение народов Востока и о перипетиях этой борьбы» (Дробнис, 1927: 3-4). Впрочем, создаваемые по таким установкам фильмы своим содержанием, характером презентации социально-культурного ландшафта давали гораздо более объемное и амбивалентное представление для вдумчивого потребителя кинопродукции.

Обеспечить охват ею максимального числа зрителей было одной из главных задач, и решалась она не быстро. Уже в 1935 г. Казкрайком ВКП(б) планировал довести фонд кинофильмов в республике до 1,9 картины на каждую киноточку, перевести на казахский язык надписи на всех фильмах наряду с Алма-Атой еще в двух городах - в Уральске и Петропавловске, обязательно обеспечить перевод на казахский язык, а к концу 1936 г. запустить 80 звуковых кинопередвижек на автомобилях. Если к началу 1941 г. в КАССР было 759 государственных и 667 ведомственных киноустановок, то на 1 октября 1945 г. - 491 государственная и 329 ведомственных. Вскоре были запущены 104 бездействовавшие в годы войны киноустановки, в т.ч. 11 стационарных и 93 передвижных. Но почти треть населения за 1945 год кино не посмотрела ни разу. На всю республику имелось лишь 25 автокинопередвижек, остальные перемещались по огромной республике на лошадях, верблюдах и ослух (Российский государственный архив социально-политической истории – далее РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 21. Д. 1293. Л. 16; РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 311. Л. 129). Не случайно в «Крокодильской советской энциклопедии» давалось такое определение передвижки: «... передвижной киноаппарат для демонстрации старых картин (новых фильмов передвижкам не полагается)», а кинохроникой назывался «фильм из жизни давно прошедшего» (Крокодил, 1936: 10, 8).

Сегодня кинодокументы выступают свидетелями давно прошедшего, актуализируемого стремлением общества сызнана его переосмыслить. Привлекая документальное кино к решению этой проблемы, следует учитывать условный, заданный режиссером и сценаристом визуальный текст, который включает определенные семиотические знаки, символы, образы и смыслы. Они показаны нам в трактовке создателей кинофильма и в то же время являются фиксацией объективной реальности, в том числе в тех ее отражениях, которые зритель способен увидеть и «присвоить» уже на основе собственного образовательного и культурного багажа.

Правда, о них режиссеры и сценаристы, особенно спустя 100-летие, если говорить о начале прошлого столетия, могли и не подозревать (в частности, невиданный ранее размах аудиовизуальных технических средств просвещения, образования и еще более или в основном – развлечения). Одновременно кинодокументалистика может послужить мощным стимулом для основательного погружения современного человека в собственную историю с использованием других, не менее важных источников и ресурсов познания. «Среда, в которой мы живем, все больше становится коммуникационной, то есть такой, где важную роль играют образы и символы, а не письменное слово. В отличие от мира письменного языка, этот визуальный мир – иконичен, и он требует новой искусности и экспертных иерархий, которые не дублируют иерархии писаного слова» (Тернер, 2012: 36). В визуальных источниках информация кодируется, воспроизводится и воспринимается в виде зрительных образов, состоящих из совокупности изобразительных элементов и создающих с помощью ассоциаций представление о материальном объекте, индивидууме, процессе или явлении (Романовский, 2004: 123).

Достоверность изобразительного источника задается его функциональной направленностью и сферой деятельности человека, в рамках которой он производится. В визуально-технических источниках мы имеем дело, как уже отмечалось, одновременно и с отображением, и с отражением объективной действительности. Быстрый прогресс кинотехники с каждым годом облегчал задачу более прямого и точного отображения событий, поддерживая надежду на аутентичность съемки происходящему событию. Однако эстетика неизбежна не только в художественных произведениях, стремящихся «отстранить» реальность, придать ей черты искусственности, но и при противоположной нацеленности на сохранение ее неискаженного вида. А представление о способности киносъемки запечатлеть реальное протекание события

в определенной мере иллюзорно, оно разрушается уже на первом шаге, который делает оператор, выбирая момент и место включения аппарата, направляя объектив в ту или иную сторону, ограничивая пространство видения и длительность съемки, как справедливо подчеркивает ученый (Александров, 2017: 13). Именно поэтому нужно учитывать амбивалентный характер кинодокументалистики, как и других визуальных источников.

Это весьма наглядно можно проследить при сравнении фильмов о Турксибе. В.А. Турин в 1929 г. создал «Турксиб» - подлинное кинопроизведение, основанное на творческом осмыслении сюжета и вполне определенном историософском целеполагании, выстроив захватывающую драматургию и мастерски используя возможности монтажа. Замечательный анализ и оценку это шедевра немого кино, соединившего документалистику с художественным началом дает М. Черненко (Черненко, 2022: <http://chernenko.org/163.shtml>). Фильм В.Турина о Турксибе построен на диалоге культур – кочевой и индустриальной. Его воплощают замечательные кадры о встрече жителей аула с приехавшими на автомобиле специалистами для подготовки к строительству железной дороги. Драматические кадры преодоления песчаной бури караваном верблюдов, мирный семейный быт, испуг и интерес детей и взрослых при встрече с автомобилем и незнакомыми людьми завершаются добрым знакомством и общением. Строительство Турксиба воспроизводится схематично, но содержит все основные компоненты индустриального скачка Степи, включая эпизоды работы проектировщиков, строителей и инженеров, а также первое движение поезда, когда страх всадников перед неожиданно поехавшим паровозом сменяется коллективной погоней за ним и радостью приобщения к новому миру невиданного прежде прогресса (Центральный Государственный архив кинофотодокументов и звукозаписи – далее ЦГА КФДЗ РК, 2022: http://kfdz.kz/Content.php?id=150&mod_id=13&stat=ajax&set=Media_channel).

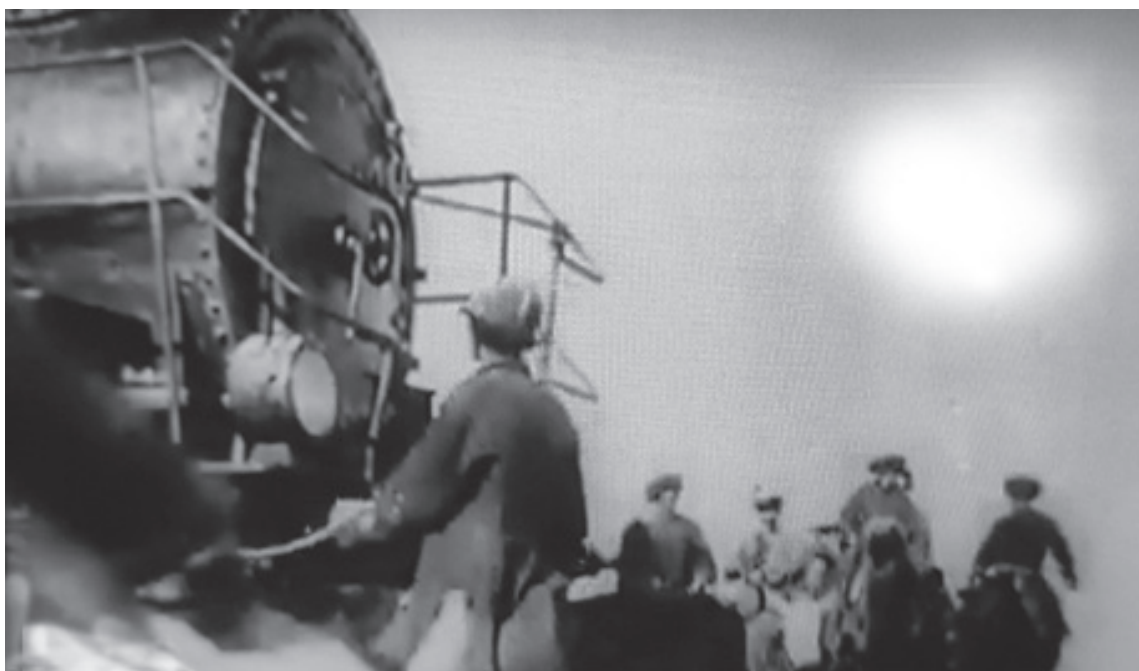
Стоит привести оценки фильма, включенные в статью Черненко. Он цитирует В. Туркина: «В художественном плане «Турксиб» картина не экспериментальная, а отчетливо проработанная в замысле и сделанная согласно замыслу. Она – не попытка, не опыт, а заранее обдуманное достижение. ...Самое поучительное в «Турксибе» то, что он вышел из постановки в том виде, в каком был задуман автором». В.Туркин привел заявление В.Турина в правлении «Востоккино» от 9 апреля 1928 г.: «Наибольшим пороком большинства заснятых до настоящего времени культурфильм являлось отсутствие точного учета темы. Получается утомительный разнобой склеенных кусков, связанных между собой только механически... При таком положении вещей самые яркие факты бледнели на экране, становились неинтересными и не доходили до зрителя... Необходимо с самого начала отнестись к работе по съемкам «Турксиба» не как к культурфильму в общепринятом значении этого унылого слова, но как к неигровой картине, требующей отнюдь не меньшего внимания, чем художественные картины. Если это будет выполнено, то есть все основания считать, что на материале Турксибстроя можно будет сделать не только полезную и культурную, но также занимательную и волнующую картину».

М.Черненко выделил ценные особенности становления кинодокументалистики в 1920-е гг., важные для понимания роли жанра в социально-культурных изменениях того периода, в том числе в Казахской АССР, как это сделал фильм В.Турина: «Кинематограф неигровой развивался в первой трети нашего века много медленнее, чем художественный. Несмотря на свою кажущуюся имманентную реалистичность и мобильность, он требовал куда более точной организации материала, чем та, которую могли гарантировать ему убежденные хроникеры, отрицавшие к тому же все существовавшие драматургические принципы и возможности. И потому ... только в самом конце 20-х годов возникают первые полнометражные «культурфильмы». Более того, они обретают, наконец, не только чисто информационный,

но и идеологический прямой смысл, чем гарантируют себе бесспорное право на существование в атмосфере первой пятилетки, обратившей недавнюю географическую «культурфильму» из видовой открытки в решающее средство политической пропаганды и мобилизации огромных народных масс.

Вероятно, именно этим и объясняется переосмысление придуманного еще в начале 20-х годов (правда, с совершенно иной целью) метода длительного кинонаблюдения.

Тогда... это было открытием чисто формальным, возможностью исследования кинематографической «продолжительности». Здесь, в первых лентах первой пятилетки, смысл методики переносится в плоскость практики: камера хроникера неотступно и восторженно следит за тем, как меняется, преобразуется старая реальность, как выстраивается она по строгим и уверенным законам революционного времени» (Черненко, 2022: <http://chernenko.org/163.shtml>).



Кадр из фильма В. Турина «Турксиб», 1929.

Здесь уместно обратиться к герменевтике, которую используют этнографы, когда стремятся преодолеть разрыв между своим знакомым миром и незнакомыми смыслами, которые являются необычными или, как для специалистов-строителей Турксиба, необходимыми для понимания, принятия и реорганизации во взаимодействии с местным сообществом. В момент встречи людей, готовых принять инаковость друг друга и открытых по отношению друг к другу, им дается возможность выйти за пределы своих исходных стереотипов. Это подразумевает, что позиции обеих сторон коммуникации

не должны быть привилегированными или враждебными в отношении друг друга, что и засвидетельствовал названный фильм. Кроме того, он наглядно показывает, как взаимное сближение, признание и открытость к культурным различиям развивает и меняет у обеих сторон общения чувствительность, мотивацию, навыки труда, общения, расширения пределов бытия и преодоления этнических, топографических, технологических и социально-культурных представлений об окружающем мире.

В сравнении с полноценным фильмом В. Турина другие кинодокументы

о Турксибе являются хрониками, где достаточно механически, хотя и в логической последовательности, соединены отдельные кадры, встречаются повторы, и сами киноматериалы имеют информационно-просветительный и пропагандистский характер. Немой фильм «Первый поезд» был снят в том

же 1929 г. Алма-Атинским отделением «Востоккино». Он снабжен титрами на русском языке, которые поясняют показ. В течение полутора минут зритель мог увидеть тяжелый физический труд рабочих на разгрузке леса для строительства новой столицы КАССР – Алма-Аты, новые здания вокзалов в Алма-Ате и Семипалатинске,



отправку «верненского апорта» в Сибирь и первого хлеба по Турксибу в хлопковые районы страны – от доставки на верблюдах до взвешивания и погрузки

в вагоны (ЦГА КФДЗ РК, 2022: 1416 http://kfdz.kz/Content.php?id=150&mod_id=13&stat=ajax&set=Media_channel).



Еще один немой фильм «Турксиб открыт» продолжительностью 14 минут в 2-х частях был снят «Востоккино» в 1930 г. (оператор Л. Косматов, монтаж Г. Ромм). Титрами «В степях Казахстана» сопровождаются кадры степных пейзажей с юртами, которые сменяются видами стальных рельсов, железнодорожного моста через Иртыш в Семипалатинске, многочисленных составов поездов на станции и скачущего за поездом всадника; «проложен стальной Туркестано-Сибирский путь», - гласит следующая надпись. Показаны заключительные работы по укладке дороги, которые перемежаются скачущими вдоль дороги наездниками и собирающимися на митинг людьми. Хроника представляет героев своего времени - представителей разных национальностей и социальных групп раннесоветского Казахстана в их обычном облике. Это и разная по качеству национальная казахская одежда на более состоятельных и совсем небогатых очевидцах чудес инженерно-технического прогресса (поезд и аэроплан), и военная форма музыкантов оркестра. Дети и взрослые на лошадях и верблюдах, машущие головными уборами, зеваки на насыпи, устроившиеся на передней части паровоза участники стройки, важные в своих повадках и жестах начальники, - портрет участников знаменательного события постоянно перемежается кадрами стягивающих последние рельсы рабочих, что создает ощущение напряженного ожидания. Его усиливают сменяющиеся кадры оркестрантов и стремительные взмахи кувалдами укладчиков.

Митинг в честь открытия дороги открывается шествием знаменной группы и докладом - все руководство Турксиба на военный манер отдает честь, радостные и восхищенные лица мужчин и женщин с детьми, стоящими у юрт, передают атмосферу праздничного дня. Здесь состоялось награждение орденом Трудового Красного Знамени коллектива строителей Турксиба, который представлял В.С. Шатов - начальник строительства, вручил награду и выступил заместитель председателя СНК РСФСР Т.Р. Рыскулов. Операторские и монтажные приемы совместили съемки железнодорожного пути на живописных

просторах республики и ускоряющегося движения по рельсам с показом всадников, движущихся телег и автомобилей, толп людей, собравшихся на показательную смычку магистрали и открытие движения. Кадры мчащегося в клубах черного дыма по степи и между гор поезда, на который напряженно смотрят сидящие на пригорке девушки и от которого пятятся всадники на верблюдах, символизируют пересечение традиции и модернизации. «Смычка Турксиба - торжество пролетариата всего мира» - этот лозунг на мостовом перекрытии олицетворяет международный смысл крупнейшей стройки СССР (ЦГА КФДЗ РК, 2022: 1702 http://kfdz.kz/Content.php?id=150&mod_id=13&stat=ajax&set=Media_channel). Оператор фильма Л.В. Косматов (1901-1977) вскоре стал видным советским кинооператором и педагогом, был лауреатом трех Сталинских премий.

Замечательные репортажи о смычке Турксиба, буквально описывающий то, что запечатлели фильмы, оставил Е. Петров: «Турксиб построили. Вот он, Турксиб, из земли, бетона, дерева и стали. ...Американские темпы превзойдены. Но сколько мужества, сколько героизма, сколько изворотливости и умения приспособиться к условиям понадобилось от строителей. ...Хатенки - высотой около двух с половиной метров без зимних переплетов. Печи... давали тепло только, когда их непрерывно топили... Первые дни мы все спали вповалку на полу с подстилкой из камыша... в тех же помещениях, где днем открывались конторские занятия... Но никто не роптал, работа шла быстро и смело. Надо было удивляться выносливости авангарда укладчиков... Надо и сейчас удивляться. И всегда надо будет удивляться, вспоминая о первом детище пятилетки». О Шатове: «не раз и не два приходилось выступать ему на слабых участках строительства, подбадривать усталых, подтягивать отстающих, мирить поссорившихся, разбираться в «мелочах» рабочего быта». Он зафиксировал работу кинооператоров, и всеохватный интерес людей к пуску поезда в Айна-Булаке, месте смычки, подтверждая упомянутые кинокадры. «По всему горизонту столбами

поднималась пыль. Отовсюду верхами съезжались казахи в похожих на пагоды лисьих шапка. Они ехали с женами и детьми, ехали за сотни километров, чтобы принять участие в торжестве, утолить природное свое любопытство. Ехали целыми аулами с красными знаменами и плакатами. ...Иные, организованные, подъезжали к самому Айна-Булаку и смыкались в конном строю позади трибуны. Иные, застенчивые и совершенно еще первобытные, не подходили ближе трех километров. Они гарцевали на маленьких своих коньках в почтительном отдалении, гоня друг за другом... Обычные по существу речи звучали здесь как-то по-особенному». Особый ажиотаж вызвал аэроплан. «В этот день кочевники увидели три «чуда». Железную дорогу. Аэроплан. Радио. Техника ворвалась в казахские просторы, смешала все освоенные веками представления о жизни» – это резюме характеризует смысл запечатленного кинодокументалистами событийного ряда (Петров, 2012: 390-391, 394, 396, 399-400).

Создание нескольких фильмов о Турксибе не только подтверждает особую значимость этого инфраструктурного объекта для экономики и социально-культурной трансформации казахского общества. Не случайно Петров упоминает множество фото-, кинокорреспондентов и газетчиков, приехавших освещать смывку. Документальные кадры рубежа 1920-1930-х гг. весьма важны для осознания современным человеком, особенно молодежью, характера и содержания индустриальных преобразований в КАССР, как и разительных перемен в повседневной жизни, социальном статусе, образовательном и профессиональном уровне их недалеких предшественников, без чего совершенно невозможным был бы сегодняшний день. Не менее ценны зримые свидетельства о характере труда и качестве жизни вообще столетие назад. Это подтверждается и фильмом «Востоккино» «Национальный полк» оператора С. Нестерова 1930 г., который сохранил эпизоды из истории становления первого казахского кавалерийского дивизиона, включая отбор призывников и занятия на полигоне (ЦГА КФДЗ РК, 2022: 1119

http://kfdz.kz/Content.php?id=150&mod_id=13&stat=ajax&set=Media_channel).

В отдельную группу можно выделить хранящиеся в ЦГА КФДЗ РК кинодокументы, посвященные важным политическим событиям с участием рядовых граждан. Один из первых относится к 1925 г. – трехчастный фильм «Пятилетие Казахстана» («Востоккино», авторы неизвестны) общей длительностью около 25 минут. Он представляет большую ценность. Авторами запечатлены демонстрация трудящихся и национальные игры на празднике – скачка-байга, казахша-курес, охотники с соколами, народные гуляния. Здесь не постановочные кадры, а прямая фиксация заснятого авторами почти хаотичного перемещения собирающихся на праздник людей, организации праздничных колонн с многочисленными флагами. Сравнение показанных в данном фильме рабочих, босиком и без перчаток работавших на укладке шпал и формовке кирпичей, разнообразного гужевого транспорта, с кадрами из фильмов о Турксибе конца 1920-х гг. дает представление о постепенном улучшении технической оснащенности и охраны труда рабочих. Исследователям истории советской власти и этнополитической элиты КАССР весьма полезны съемки строительства новых зданий в недолговременной столице Кызыл-Орде и президиума торжественного собрания, на котором, в частности, выступили председатель КазЦИК Ж. Мынбаев и глава правительства (СНК) КАССР Н. Нурмаков. Это весьма информативный кинодокумент – здесь отчетливо прослеживаются переходные модели повседневной жизни и политического поведения элиты и обычных людей, а также одни из самых ранних примеров стандартизации образов и символов советской эпохи, соединявших этническое своеобразие и надолго закрепившиеся в практике идеологизированные форматы (массовые шествия и пионерские марши, лозунги, растяжки, трибуны и пр.) (ЦГА КФДЗ РК, 2022: 1461 http://kfdz.kz/Content.php?id=150&mod_id=13&stat=ajax&set=Media_channel).

Как те или иные режиссеры становились авторами фильмов о Казахстане,

информации найти не удалось. Тем не менее, это были достаточно подготовленные и опытные профессионалы. Так, режиссером и оператором фильма «Золотые берега» 1930 г. был А.Г. Лемберг (1898-1974), монтаж А. Гайдуль, «Востоккино». Примечательно, что Лемберг работал в кино с 1914 г. и под руководством отца Г.М. Лемберга с 1916 г. принадлежал к группе т.н. «киноков» во главе со знаменитым Дз. Вертовым и в 1919-1920 гг. участвовал в рейсах агитпарохода и агитпоезда. Его фронтовая хроника вошла в фильмы 1919 года «Оборона Царицына» и «Одиннадцатая армия». Сотрудничал он и с Я.М. Посельским, который в 1940 г. снимал фильм «Казахстан». В 1938-1941 гг. Лемберг был оператором и фотокорреспондентом на ВДНХ (Александр Лемберг, 2023: <https://www.kino-teatr.ru/kino/operator/sov/28610/bio/>).

Еще одним фильмом «Золотые берега» занимает около 3,5 минут. Он примечателен характерным пропагандистским приемом жесткого противопоставления Зла и Добра в их классовом проявлении. Из быстро мелькающих титров поначалу неясно, какая именно «казахская река» с золотыми берегами «богата водами». Живописные прибрежные пейзажи, горные и степные, с пасущимися на цветущих лугах стадами овец, верблюдов и лошадей сменяются видами дворцов и памятников «царского Петербурга» и «купеческой Москвы» как символов господства богачей над трудящимися. Скачущие военные призваны, видимо, олицетворять насилие, тогда как «в царской колонии» Казахстане «хозяйничали» баи, плотно обедающие в богатой юрте, и муллы, читающие Коран.



В противовес им следом показаны тянущие сети на «богатой реке» Иртыш рыбаки, пасущие огромные стада чабаны и косцы в поле; затем вновь демонстрируются символы царской власти и скачущие с пашками наголо казаки, их сменяют виды Иртыша, бедной юрты с одиноким верблюдом в отдалении и поющего бедняка-домбриста.





«Богата река Иртыш..., а бедняку казаху не было места» – таково резюме короткометражки (ЦГА КФДЗ РК, 2022: 1452 http://kfdz.kz/Content.php?id=150&mod_id=13&stat=ajax&set=Media_channel).

Подобные режиссерские и операторские приемы, построенные на акцентированном противопоставлении разных миров, зримо и недвусмысленно формулировали принципиальные смыслы: богатые эксплуататоры в столицах и степи, подавляющие силой народное недовольство (насилие воплощают скачущие казаки/солдаты), являются главным злом и интернациональным препятствием на пути к счастливой жизни трудового человека в богатом природными ресурсами крае. Немые фильмы с мастерски продуманной и воплощенной драматургией, стилистикой и композицией, безусловно, обладали большой силой эмоционального внушения, стимулируя образное мышление и четкие социальные параметры жизнеустройства. Впрочем, и в реальностях современного капитализма нередкие в повседневной практике встречи с прямо противоположными стилями жизни каких-нибудь олигархов и рядовых граждан, бросающейся в глаза разницей между досугом «золотой» молодежи и ее ровесников из обычных семей порождают вполне понятные эмоции и мировоззренческие интерпретации.

Пропагандистское назначение имеют фильмы «К выборам в Верховный Совет СССР» (1937 г., режиссер – С. Куликов, операторы – А. Колесников, В. Страдин, Б. Маневич. Алма-Атинская студия кинохроники) – имеются в виду выборы в Верховный Совет СССР 12 декабря 1937

г. по новой Конституции СССР 1936 года; немые фильмы «Ликующий май» (1938 г., Алма-Атинская студия кинохроники. Операторы – И. Колсанов, Б. Маневич) о праздновании 1-го мая в г. Алма-Ате и «Цветущий Казахстан» (1939 г., режиссер – Д. Эрдман, операторы – И. Колсанов, Б. Маневич), а также звуковой «Двадцать вторая годовщина Октября» (1939 г. Алма-Атинская студия кинохроники). Режиссер «Цветущего Казахстана» Д.И. Эрдман (1894-1978) находится в ряду создателей советской кинодокументалистики. В 1923 г. он окончил Школу экранного искусства, хотя уже с 1922 г. был завполитчастью при Киевском отделе народного просвещения, с 1923 г. – на Одесской кинофабрике. В 1936-1943 гг. Эрдман работал режиссером кинохроники в Харькове, Ростове-на-Дону и Алма-Ате, а затем на Фрунзенской студии кинохроники, став одним из зачинателей киргизского документального кино. За 20 лет он смонтировал на студии «Киргизфильм» более 350-ти номеров киножурнала «Советская Киргизия», снимал хроникальные и документальные фильмы, занимался дубляжем. Заслуженный деятель искусств Киргизской ССР (1962) завершил жизнь во Фрунзе.

Во второй половине 1930-х гг. кинодокументалистика становится частью системы агитационно-пропагандистской работы по канонам, которые унаследовали рожденные экспериментами 1920-х годов подходы и стандартизировали в видео- и аудиоформате соответствующие дискурсы и композицию. Материально-техническая база кинопроизводства была уже более прочной, хотя представлявших титульные народы режиссеров, операторов и монтажеров по-прежнему не хватало. Фильм «По Казахстану» (Казахстанская база треста Союзкинохроника) в двух частях, к примеру, повествует о достижениях республики в народном хозяйстве к 1935 г. – 15-летию КАССР. Режиссер И. Венжер с операторами М. Глидером, В. Доброницким и Я. Славным показали действующие промышленные центры Эмбанефть, Карагандауголь, Риддер и строящиеся объекты: медеплавильный комбинат в Коунраде, железную дорогу через Бетпак-далу, гидроэлектростанцию на реке Ульба.

Другая важная составляющая экономики КАССР представлена мараловодческим хозяйством, зверофермой по разведению ондатры и лис, овцеводческим совхозом «Чубарчи» в Восточном Казахстане, колхозами Алма-Атинской области, подъем культуры олицетворяет Казахский государственный педагогический институт (КазПИ).

Интересно, что И.В. Венжер (1903-1973), член ВКП(б) с 1932 г., начав в 1927 г. склейщицей (монтажницей) в Совкино, с 1932 г. была режиссером Московской студии треста Союзкинохроника (с 1944 г. – ЦСДФ). В годы Великой Отечественной войны она создавала фронтовые киночерки и киножурналы. Была режиссером киножурналов «Союзкиножурнал», «Наука и техника», «Советское искусство», «Новости дня», «Советский спорт», «Искусство», «Пионерия». В 1940 г. вместе с мужем Я.М. Посельским она сняла и фильм «Казахстан». В 1948 г. стала лауреатом Сталинской премии 2-й степени. Хорошими специалистами являлись и операторы. М.М. Глидер (1899-1967) начинал киномехаником в Харькове и фотографом в Киеве, с 1923 по 1933 гг. был ассистентом оператора и оператором в Одессе и Киеве, а затем – в «Союзкинохронике» (позже ЦСДФ). Наиболее известен как фронтовой кинооператор в годы Великой Отечественной войны, но принимал участие в создании почти 100 документальных фильмов, в том числе еще одного фильма «По Казахстану» 1940 г. вместе с теми же операторами. К этносоциальной проблематике можно отнести и его фильмы «По Ойротии» (1931), «О нанайце с реки Тунгуски» (1934), «Биробиджан» (1935), «Советский Узбекистан» (1950), «Советская Якутия» (1952). В.В. Доброницкий (1910-1948) также был фронтовым кинооператором, еще в 1935 г. окончил операторский факультет ВГИК и, видимо, фильм «По Казахстану» – его первая работа. С 1936 г. он работал на Московской студии кинохроники, был автором около 300 сюжетов для кинопериодики, одним из первых занялся съемками на цветную пленку. Все три перечисленных автора не раз были лауреатами Сталинских премий. Фронтовой кинооператор Я.М. Славин (1902-1943) тоже начинал в 1920-х, с 1932 г. был

оператором Ленинградской кинофабрики «Союзкино» /»Союзкинохроники», а с 1935 по 1937 гг. – Казахской базы «Союзкинохроники»/ Алма-Атинской студии кинохроники. Он погиб по пути следования, будучи на Волховском фронте.

Фильм «По Казахстану» общей продолжительностью более 20 минут, как гласят титры, снят (скомпонован) по материалам названных операторов. Приводятся также данные об ответственном за музыкальное оформление и звукооператоре, хотя авторы музыки не указаны. Под заголовком «В степях Прибалхашья» в центре внимания медные богатства Коунрада, обнаружение которых «породило жизнь в пустыне». Ее воплощают не только караваны верблюдов и телеги с грузом, но и сложное оборудование и рабочие-казахи, добывающие руду. На строительстве медеплавильного комбината с лопатами трудились и казахские женщины. «Новую культуру несет строительство нового города», – голос за кадром сопровождает показ движущихся автомобилей и молодого казаха, говорящего по телефону, видимо, с отцом. Новые здания и растущий город засняты с аэроплана. Следующий индустриальный объект республики, тоже сохранивший свое значение до сих пор, – Карагандинский угольный бассейн. Его представляют шахтеры – мужчины и женщины, казахи и русские, труд которых в шахтах был весьма тяжелым и далеким от современных смутных представлений о прошлом.

«Растет и крепнет вторая нефтяная база Союза», – повествует диктор вслед за кадрами об освоении Эмба-нефти. Попутно запечатлен и «глиняный город мертвых». О нем, вероятно, могут подробнее рассказать современные археологи. Разительный контраст с кочевым бытом должен олицетворять «цветущий город Эмба», по улицам которого степенно идут аккуратно одетые люди. Не менее впечатляющие кадры строительства и работы на Риддерском полиметаллическом комбинате. Гурьевские рыбаки, как свидетельствует далее фильм, использовали лодки с парусами – «45 тыс. т. рыбы дают богатейшие промысла». Здесь идет речь о сданном в эксплуатацию 6 ноября 1933 г. Гурьевском рыбоконсервном

комбинате, вторым по мощности в СССР, с консервным, икорно-балычным заводами, холодильной установкой на 2100 тонн и морозилкой на 130 тонн. В августе 1935 г. коллектив комбината первым в области завоевал Переходящее Красное знамя республики за досрочное выполнение обязательств в честь 15-летней годовщины образования Казахской АССР. В 2013 г. он обанкротился. Насколько удалось выяснить, в 2016 г. в Атырау было выловлено 12 тонн рыбы ценных пород (2023: <https://ru.sputnik.kz/20180707/atyrau-malki-sevryuga-6326905.html>).

Из фильма следует, что в Катон-Карагайском районе Восточного Казахстана с 1929 г. работал крупный мараловодческий совхоз, и экспорт рогов маралов приносил «сотни тысяч рублей золотом». Со временем он вырос до трех гигантских хозяйств. В настоящее время на его базе созданы два мараловодческих и животноводческих хозяйства, поголовье маралов превышает 2000 (2023: <https://krau.vkolibrary.kz/>). На экспорт поставлялась и пушнина из звероферм, а совхоз «Чубарчи» Кокпектинского района был единственным в СССР по разведению ангорских коз. В «Письме трудящихся Казахстана товарищу Сталину» в связи с 15-летием республики этот совхоз упоминался среди лучших (Письмо трудящихся Казахстана товарищу Сталину: 1935). Характерным социальным сдвигом, запечатленным в названных кинодокументах, является зримое расширение участия женщин в производстве. Как известно, решение «женского вопроса» было одной из центральных задач власти в 1920-1930-е гг., включая не только активное вовлечение женщин в общественную и трудовую деятельность, но и развитие охраны материнства и детства, специальные программы образовательной, культурной, бытовой поддержки женщин. В данном фильме такой сдвиг фиксируется подчеркнутым выделением «ударницы Нуке» из Каскеленского колхоза Алма-Атинской области. Она не работает, как все, а занята своим первенцем, которого привозит в коляске к работающим в саду подругам.

«Бывшие кочевники становятся квалифицированными силами социал-

истического земледелия», – отмечает диктор на фоне демонстрации казахских рабочих у комбайна, стад овец, лошадей и коров, призванных вытеснить из памяти катастрофические потери животноводства в конце 1920 - начале 1930-х гг. Финальные кадры выстроенного в логике трехчастного строительства социализма кинодокумента (индустриализация, коллективизация и культурная революция) посвящены подготовке кадров – «указание вождя о выращивании людей успешно решает» Казахский педагогический институт. На фоне внушительного здания с колоннами по тенистым аллеям чинно шествуют читающие книги юноши и девушки, другие играют в волейбол, третьи идут на занятия. «Будущие командиры промышленности и сельского хозяйства» слушают лекции и проводят эксперименты в лабораториях. Фильм завершает целеустановка, подводящая итог всему содержанию: «Каждый день на тысячах примеров можно видеть торжество национальной политики Ленина-Сталина» (ЦГА КФДЗ РК, 2022: 1462 http://kfdz.kz/Content.php?id=150&mod_id=13&stat=ajax&set=Media_channel).

Заключение

Скачкообразная социокультурная модернизация, зафиксированная кинодокументалистами 1920-1930-х гг., как следует из их произведений, проявлялась весьма противоречиво в разных социально-демографических и этнокультурных группах. Это подтверждается и специальными наработками историков по проблемам раннесоветских преобразований. Удельный вес горожан в 1926-1939 гг. в Казахстане вырос более чем в 3 раза, с 8,5% до 27,8%, численность - в 3,3 раза, с 519 тыс. до 1,710 тыс. чел. Из 24 городов Казахстана с населением более 50 тыс. чел. в 1926 г. был только Семипалатинск. В 1939 г. в Алма-Ате, Караганде, Семипалатинске, Чимкенте, Уральске и Джамбуле, которые стали крупными промышленными, транспортными, административными и культурными центрами, проживало 47,5% городского населения республики. Происходил быстрый рост казахов в

промышленности: в 1924 г. – 20%, 1926 г. – 31%. Темпы роста численности рабочих были сопоставимы со всей РСФСР. Среди членов советов в 1926 г. казашки составляли 66% (Асылбек, Асылбекова, 2014: <https://iie.kz/?p=4615>; Вехи консолидации, 1990: 168-169). Труд рабочих – бывших кочевников долго оставался мало квалифицированным, что, впрочем, не отличало их от рабочих других национальностей из-за слабого технического обеспечения предприятий и объективной невозможности быстро подготовить образованные кадры, что подтверждают кинодокументы. Формирующаяся интеллигенция и номенклатурный класс не только эксплуатировали традиционные паттерны взаимоотношений с «рядовыми» обывателями, но и активно осваивали преимущества своего социального статуса. Повседневная жизнь становилась пространством борьбы между старыми и новыми практиками, апробация которых далеко не всегда легко и быстро превращала инновацию в традицию. Привычные модели поведения в семье, между представителями власти и рядовыми обывателями, в межкультурной и внутриэтнической коммуникации подвергались подчас весьма революционной и конфликтной модификации. На фоне врывавшихся в жизнь инженерно-технических новинок, драматических потерь периода коллективизации и начинавшихся репрессий стратегии и тактики адаптации представителей разных социальных групп, часть из которых исчезала в прошлом, а другие решительно преобразовывались, весь социально-культурный ландшафт Казахстана приобретал новую динамику и невиданный прежде облик, ставший надолго основой развития общества. Важно также, что фильмы во всей их совокупности отражают и становление хозяйственной специализации регионов республики, также сохранившей свое значение. Снятые как репортажи, организованные как выразительная композиция или использовавшие постановочные элементы, все они зафиксировали динамичную и культурную сложность этносоциального пространства Казахской АССР. Дифференциация кочевников в условиях растущего спроса на разнообразные

профессии, эмансипация женщин и прямое включение их в производство, урбанизация и новинки транспорта, колоссальный запрос молодежи на образование и непрерывный рост его масштабов, расширение горизонтов мобильности за пределы Степи, ускорение и невиданное прежде разнообразие межэтнических коммуникаций, прорыв в информационной политике благодаря периодике, радио, кинематографу – это и многое другое обеспечивалось мобилизующей силой и самого общества, и государства, которые воплощали инструменты коренизации, идейно-политического, социально-экономического, поощряющего и карающего воздействия.

Как справедливо отмечает А.В. Головнев, «кино сыграло и продолжает играть ключевую роль в генерировании и трансляции идей и ценностей, создании «нового человека» и нациестроительстве», обогащая исследовательский диапазон и язык гуманитарной науки (Головнев, 2009: <https://refdb.ru/look/1067366.html>). В анализе кинодокументов раннесоветского и других периодов было бы слишком просто и непродуктивно «принципиально разоблачать» известные пороки сталинизма и вообще «колонизаторской сущности» СССР. Важно также дистанцироваться от попыток перенести современные стереотипы о поколениях предшественников, якобы примитивных и легко поддававшихся, или, напротив, героически сопротивлявшихся политической воле. «Чудес было много, – свидетельствовали И. Ильф и Е. Петров о модернизационном прорыве Казахстана, включив в их перечень и кинодокументалистов. – Поезда, радио, рельсы, вздорные фигуры кинорепортеров в каких-то новозеландских беретах...» (Ильф, Петров, 2012: 416). Впрочем, хотя их размышления о будущем породили образы не вполне точные (вместо дирижаблей появились самолеты), они отразили базовые тренды времени и ухватили суть разительных перемен, зафиксированных коллегами-кинематографистами 1920-1930-х гг.: «Через несколько десятков лет, пролетая над орошенными степями в больших пассажирских дирижаблях и глядя на «старинный» Турксиб сверху вниз, казахи вспомнят о нем, как о

величайшем достижении своего времени, и детям расскажут...» (Петров, 2012: 400). Целостность лучших кинодокументов компенсирует сложности реального мира прошлого, помогает утвердить представление о предшествующих поколениях как полноценных творцах

собственного мира, участниках и свидетелях случившегося, его героях и жертвах. Наше приближение к их пониманию есть непрерывный процесс заинтересованного наблюдения за минувшим посредством помогающих из тех все удаляющихся лет создателей документального кино.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР14871932.

Список литературы

- Абикеева Г., Сабитов А. Кино советского Казахстана: как работали советские идеологи // Acta Slavica Iaponica. – Tomus 41. – P. 47–72.
- Агафонова Н.А. Общая теория кино и основы анализа фильма. – Минск: Тесей, 2008. – 392 с.
- Александров Е.В. Центростремительный вектор в безграничьи визуальной антропологии // Сибирские исторические исследования. – 2017. – № 3. – С. 11-28.
- Асылбек М.Х., Асылбекова Ж.М. Население Казахстана между Всесоюзными переписями населения 1926 г. и 1939 г. [Электронный ресурс] // URL: <https://iie.kz/?p=4615> (дата обращения: 1.02.2023).
- Вертов Дз. Статьи, дневники, замыслы. Сб. – М.: Искусство, 1966. – 320 с.
- Вехи консолидации. Из опыта партийных организаций Казахстана в решении национального вопроса в 1917-1927 гг. (К 70-летию Компартии Казахстана) Сб. документов. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 232 с.
- Головнев А.В. Киноантропология (текст доклада на международной конференции «Искусство и наука в современном мире», М., 11 ноября 2009 г.) // URL: <https://refdb.ru/look/1067366.html> (дата обращения: 1.06.2021).
- Головнев И.А. Визуализация этничности в советском кино (опыты ученых и кинематографистов 1920-1930-х годов). – СПб.: МАЭ, 2021. – 440 с.
- Греков Б. История и кино. Советский исторический фильм. – М.: Госкиноиздат, 1939. – 119 с.
- Далаева Т.Т., Султангалиева Г.С. Визуальная антропология новой социальной истории Казахстана XIX – начала XX вв. – Алматы: ИД «Жибек Жолы», 2022. – 240 с.
- Дробнис Я. Восток-кино // Советский экран. – 1927. – 27 декабря. – № 52. – С. 1-4.
- Ильф И., Петров Е. Осторожно! Овеем веками! // История Казахстана в документах и материалах: Альманах. – Вып. 2. – Астана: ТОО «Общество инвалидов – Чернобылец», 2012. – С. 406-425.
- Киносправочник. Сост. и ред. Г.М. Болтянский. М.-Л.: Теа-Кино-Печать, 1929. – 491 с.
- Крокодильская советская энциклопедия // Крокодил. – 1936. – № 30. – 16 с.
- Кудайбергенова А.А. Коммеморация личности Мустафы Шокая: памятники, кинематограф // Вестник ЕНУ. Серия исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2020. – № 1 (130). – С. 107-118.
- Лемберг Александр. Биография. [Электронный ресурс]. // URL: <https://www.kino-teatr.ru/kino/operator/sov/28610/bio/> (дата обращения: 29.01.2023).
- Магидов В.М. Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания. – М.: РГГУ, 2005. – 394 с.
- Медеуова К. Затянувшаяся «советскость» и трансформации коллективной памяти: советские и постсоветские мемориальные комплексы в Казахстане // Новое литературное обозрение. – 2020. – №1. – С.256-274.
- Медеуова К.А., Сандыбаева У.М., Наурзбаева З.Ж. и др. Практики и места памяти в Казахстане. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2017. – 48 с.
- Петров Е. Великая магистраль // История Казахстана в документах и материалах: Альманах. – Вып. 2. – Астана: ТОО «Общество инвалидов – Чернобылец», 2012. – С. 385-401.
- Письмо трудящихся Казахстана товарищу Сталину // Советская Сибирь. – № 238 (4807). – 1935. – 26 октября.

Романовский И.И. МАСС-МЕДИА. Словарь терминов и понятий. - М.: Союз журналистов России, 2004. – 477 с.

Тернер Б. Религия в постсекулярном обществе // Государство, религия, церковь. – 2012. – № 2 (30). – С. 21-51.

Турлыбекова А. М. Советское изобразительное искусство Казахстана в документах Центрального государственного архива Республики Казахстан // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – 2017. – № 4 (16). – С. 126-133.

Центральный Государственный архив кинофотодокументов и звукозаписи (ЦГА КФДЗ) РК. Арх. № 1417 [Электронный ресурс]. // URL: http://kfdz.kz/Content.php?id=150&mod_id=13&stat=ajax&set=Media_channel, http://kfdz.kz/Media_channel-I150 (дата обращения: 14.04.2022).

Черненко М., Турин В. [Электронный ресурс] // URL: <http://chernenko.org/163.shtml> (дата обращения: 12.08.2022).

Дина А. Аманжолова

Ресей Ғылым Академиясының Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей

Қазақ АССР әлеуметтік-мәдени кеңістігінің динамикасы туралы 1920-1930 жылдардағы деректі фильм

Аңдатпа. Қазақ АССР туралы деректі фильм ерте кеңестік кезеңдегі тарихи зерттеулердің жүйелік өрісіне әлі енген жоқ. Сонымен қатар, бұл көрнекі көз 1920-1930 жылдардағы кеңестік этноұлттық саясатты талдаудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Фильмография оның қалыптасуының бастапқы кезеңінде қазақ қоғамының дәстүрден модернизмге көшуін, Қазақ АССР-дегі терең әлеуметтік-экономикалық және өзге де өзгерістерді бейнелейді. ҚР Кинофотоқұжаттар мен дыбыс жазбаларының Орталық мемлекеттік мұрағатының қорында сақталатын үнсіз және дыбыстық деректі шежірелер, репортаждар, композициялар мен драматургия бойынша неғұрлым күрделі киноқұжаттар сөзсіз құндылық болып табылады. Ерте кеңестік кезеңдегі республикадағы барлық маңызды өзгерістерді тәжірибелі режиссерлер мен операторлар қоғамның әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер, ұлттық жұмысшы табы мен этносаяси элитаның қалыптасуы, «әйелдер мәселесін» шешу, урбанизация, Қазақ АССР өңірлерінің шаруашылық мамандануы, кәсіби қызметтің жаңа стандарттарын енгізу туралы нақты және көлемді түсінік беретіндей етіп түсірді. Жеке тәжірибелер, күнделікті өмір және маңызды саяси оқиғалар. Кино өнерінің дамуындағы негізгі тенденцияларға, сондай-ақ Кеңес мемлекетінің әлеуметтік-мәдени және идеялық-саяси парадигмасына сәйкес драмалық және композициялық тұрғыда құрылған киноқұжатшылар да үлкен қызығушылық тудырады. Ғалымдардың қолында бар дәстүрлі мұрағаттық және жарияланған жазбаша Тарихи дереккөздермен қатар, киноқұжаттар 1920-1930 жылдардағы ұлт құрылысының мәнін, көріністері мен нәтижелерін зерттеуге және жан-жақты түсінуге қызмет етеді. Мақалада Қазақ АССР-дағы индустрияландыру, ұжымдастыру және мәдени революция дәуіріндегі өзгерістердің модернизациялық өзгерістері мен екіұшты көріністерін түсінуге үлкен қызығушылық тудыратын бірқатар деректі фильмдердің мысалдары қарастырылады.

Түйін сөздер: Қазақ АССР; этноұлттық саясат; деректі кино; дәстүр және жаңғырту; Әлеуметтік-мәдени даму.

Dina A. Amanzholova

Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

Documentary films of the 1920s-1930s about the dynamics of the socio-cultural space of the Kazakh ASSR

Abstract. Documentary films about Kazakh ASSR have not yet been included in the systematic field of historical research of the early Soviet period. Meanwhile, this visual source is an important

component of the analysis of Soviet ethnonational policy of the 1920s-1930s. Filmography at the initial stage of its formation captured the transition of Kazakh society from tradition to modernity, deep socio-economic and other transformations in the Kazakh ASSR. The silent and sound documentary chronicles, reports, more complex in composition and drama film documents stored in the funds of the Central State Archive of Film and Sound Recordings of the Republic of Kazakhstan are of undoubted value. Almost all the most significant transformations in the Republic in the early Soviet period were captured by experienced directors and cameramen in such a way that they give a concrete and voluminous idea of the changes in the social structure of society, the formation of the national working class and ethno-political elite, the solution of the «women's matter», urbanization, economic specialization of the regions of the Kazakh ASSR, the introduction of new standards of professional activity and private practices, daily life and major political events. Of great interest are the films recorded by documentary filmmakers, dramaturgically and compositionally arranged in accordance with the main trends in the development of cinema, as well as the socio-cultural and ideological-political paradigm of the Soviet state. Along with the traditional archival and published written historical sources available to scientists, film documents serve for the study and complex understanding of the essence, manifestations and results of nation-building in the 1920s and 1930s. The article considers examples of a number of documentaries of the greatest interest for understanding modernization shifts and ambivalent manifestations of the transformations of the era of industrialization, collectivization and cultural revolution in the Kazakh ASSR.

Keywords. Kazakh ASSR; ethnonational politics; documentary films; tradition and modernization; socio-cultural development.

References

Abikeeva G., Sabitov A. Kino sovetskogo Kazakhstana: kak rabotali sovetskie ideologemy [Cinema of Soviet Kazakhstan: how Soviet ideologems worked]. (Acta Slavica Iaponica, Tomus 41, 47–72). [In Russian]

Agafonova N.A. Obschaya teoreiya kino i osnovy analiza fil'ma [General theory of cinema and fundamentals of film analysis] (Tesev, Minsk, 2008, 392 p.). [In Russian]

Aleksandrov E.V. Centrostremitel'nyy vector v bezgranich'no vizual'noy antropologii [Centripetal vector in Limitless Visual Anthropology], Sibirskie istoricheskie issledovaniya [Siberian historical Research], 3, 11-28 (2017). [In Russian]

Asylbek M.Kh., Asylbekova Zh.M. Naselenie Kazakhstana mezhdru Vsesoyuznymi perepisyami 1926 i 1939 gg. [The population of Kazakhstan between the All - Union population censuses of 1926 and 1939]. Available at: <https://ie.kz/?p=4615> [In Russian] (accessed: 01.02.2023).

Chernenko M.V. V. Turin. Available at: <http://chernenko.org/163.shtml> [In Russian] (accessed: 12.08.2022).

Central'nyy gosudarstvennyy arkhiv kinofotofokumentov i zvukozapsi [Central State Archive of Film and Photo Documents and Sound Recordings]. (TcGA KFDZ RK). Arkh. № 1417. Available at: http://kfdz.kz/Content.php?id=150&mod_id=13&stat=ajax&set=Media_channel, http://kfdz.kz/Media_channel-I150 [In Russian] (accessed: 14.04.2022).

Dalaeva T.T., Sultangalieva G.S. Vizual'naya antropologiya novoy sotsial'noy istorii Kazakhstana XIX – nachala XX vv. [Visual anthropology of the new social history of Kazakhstan of the XIX – early XX centuries], (ID «Zhibek Zholy, Almaty, 2022, 240 p.). [In Russian]

Drobnis Ya. Vostok-kino [Vostok-cinema], Sovetskij ekran [Soviet Screen], 52, 1-4, (27 December 1927). [In Russian]

Golovnev A.V. Kinoantropologiya (tekst doklada na vezhdunarodnoy konferentsii «Iskusstvo i nauka v sovremennom mire», M., 11 noyabrya 2009 g.) [Film Anthropology (text of the report at the international conference «Art and Science in the Modern World», Moscow, November 11, 2009)], Available at: <https://refdb.ru/look/1067366.html> [In Russian] (accessed: 01.06.2021).

Golovnev I.A. Vizualizatsiya etnichnosti v sovetskom kino (opyty uchenykh i kinematografistov 1920-1930-kh godov) [Visualization of Ethnicity in Soviet Cinema (experiments of scientists and cinematographers of the 1920s-1930s)], (MAE, SPb, 2021, 440 p.). [In Russian]

Grekov B. Istoriya i kino. Sovetskij istoricheskij fil'm [History and cinema. Soviet historical Film] (Moscow, 1939, 199 p.). [In Russian]

Il'f I. i Petrov E. Ostorozho! Oveyano vekami! [Caution! Covered with centuries!], Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Al'manakh [The history of Kazakhstan in documents and materials: Almanac]. 2ND ed. (TOO «Obschestvo invalidov – Chernobylets» LLP, Astana, 2012, 406-425 p.). [In Russian]

Kinospravochnik [Movie reference] / author and ed. G.M. Boltyanskiy. (Tea-Kino-Pechat', M.-L., 1929, 491 p.). [In Russian]

Krokodil'skaya sovetskaya entsiklopediya [The Crocodile Soviet Encyclopedia], Krokodil [Crocodile], 30, 16 (1936). [In Russian]

Kudaybergenova A.A. Kommemoratsiya lichnosti Mustafy Shokaya: pamyatniki, kinematograf [Commemoration of the personality of Mustafa Shokaya: monuments, cinema], Vestnik ENU. Seriya Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie [Bulletin of ENU. Historical Sciences series. Philosophy. Religious studies], 1 (130), 107-118 (2020) [In Russian]

Lemberg Alexander. Biography. Available at: <https://www.kino-teatr.ru/kino/operator/sov/28610/bio/> [In Russian] (accessed: 29.01.2023).

Magidov V.M. Kinofotofonodokumenty v kontekste istoricheskogo znaniya [Film and photographic documents in the context of historical knowledge] (RGGU, Moscow, 2005, 394 p.) [In Russian]

Medeuova K. Zatyannuvshaysya «sovetskost'» i transformatsii kollektivnoy pamyati: sovetskie i postsovetskie memorial'nye komplekсы v Kazakhstane [Prolonged «Sovietism» and transformations of collective memory: Soviet and post-Soviet memorial complexes in Kazakhstan], Novoe literaturnoe obozrenie [New Literary Review], 1, 256-274 (2020). [In Russian]

Medeuova K.A., Sandybaeva U.M., Naurzbaeva Z.Zh. et al. Praktiki i mesta pamyati v Kazakhstane [Practices and places of memory in Kazakhstan], (L.N. Gumilyov ENU, Astana, 2017, 48 p.) [In Russian]

Romanovskiy I.I. MASS MEDIA. Slovary terminov i ponyatiy [MASS MEDIA. Dictionary of terms and concepts] (Soyuz zhurnalistov Rossii, Moscow, 2004, 477 p.) [In Russian]

Petrov E. Velikaya magistral' [The Great Highway], Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: al'manakh [The history of Kazakhstan in documents and materials: Almanac], vyp. 2 («Obschestvo invalidov – Chernobylets» LLP, Astana, 2012, 385-401 p.). [In Russian]

Pis'mo trudyaschikhsya Kazakhstana tovarishchu Stalinu [A letter from the workers of Kazakhstan to Comrade Stalin], Sovetskaya Sibir' [Soviet Siberia], 238 (4807) (26 October 1935). [In Russian]

Terner B. Religiya v postsekulyarnom obschestve [Religion in a post-secular society], Gosudarstvo, religiya, cerkov' [State, religion, Church], 2 (30), 21-51 (2012). [In Russian]

Turlybekova A.M. Sovetskoe izibrazitel'noe iskusstvo Kazakhstana v dokumentakh Central'nogo gosudarstvennogo arkhiva Respubliki Kazakhstan [Soviet fine art of Kazakhstan in the documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan], Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki» [Bulletin of Omsk University. Historical Sciences Series], 4(16), 126-133 (2017). [In Russian]

Vekhi konsolidatsii. Iz opyta partiynykh organizatsiy Kazakhstana b reshenii natsional'nogo voprosa v 1917-1927 gg. (K 70-letiyu Kompartii Kazakhstana), [Milestones of consolidation. From the experience of party organizations of Kazakhstan in solving the national question in 1917-1927 (To the 70th anniversary of the Communist Party of Kazakhstan)]. (Kazakhstan, Alma-Ata, 1990, 232 p.). [In Russian]

Vertov Dz. Stat'i, dnevniki, zamysly [Articles, diaries, ideas] (Iskusstvo, Moscow, 1966, 320 p.) [In Russian]

Сведения об авторе:

Аманжолова Дина Ахметжановна – доктор исторических наук, профессор, ГНС Института российской истории РАН, Москва, Россия.

Amanzholova Dina Akhmetzhanovna – Doctor of History, Professor, Chief Scientist at the Institute of Russian History of RAS, Moscow, Russia.

Ежелгі және ортағасырлардағы Сырдария, Талас және Жетісу өңіріндегі қалалардың тарихи-географиясы туралы деректер мен зерттеулер

Тұрсынхан З. Қайыркен, Зибатул С. Ильясова, Ақжігіт Әлібекұлы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Корреспонденция үшін автор: kairkentz@mail.ru¹

zita.08@mail.ru², alibekuly_a@mail.ru³

<https://orcid.org/0000-0002-3808-4989>¹

<https://orcid.org/0000-0002-6507-4364>²

<https://orcid.org/0000-0002-0016-2224>³

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-54-73>

Аңдатпа. Мақалада ежелгі және ортағасырлардағы Сырдария, Талас және Жетісу өңіріндегі ежелгі қалалардың тарихи-географиясы туралы қытай, араб және парсы деректері және олардың ғылыми айналымға енуі, зерттелуі, ғалымдардың пікірлері мен болжамдары жан-жақты қарастырылады. Ол үшін, ең әуелі Қытайдың «Жиырма төрт тарихына» жататын ресми жазба деректері мен Суан Цзан, Цзя Дань, Ду Хуан секілді саяхатшылардың, Ибн Хордадбек, Ибн әл-Факих, Құдама ибн Жа'фар, әл-Балхи, Ибн Хаукал, әл-Мақдиси, әл-Идриси және Иақұт әл-Хамауи секілді ортағасырлық араб авторларының, сондай-ақ, кейінгі уақытқа тән Ата-Малик Джувейни, Рашид ад-Дин, Жамал Қарши, Мухаммед Хайдар Дулати, Шарафеддин Әли Изди қатарлы авторлардың парсы тілінде жазған еңбектері сараланып, олардың деректік әлеуеті мен шынайылығы, деректердің бірін-бірі толықтауы мен өзіне тән даралығы зерттеу нысанына алынады. Зерттеушілердің Қазақстан мен оның айналасындағы, атап атқанда Шығыс Тянь-Шань мен Қашқария, Сырдария бойындағы көне қалаларға қатысты деректанулық, тарихи-географиялық зерттеулері талданып, олардың жеткен жетістіктері мен кемшіліктері атап көрсетілді. Қазақстанның өз ішіндегі қалалармен ғана шектеліп қалмай, бұл қалаларды көрші аймақтармен байланыстырып жатқан жол бағыттары, біртұтас географиялық кеңістікте орналасқан елді мекендер туралы ғылыми еңбектерге назар аударылды. Мұндай талдау отандық тарихнамада қалыптасып келе жатқан деректану мен тарихнамалық зерттеулерді одан ары дамытуға септігін тигізеді. Мақалада ерте, ортағасырлық деректерді алғаш болып зерттеген және оларды ғылыми айналымға қосқан, сол арқылы өз ойларын ортаға қойған Михаэл Ян де Гье, Сун Сянь, В. Минорский, Генри Юль, Чжан Синлян, Фэн Чэнцзюнь, Цын Чжунмянь, Чжоу Лянкуань, Томас Уаттерс, В.В.Бартольд, А. Г. Малявкин, П. Пелио, А.М. Беленицкий, Э. Шаван, С.Л. Волин, Матсуда Хисау, Б.Е. Көмеков, Р.Б. Көмекова т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері сарапқа салынды.

Түйін сөздер. Ежелгі заман; ортағасырлар; Шу-Талас; Сырдария; Жетісу; Шығыс Тянь-Шань; көне қалалар; деректер зерттелуі.

Received 21.02.2023. Revised 23.03.2023. Accepted 30.03.2023. Available online 30.06.2023.

For citation:

Kaiyrken T.Z., Ilyassova Z.S., Alibekuly A. Sources and studies on the historical geography of ancient and medieval settlements in the Syr Darya, Talas, and Semirechye areas // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – No 2. – P.54-73. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-54-73.

Для цитирования:

Қайыркен Т.З., Ильясова З.С., Әлібекұлы А. Источники и исследования по исторической географии древних и средневековых городов Сырдарьи, Таласа и Семиречья // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 54-73. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-54-73.

Кіріспе

Қазақстан мен Орталық Азия ежелден батыс пен шығыстың қарым-қатынасында айырықша рөл ойнаған аймақ. Ерте заманнан бастап осы өңір арқылы шығыс пен батысты тұтастыратын Жібек жолы қатынады. Жібек жолы арқылы түрлі мәдениеттер мен діндер, адамзаттың өндірістік тәжірибелері, ғылым-білімі таралды. Қазақстан мен Орталық Азияның географиялық жайғасымындағы осындай артықшылықтары оған деген қызығушылықты арттырды. Нәтижесінде сауда-экономикалық және рухани-мәдени қарым-қатынастар біртіндеп саяси қарым-қатынастарға қарай өзгерді. Ең әуелі Қытайдың Хан, Таң империялары Шығыс Түркістан мен Орта Азияның бір бөлігін өздерінің «Батыс аймағы» деп атап, әр түрлі жолдармен аймаққа сіңіп кіре бастады. Қытай патшалықтарының алғашында сауда байланыстарынан басталған сыпайгершілік қатынасы бара-бара әскери күшпен басып алуға ұласты. Осы кезде тибеттер де оянып, алдымен буддизмді барынша таратуға кірісті. Кейін келе олардың Орта Азияға бағытталған саясаты қытайлармен бәсекелесе келе ашық әскери қақтығысқа ұласты. Сөйтіп, тибеттер аталған өңірде будда дінін барынша насихаттаумен бірге, өздерінің саяси басымдылығын орнатпақ болды. VIII ғасырдың бірінші жартысында аймаққа үшінші күш – арабтар басып кіре бастады. Арабтар бұл өлкенің халқын ислам дініне енгізіп, халифат шекарасын кеңейтуді мақсат етті әрі басып алынған өлкелерден салық жинап, халифаттың қазынасын толтыруды көздеді. Сол мақсатта Орталық Азия мен Қазақстанның оңтүстік аймақтарына білімді адамдарын жіберіп, ондағы халықтарды, қалалар мен елдімекендерді және олардың арақашықтығын, жол бағыттарын

зерттеді. Мұндай зерттеулерді кезінде Хан, Таң империяларының саяхатшы, елші немесе діни пірәдәр атын жамылған барлаушылары да жасаған болатын. Бүгінгі таңда бұл материалдар ерте және ортағасырлардағы Қазақстан мен оған көршілес жатқан аймақтардың тарихи-географиясын зерттеудегі түпкі дерекке айналып отыр.

Алғашқы дереккөздерді жинау, жүйелеу және сараптау – аймақтың тарихын, шаруашылығын, қала мәдениетін, саудасатық байланыстарын, сыртқы әлеммен қарым-қатынасын зерттеуде айырықша маңызға ие. Бүгінгі таңда Қазақстанның сыртқы қарым-қатынастарының күн санап тереңдеуі республиканың аймақтағы саяси-экономикалық орны мен рөлін, позициясын бекіте түсті. Осылайша, көне Жібек жолының қайта жаңғыруы жағдайында Қазақстан өзінің дәстүрлі рөлін қайта сәулелендіре бастады. Сондықтан, көне дәстүрлердің заманауи трендтерін ойланатын, дәстүршілдік пен заманауилықтың арасынан жол табатын, тарихи құндылықтарды бүгінгі күн үшін қызмет еттіретін уақыт жетті. Жібек жолындағы байырғы қалалардың тарихи-географиясын зерттеу, шындап келгенде осы аймақтағы тарихи-мәдени орындарды қайта жаңғыртып, туристік кластерді дамытуға мол мүмкіндіктер береді. Ол үшін аталмыш тарихи орындарды, көне қалаларды дұрыс координаттауға, олардың арасындағы тарихи байланысты айқындауға көмектесетін ең басты құрал тарихи деректер болып табылады. Ендеше, қалалар арасындағы тарихи, географиялық байланыстарды зерттемес бұрын ең алдымен оның дерек қорына тоқталып, олар туралы ғылыми жүйеленген түсініктер қалыптастыруымыз қажет.

Бізге дейінде ерте және ортағасырлардан жеткен деректерді игеру, оларды ғылыми

айналымға қосу мақсатында аса ықпалды ғылыми мектептер қалыптасқанын ескерген жөн. Олардың деректанулық зерттеулері мен ғылыми тұжырымдары ешқашан да өз маңызын жоймақ емес. Бұл мақалада Сырдария, Талас және Жетісу өңіріндегі ежелгі қалалардың тарихи-географиясына қатысты қытай, араб және парсы деректері қайта қарастырылып, оларды деректанулық және тарихнамалық бағытта зерттеген ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалады.

Зерттеу әдістері мен дереккөздері

Мақалада деректерді жинау, жүйелеу және сараптауға қатысты деректанулық әдістеме басшылыққа алынды. Мұнда деректердің сипаты, атап айтқанда – олардың бірегейлігі, шынайылығы, бірін бірі толықтауы, қайталауы, т.б. ерекшеліктері қарастырылды. Көне деректердің қалыптасуы көбінде авторлар тарапынан бірін-бірі көшіріп пайдалану, толықтыру, жаңғырта жазу сынды ерекшеліктерге ие. Сол себепті, дереккөздердің берген мәліметтері бір-біріне ұқсас болғанымен, араларында ұқсамайтын мәліметтер де кездеседі. Кейбір деректер мүлде жаңа әрі қайталанбайтын болуы мүмкін. Мұндай деректер бірегей деректер санатына жатады. Зерттеу барысында қытай, араб және парсы тіліндегі деректер жеке-жеке қарастырылып, олардың арасындағы ерекшеліктер, ұқсастықтар мен айырмашылықтар сараланды. Сонымен қатар, деректердің зерттелуі мен ғылыми айналымға енуі, зерттеуші-ғалымдар тарапынан атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстарына талдау жасалды. Бұл зерттеулер ерте заманғы және ортағасырлардағы қалалардың жалпы жағдайына (жаратылыстық ортасы, табиғи географиялық белгілер, халқы, бір-бірімен ара қашықтығы, жол бағыттары т.б.) байланысты болып келеді.

Ерте, ортағасырлардағы Қазақстан мен оған көрші аймақтардағы қалалар туралы Қытайдың ресми тарихының деректері саналатын «Синь Тан шу» («Жаңа Тан кітабы», бұдан ары – СТШ, 2012) кітабының 215, 217, 218, 219 бөлімдері, Цзю Тан шу («Көне Тан кітабы», бұдан ары – ЦТШ,

2012), Цэфу-юаньчуй (бұдан ары – ЦФЮГ, 2020), Цзычжитундянь (бұдан ары – ЦЧТД, 2011) секілді кітаптар мен Суан Цзанның «Да Тан Сиюцзи» («Ұлы Таң әулетінің Батысқа саяхат естелігі», бұдан ары – ДТСЮЦ) (Суан Цзан, 2012), Цзя Даньның «Сыдаоцзи» («Төрт бағытты жол туралы естеліктері», бұдан ары – СДЦ) (Цзя Дань, 2005) Ду Хуанның «Сисинцзи» («Батысқа саяхат естеліктері», бұдан ары – ССЦ) (Ду Хуан, 2005) сияқты жолжазба естеліктерде сақталған.

Жоғарыдағы деректердің кей авторлары, мысалы, Суан Цзан, Ван Минюань, Хуэй Чао өздері Орта Азияға келген адамдар. Сол себептен табғаштардың (тандықтардың) Орта Азия туралы түсініктері біраз терең, әрі жан-жақты болуы керек еді. Алайда табғаштардың Орта Азия мен Қазақстан туралы зерттеулері бәрін қамтыған деуге келмейді. Бұл арада деректік құндылығы жағынан айырықша атап өтуге тиісті 1) ДТСЮЦ, I т., 2) «Син Таншу Диличжи» (СТШ ДЧ), 3) «Син Таншу. Сиюэчжи» (СТШ СЮЧ), 4) «Цыфуюаньгуй. Вайчэнбу» (ЦФЮГ ВЧБ) – осы төрт үлкен дерек.

Бұлардың алдыңғы екеуі Таң дәуіріндегі Жібек жолының бағыттары және оның бойында шоғырланған елдердің салыстырмалы орны туралы егжей-тегжейлі мәліметтер береді. Ал ДТСЮЦ болса Жетісу, Ыстықкөл және Шу-Талас өңірі туралы ең алғашқы тарихи-географиялық еңбек. СТШ ДЧ болса VIII ғасырдың соңғы кезіндегі батыспен шығыстың қатынас жолдары туралы мәліметтерді бере отырып, ДТСЮЦ-мен белгілі айырмашылық қалыптастырған. Ал, СТШ СЮЧ мен ЦФЮГ ВЧБ-ге келсек, табғаштардың Орта Азиядағы әр ел туралы түсініктері мен Тоғыз хулардың Таң империясымен байланысы туралы жинақы деректерге құрылған.

ДТСЮЦ – Тан династиясының чжэнгуань жылнамасы бойынша 20-жылы (б.з. 646 ж.) Қытайдың әйгілі будда монағы Суань Цзанның (602-664) б.з. Орта Азия арқылы Үндістанға барып қайтқан жолы туралы жазған саяхатнамасы. Ол 629 жылы Қытайдан будда дінінің отаны – Үндістанға сапар шегеді. Алыс та, машақатты сапарды 18 жыл дегенде сәтті аяқтап, 645 жылы Чан-

аньға оралады (Суан Цзан, 2012:15-16). Ол Үндістанға бара жатқан жолында Қазақ даласының оңтүстігіндегі елдімекендермен де жүріп өтеді. Бұл кезде Қазақ жерінде Батыс Түрік қағанаты салтанат құрып тұрған болатын. Суан Цзан Идікүт, янги, Күсан арқылы Мұзтаудан асып, Ыстықкөлге келеді, одан шығып Шу бойындағы Батыс Түрік қағанатының астанасы Сұяб қаласына аялдайды. Одан шығып Талас өлкесіндегі Мыңбұлақ (Мерке), Талас (Тараз), Ақсу (Испиджаб-Сайрам), Күнгу, Нужкент т.б. қалаларды басып өтіп, Шаш (ташкент) қаласына жетеді.

Ол жазған ДТСЮЦ әлемдік тарихнамада көптен белгілі. Қазірге дейін оның француз, ағылшын т.б. тілдерінде толық аудармалары бар (Julien, S. 1857-1858; Beal, S. 1884; Watters, Th. 1904-1905).

СТШ ДЧ – «Жаңа Таң кітабының» бір бөлігі. Оның мазмұны аса ауқымды. Бұл ретте біз оның Орта Азияға қатысты бөлігін ғана негізге алдық. Мұнда Таң патшалығының Дэцзун патшасының чжэньгуан жылдарында (785-805 жж.) өмір сүрген уәзір Цзя Даньның «Төрт бағыттағы жол туралы естеліктер» атты еңбегі қысқартылып пайдаланылған. Онда Батыс өңірден Сұябқа, одан Таласқа баратын жол бағыттары баяндалады.

СТШ СЮЧ-де табғаштардың Орта Азия елдері туралы түсініктері мен Тоғыз хулардың Таң елімен қарым-қатынасы туралы фактілерге құрылған. Ол белгілі мағынадан табғаштардың ортаазиялықтармен қарым-қатынасында ұстанған позициясы мен көзқарастарын да бейнелейді. Кітапта көрсетілген жайыттар араб-мұсылман деректерінде айтылмай қалған көптеген бастықтың орнын толтыруға көмектеседі. Дегенмен, СТШ СЮЧ-де келтірілетін көптеген мәліметтер Суан Цзан қатарлылардың берген мәліметтерімен сәйкес келе бермейді, кейде тіпті қате, күдікті тұстар да кездеседі.

ЦФЮГ ВЧБ – Таң империясының Орта Азияға қарай қанат жайған кезіндегі Ферғана және Қаңлы бастаған Мауреннахрдегі 9 мемлекетпен болған қарым-қатынасы туралы баяндайды. Олар Ферғана (Бахана – 拔汗那), Қаңлы (康), Кеш (史), Маймарақ (米), Кебут (曹), Қай

(何), Хошун (火寻), У-ди (戊地). Тарихтағы бұл елдердің қоныстанған аумағы біздің зерттеулеріміздің географиялық аймағымен шектеседі. Әсіресе, Сырдария бойындағы қалалардың географиялық орнын, дамуын, жібек жолындағы рөлін айқындауда олар туралы мәліметтер жанама дерек ретінде көмектеседі.

ДТСЮЦ-ден өзге Цзя Даньның «Сыдаоцзи» (СДЦ-Төрт бағытты жол туралы естеліктері), Ду Хуанның «Сисинцзи» (ССЦ-Батысқа саяхат естеліктері) атты жазбалары біздің зерттеу аймағымыздағы қалалар туралы біраз мәліметтер береді.

«Сыдаоцзи» (СДЦ-Төрт бағытты жол туралы естеліктері) атты еңбектің авторы Цзя Дань өз кезінде Тан әулетінің жоғары шенді мансаптысы болған. СТШ ДЧ де енгізілген оның жеті бөлімнен тұртын жазбасының бізге қатысты бөліктері «Бағынғандарды қабылдайтын ортаңғы қаладан ұйғырларға қатынайтын жол» және «Аньсиден батыс өлкелерге баратын жол» деп аталады.

Таң дәуіріндегі Аньси қазіргі Шығыс Түркістандағы Қашқар өлкесін меңзейді. Күшардан батысқа қарайғы жерлерді ұйғырлар қазір де Ақсу деп атайды. Бұл аумақта қазір Ақсу аймағы деп аталатын әкімшілік бірлік орналасқан. Қытайлар кезінде оның аумағындағы өзенді Баймахэ деп атаған. Цзя Дань бұл еңбегінде осы өңірдегі Куйбило шөлінен басталатын жол сорабын баяндайды. Одан ары Бедел асуынан асып Дуньдо қаласы, үйсіндердің Чигу қаласы, Инжу өзені, Суэхай (Қарлы теңіз), Ыстықкөл, Дуньчэн қаласы, Хэдэ қаласы, Ечжи қаласы, Сұяб өзені, Бойласаңғун қаласы, Сұяб қаласы, Цзэдань тауы, Мигу қаласы, Синьчэн қаласы, Ашибулай (Аспара) қаласы, Цзюйлан (Құлан) қаласы, Шуйцзян қаласы, Тараз қаласы секілді елдімекендермен қалаларды, жер-су аттарын атап, қытайлық «ли» өлшемі арқылы олардың арақашықтығын көрсетеді (Цзя Дань, 2005: 50-51)

Қалаларды зерттеуде «Духуанның Батысқа саяхат естеліктері» деп аталатын еңбектің деректік әлеуеті тіптен жоғары. Кітап авторы Ду Хуан Тан империясының Орта Азияға жорық жасаған әйгілі қолбасшысы Гао Сянчжидің қоластындағы

кішігірім офицерлердің бірі болған. Көзбен көріп, көңілге түйгені мол адам. 751 жылы Таң қосындарының Тараз бойындағы араб қосындарымен болған шайқасында Гао Сяньчжэ қолы түгелге жуық қырылып, өлімнен аман қалғандары арабтарға тұтқынға түседі. Аталмыш саяхатнаманың авторы, дәл осындай жағдайда аман қалған азғана тұтқынның бірі болады. Ду Хуань еңбегінің бізге қажетті тұстары қазіргі Қазақстан мен оған көршілес аймақтар туралы естеліктері. Атап айтқанда, Сұяб (碎叶) қаласы, Шаш мемлекеті (石国), Бахана (Ферғана – 拔汗那), Кан (Қаңлы Кон) мемлекеті, Парсы (波斯) елі туралы жазбалары (Ду Хуань, 2005: 41-42).

Бұдан өзге, ортағасырға тән қытайлық деректерден Елюй Чуцайдың (1190-1244) «Си-ю-лу» (СЮЛ-батысқа саяхат) естелігін атап өтуге болады. Ол қидандардың хан тұқымынан шыққан ақсүйек. 1215 жылы моңғолдар шүршіттердің қолынан Пекинді тартып алған соң, Шыңғыс хан оны Гобидегі өз ордасына шақырып өзіне хатшы, ақылшы және жұлдызнамашы етті. Ол моңғолдардың Қазақстан мен Орта Азияға жасаған жорықтарына қатысып, Шыңғыс ханның қасында жүрді. Оның «Батысқа саяхат» атты еңбегі жеке-жеке алғысөз және бірінші, екінші бөлімнен тұрады. Шығарманың бірінші бөлімінде, негізінен, жол бойы көрген-білгендері жазылған. Мұнда Бешбалық, Була (Боратала), Алмалық, Хсолуда (Құз-Орда), Тараз, Отырар, Сюньсыгань (Самархан), Пухуа (Бұқара), Үргеніш қалалары туралы мәліметтер береді.

Араб-мұсылман әлемінен Ибн Хордадбех (de Goeje, 1889), Ибн әл-Факих (de Goeje, 1885), Қудам ибн Жа'фар (de Goeje, 1889), әл-Балхи (Кумеков, Кумекова, 2010), Ибн Хаукал (Ибн Хаукал, 1992), авторы белгісіз шығарма «Худуд әл-'алам» (Худуд әл-'алам, 1999), әл-Мақдиси (әл-Мақдиси, 1991), әл-Идриси (әл-Идриси, 2002), және Йақұт әл-Хамауи (Йақұт, 1979), секілді авторлардың еңбегі әсіресе, Қазақ жері мен оған көршілес жатқан аймақтардың ортағасырлық тарихи-географиясын зерттеудегі деректік әлеуеті айырықша.

Араб сипаттамалық географиясының осы күнге жеткен еңбектерінен

хронологиялық шегі бойынша ең көнесі IX ғ. авторы, шыққан тегі парсы, байланыс мекемесінің қызметкері Ибн Хордадбех (820–912 ж.ж.). Текті отбасыннан шыққан Ибн Хордадбех Жабал аймағында (Иранның солтүстік батысы) байланыс және хабар беру қызметінің бастығы («сахиб әл-барид уә-л-хабар») болып тағайындалған. Ол «Китаб әл-масалик уә-л-мамалик» («Жолдар мен мемлекеттер») деген шығармасында VIII ғасырдың ортасына тән және бір бөлігі IX ғ. басына тиесілі ескі деректерден пайдаланған. Онда Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуды басып өтетін Ұлы Жібек жолы, оның бойындағы қалалар мен қоныстар жайлы айтылып, түрлі елдімекендердің ара қашықтығы көрсетілген. Ибн Хордадбех, көбінесе, халифаттың ерте кездегі байланыс қызметі архивіне сүйенген (de Goeje, 1889). Ибн Хордадбехтің еңбегін Ибн әл-Факих (X ғ.), Қудам ибн Жа'фар (X ғ.), Ибн Русте (X ғ.), Ибн Хаукал (X ғ.), әл-Мақдиси (X ғ.), әл-Жайхани (X ғ.), әл-Масуди (X ғ.), әл-Беруни (XI ғ.), әл-Идриси (XII ғ.), Йақұт әл-Хамауи (XIII ғ.) сияқты танымал географтар өз еңбектерінде пайдаланған.

Ибн әл-Факихтың (X ғ.) географиялық шығармасы «Китаб ахбар әл-булдан» (Елдер туралы хабарлар кітабы) атты еңбегі 5 томнан тұрады және 902 жылы жазылған. Ибн әл-Факихтың туындысы кітаптық сипатта жазылған, әсіресе ол әл-Жахиз, Ибн Хордарбек, әл-Балазури, әл-Жайхани еңбектерін кеңінен пайдаланған. Ең алдымен, Орта Азия мен Қазақстанның түркі халықтары туралы, шаруашылығы, қалалары, мәдениеті, діні, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі туралы мәліметтері олармен сәйкеседі. Шаш, Исбиджаб, Тараз, Күлшуб, Жүлшуб, Құлан, Меркі, Аспара, Харажува, Кубал, Жоғарғы Барсхан қалаларының арақашықтықтарын көрсетеді және «Түркілер жайлы сөз» деген бөлігінде Фараб қаласы туралы жазады (de Goeje, 1967; Кумеков, Кумекова, 2010).

Қудам ибн Жа'фар (шамамен 948 ж.ж.) бағдадтық халифалардың сарайында шенеунік қызмет атқарған. Оның географиялық-әкімшілік шығармасы «Китаб әл-хараж уә сан'ат әл-китаба» («Салық және хатшы өнері туралы кітап»). Ол өз шығармасын жазған кезде

қолына түсіре алған ресми құжаттарды, географиялық жазбаларды, негізінен Ибн Хордадбехтің деректерін пайдаланған, оның мағлұматтарының көбісі VIII ғасырға жатады. «Шашқа алып баратын жол бағыты» деген бөлімінде түрік тайпалары: қарлұқтар, кимектер, оғыздар, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу шегіндегі сауда жолдары, олардың маршруттары және қалалар мен қоныстардың арақашықтығы туралы нақты мәліметтер береді (de Goeje, 1889).

Араб классикалық географиялық мектебінің бастауында Ауғанстандағы Балх қаласының тумасы, Орта Азия ғалымы Әбу Зейд Ахмад ибн Сахл әл-Балхи (шамамен 850-934 ж.) тұрды. Шамамен 920 жылы ол «Сууар әл-акалим ас-сабәа» («Жеті ықлымның бейнесі») атты географиялық еңбегін құрастырды. Өкінішке орай, бұл кітап бізге жетпеген. Әйтсе де, бұл шығарманы оның замандасы әл-Истахри өз шығармаларына кеңінен қолданған. Өз кезегінде, әл-Истахридің еңбегі Ибн Хаукалдің (Х ғ.) географиялық шығармасының негізі болған. Яғни, Әбу Зайд әл-Балхи, әл-Истахри және Ибн Хаукал бір-бірінің еңбегін жетілдіре пайдаланған. Сол себептен, де Гуенің: «Әбу Зайд әл-Балхи, әл-Истахри және Ибн Хаукал тәрізді үш араб географына байланысты туындаған шатасу бұрын-соңды болмаған шығар» деген сөзі өз мәнін жоғалтқан жоқ (Кумеков, Кумекова, 2010: 17).

Шығарманың кіріспе бөлігіндегі Мауараннахрдың солтүстігіндегі түркі тайпалары – қарлұқтар, оғыздар, кимектер, бұлғарлар, башқұрттар, печенегтер, хазарлар, қырғыздар, тоғызғыздар туралы құнды материалдар ерекше қызығушылық тудырады. Түркілер елі құрамындағы бірқатар қалалар мен елді мекендер аталып, кейбір қалалар сипатталған. Онда ислам аймақтарының шекарасы – Журджаннан Фарабқа және Исбиджабқа дейін деп көрсетеді. Фараб пен Исфиджабқа келсек, олар Таразға қарайды, Илакпен бірге бәрі де аш-Шашпен (Ташкент) іргелес дейді (Кумеков, Кумекова, 2010: 91).

Ибн Хаукал Х ғ. екінші жартысында өмір сүрген араб географы. Х ғасырда Бағдатта сауда ісімен айналысты, саяхатшы

болды, сонымен қатар географияны зерттеді. Өзінен бұрынғы әл-Жайхани, Ибн Хордадбех, Кудама ибн Жафар және басқалардың географиялық еңбектерін зерттеп, 942-43 жылы басталған сапарында ол Солтүстік Африканы аралады, Испания, Сицилия, Месопотамия, Иран және Үндістан елдерінде, Египеттегі Фатимидтер сарайында біраз уақыт өмір сүрді. Осы саяхаты кезінде (шамамен 951-52) ол әл-Истахримен кездесіп, оған оның еңбегіндегі кейбір қателер мен нақты емес мәліметтерді көрсетті (Камолиддин, 2021: 5). Осыдан кейін, ол әл-Истахридің өтініші бойынша оның жұмысын өңдеуге кіріседі және оны өз деректерімен толықтырып «Китаб сурат әл-ард» («Жер келбеті») немесе «Китаб» әл-масалик уа-л-мамалик» («Жолдар мен мемлекеттер туралы кітап») деп атады (Ибн Хаукал, 1992).

Ибн Хаукал еңбегінің құндылығы ол парсы тіліндегі аударманың авторы ретінде әл-Истахри еңбегінің толық нұсқасын пайдаланған, ал бұл еңбектің мәтінінің өзі бізге қысқартылған түрде жетіп отыр. Сондықтан Ибн Хаукал еңбегінде Хорасан мен Мавераннахрға қатысты бөліктерде бізге жеткен әл-Истахри еңбегінің мәтінінде жоқ көптеген құнды толықтырулар бар. Ол өз еңбегінде қосымша дереккөзі ретінде басқа авторлардың мәліметтерін де кеңінен пайдаланған. Ибн Хаукалдың Мауареннахр бөлігінде Исбиджаб қаласын сипаттап оның төңірегіндегі Бадухкет, Субаникет, Тараз, Атлах, Шелжі, Кедер, Сүткент, Шауғар, Сауран, Уасиж қалалары жататындығын жазады. Сонымен бірге, бұл аймақтың барлық қалаларын аш-Шаштың төңірегіне кіретінен айтады. «Фараб пен Исфиджабқа келетін болсақ, олар Тараз бен Илаққа дейін барлығы дерлік Шашқа қарайды» деп көрсетеді (Ибн Хаукал, 1992: 398).

Ибн Хаукал еңбегінің маңызды бөлігі географиялық карталар болып табылады. Мауареннахр облысына жататын бұл картада, көптеген қалаларымен аш-Шаш (Сырдария) өзенінің алқабы көрсетілген. Оның төменгі ағысындағы Сүткент, Уасидж, Жент, Йангикент, (әл-Карйа әл-Хадиса), Хавара, ал шығыста Фараб, Кедер, Шауғар (Түркістан), Сабран қалалары болған. Әсіресе, облыстарды емес, Фараб қаласының

орналасқан жерін, басқа да қалаларды дәл көрсеткен, өйткені ғылыми әдебиетте тек облыстардың болғаны туралы пікірлер орын алған (Кумеков, Кумекова, 2010: 22). Көптеген кейінгі ортағасырлық ғалымдар әл-Идриси, Закарийа әл-Казуини, Ибн әл-Варди өздерінің еңбектерінде Ибн Хаукалдың мәліметтерін пайдаланған.

«Худуд әл-әлаам мин әл-машрик илә-л-мағриб» – 982 жылы жазылған авторы белгісіз парсытілді географиялық еңбек (Худуд әл-әлаам, 1999). 1892 жылы А.Г. Туманский осы шығарманың жалғыз қолжазбасын тауып, ғылымда ол «Туманскийдің анонимі» деп аталды. Белгісіз автор Ибн Хордабех, ал-Балхи, ал-Истахри, Ибн Хаукал, Жейхани, Ибн Русте және т.б. авторлардың еңбектерін пайдаланған.

Еңбектің «Қарлұқ елі мен қалалары жайында» деген бөлімінде Құлан, Мерке, Нуикат, Ғанкасир, Түзүн-Балғ, Тонг [Тунал] мен Талхазы, Барсхан, Ақрақыр қалалары; «Тухсилер мен олардың қалалары жайында» атты бөлімінде Сұяб қаласы туралы жазады; «Мәуараннахр елі мен ондағы қалалар жайында» атты бөлімінде «Шығысында Тибетпен, оңтүстігінде Хорасан мен оған қарасты қалалармен, батысында оғыздар, Тибет, қарлұқтармен, солтүстігінде тағы да қарлұқтармен шектесіп жатқан ел» деп, ол жердегі Шаш, Исбиджаб, Саникас, Будахкас, Сутканд, Параб, Параб, Сабран, Зарнух, Сунах, Шалжы, Тараз, Такабкас, Фаруанкас, Мерке, Науикас қалаларын – мұсылман-түркілер тұратын қалалар деп жазады; Ал, Кердері, Женд, Хуара, Ну ауылдарын «Мәуараннахр шекаралары мен ондағы қалалар жайында» атты бөлігіне орналастырады (Худуд әл-әлаам, 1999; Ильясова, Ораз, 2016, 32-48). «Худум әл-алам» авторының мәліметтерінде көбінесе түрік тайпаларына қарасты аумақтар ондағы қалалар мен отырықшы қоныстар, саяси тарихы, сауда байланысы, табиғи байлықтары туралы айтады.

Әл-Мақдиси (X ғ.) атақты араб географы, Иерусалимде дүниеге келген. Көптеген саяхаттар, сұрастырулар, орасан зор әдеби-картографиялық жұмыстардың нәтижесінде ол «Ахсан ат-тақасим фи марәифат әл-ақалим» («Елді-мекендерді

тануға арналған ең жақсы бөлініс») еңбегін жазды (әл-Мақдиси, 1991). Онда жер шарының географиялық белдеулері туралы кең көлемді мәліметтер бар. Автор өзіне дейінгі ғалымдардың мәліметтерін пайдаланған. «Мен ислам дінін ұстанатын елдерді толығымен суреттедім, ал бұл дінді ұстанбайтын жат елдерді қарастырған жоқпын. Өйткені мен ол ортада туып-өспедім, бірақ ол елдерде өмір сүретін мұсылман қауымдарына көңіл бөлдім», -дейді (әл-Мақдиси, 1991). Еңбектің «Хайтал тарабы (Амударияның арғы беті)» бөлімінде Испиджабқа маңызды орын берілген. Онда ортағасырлық Испиджаб округінің құрамына кірген елу шақты қалалардың, ауылдардың және шағын географиялық нүктелердің толық тізімі берілген. Жалпы тізімнен басқа елді мекендер арасындағы қашықтық, олардың маңызы туралы деректер келтірілген. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың X ғасырдың аяғында қалаларын айта келіп, мешіттерді қалалардағы міндетті құрылыстардың бірі ретінде айтады. Сонымен қатар, Арсубаникес, Бараб, Уасиж, Кедер, Шауғар, Сауран, Турар Зарах қалалары туралы айта келіп, Бараб қаласына байланысты оқиғаларды сипаттауы өте маңызды (әл-Мақдиси, 1991: 311; Ильясова, Ораз, 2016, 54-61).

Аса ірі ортағасырлық географиялық шығармалардың бірі әл-Идрисидің (XII ғ.) «Нузхат әл-муштак фи-хтирак әл-афак» атты еңбегі. Әл-Идриси аталған еңбегінде Еуропа, Азия және Африканың әлемге әйгілі елдерін нақты сипаттайды. Ол жер аумағын птолемейлік дәстүрімен ендік аймақ бойынша жеті ықылымға (аумаққа) бөледі. Одан әрі әрбір ықылымды он көлденең бөлікке, сосын адам қоныстанған жерді жетпіс облыс шамасында бөледі, осылайша олар батыстан шығысқа қарай сипатталады. Шын мәнісінде, әрбір облыс өзіне сәйкес картаның сипаттамасын береді. Сонымен бірге, әл-Идрисидің «Сурат ал-ард» түпнұсқалық карталары әлемдік және арабтық картографияның шырқау шыңы болды (Кумеков, Кумекова, 2010: 23). Біз зерттеп жатқан қалалар туралы мәліметтер еңбектің «Төртінші ықылымның сегізінші бөлігі», «Төртінші ықылымның тоғызыншы

бөлігі», «Төртінші ықылымның оныншы бөлігі» атты бөлімдеріне орналастырылған. «Төртінші ықылымның сегізінші бөлігі» Хорасан, Мауараннахр өзендері, сондай-ақ, Ферғана, Усрушана, Шаш, Илақ, Фараб қалаларын, *ал-ағзаз* (тоғызтоғыз) елін қамтиды. Әл-Идриси Каспий теңізі жағалауы, Арал теңізі маңы, Сырдарияның (аш Шаш өзені) орта және төменгі бассейніндегі оғыздардың негізгі таралу аймағының сипаттамасын береді. Оғыздардың қалаларын, топонимикалық нысандар мен қалалардың арақашықтығы және сауда жолдары көрсетіледі. Аталмыш аймақтық бөлімдердің әр қайсысында гүлденген қалалар мен атақты қалалардың орталықтары орналасқандығын жазады. *Исфиджабты* халқы көп, жердің жазық бөлігінде орналасқан қала екендігі және оның құрамына жататын Будахкас, Субаникас, Тараз, Атлах, Шалжы, Кедер, Суткенд, Шауғар, Сабран, Уасидж қалаларын атайды. *Сүткенттің* түркілердің бас қосатын *саяси орталығы, ал Сауран мен Тараз* қалалары мұсылмандардың сауда орталығы болғандығын тілге тиек етеді (Әл-Идриси, 2002; Ильясова, Ораз, 2016, 70-120). Әл-Идриси өзіне дейінгі танымал араб саяхатшылары, географтары мен тарихшылары: Тамим ибн Бахр, Саллам ат-Тарджуман, Ибн Хордадбех, әл-Йакуби, Кудама ибн Жа'фар, әл-Жайхани, әл-Мас'уди, Ибн Хаукал, әл-Узри, сонымен бірге әл-Жахиз, Әбу Бакр әл-Вахшийя, Ибн әл-Махди еңбектерін пайдаланған.

Йақұт әл-Хамауидің (XIII ғ.) «Му'жам әл-булдан» (Елдер сөздігі) атты құнды шығармасы (Йақұт әл-Хамауи, 1979) ғылым әлеміне көптен белгілі. Онда 200-ден астам автордың еңбегі дереккөз ретінде пайдаланылып, сілтемелер жасалған. Сол түпнұсқа еңбектердің көпшілігі түрлі жағдайлармен жойылып кеткендіктен, ондағы құнды деректерді өзінде сақтап қалған «Му'жам әл-булданның» түпнұсқалық сипаты басым (Көмеков, Ильясова, 2011: 27). Йақұттың Қазақстанның ортағасырлық қалалары мен елді мекендеріне қатысты ең көлемді мәліметтері алфавит тәртібімен берілген бұл еңбегінде «Түркістан», «Син», «Тараз», «Исфиджаб», «Бахр әл-Хазар» және

«Итил» деген тақырыптармен мақала түрінде берілген. «Түркістан» және Син мақалаларында түркі тайпалары қарлұқтар, кимектер, жікілдер, печенегтер, қыпшақтар және олардың әдет-ғұрыптары, этнографиясы туралы құнды мағлұматтар бар. Сонымен қатар, жоғарыда аталған мақалалардан басқа «Му'джам әл-булданда» Баласағұн, Жезд, Жикіл, Зарнұк, Кердер, Құлан, Манкас, Сығанақ, Сауран, Тұран, Отырар, Турарбанд, Тараз, Уасиж, Усбаникас, Фараб, Шауғар, Шалжикас, Дахкет, Шахрканд қалалары, олардың орналасуы және сол қалалардан шыққан атақты адамдар туралы деректері аса құнды (Йақұт әл-Хамауи, 1979).

Талдау

Соңғы жүзжылдықтарда тарихшы ғалымдардың бір тобы аталмыш түпнұсқа деректермен өмірбойы айналысып, оларды ғылыми айналымға қосты және сол негізде өздерінің тұжырымдарын ортаға қойды.

XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап араб тілді басылымдарды, соның ішінде географиялық шығармаларды жариялау қолға алынды. Голландиялық тарихшы, шығыстанушы-арабист Михаэл Ян де Гье (M.J. de Goeje) классикалық дәуірдегі (VIII-X ғғ.) араб-мұсылман географиялық еңбектерін жүйелі түрде зерттеп, VIII томнан тұратын «Арабша географиялық еңбектер топтамасын» құрастырып жазып шықты (M.J. de Goeje, 1870-1894.). XX ғасырда бір бөлім француз тарихшылары арабша географиялық еңбектерді қайтадан түсініктер беріп, зерттеп аударды (G.Wiet. 1937; Kramers, 1938; Miquel, 1963). Қытай ғалымы Сун Сян (宋峴) да Ибн Хордатбектің «Жолдар мен мемлекеттер» және Кудама ибн Жафардың «Салық туралы кітап» атты еңбегін аударды (1991). Бұл зерттеу еңбектері VII-X ғасырлардағы Орта Азияның тарихи-жағырафиясын зерттеуге негіз қалады.

1866-1873 жылдары неміс арабтанушы ғалымы Ф. Вюстенфельдтің (1808-1899) «Му'жам әл-булданды» алты том етіп басып шығаруы осындай қажеттіліктен туындаған әлемдік арабтанудағы тағы бір аса үлкен құбылыс болды. Соның

нәтижесінде әйгілі еңбек шығыстанушы мамандардың қолжетімді дереккөзіне айналды (Wüstenfeld, 1866-1873).

Ағылшын ғалымы В. Минорский (V.Minorsky) 1937 жылы «Худуд әл-аламды» ағылшын тіліне аударған кезде көптеген ислам авторларының еңбегін пайдаланып, VIII-X ғасырлардағы Орта Азияның тарихи-географиясына тәптіштей зерттеу жасады (Minorsky, 1937). Бүгінде біз Орта Азиядағы көптеген жер аттарын және олардың координаттарын тұрақтандырған кезде, көбіне-көп оның зерттеу нәтижелеріне жүгінеміз. Сол себептен, ол қазір де өз маңызын жойған жоқ. Өкінішке орай, ол қытайша деректерді пайдалана алмады.

Ағылшын авторы Генри Юль (H.Yule) де кейбір мұсылман географиялық еңбектерін жинап, аударып зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сол негізде «Қидандардың сапары» (Yule, 1913) атты еңбегін жазып шықты. Қытай авторы Чжан Синлянь (张星烺) өзінің «Қытай мен Батыстың жол-қатынас тарихы туралы материалдар жинағы» (《中西交通史料汇编》) атты еңбегінде осы Г.Юльдің кітабынан пайдаланды.

Чжан Синлан өзінің «Қытай мен батыстың жол-қатынас тарихы туралы материалдар жинағы» (Чжан Синлан, 2003) атты еңбегінде анағұрлым мол қытайша және батысша материалдарды топтастырып, оларға түсініктеме беріп, Орта Азияның тарихи-географиясы туралы бұдан бұрынғы зерттеулерді ішінара қайта қарады. Аталған кітаптың біздің зерттеулерімізге қатысты мазмұндары оның Таңдәуіріндегі Қытай мен Орталық Азияның қарым-қатынасы, «Батыс өңірдегі» әскери қосындар туралы 4-бөліміне біріктірілген. Бұл еңбектің кемшілігі шетелдік әдебиеттерді қолданудағы күңгірттіктері мен жүйесіздігі, қытайша және шет тілінде жазылған еңбектерді бір-бірімен кіріктіре және байланыстыра зерттемегені, сондай-ақ, қытайша деректердің дұрыс-бұрыстығына мән бермегені. Бұл туралы Фэн Чэнцзюнь (冯承钧) арнайы тоқталады (Фэн Чэнцзюнь, 1957).

Цын Чжунмяньның «Батыс Түркі тарихи деректеріне қосымшалар және зерттеулер» (Цын Чжунмянь, 2004) деп

аталатын еңбегі Е. Шаванның зерттеулерін одан ары жалғастырған және толықтырған еңбек. Бұл еңбегінде ол Батыс Түркі қағанатының тарихы және Батыс Түрік пен Таң әулетінің қарым-қатынасы туралы анағұрлым жүйелі зерттеулер жүргізді. Бұл еңбек Орта Азиядағы көне қалалар мен елдімекендердің, географиялық белгілердің тарихи аспектісін зерттеуге көмектеседі.

Талай жылдардан бері ДТСЮЦ (Ұлы Таң патшалығының Батыс өңір естеліктері) мәліметтерінің молдығы және деректерінің шынайылығымен ғылым әлеміне белгілі болып келеді. Ол туралы Чжоу Лянкуаньның «ДТСЮЦ-ге қатысты тарихи-географиялық зерттеулер» (Чжоу Лянкуань, 1984) атты еңбегі мен Ли Сяньлиннің «ДТСЮЦ- талдау, түсіндіру» (Ли Сяньлин, 2000), Чжан Сюнь және Жуй Цуанминнің «ДТСЮЦ –ді оқуға көмекші» (Чжан Сюнь, Жуй Чуаньмин, 2009), Жу Чуанминнің «ДТСЮЦ толық аудармасы» (Жуй Чуаньмин, 1995) атты еңбектері Орта Азияның тарихи-географиясына байланысты осынау әйгілі деректі толыққанды пайдалануға көмектеседі.

Ағылшын ғалымы Томас Уоттерс 1904 жылы ДТСЮЦ-ді ағылшын тіліне аударды (Thomas Watters, 1904). Ол Суан Цзанның жол естеліктеріндегі қате кеткен тұстарды көрсетіп, оны араб-мұсылман деректерімен салыстырып түзеді. Ол аталмыш деректегі Байсуй қаласы мен Мыңбұлақ елдімекенінің орны туралы мәліметке күдік келтіреді.

Орта Азия тарихы туралы қытайша ертедегі жазба нұсқаларды өркениетті әлемге алғаш жеткізушілердің бірі Ресей миссионері Н.Я. Бичурин (1851,1853) (Бичурин, 1951; 1997) болды. Бұл ретте В.В. Бартольд (1993) (Бартольд, 1993), А. Г. Малявкиндердің (Малявкин, 1981; 1980) еңбектері де атап өтуге тұрады. В.В. Бартольд араб-мұсылман деректерін толық зерттеп, зерделеу арқылы, өзінің «Жетісу тарихының очеркі», «Моңғол үстемдігіне дейінгі Түркістан», «Орта Азия тарихынан 12 лекция» атты еңбектері арқылы VII-XII ғасырлардағы Орта Азия тарихын торлап тұрған қою тұманнан арылтты. Ол Қытай және араб-мұсылман деректерінде кездесетін Орта Азияның көптеген қалаларын (мысалы, Талас, Байшуй,

Самарқанд, Бұхара, Судисана т.б.) тарихи-географиялық тұрғыдан нақтылап, олардың қалыптасуы мен дамуын, бағыттарын зерттеді (Бартольд, 1981).

Осы орайда, Гай Лэ Стренждің (G.Le. Strange) ертеректе арабша деректермен жіті жұмыс жасап, VII-IX ғасырлардағы Араб халифатының шығысындағы қалаларды зерттеп, «Шығыс Халифаттың жерлері» (Cambridge, 1905) (Strange, 1905) атты еңбегін жарыққа шығарғанын да айта кеткен жөн.

Француз тарихшысы П. Пелио Шығыс Түркістан мен Орта Азияның тарихи-географиясын байланыстыра зерттеген ғалым. Оның «Орта Азияның тарихи-географиясы туралы зерттеулер» (Pelliot, 1927), «Суан Цзанның жолжазбасындағы Мыңбұлақ» атты еңбектері кейбір жер аттарының (мысалы, *Мыңбұлақ*) орны мен бағытын айқындауға көмектеседі.

Жапон ғалымы Матсуда Хисау қытай деректеріне сүйеніп, Хан, Таң династиясы кезеңіндегі Шығыс Тянь-Шаньның тарихи-географиясын жан-жақты зерттеді. Нәтижесінде «Тянь-Шаньның тарихи-географиясы туралы зерттеулер» деп аталатын еңбегі жарық көрді (Матсуда, 1987). Тағы бір Жапон ғалымы Сиратори Куракити «Қаңлы, Соғды туралы зерттеу» атты еңбегінде араб-мұсылман және қытайша деректерді пайдаланып, Мауреннахр аймағындағы қалалардың бағыты мен арақашықтығын, қаңлылар мен соғдылардың айырмашылықтарын зерттейді (Сиратори Куракити, 1936).

Орыс зерттеушісі А.М. Беленицкийдің 1973 жылы Ленинградта жарық көрген «Орта Азияның ортағасырлық қаласы» (Беленицкий және басқа., 1973) атты еңбегі өз кезінде Орталық Азиядағы археологиялық ашулар мен тарихи-географиялық зерттеулердің қомақты жетістігі ретінде бағаланды. Автордың Тараз, Испиджаб, Ташкент қалалары туралы зерттеулері ғылыми орта тарапынан жаңалық ретінде қабылданды. Қытай ғалымы Чжан Гуанда арабша және қытайша деректерді салыстыра отырып, Сұяб қаласының орны туралы зерттеулер жасады әрі «Сұяб қаласының қазіргі орны туралы зерттеу» (Чжан Гуанда, 1979) атты еңбегін жазды.

Бұл қатарда француз түркологы Э. Шаванның «Батыс Түрік тарихының материалдары» деп аталатын еңбегін айырықша атауға болады (Chavannes E., 1903). Онда автор СТШ мен ЦТШ-дағы және ЦФЮГ-дегі Батыс Түркі қағанатына қатысты деректерді реттеп, аударып, онда кездесетін Орта Азиядағы жер аттары мен тарихи оқиғаларға зерттеу жүргізді. Оның ең ұтымды тұсы ислам авторларының еңбектері арқылы қытай деректеріне талдау жасайтындығы. Бұл еңбегінде автор Таң әулеті мен Батыс Түрік қағанатының қарым-қатынасына айырықша мән бере зерттегендіктен, Таң мемлекеті мен Орта Азия байланысындағы қалалардың орнына жеткілікті назар аудармайды. Сол себептен ЦФЮГ-де айтылатын кейбір ортаазиялық хулардың (胡人) Таң ордасына амандаса барғаны туралы ғана ішінара тоқталып өтеді.

Өткен ғасырдың алғашқы жартысында араб және парсы тіліндегі еңбектер негізінде қысқаша үзінді аудармалар жарыққа шықты. 1939 жылы жарық көрген «Материалы по истории туркмен и Туркмении» атты жинақтың бірінші томына VII-XV ғғ. түркмен тарихының ежелгі ортағасыр кезеңін қамтитын араб, парсы деректерінің орыс тіліндегі аудармалары енгізілді (МИТТ, 1939). Кейін, С. Волиннің «Талас аңғары және оған шектес аудандар туралы IX-XVI ғғ. араб дереккөздерінің мағлұматтары» атты аудармасы жарық көрді (Волин, 1960). С. Волиннің аудармасы жекелеген тақырыптарға қатысты көптеген тарихшылар мен археологтардың зерттеу жұмыстарында қолданылды. Сонымен қатар «Материалы по истории киргизов и Киргизии» атты жинақта X-XIX ғғ. араб, парсы және түрік тілінде жазылған тарихи және географиялық шығармалардан аудармалар енгізілді (МИКК, 1973). Әзербайжан ғалымы Н. Велиханова «Ибн Хурдадбех. Книга путей и стран / Перевод в арабского, комментарий, исследование, указатели и карты Н. Велихановой» атты еңбегінде Ибн Хордадбехтің шығармасын аударып, ғылыми түсіндірме жасады (Велиханова, 1986). Бұдан соң, «Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв.» атты жинаққа X-XIX ғғ.

араб, парсы және түркі тілді жазба ескерткіштерінің орыс тіліндегі үзінділері енді (МИСЦА, 1988).

2010 жылы академик Б.Е. Көмеков және Р.Б. Көмекованың «История Казахстана в арабских источниках. Арабские географы и путешественники IX–XII вв.» атты еңбегінде Тамим ибн Бахр әл-Муттауи (IX ғ.), Саллам ат-Тарджуман (IX ғ.), әл-Жахиз (X ғ.), Ибн әл-Факих (X ғ.), Әбу Дулаф (X ғ.), әл-Балхи (X ғ.), Ибн Хаукал (X ғ.), әл-Идриси (XII ғ.) шығармаларынан Қазақстанның тарихы мен мәдениеті және оған жапсарлас жатқан алыс-жақын елдер мен халықтар туралы құнды мәліметтерден үзінділерді орыс тіліне аударып, түсіндірмелер жасады. Аталмыш деректер негізінде Қазақстан аумағын мекен еткен қарлұқтар, кимектер, оғыздар және ерте орта ғасырдағы Қазақстанның тарихи географиясы туралы ауқымды, нақты материалдар жан-жақты талданып, тарихнамалық және деректанулық талдаулар жасалды. Бұл еңбектің ғылыми құндылығы © Тамаим ибн Бахр, Саллам ат-Тарджуман, әл-Жахиз, Әбу Дулаф әл-Балхи, Ибн Хаукалдың еңбектеріндегі Қазақстан тарихына қатысты деректерін алғыш рет аударып, кең ауқымды деректік және тарихнамалық мәліметтер негізінде ғылыми айналымға қосуы болып табылады (Көмеков, Көмекова, 2010).

Б.Е. Көмеков пен З.С. Ильясованың «Йақұттың «Муџам әл-булдан» (XIII ғ.) географиялық жинағы Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі» атты монографиясында араб ғалымы Йақұт әл-Хамауидің «Муџам әл-булдан» атты географиялық еңбегіндегі Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты барлық мағлұматтар түпнұсқадан тұңғыш рет қазақ тіліне аударылып, тарихи және деректанулық талдаулар жасалды. Қазақстан тарихының аса құнды дерек көзі «Муџам әл-булдан» еңбегінің құрылымы, деректік мазмұны, өзіне дейінгі еңбектерден ерекшеліктері қарастырылды. Йақұттың негізгі дерек көзі ретінде пайдаланған авторлары (Ибн әл-Факих (IX ғ. соңы-X ғ. басы), әл-Истахри (X ғ.), Ибн Фадлан (X ғ.), Әбу Дулаф (X ғ.), ас-Самани (XII ғ.) анықталып, Қазақстанға қатысты тарихи-жағрафиялық

деректер жүйеленіп, деректанулық, тарихнамалық тұрғыдан талданды және ол деректердің ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің орнын анықтауға, халықтар мен тайпалардың өмір сүру ареалы мен миграциялық маршруттарын айқындаудағы деректік маңызы сипатталды. Йақұттың көлемді «Түркістан», «Син» және «Тараз», «Исфиджаб», «Бахр әл-хазар», «Итил» мақалаларына бірінші рет жан-жақты деректанулық талдау жасалды (Көмеков, Ильясова, 2011).

З.С. Ильясова мен Е. Ораздың «Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері» атты еңбегінде Ибн Хордадбех, Кудам ибн Жа'фар, авторы белгісіз «Худуд әл-'алам» еңбегі, әл-Макдиси, әл-Бакри, әл-Идриси, Закарийа әл-Қазуини, Әбу-л-Фида және басқа да авторлардың ортағасырлық Жетісу, Талас және Сырдария бойындағы қалалар бойынша деректері түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып, ғылыми түсіндірмелер жасалды (Ильясова, Ораз, 2016).

Жетісу өңірі, Шу мен Талас алқабы, Сырдария бойындағы елді мекендер туралы парсыша деректер қытай, араб тілдеріндегі еңбектердей көп болмаса да, біршама сақталған. Мұнда ең алдымен Алад-дин Ата-Малик Джувейнидің «Тарих-и джаһан гушай» («Әлемді жаулаушы тарихы») атты еңбегі еске түседі (Джувейни, 2004). Моңғол шапқыншылығы кезіндегі тарихи оқиғаларды, елді мекендердің географиялық орналасуын көрсетуде А. Джувейни шығармасы ерекше орын алады. Оның еңбегінен тек моңғолдардың, Шыңғыс ханның және оның ұрпақтарының тарихын ғана емес, сонымен қатар, моңғол жорықтары кезінде кездескен қалалар мен кенттердің, көлдер мен өзендердің, таулар мен қыраттардың, жолдардың атауларын, олардың орналасу орнын, сипатын да білуге болады. Мәселен, автор бірде Сығанақты Жентке жақын өзеннің екі жағына қатар орналасқан қала деп жазса (Джувейни, 2004. 58 б.), енді бірде Бұхараға барар соқпақ жолдың мән-жайын тәптіштей баяндайды (Джувейни, 2004:67).

«Тарих-и джаһан гушай» шығармасын зерттеп, ағылшын тіліне аударған Манчестер университетінің профессоры, парсытанушы-ғалым Джим Эндрю Бойл

(1916-1978) болды. Ол еңбекті аударып қана қойған жоқ, сонымен қатар онда кездесетін жер-су, ру-тайпа атауларына, тарихи есімдерге ғылыми түсіндірме жазды. Кейбір сөздердің мағынасына үңіліп, шығу төркінін зерттеді. Бұл жөнінде Б.Ә. Бойлдың өзі «Тарих-и джаһан гушайдың» аудармасына жазған алғысөзінде атап көрсетті (Джувейни, 2004:58).

Келесі Фазлуллах Рашид-ад-диннің әлемге әйгілі «Джами-ат-тауарих» («Тарихтар жинағы») еңбегі. Парсы тіліндегі шығарма шамамен 1310-1311 жылдары аяқталған. Шығармада қазіргі Моңғолия, Шығыс Түркістан, Орталық Азия жерінің тарихымен қатар, Кавказ бен Еділ бойындағы халықтар жөнінде көп мағлұмат келтірілген. Әсіресе, біз үшін бұл еңбектегі Жетісу өңіріндегі, Шу мен Талас бойларындағы, Әмудария мен Сырдария жағасындағы елдер, рулар, қалалар, елді мекендер туралы деректері маңызды (Рашид-ад-дин, 2011).

«Әл-Мулхақат би-с-сурах» («Анық қосылғандар») атты парсыша кітаптың авторы – Жамал Қарши, ол белгілі билеушілер, уәзірлер, ғалымдар, дін қайраткерлері, имамдар туралы жазылған шығарма. Әсіресе, онда Шыңғыс хан ұрпақтары жөнінде, олардың билік еткен жерлері, қалалары туралы жазып қалдырылған. Мәселен, Үгедейдің ұлы Қайду хан туралы, оның 1271 жылы Тараз қаласында таққа отырғаны, өзі оның қарамағында қызмет еткені, хан қолынан сыйлық алғаны, Қайду хан тақта 31 жыл отырып, 68 жасында қайтыс болғаны туралы тәптіштеп жазады (Әл-Карши, 2005:124). Бұдан тыс, автор өзі туып-өскен Алмалық, Қаршы, Қашғар қалаларынан бөлек, Баласағұн, Жент, Шаш (Ташкент), Барчканд (Баршынкент) және басқа да қалаларды сипаттайды. Жамал Қаршидің аталған еңбегін кезінде В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, Ш. Вохидов зерттеді. 2005 жылы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминованың дайындауымен орыс тіліндегі аудармасын факсимилиесімен және түсіндімелерімен қоса басып шығарады (Аль-Карши, 2005).

«Тәзкире-и Бұғрахан» (Бұғрахан туралы естелік), Қарахандар әулеті билеген (X-XII

ғ.) кездегі түрік жұртының тарихы, белгілі тұлғалары туралы аса құнды мәліметтер беретін шығарма. «Тәзкире-и Бұғрахан» он жеті бөлімнен тұрады. Шығармада Қашғар, Жетісу, Талас, Сыр бойындағы жер-су атаулары, осы өңірлердегі тарихи оқиғалар баяндалған. «Тәзкире-и Бұғрахан» туралы алғаш Ш. Уәлиханов жазады. 1969 жылы Алматыда жарық көрген «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков» еңбегінде оның жазбаларынан үзінділер келтірілген (Материалы по истории, 1969). 2007 жылы шығыстанушы, әдебиетші-ғалым С.Қосанның аударуымен «Тәзкире-и Бұғрахан» факсимилиесімен бірге қазақ тілінде жарық көрді (Тәзкире, 2007).

Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» («Тура жолдағылар тарихы») атты еңбегінде Орталық Азия халықтарының XIV-XVI ғасырлардағы тарихы баяндалғанымен, онда халықтар арасындағы байланыс, елді мекендердің арақашықтығы, жер-су атаулары, рулар мен ірі тайпалардың мекен еткен аймақтары туралы деректерді де кездестіруге болады. Мысалы, онда Қазақ жеріндегі ортағасырлық Қарашық, Ақсүме секілді географиялық белгілерді, елді мекендерді тілге тиек етеді (Дулати, 2003: 73). 2003 жылы парсы тіліндегі «Тарих-и Рашиди» алғаш рет И. Жеменейдің аудармасымен қазақ тілінде жарық көрді.

Қорытынды

Бүгінде осы айтылған деректер мен зерттеулер негізінде мынадай ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу қажеттілігі туындауда:

Атап айтқанда, бұрынғы зерттеушілердің ғылыми жетістіктері негізінде «Ұлы Таң патшалығының Батыс аймақ туралы естеліктеріндегі» Орта Азияға қатысты жолжазбаларды зерттеу, сол арқылы Суан Цзанның сапар естеліктері мен араб-мұсылман деректерінің арасындағы айырмашылықтардан туындаған қате тұжырымдарды түзету;

Бұдан бұрын көптеген ғалымдардың, мысалы, Цын Чжунмянь, Су Бэйхай (Бэйхай, 2018; 2019), жапониялық Нагасауа Казутоши (Казутоши, 1990) секілді ғалымдардың «СТШ ДЧ» қатысты

зерттеулері тек қана Сұябтың шығысындағы жерлермен ғана шектеліп келсе, біз алдағы жерде Сұябтың батысындағы, яғни СТШ ДЧ-да көрсетілген Орта Азияға тән қалалар мен елдімекендерге зерттеу жасауға тиіспіз. Аталмыш екі автордың жазбасындағы арақашықтыққа байланысты айырмашылықтар 7-8 ғасырлар бедерінде Ыстықкөлден Сұябқа, одан Таразға дейінгі жол сораптарының ұдайы өзгеріп тұрғандығын көрсетеді. Өкінішке орай, Цзя Даньның жазбасынан да көптеген ағаттықтар кездеседі. Жергілікті шежіре және ономастикалық материалдарға сүйеніп, Қытай деректерінде Мыңбұлақ (Цяньчуань) деп аталатын елдімекеннің шындап келгенде екі жерде бар екенін, сол себепті, қытай тарихшыларының бұл мәселеде ұдайы қателікке жол беріп келе жатқанын ғылыми тұрғыдан дәлелдеу аса қажет. Сонымен бірге, жазба деректердегі екі бірдей Мыңбұлақ елдімекенінің Таразбен арақашықтығын дұрыс есептеп шықсақ, араб деректері мен Қытай деректерінің негізінен сәйкес келетіндігін дәлелдеу қиын емес;

Қазіргі таңда Жетісудағы көне қалалардың даму жағдайы, сыртқы

әлеммен байланысы туралы зерттеулер аса маңызды. Әсіресе, Алмалық, Қойлық, Чигу (Қызылаңғар), Алмату қалаларының батыстағы Сұяб, Тараз, шығыстағы Екіөгіз, Чамбалық, Бесбалық, Тянь-Шаньның оңтүстігіндегі Тұрфан, Күсән, Қарашар, Вэнсу, Шулэ қалаларымен байланысын тексеру ұлы жібек жолы бойынағы қалалардың рөлін айқындауға көмектеседі, сондай-ақ, көне қалаларды негіз еткен отырықшылық мәдениет пен көшпенді өркениеттің өзара қарым-қатынасын зерттеуге негіз болады;

Көне деректерді жинақтау, жүйелеу және зерттеу, оларды ғылыми айналымға ендіру отандық тарихнамада, мемлекеттік саясатта көне қалаларымыздың тарихы мен мәдениетін, халықаралық әсерін қайта зерделеуде; көне қалаларды ашу, оларды заманауи трендте дамыту, ұлы Жібек жолын жаңғыртудың жаңа мүмкіндіктерін зерттеуге айырықша маңызға ие. Сондай-ақ, ол елдегі нақты проблемаларды шешуге, айталық, Қазақстанның қасиетті жерлерін анықтауға, туристік мақсаттағы тарихи-мәдени кешендерді қалыптастыруға, Қазақстанның Түркі әлеміндегі беделін көтеруге көмектеседі.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР14871737 «Ежелгі және ортағасырлардағы Сырдария, Талас және Жетісу өңіріндегі қалалардың тарихи-географиясы: Қытай және араб деректері негізінде» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Қысқарған сөздер:

СТШ-Синь Таншу (Жаңа Таң кітабы)
ЦТШ-Цзю Тан шу (Көне Таң кітабы)
ЦФЮГ-Цэфу-юаньчуй
ДТСЮЦ-Да Тан Сиюцзи (Ұлы Таң әулетінің Батыс өңір естеліктері)
ЦЧТД-Цзычжи-тундянь
СДЦ-Сыдаоцзи (Төрт бағытты жол туралы естеліктері)
ССЦ- Сисинцзи (Батысқа саяхат естеліктері)
ЦФЮГ ВЧБ-Цыфуюаньгуй. Вайчэнбу
СТШ ДЧ-Син Таншу Диличжи (Жаңа Таң кітабы. Жағырапия баяны)
СТШ СЮЧ-Син Таншу. Сиюэчжи (Жаңа Таң кітабы. Батыс өңір баяны)

Әдебиеттер тізімі

- Al-Idrisi. Kitab nuzhat al-mushtak fi ihtiaqi-l-afak. al-mudzhallad I-II. Al-Kahira: Maktaba as-sakaba va-d-dinija, 2002. – 1112 p.
- Al-Makdisi. Ahsan at-taqasim fi marifat al-akalim. Al-Kahira: Maktabutul-matbuli 1411/1991. – 518 p.
- Al'-Karshi Dzhamal. Al-Mulhaqat bi-s-surah / Отв. ред. А.К.Муминов. Введение, перевод с арабского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 416 с.
- Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории тюркских народов Средней Азии. Алматы: Жалын, 1993. –192 б.
- Бартольд В.В. 维. 维. 巴尔托里德. Орта Азияның қысқаша тарихы中亚简史 (қытай тілінде). Гэн Шиминь ауд. 耿世民译. – Үрімжі. 1981. – 168 б.
- Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. –Л., 1973. – 399 с.
- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л.: 1951, Т.І.
- Бичурин Н.Я. Средняя Азия и Восточный Туркестан. Т.ІІ. Алматы, 1997. –334 с.
- Волин С. Сведения арабских источников IX-XVII вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – Т. VIII. – Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР, 1960. –178 с.
- Джувейни Ата-Мелик. Чингизхан. История Завоевателя Мира. Перевод текста с английского на русский язык Е.Е. Харитоновой. – Москва: «МАГИСТР-ПРЕСС», 2004. – 689 с.
- Ду Хуан. ССЦ. Ауд. Ж. Ошан. Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. І том. Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 391 б.
- Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. – Алматы: М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 2003. – 616 б.
- Жуй Чуаньмин 芮传明. «Ұлы Таң әулетінің Батыс өңір естеліктерінің» толық аудармасы 大唐西域记全译. Гуйчжоу халық баспасы 贵州人民出版社 1995. – 732 б.
- Ibn al-Fakih al-Hamadani. Compendium libri Kitab al-Boldan /Ed.M.J. de Goeje, BGA, pars 5. Lugduni Batavorum: E.J. Brill. 1967.
- Ibn Haukal. Kitāb Şūrat al-arḍ. – Beirut, Manshura dar al-makabati-l-haijat, 1992. – 439 p.
- Ибн Хурдадбех. Книга путей и стран / Перевод в арабского, комментарий, исследование, указатели и карты Н. Велихановой. – Баку: Элм, 1986. – 427 с.
- История Казахстана в арабских источниках. Арабские географы и путешественники IX-XII вв. / Вступительная статья, перевод с арабского, комментарии, тексты и факсимиле Б. Е. Кумекова, Р. Б. Кумековой. Отв. ред. А. К. Муминов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2010. Т. 2. – 328 с.
- Iāqūt ibn-'Abdullāh al-Rūmī al-Ḥamawī. Mu'zham al-buldan. I-V. Beirut. 1979. – 540 p.
- Камолиддин Ш. Ибн Хаукаль и его труд «Сурат ал-ард». Часть 3. Картина земли. Мавара'ан-нахр. – Lambert Academic Publishing, 2021. – 502 с.
- Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. Йақұттың «Му'джам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы – Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 245 б.
- Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері. /Мәтіндерді қазақшаға аударып, ғылыми түсініктерін жазған З. Ильясова, Е. Ораз. Жауапты редактор Ш Керім/. – Алматы: Қаламгер, 2016. –248 б.
- Ли Сяньлинь 李羨林. «Ұлы Таң әулетінің Батыс өңір естеліктерін» талдау, түсіндіру. 大唐西域记校注. 全两册. Пекин. Чжунхуа кітап мекемесі. 北京. 中华书局. 2000. – 780 б.
- Малявкин А.Г. Историческая география Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1981. – 340 с.
- Малявкин А.Г. Тактика Танского государства в борьбе за гегемонию в восточной части Центральной Азии // Дальний Восток и соседние территории в средние века. – Новосибирск, 1980. – С. 103-126.
- Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, «Наука» КазССР, 1969. –651 с.

Материалы по истории киргизов и Киргизии (Извлечения из арабских, персидских и тюркских исторических и географических сочинений X–XIX вв.). Вып. 1. – М.: Наука, 1973. – 280 с.

Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. – Ташкент: Фан, 1988. – 427 с.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. I. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 612 с.

Матсуда Х. 松田壽男. Ежелгі Тянь-Шаньның тарихи-географиясы туралы зерттеулер 古代天山歴史地理学研究 (қытай тілінде). Чэн Цзюньмо ауд. 陈俊谋译. 中央民族出版社. – Пекин, 1987. – 377 б.

Нагасауа Казутоши 长泽和俊. Жібек жолы туралы зерттеулер 丝绸之路史研究. Тяньцзинь 天津古籍出版社. 1990. – 662 б.

Рашид-ад-дин Фазлуллах. Джами-ат-таварих. – Баку, 2011. «Нагыл Еви», 540 с.

Сиратори Куракити 白鸟库季. Қаңлылар, соғдылар туралы зерттеу 康居粟特考 (қытай тілінде). Фу Циньцзя ауд. 傅勤家译. Пекин. Шан-у баспасы 北京. 商务印书馆. 1936. – 198 б.

СТШ 新唐书-8 т. 第八册, Пекин 北京. Тунсин баспасы 同心出版社. 2012. – 4997 б.

Су Бэйхай. Қазақтың жалпы тарихы. Ерте заманнан XX ғасырдың алғашқы жартысына дейін. Төрт томдық зерттеу. I том. Қазақ халқының тегі және қат болып қалыптасуы. Алматы. Асыл кітап баспасы. 2018. – 692 б.

Су Бэйхай. Қазақтың жалпы тарихы. Ерте заманнан XX ғасырдың алғашқы жартысына дейін. Төрт томдық зерттеу. II том. Қазақ алтының дамуы. Алматы. Асыл кітап баспасы. 2019. – 744 б.

Суан Цзан. 玄奘. ДТСЮЦ 大唐西域记. Пекин. 北京. 中华书局. 2012. – 760 б.

Тәзкіре-и Бұғра хан (қазақша аудармасы, факсимиле). – Алматы, «Толағай», 2007. – 288 б.

Фэн Чэнцзюнь 冯承钧. Қытай мен батыстың жол-қатынас тарихы туралы материалдар жинағы жайында 评中西交通史料汇编 // Батыс өңір-Оңтүстік теңіз тарихи-географиясы туралы ғылыми мақалалар жинағы 西域南海史地考证论著汇辑. Чжунхуа Кітап мекемесі 中华书局. 1957.

Hudud al-'alam min al-mashrik ila-l magrib. Mulallif mazhgul katabahu 'am 372 h. tahkik Iusuf al-Hadi. Al-Kahira: Daru as-sakafati l-n-nashr, at-tab'a as-salisa, 1411/1991. – 164 p.

Цзя Дань СДЦ. Ауд. Ж. Ошан. Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. I том. Алматы. «Дайк-Пресс». 2005. – 47-57 бб./391 б.

ЦТШ, 6 т. 旧唐书-第六册. Пекин 北京. Тунсин баспасы 同心出版社. 2012. – 4647 б.

ЦФЮГ, жалпы 12 т. 册府元龟 (全12册). 王钦若等筹编. Пекин 北京. 中华书局. 2020. – 1174 б.

ЦЧТД, жалпы 80 т. 资治通鉴 (全八十册). Пекин. 北京. 中华书局. 2011. – 9120 б.

Цын Чжунмянь. 岑仲勉. Батыс Түркі тарихына қосымшалар және зерттеулер 西突厥史料补阙及考证. Пекин. Чжунхуа кітап мекемесі 北京. 中华书局. 2004. – 256 б.

Чжан Гуанда 张广达. Сұяб қаласының орны туралы зерттеу 碎叶城今地考 // Пекин университеті хабаршысы 北京大学学报 (哲学社会科学版). Пекин. 1979. №5, 70-82 бб.

Чжан Синлан 张星娘. Қытай мен батыстың жол-қатынас тарихы туралы материалдар жинағы. 4 томдық. 中西交通史料汇编 (全四册). Пекин. 北京. 中华书局. 2003. – 2319 б.

Чжан Сюнь 章巽, Жуй Чуаньмин 芮传明. «Ұлы Таң әулетінің Батыс өңір естеліктерін» оқуға көмекші 大唐西域记导读. Пекин. 中国国际广播出版社. 2009. – 230 б.

Чжоу Лянькуань 周连宽. Ұлы Таң әулетінің Батыс өңір естеліктеріне қатысты тарихи-географиялық зерттеулер 大唐西域记史地研究丛稿. Пекин. Чжунхуа кітап мекемесі. 北京. 中华书局. 1984. – 320 б.

Beal, S.: Si-yu-ki, Buddhists Records of the Western World. Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (F.D. 629). 2 vols. 1884. (London, 384 p.), [in French].

Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux // Сборник трудов орхонской экспедиции. Санкт-Петербург, 1903. – 175 с.

Goeje M.J. de. Bibliotheca geographorum arabicorum. T. 1-8. Lugduni Batavorum, 1870-1894.

Jakut's geographisches Wörterbuch aus Handschriften zu Berlin, St. Petersburg und Paris, herausgegeben von Wüstenfeld. Bände I-VI. Leipzig, 1866-1873.

Julien, S. Memoires sur les contrees occidentales, traduits du Sanscrit en Chinois, en l'an 648, par Hiouen-Thsang, et du chinois en Francais. 2 tomes. 1857-1858. Paris. – 491;

Kitab al-masalik wa-l-mamalik auctore Ibn Khordadbeh, Accedunt excerpta e Kitab al-Kharadj et auctore Kodama ibn Djafar, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1889 (BGA, VI). – 548

Kramers J. H. & G.Wiet. Ibn Hawkal «Жер бедерлері туралы». Француз тілінде. Рейден. 1938.

Miquel A. Mukkadasi «Әр елдегі білімнің ең керемет классификациясы». Французша. Дамаск. 1963.

Minorsky V. Hudūd al-‘ālam. «The Region of the World». A Persian Geography 372 A. H. – 982 A.D. London, 1937 (GMS, XI).

Paul Pelliot. Neuf notes sur des questions d’Asie centrale // T’oung Pao, Second Series, 1927. Vol. 26, No. 4/5, - pp. 201-266.

Strange G.Le. The lands of the eastern caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem conquest to the time of Timur. Cambridge, 1905. – 536 p.

Watters Thomas. On Yuan Chwang’s Travels in India, 629-645 A.D. Royal Asiatic Society, 1904. -401 p.

Yakubi. Wiet G. Мемлекеттер тарихы. Француз тілінде. Каиро. 1937.

Yule, Col. sir Henry. Cathay and the Way Thither. 4 vols. London, 1913–1915.

Т.З. Қайыркен, З.С. Ильясова, А.Әлібекұлы

ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Источники и исследования по исторической географии древних и средневековых городов Сырдарьи, Таласа и Семиречья

Аннотация. В данной статье собраны сведения из китайских, арабских и персидских источников по исторической географии древних и средневековых городов Сырдарьи, Таласа и Семиречья. Кроме этого, представлены данные о внедрении этих сведений в научный оборот, а также суждения и позиции ученых, полученные во время исследования данных источников. Статья охватывает официальные китайские письменные источники, входящие в «Двадцать четыре династийные истории», путевые заметки таких путешественников, как Суан Цзан, Цзя Дань, Ду Хуан, труды арабских авторов Ибн Хордадбека, Ибн аль-Факиха, Кудама ибн Жа’фара, аль-Балхи, Ибн Хаукала, аль-Макдиси, аль-Идриси и Йакут аль-Хамауи, а также работы ряда авторов более позднего времени на персидском языке Ала-ад-дина Ата-Малика Джувейни, Рашида ад-Дина, Жамала Карши, Мухаммеда Хайдара Дулати, Шарафеддина Али Йазди о древних городах и населенных пунктах Сырдарьи, Талас, Семиречья, Чу и Восточного Тянь-Шаня. Акцентируя внимание на данных работах, в статье проанализированы их потенциал и достоверность, взаимодополняемость представленных в них сведений и их уникальные особенности.

Кроме того, в статье приведены источниковедческие данные о Казахстане, Восточном Тянь-Шане, Кашгарии и древних городах вдоль Сырдарьи, которые были собраны учеными со всего мира, а также показаны преимущества и недостатки историко-географических исследований, основанных на этих данных. Такой анализ способствует дальнейшему развитию источниковедения и историографии, которые зародились в отечественной науке относительно недавно и в настоящее время активно развиваются. В статье были проанализированы научные работы таких ученых, как Майкл Ян де Гу, Сунь Сянь, В. Минорский, Генри Юл, Чжан Синлянь, Фэн Чэнцзюнь, Цынь Чжунмяня, Чжоу Лянькуань, Томас Уоттерс, В.В. Бартольд, А.Г. Малявкин, П.Пеллио, А.М. Беленицкий, Е. Шаван, С.Л. Волин, Мацуда Хисау, Б.Е. Комеков, Р.Б. Комекова и др.

Ключевые слова: Древность; средневековье; Чу-Талас; Сырдарья; Семиречье; Восточный Тянь-Шань; древние города; исследование источников.

T.Z. Kaiyrken, Z.S. Ilyassova, A. Alibekuly

L.N. Gumilov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Data and studies on the historical geography of ancient and medieval settlements in the Syr Darya, Talas, and Semirechye areas

Abstract. The article reveals information from Chinese, Arabic and Persian sources on the historical geography of ancient and medieval settlements in Syr Darya, Talas and Semirechye areas. It also reports on the introduction of this information into academic circulation, as well as on the scientists' judgments regarding these sources. Thus, the article covers the official written sources included in *"The Twenty-four Histories"*, travel notes of such travellers as Xuánzàng, Jiē Dān, Dù Huán, works by medieval Arab authors Ibn Khordadbeh, Ibn al-Faqih, Qudama ibn Ja'far, al-Balkhi, Ibn Hawqal, Al-Maqdisi, al-Idrisi and Yaqut al-Hamaawi, and later works in Persian by Ala ad-Din Atâ-Malek Juvayni, Rashid al-Din, Jamal Karshi, Muhammad Haydar Dulati and Sharafeddin Ali Yazdi all related to ancient cities and settlements in the Syr Darya, Talas, Chu, Semirechye areas, and Eastern Tian-Shan. Accentuating these works, the authors analyze their potential and reliability, the complementarity of the data given and their unique features. Furthermore, the article presents source data about Kazakhstan and adjacent territories, namely about Eastern Tian-Shan and Kashgaria, and ancient cities along Syr Darya, collected by world's academics, and shows the advantages and disadvantages of historical and geographical research based on this data. Such analysis contributes to further development of source study and historiography, which has originated in domestic science relatively recently and is now actively developing. The article analyses works by Michael Yang de Gu, Song Xian, V.Minorsky, H.Yule, Zhang Xingliang, Feng Chengjun, Cen Zhongmian, Zhou Liankuan, Th.Watters, V.V.Barthold, A.G.Malyavkin, P.Pelliot, A.M.Belenitsky, E.Chavannes, S.L.Volin, Matsuda Hisau, B.E.Komekov, R.B.Komekova, et alia.

Key words: ancient Middle Ages; the south of Kazakhstan; Chu (Shu) – Talas; Syr Darya; Semirechye; Eastern Tian Shan; ancient cities; source studies.

References

Al-Idrisi. Kitab nuzhat al-mushtak fi ihtiyaki-l-afak. al-mudzhallad I-II [Book of the weary in traveling through the regions] (Cairo, Maktaba as-sakaba va-d-dinija, V. I, II. 2002, 11-12) [in Arabic].

Al-Makdisi. Ahsan at-taqasim fi marifat al-akalim [The best division for knowledge of climates] (Cairo, Maktabutul-matbuli 1411/1991, 518) [in Arabic].

Al'-Karshi Dzhamal. Al-Mulhaqat bi-s-surah / Otv.red. A.K.Muminov. Vstupitel'naja stat'ja, perevod s arabskogo, kommentarii, teksty i faksimil'e Sh.H. Vohidova, B.B. Aminova [Ed. by A.K.Muminov. Translated from Arabic, comments, text, facsimile by Sh.H. Vohidov, B.B. Aminov] (Almaty, Dayk-Press, 2005, 416 p., 124 p.) [in Russian].

Bartol'd V.V. Tjurki: Dvenadcat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednej Azii [Twelve lectures on the history of the Turkic peoples of Central Asia] (Almaty, Zhalyln, 1993, 192 p.) [in Russian].

Bartol'd V.V. 维. 维. 巴尔托里德. Orta Azianyn qysqasha tarihy 中亚简史 [维. 维. 巴尔托里德. The History of Central Asia in brief 中亚简史]. Translated by Gjen Shimin' 耿世民译. (Urumqi, 1981, 168 p.) [in Chinese].

Belenickij A.M., Bentovich I.B., Bol'shakov O.G. Srednevekovyj gorod Srednej Azii [A Medieval city in Central Asia] (Leningrad, 1973, 399 p.) [in Russian].

Bichurin N.Ja. Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena [A Collection of facts about the peoples that inhabited Central Asia in ancient times] (Moscow-Leningrad, 1951, V.I.) [in Russian].

Bichurin N.Ja. Srednjaja Azija i Vostochnyj Turkestan [Central Asia and Eastern Turkestan] (Almaty, 1997, V.II., 334 p.) [in Russian].

Volin S. Svedenija arabskih istochnikov IX-XVII vv. o doline reki Talas i smezhnyh rajonah [Arabic sources of the 9th - 17th centuries about the Talas River valley and its adjacent areas]. Trudy Instituta istori, arheologii i jetnografii AN KazSSR [Proceedings of the Institute of History, Archaeology, and

Ethnography of the Academy of Sciences of Kazakh SSR] (Alma-Ata, Izdatel'stvo AN Kaz SSR, V. VIII, 1960, 178 p.) [in Russian].

Juvaini Alauddin Ata Malik. Chingizhan. Istorija Zavoevatelja Mira [Genghis Khan: A History of the World Conqueror]. Translated by E.E. Haritonova. (Moscow, «MAGISTR-PRESS», 2004, 689 p.) [in Russian].

Du Huan. Qazaqstan tarihy turaly Qytai derektemeleri [Chinese data on the history of Kazakhstan]. Translated by Zh.Oshan. (Almaty, «Dayk-Press», V.I., 2005, 391 p.) [in Kazakh].

Dulati M.H. Tarih-i Rashidi [The History of Rashid] (Almaty, M.H.Dulati qoғamdyq qory, 2003, 616 p.) [in Kazakh].

Zhui Chuan'min 芮传明. «Ūly Tañ äuletiniñ Batys öñir estelikteriniñ» tolyq audarmasy [Complete translation of "The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions"] 大唐西域记全译. (Guizhōu public publishing house, 贵州人民出版社, 1995, 732 p.) [in Chinese].

Ibn al-Fakih al-Hamadani. Compendium libri Kitab al-Boldan /Ed.M.J. de Goeje, BGA, pars 5. Lugduni Batavorum: E.J. Brill. 1967.

Ibn Haukal. Kitāb Šūrat al-arḍ [The face of the Earth] (Beirut, Manshura dar al-makabati-l-haijat, 1992, 439 p.) [in Arabic].

Ibn Khordadbeh. Kniga putej i stran [The Book of Roads and Kingdoms]. Translated from Arabic, comments, studies, indicators and maps by N. Velihanova. (Baku, Jelm, 1986, 427 p.) [in Russian].

Istorija Kazahstana v arabskikh istochnikah. Arabskie geografyy i puteshestvenniki IX-XII vv. [History of Kazakhstan in Arabic sources. Arab geographers and travelers of the IX-XII centuries]. Introduction, translation from Arabic, comments, text, facsimile by B.E.Kumekov, R.B.Kumekova. Ed. by A.K.Muminov. (Almaty, Dayk-Press, 2010. V. 2, 328 p.) [in Russian].

Iāqūt ibn-'Abdullāh al-Rūmī al-Ḥamawī. Mu'zham al-buldan [Dictionary of Countries]. (Beirut, 1979, V. I-V, 540 p.) [in Arabic].

Kamoliddin Sh. Ibn Haukal' i ego trud «Surat al-ard». Chast' 3. Kartina zemli. Mavara'an-nahr [Ibn Hawkal and his work "Kitāb Šūrat al-arḍ". Part 3. The picture of the earth. Mawara'an-nahr] (Lambert Academic Publishing, 2021, 502 p.) [in Russian].

Komekov B.E., Il'jasova Z.S. Jaqūtyñ «Mu'dzham al-buldan» (XIII ğ.) zhağrafijalyq zhinağy – Qazaqstannyñ ortağasyrlyq tarihyñyñ dereği [Yakut's geographical collection "Mu'jam al-buldan" (XIII century) as a source of the medieval history of Kazakhstan] (Almaty, Kazakh University, 2011, 245 p.) [in Kazakh].

Qazaqstannyñ ortağasyrlyq tarihyña qatysty arab derekközderi [Arabic sources related to the medieval history of Kazakhstan]. Translation and scientific explanations by Z.Ilyasova, E.Oraz. Editor-in-chief Sh. Kerim. (Almaty, Kalamger, 2016, 248 p.) [in Kazakh].

Li Xianlin 李羨林. «Ūly Tañ äuletiniñ Batys öñir estelikterin» taldaу, tusindiru [Analysis and explanation of "The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions"] 大唐西域记校注. 全两册. (Beijing, Zhonghua publishing house 北京. 中华书局, 2000, 780 p.) [in Chinese].

Maljavkin A.G. Istoricheskaja geografija Central'noj Azii [Historical geography of Central Asia]. (Novosibirsk, Nauka, 1981, 340 p.) [in Russian].

Maljavkin A.G. Taktika Tanskogo gosudarstva v bor'be za gegemoniju v vostochnoj chasti Central'noj Azii [Tactics of the Tan State in the struggle for hegemony in the eastern part of Central Asia]. Dal'nij Vostok i sosednie territorii v srednie veka [The Far East and neighboring territories in the Middle Ages]. (Novosibirsk, 1980, pp.103-126) [in Russian].

Materialy po istorii kazahskikh hanstv XV-XVIII vekov (Iz vlechenija iz persidskikh i tjurkskikh sochinenij) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the 15th-18th centuries (Extracts from Persian and Turkic writings)]. Compiled by S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishhulina, V.P. Judin. (Alma-Ata, «Nauka» KazSSR, 1969, 651 p.) [in Russian].

Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii (Iz vlechenija iz arabskikh, persidskikh i tjurkskikh istoricheskikh i geograficheskikh sochinenij X-XIX vv.) [Materials on the history of Kyrgyzs and Kyrgyzstan (Extracts from Arabic, Persian and Turkic historical and geographical works of the 10-19th centuries)]. (Moscow, Nauka, 1973, Edition 1, 280 p.) [in Russian].

Materialy po istorii Srednej i Central'noj Azii X-XIX vv. [Materials on the history of Middle and Central Asia in the 10-19th centuries], (Tashkent, Fan, 1988, 427 p.) [in Russian].

Materialy po istorii turkmen i Turkmenii [Materials on the history of Turkmens and Turkmenistan], (Moscow-Leningrad, Izdatel'stvo AN SSSR, 1939, T. I, 612 p.) [in Russian].

Matsuda H. 松田壽男. Ezhelgi tjan'-Shan'nyñ tarihi-geografijasy turaly zertteuler [Studies on the history and geography of ancient Tien-Shan] 古代天山歴史地理學研究. Translated by Chen Junmou. 陈俊谋译. 中央民族出版社, (Beijing, 1987, 377 p.) [in Chinese].

Nagasawa Kazutoshi 长泽和俊. Zhibek zholy turaly zertteuler [Studies on the Silk Road] 丝绸之路史研究. (Tianjin 天津古籍出版社, 1990, 662 p.) [in Chinese].

Rashid al-Din Hamadani. Jami' al-tawarikh [Compendium of Chronicles], (Baku, «Nagyl Evi», 2011, 540 p.) [in Russian].

Siratori Kurakiti 白鸟库季. Qańlylar, soǵdylar turaly zertteu [A study of Kanlys and Sogdians] 康居粟特考. Translated by Fu Qinjia. 傅勤家译. (Beijing, Shang-wu publishing house 北京. 商务印书馆, 1936, 198 p.) [in Chinese].

New Tang History 新唐书-8 t. 第八册, (Beijing 北京. Tongxin publishing house 同心出版社, 2012, 4997 p.) [in Chinese].

Su Beihai. Qazaqtyñ zhalpy tarihy. Erte zamannan XX ǵasyrdyñ alǵashqy zhartysyna dejn. Tört tomдық zertteu. I tom. Qazaq halqynyñ tegi zhāne qyt bolyp qalyptasuy [General history of Kazakh. From early times to the first half of the 20th century. A four-volume study. Volume I. Origins and formation of the Kazakh nation], (Almaty, Assyl Book Publishing House, 2018, 692 p.) [in Kazakh].

Su Beihai. Qazaqtyñ zhalpy tarihy. Erte zamannan XX ǵasyrdyñ alǵashqy zhartysyna dejn. Tört tomдық zertteu. II tom. Qazaq ǵltynyñ damuy [General history of Kazakh. From early times to the first half of the 20th century. A four-volume study. Volume II. Development of the Kazakh nation], (Almaty, Assyl Book Publishing House, 2019, 744 p.) [in Kazakh].

Xuan Zang. 玄奘. The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions 大唐西域记 (Beijing, 北京. 中华书局, 2012, 760 p.) [in Chinese].

Tǝzkire-i Bugra han [Tazkire-i Bugra Khan (Kazakh translation, facsimile), (Almaty, «Tolaǵaj», 2007, 288 p.) [in Kazakh].

Feng Chengjun 冯承钧. Qytaj men batystyñ zhol-qatynas tarihy turaly materialdar zhinaǵy zhajynda 评中西交通史料汇编 [About the collection of materials on the history of transport relations between China and the West]. Batys öñir-Oñtüstik teñiz tarihi-geografijasy turaly ǵylymi maqalalar zhinaǵy 西域南海史地考证论著汇辑. [A collection of papers on the history and geography of the Western region-South Sea] (Zhonghua publishing house 中华书局, 1957, pp.317-326) [in Chinese].

Hudud al-'alam min al-mashrik ila-l magrib. Mulallif mazhgul katabahu 'am 372 h. tahkik Iusuf al-Hadi. (Cairo, Daru as-sakafati l-n-nashr, at-tab'a as-salisa, 1411/1991, 164) [in Persian].

Jia Dan 贾耽. Sidaoji 四道记 // Qazaqstan tarihy turaly Qytaj derektemeleri [Chinese data on the history of Kazakhstan]. Translated by Zh. Oshan. (Almaty, «Dayk-Press», 2005, V.I, 391 p.) [in Kazakh].

Old Tang History, 6 V. 旧唐书-第六册. (Beijing, 北京. Tongxin publishing house, 同心出版社, 2012, 4647) [in Chinese].

Cefu-yuan'gui, 12 V. 册府元龟 (全12册). 王钦若等筹编 (Beijing, 北京. 中华书局, 2020, 1174 p.) [in Chinese].

Zizhi Tongdian, 80 V. 资治通鉴 (全八十册) (Beijing, 北京. 中华书局, 2011, 9120 p.) [in Chinese].

Cen Zhongmian. 岑仲勉. Batys Türki tarihyna qosymshalar zhāne zertteuler [Supplements and Studies on Western Turkic History 西突厥史料花间及考证]. (Beijing, Zhonghua publishing house 北京. 中华书局, 2004, 256 p.) [in Chinese].

Zhang Guangda 张广达. Süjab qalasynyñ orny turaly zertteu 碎叶城今地考 [Research on the location of Suyab city]. Bulletin of Beijing University 北京大学学报 (哲学社米科学版). (Beijing, 1979, №5, pp. 70-82.) [in Chinese].

Zhang Xinglang 张星娘. Qytaj men batystyñ zhol-qatynas tarihy turaly materialdar zhinaǵy. 4 tomдық 中西交通史料汇编 (全四册) [A collection of materials on the history of transport relations between China and the West. In 4 volumes]. (Beijing, 北京. 中华书局, 2003, 2319 p.) [in Chinese].

Zhang Xun 章巽, Zhui Chuanming 芮传明. « Üly Tañ äuletiniñ Batys öñir estelikterin» oquǵa kömekshu 大唐西域记导读 [Helper to read "The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions"]. 大唐西域记对读. (Beijing, 中国国际视频社社社 2009, 230 p.) [in Chinese].

Zhou Liankuan 周连宽. Üly Tañ äuletiniñ Batys öñir estelikterine qatysty tarihi-geografijalyq zertteuler 大唐西域记史地研究丛稿 [Historical and geographical research on "The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions"]. (Beijing, Zhonghua publishing house 北京. 中华书局, 1984, 320 p.) [in Chinese].

Beal, S. Si-Yu-Ki Buddhist Records of the Western World. Translated from Chinese by Hiuen Tsiang (F.D. 629). 2 vols. 1884. (London, 384 p.) [in English].

Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. Sbornik trudov orhonskoj jekspedicii [Collection of works of the Orkhon expedition], (St. Petersburg, 1903, 175 p.) [in French].

Goeje M.J. de. Bibliotheca geographorum arabicorum. T. 1-8. (Lugduni Batavorum, 1870, 1894) [in Arabic].

Jakut's geographisches Wörterbuch aus Handschriften zu Berlin, St. Petersburg und Paris, herausgegeben von Wüstenfeld. Bände I-VI. (Leipzig, 1866-1873) [in German].

Julien, S. Memoires sur les contrées occidentales, traduits du Sanscrit en Chinois, en l'an 648, par Hiouen-Thsang, et du chinois en Français. 2 Volumes. 1857-1858. (Paris, 491 p.) [in French].

Kitab al-masalik wa-l-mamalik auctore Ibn Khordadbeh, Accedunt excerpta e Kitab al-Kharadj et auctore Kodama ibn Djafar, ed. M. J. de Goeje, (Lugduni Batavorum, 1889 (BGA, VI), 548 P.) [In Arabic].

Kramers J. H. et Wiet G. Ibn Hawqal, Kitāb Sūrat al-ard, trad. française par Kramers J. H. et Wiet G., Configuration de la terre, Paris-Beyrouth (Collection U.N.E.S.C.O. d'œuvres représentatives, série arabe, 1964) [in French].

Miquel A. Mukkadasi «Ər eldegi bilimnin en keremet klassifikatsiyasy» [The best classification of education in each country]. (Damask, 1963) [in French].

Minorsky V. Hudūd al-'ālam. «The Region of the World». A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. London, 1937 (GMS, XI) [in English].

Pelliot P. Neuf notes sur des questions d'Asie centrale. (T'oung Pao, Second Series, 1927. Vol. 26, No. 4/5, pp. 201-266) [in French].

Strange G.Le. The lands of the eastern caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem conquest to the time of Timur. (Cambridge, 1905, 536 p.) [in English].

Watters Thomas. On Yuan Chwang's Travels in India, 629-645 A.D. Royal Asiatic Society, 1904. -401 p. [in English].

Yakubi. Les Pays. Trad. Par Wiet G. (Le Caire, 1937) [in French].

Yule, Col. sir Henry. Cathay and the Way Thither. 4 vols. (London, 1913, 15) [in English].

Авторлар туралы мәлімет:

Қайыркен Тұрсынхан Законұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ильясова Зибәгул Сүлейменовна – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Әлібекұлы Ақжігіт – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kayirken Tursynkhan Zakonuly – Doctor of Historical Sciences, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ilyassova Zibagul Suleimenovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Alibekuly Akzhigit – Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

«Свой и чужой» в мифопоэтическом мире тюрков: инаковость как признак принадлежности к нижнему миру

Динара К. Сайкенева

Казахский университет международных отношений и мировых языков
им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

E-mail: saiken.eva.d@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0333-188X>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-74-85>

Аннотация. В культуре народов мира существует универсальное явление – оппозиция «свой – чужой», которая стала одним из важных элементов в формировании представлений о бинарной структуре мира. Данная оппозиция в мифопоэтическом мышлении тюркского народа отражала взаимодействие человека с природой, с «неокультуренным» пространством. К «неокультуренному» пространству относился и нижний мир, где проживала всякая нечисть. Для того, чтобы избежать вредоносного влияния этих жителей, тюрки создали всевозможные маркеры «своей» территории и визуальный код «своего» человека.

В данной работе автор предпринимает попытку осмыслить визуальные характеристики (символы) «своего» – человеческого и «чужого», с целью прояснения некоторых традиционных табу на взаимодействие с людьми, имеющих физические изъяны. В статье на основе устного творчества и запретов тюркского народа описаны визуальные образы «своего» и «чужого» в тюркском фольклоре. Применение структурно-семиотического и сравнительного методов позволяет рассмотреть визуальный образ человека как основной критерий «нормальности» в традиционной культуре тюрков.

Современная интерпретация некоторых запретов не находит логического объяснения, и это связано с тем, что культурные забвения в традиционном этикете являются актуальной проблемой во все времена, так как изначально сложившиеся представления в силу влияния нового времени теряют свой первоначальный смысл, обрываются новой интерпретацией, что приводит к искажению восприятия культуры. Именно поэтому изучение культурного кода тюркского народа является важным этапом в переосмыслении традиций и их знакового содержания.

Ключевые слова: инаковость; тюрки; «свой-чужой»; бинарная оппозиция; визуальный образ; нечисть; «вывернутая симметрия»; граница; семиотика; человек.

Received 31.03.2023. Revised 30.04.2023. Accepted 05.05.2023. Available online 30.06.2023.

For citation:

Saikeneva D.K. «Us and they» in mythopoetic world of Turks: otherness as a sign of belonging to the other world // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P. 74-85. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-74-85.

Для цитирования:

Сайкенева Д.К. «Свой и чужой» в мифопоэтическом мире тюрков: инаковость как признак принадлежности к нижнему миру // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 74-85. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-74-85.

Введение

В культуре существует универсальное явление - оппозиция «свой - чужой», которая стала одним из важных элементов в формировании представлений о бинарной структуре мира. Как пишет Ю.М. Лотман, всякая культура начинается с разбиения мира на внутреннее (свое) пространство и внешнее (их), которые предстают соответственно как космос и хаос. При этом человек изначально погружен в реальное, данное ему природой пространство, но это оказывает непосредственное влияние на то, как он моделирует мир в своём сознании (Лотман 1996: 175-176). Данная оппозиция с древности помогала человеку очертить границы «своего» - человеческого и «чужого» - природного. В дальнейшем данная оппозиция обретает дополнительное толкование и транслируется не только на дикое природное, но и на чужое вражеское пространство.

В культурной антропологии бинарная оппозиция часто выступает этнодифференцирующей. В традиционном тюркском обществе род определял принадлежность человека к «своему» или «чужому», это отражено в традициях, нормах и этикете поведения. Данные нормы показывают социальные взаимоотношения людей, как, например, этикет общения с чужаками, приобщение невесты из чужого рода к семье, «очеловечивание» новорожденного и т. д. Но в основе данных традиций, конечно же, лежит более глубокий пласт представлений, связанный с мифопоэтическим мышлением, когда понятие «свой» и «чужой» отражало взаимодействие человека с природой, с «неокультуринным» пространством. Так, например, в мифопоэтической трехчастной модели мира тюркского народа человек и всё живое принадлежало к срединному миру, верхний мир принадлежал богам, нижний мир - Эрлик хану (владыке подземного мира) и всякой нечисти. Нижний мир ассоциировался с первозданным хаосом, «диким» миром, следовательно, выступал в роли «чужого». Трехчастное деление мира распределяет сферу деятельности человека и всех

остальных существ по зонам. Данные зоны или границы имели свои пространственные и временные характеристики. «Чужое» и «свое» прежде всего наиболее ярко выражаются на пограничной территории, как бы показывая переход из одного в другое. Граница, по мнению Ю.Лотмана, является необходимой частью семиосферы, семиосфера нуждается в «неорганизованном» внешнем окружении и конструирует его себе в случае отсутствия (Лотман, 2010:257). Все, что касалось границ между мирами или внешних характеристик обитателей того или иного мира, они помогали человеку ориентироваться в этом пространстве, не подвергая себя риску. Внешние отличия обитателей и маркировка «чужой» территории нашли своё символическое отражение в устном творчестве, в традициях, этикете и запретах тюркского народа. Культурные забвения в традиционном этикете являются актуальной проблемой во все времена, так как изначально сложившиеся представления в силу влияния нового времени теряют свой первоначальный смысл, обрастают новой интерпретацией, что приводит к искажению восприятия культуры.

В данной работе предпринимается попытка осмыслить визуальные характеристики (символы) «своего» – человеческого и «чужого», с целью прояснения влияния некоторых традиционных табу на взаимодействие с людьми, имеющими физические изъяны. Для того, чтобы выявить основу данных запретов, необходимо прежде всего разобрать саму структуру мифопоэтической картины мира, определить границы «своего» и «чужого» и выделить основные элементы кода «своего» и «чужого».

Материалы и методы

В статье на основе этнографической литературы, устного творчества и запретов тюркского народа описаны визуальные образы «своего» и «чужого» в тюркском фольклоре. Применение структурно-семиотического подхода и сравнительного метода позволяет рассмотреть визуальный

образ человека в тексте культуры тюркского народа как основной критерий «нормальности». Так, «нормальность» физических характеристик человека раскрывается при помощи сопоставления структуры срединного и нижнего мира, анализируя физические качества жителей подземного мира, автор из структурной плоскости переходит к анализу знакового содержания данных характеристик, и к тому, как это интерпретировалось в обществе.

Семантический анализ родильных ритуалов способствовал раскрытию роли «очеловечивания» при помощи огня (зола), что аналогично упорядочиванию хаоса, созданию нормы свойственной человеческому миру. Таким образом, структурно-семиотический подход позволяет изучить огромный многослойный текст культуры, записанный разными «знаками» в фольклоре, традициях, запретах и мифах и интерпретировать его единым текстом.

Обсуждение

Человек и его бытие в истории человеческого развития пытались объяснить разные науки. В древних и античных учениях философов, в мифах и религиозных писаниях одним из важных вопросов является человек и его судьба. Много размышлений о его моральном облике было написано в древних китайских, греческих и индийских философских трактатах. Но сам человек и его визуальный образ мало рассмотрен. Феномен человека невозможно рассмотреть вне его жизни, его окружения. В традиционном мировоззрении народов мира человек создаёт всевозможные ориентиры, модели мира, правила для того, чтобы определить своё место в нем. Визуальный образ человека, словно текст, формировался на протяжении всей истории его существования. В своём труде Э. Л. Львова и др., пытаются выделить некий «концепт» человека: «Когда речь шла о понятиях, оторванных от чувственно воспринимаемой действительности, общественное сознание довольствовалось весьма

приблизительными формулировками» (Львова и др., 1989:5). Авторы полагают: нет полноценно разработанного концепта человека, его можно лишь познать, противопоставляя чему-то иному – «чужому». Тожество человека с природой, его связь и зависимость от неё можно проследить в ритуалах, обычаях тюркского народа. И одной из главных характеристик человека в культуре является его принадлежность к живому миру и наличие характеристик, отражающих функции жизни. Таким образом, в традиционном мировоззрении тюрков человек прежде всего отождествлялся с жизнью и противопоставлялся неживым. По мнению М. Элиаде, человек подобен космосу, его тело «космизируется»: «...он воспроизводит в своём человеческом масштабе систему взаимно обуславливающих факторов и ритмов, которая характеризует и составляет Мир, т.е. определяет всю вселенную в целом» (Элиаде, 2000:336). Следовательно, каждая часть тела играет определённую роль в сакральном мире человека и общества, т.е. целостность её является нормой. Представления тюркского народа о теле и его роли в жизни общества вполне соответствуют представлениям М. Элиаде об аналогии тела и космоса. Философы для определения человеческого Я также искали противопоставление этому Я, чтобы описать, каким оно должно быть. Таким образом, появляется категория инаковости, которая даёт возможность в полной мере описать норму. Семиотики, в свою очередь, пытаются описать эту инаковость, приходят к тому, что человек не может оторваться от проекций земных представлений, так французский семиотик Роланд Барт пишет: «Ведь одна из устойчивых черт любой мелкобуржуазной мифологии – это неспособность вообразить себе Другого. Инакость – понятие, к которому «здоровый смысл» испытывает более всего неприязни. Любой миф с неизбежностью тяготеет к суженному антропоморфизму, который можно было бы назвать классовым» (Барт, 1989:68-69). Наиболее ярким примером оппозиции «своего» и «чужого» можно наблюдать как в современном обществе, так и на примере мифов многих народов. Одной

из характерных черт «чужого» является его физический недуг – ущербность. Наиболее часто в древних мифах и легендах разные божества были хромыми, слепыми, одноглазыми, такими же качествами могли быть наделены и другие персонажи, которые обладали скрытыми магическими силами. Но если такие физические недостатки были нормой для мифического мира, то в земной жизни это уже отходило от нормы. Универсальность бинарного противопоставления человека и иного можно проследить и в мифологии Японии. Ёшико Окуяма в своей работе поднимает вопрос об образе персонажей с физическими недостатками в японской мифологии и то, как это повлияло на восприятие таких людей в современном японском обществе (Окуяма, 2017). При помощи семиотического подхода он анализирует визуальный образ данных персонажей и то, как это отразилось в коллективной памяти народа. В целом стоит отметить, что в азиатских странах физические недостатки воспринимались как наказание за нарушение определённых табу в прошлой жизни. В то время как в тюркской культуре эта оппозиция показывала структуру мира и её границы, визуальный код тела также выступал показателем пограничного состояния или принадлежности к «чужой» сфере.

Ю.Лотман говорил, что культура постоянно ведёт «игру» с внекультурным пространством, то помещая туда свои страхи, то делая его вместительным своих идеалов и постоянно созерцая себя в этом перевёрнутом зеркале (Лотман, 1992:10). Таким образом, только посредством «чужого» человек познает себя. В целом человек и его визуальный образ выступает как текст, который даёт нам представление об объекте. Многие семиотики в своих трудах обращали внимание на одежду, мимику, украшения, но эти знаки могут интерпретировать социальный статус человека, в то время как природное базовое знаковое содержание тела человека обращает наше внимание на более архаичное представление человека о себе и о бинарности восприятия, которое прежде всего характерно архаичному периоду.

Следовательно, следует обратить внимание на то, как человек в традиционном обществе характеризовал те базовые физические качества тела, данные ему природой, и какое объяснение давал отклонению от нормы.

Результаты

Вышеупомянутая мифопоэтическая трехчастная модель мира была характерна для многих народов. В древнем тюркском памятнике Бильге-кагану было сказано:

Когда Богом было создано небо,
А внизу серая земля,
Посередине был создан человек

Так в мифопоэтической картине мира тюрков появляется три мира, которые могли взаимодействовать, но были отделены друг от друга «границей». Верхний мир принадлежал богу Тенгри, средний мир принадлежал людям, нижний мир Эрлик хану и всякой нечисти. Если верхний мир был закрыт для простого человека, то с нижним он очень часто соприкасался и зачастую это несло для него всякого рода вред, поэтому человек всячески пытался оградить себя от его влияния. Осваивая мир, он маркировал свою территорию – обживал её, создавал некие ориентиры, знаки, которые помогали ему ориентироваться в пространстве и времени, которое является для него потенциально опасным.

Так центром обжитого пространства выступало жилище кочевников – юрта или коновязь. Все, что отдаляло человека от центра к периферии, становилось чужим пространством. А в определённое время года или суток, например, ночью, за порогом юрты уже начиналось чужое пространство, поэтому люди старались без надобности не покидать ночью дом, не приближаться к водоёмам, оврагам. Такие места, как пещера, овраг, водоём, расщелина считались входом в потусторонний мир.

Нижний мир был своего рода отражением среднего мира, там также проживали «люди», пасся скот, росли деревья, светили солнце и луна, но все это отличалось от человеческого мира, солнце

и луна светили очень тускло, скот был худым, деревья росли вверх тормашками, а люди имели странный вид. Этот мир часто называли полусолнечным или полулунным. У тюрков жизнь вдовы, например, описывали как жизнь в «полусолнечном мире», что показывает её статус неполноценного члена общества. Такой мир Лотман называл «вывернутой симметрией». Жители нижнего мира в целом могли быть антропоморфными, но имели определённые особенности во внешности в виде элементов из металла (медные когти, медный клюв вместо носа) или же зооморфные части тела (копыта вместо рук и ног, лошадиная голова), которые помогали их отличить от земных людей. Таким образом, первым из признаков, отличающих человека от иного, является внешность. Очень часто в казахском фольклоре встречаются такие демонологические персонажи, как *Жезтырнак* (женщина с медными когтями, иногда с медным клювом), согласно казахскому фольклору, это не просто отдельный демонический персонаж, а, возможно, целая раса иных, которые обладают медными когтями, но при этом имеют антропоморфный образ. Данный образ зачастую связывают с духами отдельных мест, как, например, леший в славянской мифологии и, возможно, является аналогией Хозяйки Медной горы в той же славянской мифологии. Дочери и сыновья Эрлика (хозяин подземного мира) также имеют определённые металлические элементы в своём образе в виде железного лба или клюва, *Коняк* – демон с человеческим туловищем и с ремнями вместо ног, *Албасты* – жёлтая девушка, голая, с длинными жёлтыми волосами и огромными грудями, зачастую её изображали одним глазом или лупоглазой, она имела оборотнические свойства, могла превращаться в козу или собаку. В целом оборотничество является ярким примером принадлежности к хтоническому миру. Также мотив обнажённого тела является как бы оппозицией к норме человеческой этики одевания. В казахских сказках Бапы хан (Змеиный царь, царь подземного мира) и его дети могли появляться в

образе змей или полу-людей, полу-змей. Зооморфный образ или определённые части тела, которые отклоняются от нормы, показывают их хтоническую природу. Тем самым создаёт представление о «своём» и «чужом» в образе человека. Так, для человека срединного мира любые изъяны тела могли служить показателем того, что он иной или же был рождён в браке от нечисти с человеком.

Цельность мира была показателем идеальной модели мира. Человек в традиционном обществе воспринимался как модель мира, он имел свою структуру. Визуальный образ человека должен был быть целостным для полноценного функционирования в данном обществе. Отхождение от нормы, словно хаос, мог повлиять на благополучие общества. Таким образом, закон зеркальной симметрии становится одним из основных структурных принципов внутренней организации смыслопоражающего устройства. Это отразилось в следующих характеристиках жителей подземного мира.

Слышать и говорить у тюрков связано с единым процессом дыхания. Слово «*тын*» – дыхание имеет много разных значений: это и «душа», это само дыхание, производное от *тын – тындау* – слышать, слушать и внимать связано с единым процессом издавать звук и слышать его, это является характеристикой живого человека. Согласно мифам алтайцев, Ульгень (бог верхнего мира) создал человека, а душу вдохнул в них Эрлик хан. В семантическом ряду слова *тын* и его производных стоит понятие мир и покой, например, *тыныш* – тишина, *тынысын басу* – успокоиться, успокоить дыхание (Львова и др., 1989:80). Это состояние связано с жизнедеятельностью человека, его дыхание тёплое, в то время как дыхание людей подземного мира холодное. Поэтому часто о людях, которые не причастны к человеческим переживаниям, которым не свойственны человеческие эмоции называют «суык адам», то есть холодный человек. Семиосфера, по Ю. Лотману, предполагает чёткую внутреннюю структуру, а «чужой» мир выступает хаосом, где нет структуры, или же кодирование там происходит при помощи другого

языка, это отражается в невозможности общения между двумя мирами. Так, тюрки полагали, что люди двух миров не слышат друг друга. Часто описывая нижний мир, шаманы говорят о тишине и блёклости того мира. Звук становился признаком жизни, потеря которого может привести к смерти. Так, любые недомогания, связанные с потерей дыхания, на семантическом уровне аналогично смерти, например, в казахском языке *тыншығу* (*тұңшығу*) – задохнуться переводится как выпустить дух, означает потерю дыхания, или *тыны үзілді* – оборвалось дыхание. Когда человек пугается, теряет дар речи или становится заикой, это связано с представлением о покидании души тела, соответственно на семантическом уровне такой человек считался неполноценным. Голос человека воспринимался тюрками как его звуковой образ. По существовавшему у шорцев представлениям, хозяин горы мог завладеть «голосом» человека и тем самым забрать его «душу». Это грозило гибелью. Поэтому в тайге считалось опасным откликаться на чей-либо зов. Более того, ночью старики боялись закричать на собаку, лающую около дома. По-собачьи якобы мог лаять дух, подстерегающий человека и обманом пытающийся похитить его «душу» (Львова и др., 1989:90). Именно поэтому детям вечером запрещали шуметь. Утрата голоса, таким образом, в ритуально-мифологической традиции была одним из признаков смерти. Немота становится одним из признаков инаковости и в традиционном обществе таких людей старались избегать. Особенно такие запреты касались беременных. Самым опасным для плода был пятый месяц беременности, в это время ребёнок начинал двигаться, обычно говорят *тынысы кірді*, то есть вошёл дух. И с этого момента формируется его визуальный образ, соответственно, полагают, что ребёнок в этот момент может стать похожим на того, кого первым увидит беременная. У казахов существуют запреты беременным не только общаться, но и смотреть на людей с физическими дефектами, так как это могло отразиться на внешности младенца. Если ребёнок рождался лупоглазым, полагали, что Албасты покормила его

своим молоком или же подменила дитя, о таких обычно говорят «албастының қаны», «албасты қалдырып кеткен», что значит родство с Албасты или подкидыш от Албасты (Толеубаев, 1991:48). Албасты часто изображалась лупоглазой старухой или девочкой. Женщинам с такими глазами запрещалось находиться во время родов в одном помещении с роженицей, полагали, что это явный признак того, что когда-то в неё вселилась Албасты и в любое время может навредить роженице. Такие люди в дальнейшем становились изгоями в обществе, так как имели иную природу происхождения и могли плохо влиять на жизнь всего рода. Интересно, что мотив о связи Албасты с мужчиной или связи людей с Пери широко распространён по всей Центральной Азии, особо красивых детей также считали рождёнными от брака с пери (фантастические существа в виде красивых девушек), очень красивых девушек обычно называли Перизат.

Запах, так же, как и звук, был одной из характеристик живого человека, так очень часто в фольклоре жители нижнего мира по запаху узнают, что приближается человек. Они не переносят человеческого запаха. Видимо, поэтому во многих сказках персонажи иного мира, принявшись понимать, что в их мир проник человек. Полагаю с этим связан и апотропеический обряд тюркских народов Центральной Азии облачения младенца в «ит көйлек» – собачью распашонку. По традициям полагают, что такая рубашка дарует младенцу крепкое здоровье и долгую жизнь, это поверье и само название рубашки связано с тем, что рубашку перед тем, как одеть на младенца, накидывают сначала на собаку. Таким образом, собака должна была передать ему свою «живучесть», на самом деле на семантическом уровне это связано с самим образом собаки. Собака имела амбивалентную природу, с одной стороны, она была незаменимым помощником в хозяйстве и верным другом, с другой стороны, её принадлежность относят к нижнему миру. Ей свойственны такие качества, как видеть иных. Скорее всего это влияние Зороастризма, где собаки спятнами на лбу считались четырёхглазыми (то есть

видящие этот и иной мир), следовательно, могли видеть нечисть. Они были борцами с нечистью, отгоняли её своим лаем. Семантика данного обряда скорее всего связана с наделением младенца собачьим духом (запахом), который должен был сделать младенца «своим» среди «чужих» и, таким образом, скрыть его от «чужих».

Среди разного рода «дефекта» часто хромота или кривизна также связывалась с жителями подземного мира: сам Эрлик хан был хромым. Очень часто ведьму - *жалмауыз кемпир* в казахских сказках изображают хромой. Но её хромота не делает её медленной, это больше является показателем хтонической природы. В целом можно сказать, что хромота или неумение ходить также может указывать на промежуточное состояние, например, малыши, которые ещё не научились ходить, или старики, хромающие или не ходящие, являются ярким признаком переходного состояния от живого к иному. Злые духи в шаманских текстах Алтая описывались следующим образом:

Без глаз — слепые.
Без спины — вывихнутые,
Без бедра — надломленные,
Спинные кости — вывихнутые.
Ребра — кривые,
Суставные кости — вовнутрь сгибающиеся
(Анохин, 1924:15)

Среди часто встречающихся запретов у казахов является запрет детям кривляться, так как это связано с физическими особенностями передвижения жителей иного мира. Вполне возможно неприятие наших бабушек и дедушек к современным танцам также связано с подсознательным страхом перед «виляющими», «кривляющимися». Этот страх отражен в обрядности, где хилого или недоношенного ребенка при рождении помещали в *тымак* (меховую шапку) отца или деда и подвешивали под куполом юрты. Это своего рода обряд «доделывания» с целью придания полноценного образа. Также после рождения младенца, проводится обряд обглаживания бараньих шейных позвонков и подвешивания их у колыбели

или кереге (решетчатый остов юрты), пока шея ребенка не окрепнет. В фольклоре тюркского народа также имеется сюжет, где ребёнок как бы «дозревает» в золе - в эпосе «Картыга Перген», рассказывается про новорожденного мальчика, который шесть лет дозревает в золе и был вскормлен золой (Дыренкова, 1940:8). Зола имеет разные функции, но в данном случае выступает центром зарождения жизни. По мнению Клода Леви-Строса, это связано с оппозицией сырой – приготовленный, где огонь или его производные выступают посредником «окультуривания» природы, в данном случае – «очеловечивание», то есть отделение новорожденного от природного и переход к человеческому, то есть процесс социализации (Леви-Строс, 1999:318-320). Данный обряд также связан с ритуальным укреплением позвонка младенца. У славянских народов встречается аналогичный обряд «допекания» малыша в печи: «Разными способами передаётся общая идея: символическое уничтожение (отделение, расчленение) прежнего и «изготовление» нового человека. Принципиальное сходство обнаруживает и ритуальная схема такого преобразования: помещение человека или его символа в некий ограниченный объем (баня, дежа, печь) и тем самым собирание отдельных элементов в единое целое с последующим изготовлением из этого материала «нового» человека («исцеление», «выпекание»)» (Байбурин, 1993:74), то есть придавание ему нормального человеческого состояния. Все это связано с физическим полноценным развитием ребенка, которое должно соответствовать положенной норме в данном обществе. Огонь и его производные в таких обрядах выступают границей «своего», это, полагаю, связано с тем, что человек отделился от дикой природы, когда научился добывать огонь. Следовательно, огонь и далее очаг выступали символом обжитого «человеческого» пространства.

Ссылаясь на хромоту как инаковость, стоит упомянуть обряд жертвоприношения «таилга», который проводился у алтайцев весной, коллективное жертвоприношение, направленное на воссоздание мира. Жертвенное животное обводится

вокруг дерева с подогнутой ногой, здесь «нарочитую» хромоту объясняют как подчёркивание его «инаковости». В целом в процессе обряда идёт полное отрицание культуры, дозволено нарушать нормы поведения. Таким образом, как бы воссоздаётся начало времён, когда мир был диким (Львова и др., 1989:32). Первозданный хаос даёт возможность воссоздать мир заново, что делает возможным исправить какие-либо несовершенства в настоящем.

Среди физических свойств нормального человека также стоит упомянуть и зрение. Зримый мир так называют мир людей. И возможность видеть свет связан с жизнью человека. Философы уделяли внимание функциям каждого члена тела, а глаза считались отражением души. Гегель писал: «Но если мы спросим себя, в каком именно органе проявляется вся душа как душа, то сразу ответим: в глазах. Душа концентрируется в глазах и не только видит посредством их, но также и видима в них. Подобно тому как на поверхности человеческого тела, в противоположность телу животного, везде обнаруживается пульсирующее сердце, так и об искусстве можно утверждать, что оно выявляет дух и превращает любой образ во всех точках его видимой поверхности в глаз, образующий вместилище души» (Гегель, 1968: 162). В традиционном обществе широко бытует представление о дурном глазе, ранее полагали, что косые или люди с цепким взглядом имеют дурную силу глаза. Зачастую именно косоглазость являлась одним из признаков инаковости. Также неспроста невидимость в традиционной картине мира с доминирующим зрительным аспектом восприятия – один из основных признаков небытия (Львова и др., 1989:93). Люди иного мира сами по себе невидимы людям, тюрки их называют *көрмөс*, что дословно можно перевести, как слепой или невидимый. При этом в мифологической слепоте, по мнению С. Неклюдова, заключалась идея обоюдности. «Доли» воспринимающего и воспринимаемого как бы суммировались. Невидящий был одновременно невидимым. Рубеж видимости разделял представителей двух миров (Неклюдов, 1979:140). *Сөкөр*

көрмөс – таким эпитетом наделили алтайцы главу нижнего мира Эрлика.

С утратой зрения реальная действительность как бы переставала существовать и превращалась в свою противоположность – инобытие. Поэтому в эпических произведениях похищение глаз или ослепление было – среди прочих – надёжным способом умерщвления героя (Львова и др., 1989:90-93). Например, зачастую для уничтожения врага вырывали ему глаза, отрезали пальцы или же для оживления кого-либо возвращали им глаза. Исходя из идеи, что глаза являются хранилищем души, люди боялись быть запечатлены глазами умершего, поэтому лицо умершего закрывали. В особенности детям и беременным было запрещено находиться в местах, где недавно кто-то умер, так как они находятся в промежуточном состоянии и им легко навредить. И именно поэтому в доме умершего зажигают свечи, таким образом освещая путь в иной мир, так как там нет света.

Посредством тела человек познавал и мир, В.Н. Топоров называет это «углублением тела в свои собственные бездны». По его словам, «тело как бы специализирует некоторые свои части, свою сердцевину... и превращает её в орган нового познания, опирающегося на совершенно иные принципы освоения мира в его более тонких и более сложных структурах» (Топоров, 1986:160).

Среди отклонений от нормы можно рассмотреть и бесплодность. Основным благом для общества было его пополнение. Умершие предки воспринимались как естественный фонд для пополнения коллектива. К ним обращались с просьбой о послании ребенка. И если молодая семья не имела детей долгое время, то принимались разного рода меры, начиная с жертвоприношения на могилах предков, заканчивая посещением шаманов и разных святых мест. Основной причиной, полагали, могла быть чёрная магия или же влияние нечисти. Если вышеупомянутые средства не приносили пользы, то такие люди зачастую становились изгоями в обществе. Мужчины и женщины, которые не имеют детей, у тюрков приравнивались к инаковатым.

Киргизы и казахи бесплодную женщину называли – *ку бас* (Аргынбаев, 1996: 49), что значит пустая голова или пустая кость, это также связано с представлением о том, что жители подземного мира не могут размножаться, так как в начале времён были прокляты Ульгеном (богом верхнего мира). А сама кость является символом рода, таким образом в продолжении к кривляющимся, те, у кого кости пустые, также относятся к иным. Они выпадали из общественной жизни совсем, они не имели права приближаться к беременным, их не приглашали на мероприятия и коллективные жертвоприношения. Продолжение рода считалось природным даром, которым, наделен каждый человек, а отход от нормы всегда связывали с представлением об ином мире. Но интересным является тот факт, что сама земля и иной мир связан с природным плодородием. Дочери Эрлик хана, когда встречаются в подземном мире батыра или шамана, ведут себя бесстыдно, их бесстыдство (эротическое поведение) связывают на семантическом уровне с плодородием низа.

Человек, кроме того, что старался избегать соприкосновения с иным миром и его жителями, повседневно дополнительно использовал обереги, в особенности эти обереги часто использовались для защиты детей. Одним из интересных обычаев защиты от сглаза является обычай тюркских народов Центральной Азии одевать детей в старье, за их чистотой и опрятностью особо не следили. Такая практика, полагаю, была направлена на создание непривлекательного образа, который не сможет притянуть взгляд. Также интересным является и практика у узбеков вышивания на детских халатиках изображения змеи или дракона. Они также, как и чеснок или красный перец, использовались для того, чтобы отогнать нечисть. Г.П. Снесарев говорит о двойственном толковании данных обрядов: «Наряду с убеждением, что эти предметы отпугивают духов, встретилось и иное, весьма оригинальное объяснение действия этих оберегов; указывалось, что сами эти предметы (особенно запах, ими издаваемый)

принадлежат к сфере враждебных духов и что последние, почувствовав запах лука или чеснока, уходят, полагая, что, кроме их собратьев, здесь никого нет и приносить вред, следовательно, некому (Снесарев, 1969:40). Следовательно, и вышивка дракона со змеями создает образ «своего» среди «чужих». Таким образом, не выдаёт человеческое происхождение ребенка.

Выводы

В чётко структурированном мире человека каждая из зон наделялась определёнными характеристиками, проявляла оппозицию «свой» и «чужой» посредством внешних физических качеств, отсутствие или же отхождение от нормы становилось очевидным признаком причастности к сфере «чужого». Эти образы «чужого» в основном создаются по контрасту с собственными доминирующими культурными кодами. Нарушение нормы было аналогично созданию хаоса, соответственно люди старались избегать таких ситуаций или же приносили искупительную жертву. Визуальный образ человека в традиционном обществе формировался при помощи созданной оппозиции «свой» и «чужой». Таким образом, наделяя «чужого» качествами, отходящими от нормы, они формировали свою «нормальность». Принцип асимметрии стал основным признаком для определения нормы. Одной из главных характеристик человека в культуре является его принадлежность к живому миру и наличие характеристик, отражающих функции жизни. В традиционном мировоззрении тюрков человек прежде всего отождествлялся с жизнью и противопоставлялся с неживым и таким образом выделил следующие основные оппозиции живого и неживого: плодотворящий – бесплодный, видящий – слепой (невидимый), дышащий (говорящий) – немой, прямой – кривой (хромой), человеческий запах – запах нечистот. Кроме этого, любое мелкое отклонение от нормы, полагали, имеет влияние нечисти, следовательно с этим надо было бороться или держаться от

этого подальше. Так как целостность мира воспринималась как благо и порядок, следовательно и человек должен был быть целостным. Он в традиционном обществе воспринимался как модель вселенной. И нарушение этой целостности чревато последствиями. Создание бинарной оппозиции в представлениях об образе человека относится к архаичному периоду. Это время, когда человек осознавал своё превосходство и в тоже время невозможность противостояния природным явлениям. Основной причиной создания данной оппозиции, можно сказать, является отделение от дикой природы, это своего рода вызов человека «случайным играм» природы, которая могла создать нечто отходящее от устоявшихся норм человеческого общества. Таким образом, концепт человека в

традиционном тюркском обществе связан со свойствами человеческого бытия, а все запреты соприкосновения с иным берут начало с архаичных времён, когда ещё мифопоэтическая картина мира была приматом над рациональным восприятием. Следовательно, большинство из этих запретов, которые ныне не имеют чёткой интерпретации, передавались из поколения в поколение благодаря коллективной памяти общества, которая на подсознательном уровне сохранила необходимость в защите «своих» границ.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках научного проекта по гранту AP09259280 «Языки казахской культуры как основа этнической идентичности: семиотика и семантика» (2021-2023 гг.) (Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан).

Список литературы

- Okuyama Y. Semiotics of Otherness in Japanese Mythology// Disability Studies Quarterly. -2017.- Vol.37.- No1.- URL: <https://dsq-sds.org/index.php/dsq/article/view/5380/4544> [in English]. (accessed 10.04.2023)
- Анохин А. В. Материалы по шаманству у алтайцев. – Л., 1924. – 15 с.
- Аргынбаев Х. Қазақ отбасы. – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 б.
- Байбурин А. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Наука, 1993. – 239 с.
- Барт Р. Избранные работы. Семиотика и поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
- Гегель Г.В.Ф. Эстетика. В 4-х тт., Т. 1.–М.: Издательство «Искусство», 1968. – 329 с.
- Леви-Строс К. Мифологии. В 4-х тт. Том 1. Сырое и приготовленное. – М.; СПб: Университетская книга, 1999. - 406 с.
- Лотман Ю. М. Избранные статьи. В 3-х тт.// Статьи по семиотике и типологии культуры. Т. 1. – Таллин: Прима-Пресс, 1992. – 479 с.
- Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев Л.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек. Общество. –Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1989. – 243 с.
- Неклюдов С.Ю. О кривом оборотне (к исследованию мифологической семантики фольклорного мотива) //Проблемы славянской этнографии (к 100-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Д. К. Зеленина). - Ленинград: Наука, 1979. – С. 133-141.
- Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 336 с.
- Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в). – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 214 с.
- Топоров В. Н. О некоторых предпосылках формирования категорий посессивности.// Славянское и балканское языкознание: Проблемы диалектологии. – М., 1986. – С. 142-166.
- Элиаде М. Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении; Образ и символы: священное и мирское. – М.: Ладомир, 2000. – 414 с.

Динара К. Сайкенева

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университеті,
Алматы, Қазақстан*

Түркі елдерінің мифопоэтикалық әлеміндегі «өз және өзге»: адам бейнесіндегі өзгешелік жер асты әлеміне жататындығының белгісі ретінде

Андатпа. Әлем халықтарының мәдениетінде әмбебап құбылыс бар - әлемнің екілік құрылымы туралы идеяларды қалыптастырудағы маңызды элементтердің біріне айналған «өз-өзге» оппозициясы. Түркі халқының мифопоэтикалық ойлауындағы бұл оппозиция адамның табиғатпен, «игерілмеген» кеңістікпен өзара әрекеттесуін көрсетті. «Игерілмеген» кеңістікке төменгі әлемдегі барлық зұлым рухтар жатады. Бұл тұрғындардың зиянды әсерін болдырмау үшін түркілер «өз» аумағының барлық маркерлерін және «өз» адамның визуалды кодын құрастырды.

Бұл жұмыста автор дене кемшіліктері бар адамдармен қарым - қатынас жасаудың кейбір дәстүрлі тыйымдарын нақтылау мақсатында «өз» - адамның және «өзгенің» көрнекі сипаттамаларын (рәміздерін) анықтауға тырысады. Мақалада түркі халқының ауызша шығармашылығы мен тыйымдары негізінде түркі фольклорындағы «өз» және «өзгенің» көрнекі бейнелері сипатталған. Құрылымдық-семиотикалық және салыстырмалы әдістерді қолдану адамның визуалды бейнесін түркілердің дәстүрлі мәдениетіндегі «қалыптылықтың» негізгі критерийі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Кейбір тыйымдардың заманауи интерпретациясы логикалық түсініктеме таба алмайды, жаңа уақыттың әсерінен қалыптасқан идеялар бастапқы мағынасын жоғалтады және жаңа интерпретацияға айналады, бұл мәдениетті қабылдаудың бұрмалануына әкеледі, сондықтан да дәстүрлі этикеттегі мәдени ұмытулар барлық уақытта өзекті мәселе болып табылады. Сондықтан түркі халқының мәдени кодын зерттеу, дәстүрлер мен олардың маңызды мазмұнын қайта қарастырудың маңызды кезеңі болып табылады.

Түйін сөздер: өзге; Түркілер; «өз-өзге»; екілік оппозиция; көрнекі сурет; зұлым рухтар; «бұрылған симметрия»; шекара; семиотика; адам.

Dinara K. Saikeneva

*Kazakh Ablai khan university of international relations and world languages,
Almaty, Kazakhstan*

«Us and them» in mythopoetic world of Turks: otherness as a sign of belonging to the other world

Abstract. In culture there is a universal phenomenon - the opposition «us - them», which has become one of the most important elements in the formation of ideas about the binary structure of the world. This opposition in the mythical thinking of Turkic peoples reflects the concept of «us» and «them», the interaction of man with nature, with the «wild» space. To the «wild» space belonged the underworld, where all evil lived. To avoid the harmful influence of underworld inhabitants, Turks have created all kinds of markings of «own» territory and visual code of «own» person.

In this work, the author tries to understand the visual characteristics (symbols) of «us» human and «them» to clarify some traditional taboos on interaction with people with physical disabilities. Based on the oral tradition and prohibitions of Turkic peoples, the article describes visual images of «us» and «them» in Turk folklore. The application of structural-semiotic and comparative methods makes it possible to consider the visual image of a person as the main criterion of «normality» in the traditional culture of the Turks.

The modern interpretation of some prohibitions does not find a logical explanation, which is due to the fact that cultural oblivion is a pressing problem in traditional etiquette at all times, as the original ideas lose their original meaning due to the influence of new times and are combined with a new interpretation, which leads to a distortion of the perception of culture. Therefore, the study of

the cultural code of Turkic peoples is an important stage in rethinking the traditions and their iconic content.

Keywords: otherness; Turks; «us- them»; binary opposition; visual image; evil; «inverted symmetry»; border; semiotics; human.

References

- Anokhin A. V. Materialy po shamanstvu u altaycev [Materials on shamanism of Altai people]. (L., 1924, 15 p.) [in Russian]
- Argynbaev Kh. Kazak otbasy [A Kazakh Family]. (Almaty, Kainar, 1996, 288 p.) [in Kazakh]
- Baiburin A.K. Ritual v traditsionnoy kul'ture. Strukturno-semanticheskii analiz vostochnoslavianskikh obryadov [Ritual in traditional culture. Structure-semiotical analysis of East Slavic customs]. (SPb, Nauka, 1993, 239 p.) [in Russian]
- Bart R. Izbrannye raboti. Semiotika i poetika. [Selected works. Semiotics and Poetics]. (Moscow, Progress, 1989, 616 p.) [in Russian]
- Gegel G.V.F. Estetika [Ethetics]. v 4-kh tomakh, T1. (Moscow, Izdatel'stvo «Iskusstvo», 1968, 329 p.) [in Russian]
- Levi-Stros K. Mifologiki [Mythologiques]. V 4-h tt. Tom 1. Syroe i prigotovlennoe. Moskva. (St. Peterburg, Universitetskaya kniga, 1999, 406 p.) [in Russian]
- Lotman Yu. M. Izbrannye stat'i [Selected articles]. Vol. 1. Stat'i po semiotike i tipologii kul'tury. T. 1. (Tallin, Prima-Press, 1992, 479 p.) [in Russian]
- L'vova E.L., Oktyabr'skaya I.V., Sagalaev L.M., Usmanova M.S. Traditsionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoi Sibiri. Chelovek. Obshchestvo [Traditional worldview of Turks of East Siberia. Man. Society]. (Novosibirsk, Nauka, Sibirskoe otdelenie, 1989, 243 p.) [in Russian]
- Neklyudov S.Yu. O krivom oborotne (k issledovaniyu mifologicheskoi semantiki fol'klornogo motiva) [About one-eyed shapeshifter (to the study of mythological semantics of folklore motifs)], Problemy slavyanskoy etnografii (k 100-letiyu so dnya rozhdeniya chlena-korrespondenta AN SSSR D. K. Zelenina). (Leningrad, Nauka, 1979, 133-141). [in Russian]
- Okuyama Y. Semiotics of Otherness in Japanese Mythology, Disability Studies Quarterly, 2017, Vol. 37. No 1. Available at: <https://dsq-sds.org/index.php/dsq/article/view/5380/4544> [in English]. (accessed 10.04.2023)
- Snesarev G.P. Relikty domusul'manskikh verovanii i obryadov u uzbekov Khorezma [Relics of preislamic belief and customs of Khorezm Uzbeks]. (Moscow, Nauka, 1969, 336 p.) [in Russian]
- Toleubaev A.T. Relikty doislamskikh verovanii v semeinoj obryadnosti kazakhov (XIX – nachalo XX v) [Relics of preislamic belief in family rights of Kazakh (XIX - beginning of XX century)]. (Alma-Ata, Gylym, 1991, 214 p.) [in Russian]
- Toporov V.N. O nekotorykh predposylkakh formirovaniya kategorii posessivnosti [About some premises of shaping categories of possessiveness], Slavyanskoe i balkanskoe yazykoznanie: Problemy dialektologii. (Moscow, 1986, 142-166). [in Russian]
- Eliade M. Izbrannye sochineniya: Mif o vechnom vozvrashenii; Obraz i simvoly; Svyashhenno i mirskoe [Selected works: Myth about eternal return; image and signs; Sacred and profane]. (Moscow, Ladomir, 2000, 414 p.) [in Russian]

Сведения об авторе:

Сайкенева Динара Кайратовна – PhD, ассоциированный профессор кафедры востоковедения, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Saikeneva Dinara Kairatovna – PhD, Associate Professor of Oriental Studies Department, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Детские дома в Центральном Казахстане в 1954-1964 гг.: организационная структура, функционирование, условия проживания

Зауреш Г. Сактаганова, Диана Д. Шапагатова*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,
Караганда, Казахстан

*Автор для корреспонденции: tasdi.com@mail.ru
DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-86-107>

Аннотация. Стремление Советского государства посредством функционирования детских домов создать новое поколение «советских людей» оказалось сложным в реализации на практике. Состояние детских домов на территории Центрального Казахстана оставляло желать лучшего, о чем свидетельствовали материалы проверок, представленные в статье. Контингент детей-сирот превышал количество имеющихся мест, качество продуктов питания не соответствовало нормам, здания детских учреждений и хозяйственных построек нуждались в капитальном ремонте. Эти проблемы фиксировались инспекциями, однако многие из данных проблем не решались. Причин, по которым дети оставались без родных, было много: невозможность прокормить семью, многодетность вынуждали родителей сдавать своих детей в детские дома, потеря близких во время эвакуации, расставание матерей-заключенных с детьми и др. В результате они попадали в детские дома, либо становились беспризорниками, либо были усыновлены или переходили под патронат. В статье рассматривается история детских домов Центрального Казахстана, основанная на архивных данных, в которых отражена реальная действительность детей-сирот в период «хрущевской декады». Статья подготовлена на основе архивных материалов Государственного архива Карагандинской области и Государственного архива Каркаралинского района.

Ключевые слова: советское детство; история детства; Центральный Казахстан; детский дом; история советских детских домов; история Казахстана.

Received 31.03.2023. Revised 30.04.2023. Accepted 05.05.2023. Available online 30.06.2023.

For citation:

Saktaganova Z.G., Shapagatova D.D. Orphanages in Central Kazakhstan in 1954-1964: organizational structure, functioning, living conditions // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P. 86-107. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-86-107.

Для цитирования:

Сактаганова З.Г., Шапагатова Д.Д. Детские дома в Центральном Казахстане в 1954-1964 гг.: организационная структура, функционирование, условия проживания // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 86-107. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-86-107.

Введение

Детский дом в советскую эпоху являлся одним из важнейших учреждений для организации жизни детей-сирот. В советский период детские дома являлись своеобразным маркером, демонстрировавшим заботу государства о будущем поколении, о будущих «строителях коммунизма». Иллюстрация такой заботы в СССР могла нести исключительно позитивный опыт советского детства, публикации иного рода не поощрялись, объективное исследование было фактически невозможным. На рубеже XX-XXI веков тема «советское детство» обрела новые смыслы, когда в центре внимания исследователей оказываются дети, в том числе, и ребенок, не имевший семьи, не имевший дома, не имевший близких и родных людей. «Счастливое детство» в детских домах оказалось не столь счастливым, как это демонстрировалось в советских клише: «За детство счастливое наше спасибо, родная страна!».

Актуальность изучения данной проблематики также обуславливается необходимостью переоценки прошлого опыта в решении «детских» вопросов, которые позволят современному обществу выстраивать социальную политику защиты детства. Объектом исследования данной статьи являются детские дома, расположенные на территории Центрального Казахстана в 1954-1964 годы, предмет исследования – история их создания, функционирование, политика государства, направленная на регулирование работы детских домов. Целью данной статьи является анализ деятельности советских детских домов Центрального Казахстана на основе архивных документов Государственного архива Карагандинской области.

Изучение истории детских домов в СССР и, в частности, в Казахской ССР и Центральном Казахстане позволит реконструировать историю советского детства в республике во всей ее полноте, поскольку в детских домах воспитывалось поколение «нового советского человека». К истории советских детских домов

обращались как зарубежные, так и отечественные исследователи, отечественная историография советского детства в Казахстане только начинает складываться.

В зарубежной историографии по проблемам изучения функционирования детских домов в годы советской власти можно выделить несколько групп работ: 1) работы, посвященные созданию и развитию первых советских учреждений, предназначенных для размещения детей, оставшихся без попечения родителей; 2) научные труды, рассматривающие становление и развитие детских домов на протяжении всего периода советской истории; 3) исследования, отражающие деятельность детских учреждений в определенный исторический отрезок времени: военные годы, послевоенный период, «хрущевское десятилетие» и др.

Особенностью зарубежной историографии 1990-х–2000-х годов в изучении проблемы советского детства является преобладание в данной группе трудов российских авторов. За последние два десятилетия в российской историографии опубликованы десятки монографий, защищены диссертационные работы, появились сотни статей. Обращение к теме детства стало одним из ведущих трендов в исторических исследованиях (до 90-х гг. XX века к данной проблеме обращались преимущественно педагоги и психологи). История становления института детских домов отражена в публикации Е.А. Саитовой, в которой анализируются этапы развития детских учреждений для размещения детей-сирот – от приютов и воспитательных домов до современных детских домов (Саитова, 2014). Российский исследователь Т.М. Смирнова на базе широкого круга источников в статье анализирует советский режим воспитания так называемых «государственных детей» (детей, лишенных родительской опеки и помещенных в детские учреждения закрытого типа) в 1920-х – 1930-х годах. Особое внимание уделено проблемам финансирования и обеспечения детских учреждений различной подведомственности; методам

воспитания «морально-дефективных» детей и несовершеннолетних правонарушителей; вопросам подбора воспитательно-педагогических кадров, а также наличия и действенности контроля их работы со стороны советских и партийных органов (Смирнова, 2013). Е.А. Бендер на основе материалов Ленинграда и Ленинградской области исследует воспитательную работу в детских домах в 1920-е – 1930-е годы, раскрывая роль детских домов в воспитании «нового человека», разделяющего ценности советского общества (Бендер, 2014). Работа Т.А. Соловьевой посвящена вопросам повседневной жизни воспитанников детских домов в 1920-е – 1930-е годы; автор на основе архивных материалов и газет довоенного времени рассматривает степень оснащенности детских учреждений продовольственными и хозяйственными товарами (Соловьева, 2013).

В исследовании М.А. Мишиной представлены основные изменения в социальном обеспечении воспитанников детских домов на Южном Урале после принятия 31 мая 1935 года СНК СССР и ЦК ВКП (б) постановления «О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности». Конкретизируются моменты, позволяющие расширить представления о социальной политике в данный период времени (Мишина, 2008). Спецификой детских учреждений в 1930-е годы, по мнению А.А. Славко, явились ужесточение условий пребывания ребенка, исчезновение любых форм самоуправления, научных подходов к воспитанию; основное внимание было сосредоточено на проблеме выживаемости детей в детских домах. Автор считает, что, несмотря на попытки государства наладить работу по улучшению жизни в детских домах в условиях насильственных методов добиться не удалось (Славко, 2009). А.А. Славко также является автором исследования, которое раскрывает тему истории детских учреждений, предназначенных для организации беспризорных и безнадзорных детей в советское время; труды автора отличает комплексность подхода к проблематике (Славко, 2010).

В статье Е.В. Протасовой анализируется работа детских домов в Пермской (Молотовской) области в годы Великой Отечественной войны. Материалом послужили документы из региональных архивов и записи воспоминаний участников событий. Собрана информация об эвакуации детских учреждений из прифронтовых и фронтовых территорий, о создании интернатов в городах и сельской местности, об организации в них обучения и воспитания. Анализируются меры поддержки детских домов на местах, повседневная жизнь воспитанников, организационно-педагогические проблемы функционирования учреждений по защите детства (Протасова, 2014). А.И. Репинецкий в своей работе рассматривает историю формирования и функционирования детского дома послевоенного периода, расположенного в Куйбышевской области, контингент которого состоял в основном из детей, чьи родители имели советское гражданство, но жили за рубежом (Репинецкий, 2017). М.Р. Зезина в результате своего исследования пришла к выводу о том, что: «Государственная система социальной защиты детей-сирот, сложившаяся в СССР к началу Великой Отечественной войны, была ориентирована не на предупреждение сиротства, а преимущественно на борьбу с его отрицательными последствиями» (Зезина, 1999). Среди исследований имеются статьи по отдельным сюжетам военного времени, связанным с эвакуацией, репатриацией детей и др. Например, публикация Н.Н. Аблажей посвящена истории репатриации в СССР детей русских эмигрантов из Югославии, вывезенных в СССР из немецкого города Аннаберга и размещенных в детском доме с. Кузькино Куйбышевской области (Аблажей, 2019). Обращаются к данной проблеме и гуманитарии в других постсоветских республиках. Деятельность учреждений, предназначенных для размещения детей-сирот в годы советской власти, также является объектом исследования А.М. Эгамбердиевой. В ее публикации отражены особенности функционирования детских домов Узбекистана в советский период, которые подтверждены

оригинальными архивными документами (Эгамбердиева, 2016).

А.А. Сальникова занимается исследованием вопросов детства, являясь автором следующих трудов: «История елочной игрушки» (Сальникова, 2011), «Российское детство в XX веке: история, теория и практика исследования» и многих других. В своих работах А.А. Сальникова изучает специфику советской системы в отношении детей в области образования, воспитания, на которые большое влияние оказывала идеология. Автор проводит сравнительный анализ детского восприятия мира в разные хронологические периоды (предреволюционный, постреволюционный, постсоветский) (Сальникова, 2007).

Среди европейских авторов следует выделить английскую исследовательницу К. Келли, которая полагает, что качественных сдвигов в сформировавшейся системе не удалось добиться из-за практически повсеместной некомпетентности педагогического состава детских домов, спускаемые советские постановления и нормативы не реализовывались. По мнению К. Келли, в 1930-е годы «двери детских домов наглухо закрываются, господствует военизированная дисциплина» (Келли, 2003).

Отечественная историография включает в себя труды, отражающие историю функционирования детских учреждений в советский период на основе воспоминаний очевидцев событий, фотодокументов, архивных материалов. Одной из таких работ является «Костанайский областной детский дом: прошлое и настоящее (в 2-х частях)», авторы К.К. Абилямаликова, А.К. Кутубаевой. В этой книге рассматривается история Костанайского областного детского дома. Авторы собрали архивные документы, фотографии, письма из личных архивов работников детского дома, воспоминания воспитанников, которые стали подтверждением того, что добросовестные коллективы педагогов и сотрудников могли создать и создавали вопреки внешним условиям, недостаткам финансирования и другим проблемам, необходимые условия для качественного

образования и хорошего воспитания детей в детских домах и школах-интернатах, благодаря чему многие воспитанники получили путевку в жизнь (Абилямаликов и др., 2019).

В работе Г.К. Кемелжановой «Становление и развитие детских домов в 1920–1940-е годы в Казахстане» рассмотрена одна из главных задач, стоящих перед государством в отношении детей-сирот, – обеспечение их социальными гарантиями как результата реализации социальной защиты, возможности полноценной жизни. В статье представлен анализ повседневной жизни детей военного и послевоенного времени на основе большого количества архивных материалов (Кемелжанова, 2020). С.К. Тулбасиева является автором статьи, в которой анализируется проблема беспризорности детей, возникшей в различные периоды советской истории, в первую очередь, в годы бедствий, связанных с войной, голодом и другими общественными потрясениями (Тулбасиева, 2021). Публикация профессоров З.Г. Сактагановой и А.А. Сальниковой совместно с доктором PhD Ж.К. Абдукаримовой освещает проблемы беспризорности и безнадзорности среди детей в послевоенный период в Центральном Казахстане на основе архивных документов (Сактаганова и др., 2021).

Краткий обзор работ российских и отечественных историков позволяет утверждать, что в большинстве своем исследования носят региональный характер, основаны на архивных документах, сравниваемых с материалами интервьюирования. В последнее десятилетие идет процесс расширения проблематики советского детства, углубленного изучения проблемы с обращением к различным видам нарративных и устных источников, история детских учреждений и детдомов в советский период становится отдельным объектом исследования.

Методы и материалы

Существуют разные подходы к изучению проблемы истории детства. Это связано с особенностями развития объекта

исследования – детей. Для полноценного формирования личности каждый ребенок в ходе взросления оказывается в зависимости от разных факторов определенных сфер жизни общества. В связи с этим выделяются следующие подходы: психологический – подразумевающий исследования психологов о возрастных особенностях развития ребенка; педагогический – включающий работы образовательного и воспитательного характера; социологический – содержащий исследования о детях в неразрывной связи с функционированием общества, в котором они существуют; исторический – рассматривающий формирование личности ребенка в контексте социального развития в тот или иной хронологический период. Для более полноценного и всестороннего изучения вопросов истории детства на практике происходит симбиоз двух или нескольких подходов. В процессе написания этой публикации был применен социально-исторический подход, опирающийся на достоверность исторических фактов, подтвержденных архивными материалами, в которых отражена социальная жизнь, имеющая прямое влияние на формирование и развитие детей-сирот, размещенных в специальных детских учреждениях.

В ходе написания данной работы были использованы как общенаучные, так и конкретно-исторические методы исследования. К основным общенаучным методам относятся: анализ и синтез, индукция и дедукция, описание и объяснение, реконструкция и описание. Также использованы и специально-исторические методы исследования (историко-сравнительный, историко-типологический, историко-системный анализ, методы структурного и функционального анализа), которые выступают в качестве конкретных познавательных средств.

Для написания статьи были использованы архивные документы из фондов Государственного архива Карагандинской области (ГАКО): фонд 469 – «Карагандинский областной отдел образования (1942-1967 гг.)»,

фонд 95 – «Каркаралинский городской совет депутатов трудящихся и его исполнительный комитет (горисполком)», фонд 1188 – «Исполком Железнодорожного Совета депутатов трудящихся города Караганды (1946-1993 гг.)» и др. Также привлечены материалы из фондов Государственного архива Каркаралинского района: фонд 132 – «Материалы о работе Каркаралинского детского дома». Основная часть используемых документов задействована из ГАКО (фонд 469), так как именно в данном фонде представлен основательный пласт источников по работе детских домов Карагандинской области за значительный хронологический период – с 1942 года по 1967 год. В этом же фонде имеются материалы делопроизводственной документации (отчеты, проверки, информации, записки), в которых отражена информация о бытовых условиях воспитанников детских домов, об организационной структуре данных детских учреждений.

Результаты и их обсуждение

Для детей, лишившихся родителей или потерявших связь с ними, детей одиноких матерей, а также детей, нуждающихся в помощи и в защите государства (вследствие болезни родителей, лишения их родительских прав и т. д.) в Советском Союзе функционировали специальные детские учреждения – детские дома. Дети из одной семьи, как правило, направлялись в один детский дом, при наличии родственников рассматривался патронат, усыновление, опека.

Согласно приказу Министерства просвещения Казахской ССР от 3 февраля 1950 года «Об улучшении работы органов народного образования по передаче детей в семьи трудящихся на патронат, усыновление и опеку» был установлен порядок передачи детей на патронат:

«а) передача детей на патронирование производится по специальному договору между лицом, изъявившим желание взять ребенка на воспитание и районным (городским) отделом народного образования в лице заведующего отделом;

б) заключение договора производится после тщательного обследования семьи, изъявившей желание взять ребенка на воспитание как в отношении бытовых условий, так и состояния здоровья всех членов семьи, живущих вместе. О результатах обследования составляется акт;

в) директор детского дома передает воспитанника на патронат при предъявлении ему лицом, изъявившим желание патронировать ребенка, договора, заключенного с органом опеки» (ГАКО. Ф.95. Оп.1. Д. 88а. Л.31.).

По отчетам областных отделов народного образования четко прослеживается общая тенденция – большая часть детей, оставшихся без попечения родителей, устраивалась на воспитание в семьи. Детские учреждения

занимали второе место после семей по числу детей, направленных в них. На третьем месте – ремесленные и железнодорожные училища, колхозы, совхозы, промышленные предприятия, куда направлялись главным образом подростки для работы. Общая доля всех этих мест устройства не превышала 10%. Год от года доля семейного воспитания росла. Из 64 тысяч детей, прошедших в 1953 году через комиссии исполкомов по РСФСР, 21,5% были направлены в детские учреждения и 73,4% в приемные семьи (Ромашова, 2006:131). В данной статье нами будут исследованы более детально 7 детских домов Центрального Казахстана: Компанейский, Пионерский, Литвинский, Каркаралинский, Дошкольный, Ново-майкудукский, Майкудукский детдома.

Таблица 1 – Детские дома и контингент воспитанников Карагандинской области в 1954-1964-е годы (среднее значение) (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 351. Л. 15. Л. 19. Л. 27. Л. 73)

Название детского дома	Локализация	Контингент	Лимит наполняемости	Процент превышения лимита наполняемости
Компанейский	пос. Компанейск, ж/д станция Караганда Сортировочная	310	290	107%
Пионерский	поселок № 9, Осакаровский район	277	250	111%
Литвинский	с. Литвинское, Осакаровский район	247	230	107%
Ново-майкудукский	Майкудук	121	110	110%
Каркаралинский	г. Каркаралинск	113	80	141%
Дошкольный	г. Караганда	99	100	99%
Майкудукский (трахоматозный)	пос. Старый Майкудук	80	70	114%

Из данных Таблицы 1 следует, что в некоторых детских домах наблюдается превышение лимита наполняемости воспитанниками в детдомах. Большое количество беспризорных детей обусловлено ростом количества детей, потерявших своих родителей на войне, потерявших с ними связь или имеющих родителей, которые не могли обеспечить своих детей. Еще одной причиной переполненности является непригодность помещений, отведенных для размещения детей-сирот.

Здания, которые были предназначены для заселения детей, не были оборудованы под необходимое количество, что свидетельствовало о том, что изначально не предполагался рост числа беспризорных детей. Соответственно, руководству приходилось форсированно решать вопросы, связанные с размещением все прибывавших воспитанников.

Компанейский детский дом был самым многочисленным в 1954-1964 годы. В 1934 году на месте старых землянок, в степи, была создана одна из первых колоний для

несовершеннолетних преступников. «Были беспризорники, которые вынуждены добывать себе что-то на пропитание, чтобы выжить! Их было 700 человек, кое-как проживающих, кое-как одетых, без всякого авторитета взрослых» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 335. Л. 51). Директором Компанейской колонии для несовершеннолетних преступников и детей изменников Родины города Караганды с 1934 года был Д.П. Архипов. Условия содержания малолетних правонарушителей потрясли нового директора до глубины души. Он вспоминал: «в старых замороженных землянках лежало огромное количество детских тел – без нормальной одежды, на земляном полу. Почти все были больны тяжёлыми формами заболеваний: туберкулёзом, холерой, тифом, сифилисом, многие заживо сгнивали от стрептодермии. Все страдали педикулёзом. Решение было принято: мгновенно писать в Москву и просить помощи у Н.К. Крупской» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 335. Л. 55).

Спустя месяц в Компанейскую колонию были отправлены бригады врачей и педагогов. Именно тогда и началась настоящая борьба за жизнь каждого беспризорника, оказавшегося в этой колонии. Благодаря приезду бригад врачей и педагогов, высланным необходимым материалам, колонисты смогли изготавливать посуду, мебель, различную бытовую утварь, которую трудно было найти в обиходе жителей посёлка в то время. На вырученные деньги закупали продукты, одежду, появилась возможность приобрести постельные принадлежности, улучшить бытовые условия.

По воспоминаниям Т. Цафт: «К директору часто приходил лидер подростков – Лёня Теньков, после [прихода] которого Д.П. Архипов не находил то ключей, то перчаток. (...) В складе, где уже к тому времени при посадке своего картофельного поля, появился первый урожай, часто кладовщики не находили нескольких мешков. Д.П. Архипов знал, кто руководит такими преступными деяниями, но доказательств не было. По закону того времени [было достаточным] обращение в органы НКВД любым

сотрудником колонии по поводу воровства и сразу же решалась судьба колониста, но Дмитрий Петрович старался разобраться, помочь, войти в положение, а когда надо и спасти каждого из своих подопечных» (Цафт, 2012). «Однажды, в августе, после продажи картофеля впервые директор привёз в колонию целый обоз арбузов. На совете решили часть арбузов выгодно продать для нужд колонии, а остальную часть употреблять в пищу. Утром, когда сотрудники пришли на работу, то в складе обнаружили сломанный замок, больше ничего не нашли. (...) Архипов решил сам со своими коллегами разобраться в сложившейся криминальной ситуации без вмешательства органов правопорядка. Тогда всем было понятно, что после обращения в НКВД многих участников кражи ждёт расстрел или лишение свободы на длительное время» (Цафт, 2012).

Главной целью директора было повышение морально-нравственных ценностей несовершеннолетних колонистов, поэтому Д.П. Архипов взял на себя ответственность самостоятельно разрешить ситуацию. После длительной беседы с директором несовершеннолетний преступник Л. Теньков осознал, что в случае обращения Д.П. Архипова в соответствующие органы наступят необратимые последствия и дал обещание: «Никогда не воровать, а жить честно для других!» (Цафт, 2012). Таким образом, к 1937 году, благодаря заслугам первых педагогов, врачей, директора Д.П. Архипова и его жены, колония для несовершеннолетних преступников была преобразована в детский дом для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей.

В последующие периоды в связи с ростом безнадзорности увеличился контингент Компанейского детского дома, вследствие чего также наблюдалось превышение лимита наполняемости. В «Докладной о санитарном состоянии Компанейского детского дома» описываются бытовые условия жизни детей: «Санитарное состояние территории детдома удовлетворительное, дезинфекция уборных производится, (...) ремонт еще полностью незакончен, во многих отрядах

нет дверей. Питьевые бочки в отрядах отсутствуют, умывальники также, но они будут готовы (умывальники делает столярная мастерская детдома). (...) Еженедельно воспитанниками посещается по отрядам баня, санитарное состояние бани неудовлетворительное, особенно предбанное помещение, где побелку производят редко. (...) Приготовление пищи хорошее, несмотря на плохое снабжение, меню разнообразное, овощи и фрукты завозятся, но недостаточно и нерегулярно» (ГАКО. Ф. 1188. Оп. 1. Д. 45. Л. 26). Из этой докладной записки видно, что в экстренном порядке проводится ремонт в уже заселенном детском доме с целью улучшения бытовых условий воспитанников, но при этом в докладной фиксируется, что «санитарное состояние остается удовлетворительным».

Из отчета о проверке состояния Компанейского детского дома, который был сформирован через пять месяцев: «В Компанейском детском доме отремонтированы все общежития (частично перекрыты полы, переложены печи, произведена внутренняя и наружная штукатурка, малярные работы, капитальный ремонт гаража и др.)» (ГАКО. Ф. 1188. Оп. 1. Д. 45. Л. 30). Из материалов этого документа следует, что необходимые ремонтные работы были выполнены в короткий срок, в результате чего условия пребывания воспитанников детского дома улучшились, и проблема переполненности частично была решена.

О переполненности детских домов Осакаровского района свидетельствует письмо, направленное заведующему Карагандинским ОблОНО тов. Клевцур за подписью директора Литвинского детского дома Непряхина: «Литвинский детский дом просит Вас не направлять больше детей в наш детский дом, так как в настоящее время в детском доме 256 человек, при наличии жилых общежитий мы с большими трудностями размещаем 240-245 человек. Уплотнение происходит за счет того, что дети размещаются по 2 человека на каждой койке» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 351. Л. 70). Превышение контингента воспитанников детских домов Осакаровского района

сказывалось на их размещении в здании общежития.

Нередко в отчетах не фиксировалась реальная картина происходящего в детских домах. Картинка детдомовского детства изображалась «идеальной», что не соответствовало действительности. В отчете о работе комиссии по проверке работы детских домов Карагандинской области за 1954 год отражена исключительно позитивно проживание детей в детском доме: «Жизнь воспитанников детского дома села Пионерского – яркая иллюстрация заботы нашей Родины о подрастающем поколении. Для детей, потерявших своих родителей, в нашей стране делается все, чтобы они не чувствовали себя сиротами: живут воспитанники в отдельных небольших домиках, возле дома зеленеет садик, пестрит разнообразными декоративными растениями цветник, в домиках чисто, уютно: койки заправлены со вкусом, возле каждой – тумбочка. В столовой им обеспечено хорошее, вкусное питание. Дети растут и воспитываются под присмотром. С семи лет они обучаются в школах. Вы увидите здесь и первоклассников, и юношей и девушек, готовящихся получить аттестат зрелости. В различных кружках самодеятельности дети проявляют свои творческие способности, приучаются к труду. Вечера художественной самодеятельности интересны и содержательны. Гордость детского дома – опытный огородный участок, на котором с увлечением работают все воспитанники под наблюдением и руководством воспитателей. Педагогический коллектив детского дома (директор тов. Якшин А.М., завуч тов. Бадаква П.Г.) добросовестно выполняют поставленную перед ними государственной важности задачу – воспитывают в детях любовь к труду с самого раннего детства. Детдомовский огородный опытный участок размером 0,8 га в этом году дал хороший урожай помидоров, картофеля, свеклы, арбузов, дынь и т.д. Работа на участке производится на основе передовой советской агротехники, в этом детдому помогают агрономы Ударной МТС. На участке применяется девятипольный овощной севооборот, десятое поле

отведено под индивидуальные грядки, на которых юные овощеводы производят разнообразные методы выращивания культур. Воспитанники: Махаев Сергей, Никулина Люда, Лапин Леонид и другие добились на своих грядках высокого урожая овощей. На общем огородном участке детдома дружно работает весь коллектив: и воспитатели и воспитанники. Организация труда четкая: все работающие разбиты на бригады и звенья. В каждой бригаде в качестве руководителя прикреплен воспитатель, бригадирами назначены лучшие воспитанники. У каждого имеется приспособленный для возраста необходимый сельскохозяйственный инвентарь, за сохранностью которого следит специально выделенный инструментальщик» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 330а. Л. 287).

Об обратном свидетельствует документ, в котором отражены результаты проверки функционирования Пионерского и Литвинского детских домов в 1960 году: воспитанники были размещены «в пришедших в полную негодность саманных помещениях, за исключением трех помещений, вновь выстроенных в прошлом году (на 50 мест в Пионерском и два на 25 мест в Литвинском, так как весной этого года два старых домика развалились совершенно)» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 351. Л. 78).

Выделение средств и усилия руководства и персонала способствовало улучшению условий в детдомах. В домиках, где жили дети-сироты, имелись спальни и рабочие комнаты. На территориях Литвинского и Пионерского детских домов находились столовые, клубы, бани-прачечные, мастерские, склады и пр. В течение года в Пионерском детдоме полностью были отремонтированы общежития внутри и снаружи и другие подсобные помещения, также была перекрыта контора, перестелены в трех домах полы. «Лагерным режимом были охвачены все дети. Для них готовилось 4-разовое питание, принятие солнечных ванн во время купания, ежедневные прогулки, не менее 3-х раз в неделю проводились мероприятия на спортивной площадке, а также трудчас

на учебно-опытном участке и на огороде колхоза. Также пионерские отряды ходили в 2-х или 3-х дневные походы по изучению района. Медикаментами амбулатория обеспечена в достаточном количестве, однако отпускаемых средств недостаточно. Медпункт, изолятор, карантинная комната, баня, прачечная остались без изменения. Белье стирается и кипятится. Воспитание санитарно-гигиенической культуры у детей ведется через санитарные комиссии групп. Санитары по группам осуществляют контроль за умыванием утром и перед сном, за мытьем ног перед сном, следят за своевременным обрезанием ногтей и внешним видом одежды. Фельдшером проводились беседы на санитарные темы, ежедневно посещаются группы с занесением оценки в журнал сансостояния фельдшером или дежурным воспитателем. Практикуются осмотры членами санитарной комиссии групп и детей в столовой или перед уходом в школу. Внешний вид воспитанников «удовлетворительный» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 351. Л. 89). Планом капитального строительства на 1962-1963 учебный год на территории Литвинского детского дома было предусмотрено комплексное строительство (общежитие на 30 мест, учебный корпус на 320 и подсобные помещения), что в дальнейшем позволило реорганизовать детский дом в школу-интернат.

Таким образом, исходя из содержания двух последних отчетов, видно, что в одном из них были обозначены проблемные вопросы в организации качественного функционирования детского дома (необходимость ремонта, улучшение санитарного состояния и т.д.), в другом же отражены результаты деятельности, направленной на исправление указанных негативных сторон жизни воспитанников. Несмотря на это, диаметрально отличается содержание документов по проверке работы детских домов (Пионерского и Литвинского) за 1954 и 1960 годы. В первом отчете описывается исключительно положительная сторона жизни воспитанников, в документе спустя четыре года отражается информация о ветхих

зданиях, в которых приходилось проживать детям. Могли ли здания, приспособленные для размещения детей-сирот обветшать и прийти в негодность за такой короткий срок, сложно сказать. Но данные факты заставляют задуматься о достоверности информации в официальных документах во проверкам детдомов. Предполагаем, что в первом отчете действительность была несколько приукрашена, поскольку вряд ли было возможно, чтобы проверяющие умышленно искажали реальность в сторону ухудшения.

Литвинский детский дом был организован для детей-сирот, оставшихся без родителей, насильно высланных в Казахстан в 1930-е годы. Первым директором детского дома был А.А. Астахов, который проработал здесь с 1932 по 1937 год. В 1937-1938 годах получили кров дети новой волны репрессированных, а позже дети, чьих родителей забрала война. С 1937 года директорами детского дома работали А. Гайдуков, И.А. Великий (приехал с Украины в 1941 году с эвакуированными детьми и проработал до 1945 года), А.А. Чухров, Н.Д. Непряхин. Н.Д. Непряхин стремился сделать жизнь детского дома и его детей действительно счастливой и сытой. Николай Данилович добился в Алма-Ате, чтобы детскому дому выделили землю 247 га и инвентарь для подсобного хозяйства (Энциклопедия, 2011: 21). На этих землях стали выращивать зерновые культуры, картофель и различные другие овощи, что было большой прибавкой к столу воспитанников.

Воспитанники размещались в землянках по 35-40 человек. Полы были земляные, кроваток не было, ребяташки спали на нарах. Школы ещё не было, учительница приходила в барак и учила детей грамоте. С ними всегда рядом были воспитатель и няня, работали они столько, сколько было необходимо. В зимний период во время буранов воспитатели и няня оставались ночевать вместе с детьми (Энциклопедия, 2011: 22 с).

В послевоенные годы в Литвинском детском доме совместно с правлением промартели «Призыв Стаханова» было организовано ускоренное обучение

воспитанников детского дома по специальностям сапожника, ткача, трикотажника, швейника (Караганда. Энциклопедия, 1986: 178). В 1963 году началось строительство нового жилого корпуса – трёхэтажного здания на 300 мест, куда вошли восьмилетняя школа, столовая, котельная и гаражи. В 1964 году дети переселились в новое здание, детский дом был переименован в Литвинскую школу-интернат для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей (Энциклопедия, 2011: 23).

По материалам отчетов все детские дома (за исключением Дошкольного) были размещены в ветхих саманных помещениях. В целях расширения жилплощади и улучшения условий детей в порядке инициативного строительства и шефской помощи было закончено новое помещение на 25 мест в Литвинском детдоме, и построено помещение на 50 человек в Пионерском детдоме. Все общежития, а также подсобные помещения, предусмотренные планом, были отремонтированы. «Всего капитально отремонтировано: жилых помещений – 6, отремонтировано – 6, подсобных – 6, отремонтировано – 5. Текущему ремонту предусмотрено подвергнуть 31 жилое помещение, отремонтировано – 31, подсобных помещений – 32, отремонтировано – 32» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 330а. Л. 295). По подготовке к зиме в детдомах проведены следующие работы: в Дошкольном – полностью отремонтировано помещение детдома и овощехранилище, проведено водяное отопление взамен печного. В Литвинском – отремонтированы все здания детского дома с покраской полов, оконных рам, перекладкой печей. Закончено строительство здания 10-ой группы для дошкольников. Выстроены здание электростанции, коровник, капитально отремонтированы изолятор и мастерские.

Ново-Майкудукский детский дом находился в двух жилых домах. На первом этаже основного здания были расположены рабочие комнаты, умывальные, туалетные, кабинеты завуча, директора, пионерская, швейная мастерская, на втором – спальни

комнаты, актовый зал. Раздевальная комната отсутствовала. Во втором здании детдом занимал только один подъезд. На первом этаже была размещена кухня, столовая, на втором – спальные, рабочие комнаты и игровая дошкольной группы. Изолятор, столярная мастерская и другие подсобные помещения находились во дворе (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 330. Л. 53).

Каркаралинский детский дом открылся в 1920 году, и был первым на территории области со школой-коммуной. Был реорганизован в школу-интернат в 1933 году. По решению Исполкома Карагандинского облсовета депутатов трудящихся от 20 августа 1948 года в Каркаралинск был переведен Саранский детский дом в связи с необходимостью освобождения помещения Саранской семилетней школы, занятой детским домом (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 7а. Л. 40). В связи с тем, что Каркаралинский горсовет и райисполком не представили годных для жилья помещений для вновь организованного детдома, облисполкомом Карагандинского облсовета депутатов трудящихся было решено дом № 17 по Советской улице, ранее занимаемый Водхозом, передать вновь организованному детдому в городе Каркаралинске (ГАКР. Ф.132. Оп.1. Д.5. Л. 85).

Согласно акту обследования Каркаралинского детского дома от 8 октября 1949 года при осмотре данного детского дома было выявлено следующее: «Каркаралинский детский дом занимает три помещения, в двух зданиях из которых размещены воспитанники и один дом предназначен для служебных целей, в частности размещены: канцелярия, швейная мастерская, изолятор, склады и т.п. Также среди них имеются медпункт и прачечная. Помещение медпункта тесное, с поломанным полом, неблагоустроенное, содержится в неудовлетворительном санитарном состоянии. Уборка помещения производится детьми детдома. Прачечная состоит из одной маленькой комнаты, где стоит постель прачки, стол для чистого белья, два корыта с бельем и выварка для варки белья; тут же находится плита. Сушится белье на улице, причем одна из имеющихся двух прачек является

ответственной за сушку белья, поэтому все белье на 260 детей фактически стирается одной прачкой. Качество стирки крайне низкое, белье грязное, застиранное. Кроме того, в одной и той же комнате находится чистое и грязное белье. Снабжение водой прачечной не организовано, вода носится вручную той же прачкой ведрами.

Такая организация прачечной не может обеспечить не только качественной стирки и дезинфекции белья, но является источником распространения инфекций, в первую очередь, кожных заболеваний. Действительно, при осмотре детей детдома обнаружена чесотка, дети находятся в общих группах.

Распространению кожных болезней в детдоме способствует крайняя скученность и антисанитарное состояние жилых помещений, где живут дети: спят по двое, простыни грязные, на простынях следы клопов. На многих постелях совершенно отсутствует постельное белье. Директор детдома тов. Мотышев этот факт объясняет тем, что прачечная не успевает стирать. Пищевой блок находится в неблагоустроенном состоянии. Санитарное состояние кухни неудовлетворительное» (ГАКР. Ф. 132. Оп. 1. Д. 5. Л. 58).

С питанием положение также было неблагополучное, так как на складах райпотребсоюза отсутствовали продукты. Зачастую детдом не получал даже хлеба или получал его в ограниченном количестве, причем некачественный и зачастую не белый. 8-го и 9-го сентября хлеб не был получен вообще. Основными продуктами питания на тот момент являлись мясо, пшенный суп и иногда чай. Совершенно отсутствовали кондитерские изделия, консервы, сыр, рыба разных видов, варенье, молоко, кисель, сухофрукты, компоты и другие продукты питания, необходимые для обогащения детских организмов необходимыми питательными веществами. С мая месяца детдом перестал получать сливочное масло в связи с отсутствием нарядов на него. На неоднократные запросы в облпотребсоюз на предоставление нарядов на масло и молоко был получен ответ о том, что райпотребсоюзу даны указания об отпуске масла и молока

Каркаралинскому детдому в счет закупа. Но райпотребсоюз так и не отпустил своевременно масло и молоко, мотивируя это отсутствием нарядов (Постановление Совета Министров СССР, 1958: 96).

В отношении положения прачечной и пищеблока по результатам проверки перед ОблОНО были поставлены следующие задачи: необходимо ускорить перевод прачечной детдома в более приспособленное помещение для организации качественной стирки белья; необходимо немедленно переоборудовать пищеблок для возможности работы в зимних условиях (ГАКР. Ф. 132. Оп. 1. Д.5. Л. 58). В результате данные замечания были устранены и помещения были переоборудованы под бытовые нужды воспитанников детского дома, что говорит о некоторой эффективности работы комиссий по проверке работы детских домов.

Два помещения, где живут 255 воспитанников, фактически были рассчитаны на 80 мест. Таким образом, дети вынуждены были спать по 2-3 человека на одной койке, что являлось грубым нарушением санитарно-гигиенических правил, а также послужило распространению чесоточных заболеваний. Для разгрузки детдома решением райисполкома переданы дополнительно

два помещения, в которых можно было разместить до 130-ти детей (ГАКР. Ф. 132. Оп. 1. Д.5. Л. 96).

По материалам годового отчета «О работе Каркаралинского детского дома за 1951 год» можно сделать вывод о том, что два помещения, выделенные в результате проверки работы детдома (1949 г.), были заняты под общежития воспитанников, и проблема с размещением детей частично была решена. «На 1-ое января 1952 года в детдоме имеется 224 воспитанника, из которых 103 девочки и 121 мальчик. В 1951 году в Каркаралинский детдом прибыл 101 чел. воспитанников. За этот же период выбыло 99 чел.» (ГАКР. Ф. 132. Оп. 1. Д. 6. Л. 1). Контингент воспитанников в большинстве своем состоял из украинцев-западников, родители которых были переселены по решению правительства в Казахстан, и детей, родители которых погибли на фронтах Великой Отечественной войны (ГАКР. Ф. 132. Оп. 1. Д. 6. Л. 1).

Со школой связь налаживалась неплохо. Воспитатели активно посещали школы и присутствовали на уроках, а также на педсоветах. «Из 224 воспитанников 223 достигли школьного возраста, 1 воспитанница дошкольного. Школой охвачены все 223 человека» (ГАКР. Ф. 132. Оп. 1. Д. 6. Л. 1).

Таблица 2 – Охват школьным обучением воспитанников Каркаралинского детского дома (ГАКР. Ф. 132. Оп. 1. Д. 6. Л. 2-3)

Класс	Количество учащихся	Класс	Количество учащихся
I	21 чел.	V	29 чел.
II	35 чел.	VI	19 чел.
III	46 чел.	VII	8 чел.
IV	47 чел.	VIII	2 чел.

Воспитатели два раза в неделю присутствовали на уроках, беседовали с учителями о дисциплине, успеваемости тех воспитанников, которые слабо учились и на уроках нарушали дисциплину. По воскресным дням проводились игры, танцы в клубе. Активное участие в этой работе принимали девочки старших отрядов. При

детдоме имелась библиотека, с наличием книг – учебников 270 экземпляров выпуска 1949-1951 гг., художественной литературы 190 книг, брошюр 100 штук (ГАКР. Ф. 132. Оп. 1. Д.6. Л. 3). Детдом выписывал также следующую периодическую литературу: «Лекции и доклады на научные и политические темы», журналы: «Дружные

ребята», «Затейник», «Большевик», «Огонёк», «Знамя», «Вожатый», «Большевик Казахстана», блокнот агитатора, фотовыставку, газеты «Комсомольская правда», «Социалистическая Караганда», «Казахстанская правда», «Правда», «Пионерская правда», «Ленинская смена», «Комсомолец Караганды».

В отчете прослежена подготовка детдома к зиме: «...заготовлено 900 куб м топлива. Из них вывезено на место 750 куб, остальные вывозятся в настоящее время. Вывозка происходит на 7 подводах. Производится ремонт помещений, капитально отремонтировано 2 здания» (ГАКР. Ф. 132. Оп. 1. Д. 6. Л. 5).

Однако, согласно выводам инспектирования Каркаралинского детского дома от 27 сентября 1952 года, произведенного зав. сектором детских домов ОблОНО Деминой М.П., инспектором ОблОНО Палажченко Т.Н., понятно, что детский дом совершенно не подготовлен к новому учебному году, как в отношении ремонта помещения, заготовки топлива и овощей, приобретения обмундирования, так и в области налаживания учебно-воспитательной работы:

«Совершенно недостаточно выполняется задача по физическому воспитанию и охране здоровья детей: а) дети живут скученно, спальни не проветриваются, утренняя гимнастика проходит в антисанитарных условиях; б) имеют место нарушения режима для воспитанников (опоздание завтрака, обеда); в) пища приготавливается грязно в антисанитарных условиях и в недостаточном количестве; г) мало уделяется внимания личной гигиене детей; д) совершенно не проводятся физ. занятия и подвижные игры на свежем воздухе.

Слабо поставлена воспитательная работа, со стороны учебной части и дирекции не предъявлено требований и не поставлено конкретных задач перед коллективом воспитателей, работа воспитателей контролируется совершенно недостаточно, не анализируются отдельные занятия, не налажена работа по обмену опытом работы между воспитателями» (ГАКО. Ф. 95. Оп. 1. Д. 87. Л. 31). В результате

выявления низкой организации работы детского дома были вынесены решения, обязательные для исполнения. В ходе изучения архивных материалов можно сделать вывод о том, что все установленные замечания были исправлены.

С ростом благосостояния населения области и изменениями условий жизни численность воспитанников в детских домах сократилась (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 7а. Л. 178). Не стал исключением и Каркаралинский детский дом. Ввиду резкого сокращения контингента воспитанников, исполком облсовета депутатов трудящихся решил с 10 августа 1955 года расформировать этот детский дом. Контингент воспитанников в количестве 64 человека передать детским домам: Компанейскому – 25 человек, Литвинскому – 20, Пионерскому – 19 детей. Также соответственно контингенту детей передали детским домам мягкий и жесткий инвентарь. Помещения, занимаемые детским домом, переданы в распоряжение РайОНО (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 7а. Л. 124-125).

Майкудукский (трахоматозный или лечебный) детский дом был самым малочисленным. Он был организован в конце 1949 года в поселке Старый Майкудук Сталинского района. В него направлялись заболевшие дети, самым распространенным инфекционным заболеванием в «хрущевский» период среди воспитанников детских домов была трахома – инфекционное заболевание глаз, вызванное бактериями, быстро распространяемыми из-за бытовых условий проживания воспитанников большинства детских домов области. Майкудукский лечебный детский дом имел подсобное хозяйство для обеспечения питания детей, в котором имелись коровы, быки, свиньи, лошади, овцы. Подхоз был расположен на расстоянии 80 км от детского дома, т.е. на землях Топарского лаготделения. Подхоз обслуживали рабочие, которые там же и жили (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 330. Л. 52). В этот же детский дом направлялись беспризорные дети и с другими болезнями, поэтому часто в документах можно встретить название Майкудукского детского дома как лечебного. По причине узкой

направленности в этом учреждении были сосредоточены специалисты-офтальмологи и другие врачи, к которым обращались за помощью воспитатели других детских домов.

В результате проверок Майкудукского детского дома были выявлены определенные проблемы. По результатам проверок комиссии исполкома райсовета в апреле и июне 1955 года: «В ходе произведенной проверки в работе трахомотозного детского дома установлены грубые нарушения в воспитательной работе и его финансово-хозяйственной деятельности. Тов. Аркатова, используя свое служебное положение, встала на преступный путь, выразившийся в присвоении заработанных воспитанниками в подходе УРСа комбината Карагандауголь денег в сумме 6576 рублей 86 коп. Вместе с Аркатовой на преступный путь встали главный бухгалтер Иванова и кладовщик Михайлова. (...) В детском доме на крайне низком уровне поставлена глубокая целенаправленная воспитательная работа, криками и угрозами дирекция пытается привить детям повиновение. Воспитатели развивали в детях безразличие, убивали веру в свои силы, если эти меры не помогали, таких воспитанников под предлогом выполнения указаний ОблОНО и инструкций, которые рекомендовали содержать детей до 14 лет, выпроваживали из детского дома и трудоустраивали, грубо нарушая при этом закон о всеобщем и режиме содержания детей. Часть детей была трудоустроена в 1955 году, не окончив семи классов и не излечив своей тяжелой болезни трахомы. Директор детдома тов. Аркатова и зам. директора по учебно-воспитательной работе тов. Ромашевская не организовали трудового обучения детей, особенно мальчиков, и при наличии в штате инструктора по трудовому обучению использовали последнего на разных хозяйственных работах. Детей использовали вместо трудового обучения на непосильной им работе. (...) В тяжелых условиях находятся воспитанники, так на 70 человек имелось 17 демисезонных пальто, пять джемперов, 57 пар кожаных ботинок, на 33 мальчика имеется 17 кепок и против установленных норм недостает 138 пар

чулок и носков» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 330. Л. 80).

Продукты, положенные детям по нормам, не закладывались полностью в приготовление, а работниками детского дома систематически растаскивались, что подтвердил анализ химического отдела санэпидстанции. Для питания воспитанников на 59 человек имелось всего глубоких тарелок 27, мелких 30 штук, ложек 34, стаканов 25 штук, вилки и ножи не подавались вообще. В ходе проверки также было установлено, что директор Аркатова и врач детского дома Циммерманне составили план лечебно-профилактического обслуживания воспитанников на 1954 и 1955 годы, профилактический медосмотр детей не производился, тогда как его обязаны были проводить три раза в месяц. Углубленный медицинский осмотр специальной врачебной комиссией воспитанников в 1954 году не производился вообще, воспитанники были осмотрены в 1954 году один раз и только зубным врачом и врачом «ухо-горло-носа». «Санитарное состояние детского дома не отвечает этим требованиям, при смыве чистых тарелок, моченой посуды обнаружена кишечная палочка» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 330. Л. 82). В результате этих проверок было принято решение исполкома райсовета о том, что необходимо освободить от занимаемой должности товарища Аркатову. Но из документов более позднего периода видно, что директор осталась работать на своей же должности.

Отрицательный образ директора Аркатовой также подтверждается письмом воспитанников, которое было адресовано заведующему ОблОНО в 1957 году: «Доводим до вашего сведения о том, что в детском доме имеются большие безобразия. Воспитанники не получают то, что положено. Например: продукты не все доходят до детей. Ежедневно замечается, что после работы повар выносит продукты в сумке, а также бухгалтер, директор и кладовщик. Питания не хватает в столовой. По приезду комиссии стараются питание дать лучше и больше. Директор неправильно ведет линию воспитания. Трудоустраивая детей и определяя на учебу,

[они] материально не обеспечиваются. Сама [директор] морально разложилась. Устраивает с рабочими пьянки. Например: в кабинете, а также на кухне занимается продажей детдомовской еды. Об этом знают не только рабочие, но и дети. Поступали трикотажные кофты. Девочкам их не дали, а одели их директор Аркатова и кастелянша. Чтобы скрыть все данные последствия «грязной работы» директор занялась целью убрать всех старших детей. Некоторых решила вернуть к родителям-инвалидам, которые не могут воспитать своих детей. Просим вашего вмешательства, дальше жить и воспитываться невозможно» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 330. Л. 8). Учитывая, что авторами данного письма являлись сами воспитанники Майкудукского детского дома, несложно представить картину неблагополучия детей, халатности и преступности руководства детдома, происходившую прямо на глазах этих детей.

Одно из явных нарушений было зафиксировано в приказе областного отдела народного образования этого же года: «Поступившие сигналы об аморальном поведении воспитанницы Майкудукского детского дома проверкой подтвердились. Воспитанница Омарова Б. 1942 года рождения, забеременела от рабочего подхоза Смагулова. Узнав об этом, директор детского дома Аркатова и врач Циммерман направили девочку в роддом для прерывания беременности. Этот факт был скрыт директором детского дома. За отсутствие надлежащей воспитательной работы среди воспитанников, за допущение аморального поведения рабочего Смагулова, за недопустимый факт беременности воспитанницы детского дома и за сокрытие фактов директора Майкудукского детского дома З.Ф. Аркатову с работы освободить» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 330. Л. 7). Допущенное преступление работника подхоза против 15-летней девочки является вопиющим фактом безответственности руководства Майкудукского детского дома.

В ответ директором Аркатовой было отправлено письмо с объяснением сложившейся ситуации: «Воспитанница Омарова Батима, 1939 года рождения, в

текущем году после окончания учебного года была послана на лето в подсобное хозяйство для приготовления пищи воспитанникам и рабочим, занятым сеноуборкой. В подсобном хозяйстве Омарова сблизилась с рабочим Смагуловым, 1936 года рождения, и забеременела от него, о чем мне стало известно 14 сентября 1957 года, когда Омарова уже находилась в роддоме по поводу аборт, куда ее направил врач Циммерман. В день определения Омаровой в роддом я находилась в совхозе «Красная поляна» (...). Смагулов (по ее словам) собирался на ней жениться. Узнав обо всем случившемся я, безусловно, была ошеломлена, тем более, что Омарова (...) в личном деле числилась 1942 года рождения. Прежде всего я занялась устройством дальнейшей судьбы Омаровой Б., для чего немедленно 15 сентября приехала в подсобное хозяйство к Смагулову. Затем необходимо было точно установить год рождения Омаровой, тем более, что ее физическое развитие не соответствовало данным личного дела. В судебной экспертной лаборатории, куда была направлена Омарова, установили, что она соответствует 17-18-летнему возрасту, на основании этого Сталинский ЗАГС выдал Омаровой свидетельство. В органы народного образования, а также в райком я обязана была немедленно сообщить, но до 19 сентября, как я пишу, была занята, а по телефону о таком факте сообщить не решилась. Не могу не признать, что факт этот необычайный, неожиданный для коллектива нашего детского дома, особенно для меня как руководителя, заставляющий немедленно и серьезно искать допущенную нами ошибку в воспитательной работе» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 330. Л. 6-6а).

Позиция директора Майкудукского детского дома была понятна, ведь ей грозило не только лишение занимаемой должности, но и судебное разбирательство. Для полноты картины необходимо охарактеризовать еще одного прямого участника этих событий – рабочего подхоза Смагулова Султана. В качестве характеристики выступает его заявление, адресованное заведующему Карагандинским ОблОНО товарищу Клевцур: «Прошу Вас разобрать мое

заявление, принять меня на старое место работы. (...) С 1950 года меня переводили директором подсобного хозяйства Майкудукского детдома. Через четыре года своей работы в подхозе детдома я приложил все силы для организации хозяйства подхоза. За время работы не было отхода скота, построил автобазы и приобрел необходимый инвентарь. 20 августа 1954 года новый директор детдома т. Аркатова освободила меня от обязанности зав. подхоза. (...) Во время работы я никогда не имел никаких замечаний. И освобождение меня от работы считаю неправильным. На моем месте сейчас работает человек, ранее осужденный по статье уголовного кодекса. Я никаких злоупотреблений никогда не имел и поэтому прошу восстановить меня на старое место. Обязуюсь работать так же, как раньше, и поднять хозяйство подхоза на такую высоту, какая должна быть» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 330. Л. 97). Итогом данной ситуации стал приказ ОблОНО, в котором было указано: «Материалы по расследованию указанных фактов передать в следственные органы для привлечения к уголовной ответственности директора Майкудукского детского дома Аркатову, врача Циммермана и рабочего подхоза Смагулова» (ГАКО. Ф. 469. Оп. 2. Д. 330. Л. 7). Документально установить не удалось, состоялось ли судебное расследование по данному делу. Сложно сказать по этой или иной причине, в 1957 году Майкудукский детский дом был расформирован, а его воспитанники были направлены в Семипалатинский детский дом.

Заключение

В целом положение дел в том или ином детском доме в большей степени зависело от людей, которые в нем работали, нежели от внешних обстоятельств, условий, установленных норм снабжения. Предприимчивый, честный, любящий детей директор и преданные своему делу воспитатели могли наладить работу подсобного хозяйства, отремонтировать помещения силами шефов и старших воспитанников, а главное создать в детском доме благоприятную психологическую

атмосферу. Однако в детских учреждениях нередко работало много людей случайных и нечистых на руку. Инспекторские проверки выявляли массу фактов, когда выданные детским домам продукты не доходили по назначению, что видно по примеру Майкудукского (лечебного) детского дома. При общем низком уровне жизни, часто на грани выживания, персонал детских домов питался за счет воспитанников. Мелкое воровство персонала детских домов было повсеместным, и, как правило, покрывалось местным начальством в силу разных причин. Уголовные дела возбуждались в крайних случаях.

Воспитанники детских домов посещали общие школы, дома пионеров, ездили в пионерские лагеря, участвовали в массовых детских организациях. Специфика состава интернатских детских учреждений слабо учитывалась и при подготовке кадров педагогических работников. Воспитателей детских домов готовили педагогические училища, но не высшие учебные заведения. Основным воспитательным принципом было сочетание обучения с трудом. Если в общеобразовательных школах этот принцип часто проводился формально, то в детских домах, которые должны были подготовить своих воспитанников к самостоятельной жизни, труду уделялось особое внимание. Воспитанники детских учреждений полностью обслуживали себя – стирали одежду, мыли полы, посуду, работали на приусадебных участках. С 12 лет они должны были работать в мастерских, проходить производственную практику на предприятиях с тем, чтобы ко времени выхода овладеть определенной профессией. Выпускники детских домов направлялись в учебные заведения системы трудовых резервов, ремесленные и железнодорожные училища. Большие трудности представляло устройство подростков «с улицы». Война помешала им учиться, и многие из них не имели даже начального образования, что закрывало им путь в ремесленные училища (Славко, 2011:17). По постановлению Совета Министров СССР от 7 апреля 1947 года предусматривалось создание для них специальных учебных заведений. Однако из 62 училищ, запланированных в РСФСР,

было открыто лишь 15 на 3915 мест, в то время как подлежало устройству 23,5 тыс. подростков без начального образования (Зезина, 1999: 135). В Казахстане ситуация была аналогичной. С 1949 года было запрещено направлять воспитанников детских домов и ДПР на предприятия без предварительного обучения их в ремесленных или сельскохозяйственных училищах. В ремесленные училища и школы ФЗО было направлено около 500 воспитанников детских домов Карагандинской области. Это избавляло предприятия от неквалифицированной рабочей силы, и давало подросткам возможность получить специальность и рабочий разряд до поступления на работу.

В 1950 году по постановлению Совета Министров СССР «О мерах по улучшению содержания детских колоний МВД СССР» сироты, окончившие в воспитательных колониях школу-семилетку на «отлично», принимались на полное государственное обеспечение для продолжения образования (Постановление Совета Министров СССР, 1958). С 1952 года детские дома получили право устраивать своих выпускников на работу. Большинство подростков стремилось попасть в училища, хотя выбор специальности часто происходил помимо их воли. Работать шли те, кто по состоянию здоровья не подходил для училищ. Вся система профессионального обучения в детских домах и колониях была ориентирована на рабочие специальности. Государство обеспечивало воспитанникам детских учреждений обязательный образовательный минимум в 7 классов, рабочую специальность и гарантированное рабочее место по распределению с предоставлением общежития. Возможности получения среднего и высшего образования для воспитанников детдомов и колоний были, но часто необходимость работать и содержать себя, лишала их такой возможности. Дети с ярким художественным дарованием имели шанс попасть в один из детских домов с художественным уклоном, а затем поступить в художественное училище.

С 1955 года все воспитанники детских домов, окончившие семилетнюю школу и

принятые в средние специальные учебные заведения, зачислялись на государственное обеспечение до окончания учебы. Многие воспитанники детских учреждений отставали в учебе от своих сверстников, растущих в семьях. Льготы детям-сиротам не компенсировали изначального неравенства их социальных возможностей. Сиротство накладывало свой отпечаток на судьбу ребенка.

К середине 1950-х годов материальное положение детских учреждений в целом несколько улучшилось. Удовлетворительными стали санитарно-бытовые условия, снизилась заболеваемость, улучшилось питание, хотя некоторые детские дома по-прежнему испытывали нужду в самом необходимом. Сохранялась и проблема нехватки кадров. Персонал сиротских детских учреждений получал меньше, чем работники массовых школ. Поэтому туда шли преимущественно те педагоги, которые не могли устроиться в школу из-за низкой квалификации или каких-либо служебных проступков (Ромашова, 2009:110). Ситуация в детдомах Центрального Казахстана, проанализированная в данной статье, носила типичный характер. Неслучайно, 6 октября 1959 года на имя секретаря ЦК КПСС А.Б. Аристова была направлена информационная записка «О серьезных недостатках в бытовом обслуживании и воспитании детей, находящихся в детских домах» от заместителя председателя Комиссии советского контроля СМ РСФСР В. Маслова под грифом «секретно». В этой записке поднимались аналогичные казахстанским детдомам проблемы по итогам проверки Комиссией советского контроля в 153 детских домах Костромской, Тюменской, Читинской, Орловской, Ростовской, Кировской, Ульяновской областей и Коми АССР. Фиксировались аварийное жилые помещения детских учреждений, неприемлемые условия проживания детей, скудное питание, плохое медицинское обслуживание, нехватка инвентаря и т.п., озвучивалось «нетерпимо беззаботное отношение к детским домам». Комиссия предлагала рассмотреть этот вопрос на заседании

бюро ЦК КПСС, СМ РСФСР. Некоторые проблемы, находившиеся на контроле партийных органов, решались быстро и эффективно.

Несмотря на то, что социальная политика советского государства была направлена на создание условий для жизни, обучения и воспитания детей-сирот, в реальной жизни не хватало элементарных условий для существования. Это было связано с тем, что здания детских учреждений, а также хозяйственные постройки при детских домах, которые были предназначены для обеспечения качественного проживания детей, требовали ремонта в связи с

изношенностью помещений. Качество еды далеко не всегда соответствовало необходимым нормам. Отсутствие условий для проживания порождало рост заболеваемости среди детей. Причин, которые приводили к бедственному положению детей-сирот, было несколько: перебои в поставке продуктов питания (как следствие – использование того, что было), отсутствие финансирования для проведения необходимых ремонтных работ, переполненность детских домов детьми, а также немаловажным фактором было отношение руководства к исполнению своих прямых обязанностей.

Список литературы

Абильмаликов К.К., Кутубаева А.К. Костанайский областной детский дом: прошлое и настоящее (в 2-х частях): учеб. пособие. Исторический очерк. - Костанай: Костанайский государственный педагогический институт, 2019. - 201 с.

Аблажей Н.Н. «Путешествие» в Кузькино: история детей русских эмигрантов из Югославии, вывезенных в СССР после Второй мировой войны // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – Том 25. № 2. – 2019. – С. 55-63.

Бендер Е.А. «Формирование нового человека»: воспитательная работа в детских домах в 1920-1930-е гг. (по материалам Ленинграда и Ленинградской области) // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2014. – С. 209-216.

Зезина М.Р. Социальная защита детей-сирот в послевоенные годы (1945-1955) // Вопросы истории. - 1999. - №1. - С. 127-136.

Караганда. Карагандинская область: Энциклопедия / под ред. Р.Н. Нургалиева. – Алма-Ата, 1986. – 608 с.

Келли К. «Маленькие граждане большой страны»: интернационализм, дети и советская пропаганда // Новое литературное обозрение. - № 60. - 2003. - С. 218.

Кемелжанова Г. К. Становление и развитие детских домов в 1920–1940-е годы в Казахстане // Молодой ученый. – 2020. – № 23 (313). – С. 616-620.

Мишина М.А. Социальное обеспечение воспитанников детских домов на Южном Урале во второй половине 30-х гг. XX в. // Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии. – 2008. – С. 107-116.

Постановление Совета Министров СССР «О мерах по улучшению содержания детских колоний МВД СССР» // Сборник законов и Указов Президиума ВС СССР, 1938-1958 гг. – Москва, 1958. – 604 с.

Протасова Е.В. Детские дома и интернаты военного времени в Пермской (Молотовской) области // Научный диалог. История. Экономика. Право. - № 8 (32). – 2014. – С. 84-104.

Репинецкий А.И. Из истории одного детского дома // Самарский научный вестник. – 2017. - Т. 6. - № 2 (19). – С. 178-182.

Ромашова М.В. Советское детство в 1945 – середине 1950-х гг.: государственные проекты и провинциальные практики: на материалах Молотовской области: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук – Пермь, 2006. – 211 с.

Ромашова М.В. Исключение из правил: советские детские дома в послевоенное десятилетие // Астафьевские чтения: конференция «Время «веселого солдата»: ценности послевоенного общества и их осмысление в современной России». – Пермь, 2009. – С. 108-116.

Саитова Е.А. История становления института детских домов в России // Материалы VI международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум»

[Электрон.ресурс] URL: <https://scienceforum.ru/2014/article/2014004078> (дата обращения: 14.04.2023).

Сактаганова З.Г., Абдукаримов Ж.К., Сальникова А.А. Soviet childhood: homelessness and neglect of children in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941–1945) // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». – 2021. - №4 (104)/2021. – С. 103-112.

Сальникова А. А. История елочной игрушки. – М.: НЛО, 2011. – 237 с.

Сальникова А.А. Российское детство в XX веке: история, теория и практика исследования. – Казань: Казанский гос. ун-т, 2007. – 255 с.

Славко А.А. Государство и беспризорность в 1930-е гг.: система функционирования детских домов // Вестник СамГУ. – № 1(67). – 2009. – С. 23-27.

Славко А.А. Детские дома и школы для детей-сирот в России в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период // Вестник Чувашского университета. – 2010. – № 1. – С. 79-88.

Славко А.А. Детская беспризорность и безнадзорность в России конца 1920-х – начала 1950-х годов: социальный портрет, причины, формы борьбы: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук – Самара, 2011. – 78 с.

Смирнова Т.М. Детские дома и трудколони: жизнь «государственных детей» в советской России в 1920-1930-е гг. // Вестник РУДН, серия История России. – № 3. – 2012. – С. 16-37.

Соловьева Т.А. Повседневная жизнь воспитанников детских домов советского провинциального города в 1920-1930 гг. // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения. – Т. 13, № 2. – 2013. – С. 42-45.

Тулбасиева С.К. Из истории детских домов и трудколони: в советском Казахстане в 1920-1930-е гг. // Вестник «Исторические и социально-политические науки». – 2-21. - № 3, 66 (май 2021). – С.78 – 82.

Цафт Т. Из истории Компанейского детского дома им. Н.К.Крупской. // Коллеги – педагогический журнал Казахстана. – 2018. [Электронный ресурс] URL: <http://collegu.ucoz.ru/publ/24-1-0-7740> (дата обращения: 02.04.2023).

Эгамбердиева А.М. Деятельность детских домов в годы советской власти // Молодой ученый. – 2016. – № 12 (116). – С. 727-729.

Энциклопедия села Есиль (Литвинское). Сильны мы тем, что память есть... - с. Есиль, 2011. – 40 с.

Зауреш Г. Сактаганова, Диана Д. Шапагатова

1954-1964 жж. Орталық Қазақстандағы балалар үйлері: ұйымдастырушылық құрылымы, жұмыс істеуі, тұрмыс жағдайы

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан

Аңдатпа. Кеңес мемлекетінің балалар үйлерінің жұмыс істеуі арқылы «кеңес адамдарының» жаңа буынын құруға деген ұмтылысын іс жүзінде жүзеге асыру қиын болды. Орталық Қазақстан аумағындағы балалар үйлерінің жай-күйі көп нәрсені қалайды, бұған мақалада келтірілген инспекция материалдары дәлел бола алады. Жетім балалар контингенті көбінесе қол жетімді орындардың санынан асып түсті, азық-түлік сапасы нормаларға сәйкес келмеді, балалар мекемелері мен шаруашылық ғимараттарының ғимараттары жөндеуді қажет етті. Бұл мәселелер инспекциялармен жазылды, бірақ әрқашан бола бермейді ағымдағы мәселелерді шешу түріндегі нәтиже. Балалардың туыстарынсыз қалуының көптеген себептері болды: отбасын асырай алмау, көп балалы болу ата-аналарды балаларын балалар үйіне тапсыруға мәжбүр етті, эвакуация кезінде жақындарынан айырылды, тұтқындардың-аналардың балаларымен қоштасуы және т. б. Нәтижесінде олар балалар үйіне кірді, не көшеде болды, не асырап алынды немесе патронатқа өтті. Мақалада Хрущев кезеңіндегі жетім балалардың нақты шындығын көрсететін мұрағаттық деректерге негізделген Орталық Қазақстанның балалар үйлерінің тарихы қарастырылады. Мақала Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағаты мен Қарқаралы ауданының мемлекеттік мұрағатының мұрағаттық материалдары негізінде дайындалды.

Түйін сөздер: кеңестік балалық шақ; балалық шақ тарихы; Орталық Қазақстан; балалар үйі; кеңестік балалар үйлерінің тарихы; Қазақстан тарихы.

Zauresh G. Saktaganova, Diana D. Shapagatova

Orphanages in Central Kazakhstan in 1954-1964: organizational structure, functioning, living conditions

E.A.Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan

Abstract. The desire of the Soviet state to create a new generation of “Soviet people” through the functioning of orphanages turned out to be difficult to implement in practice. The condition of orphanages on the territory of Central Kazakhstan left much to be desired, as evidenced by the inspection materials presented in the article. The contingent of orphans often exceeded the number of available places, the quality of food did not meet the standards, the buildings of children’s institutions and outbuildings needed repair. These problems were fixed by inspections, but there was not always a result in the form of elimination of current problems. There were many reasons for why children were left without relatives: the inability to feed a family, having many children forced parents to take their children to orphanages, the loss of loved ones during evacuation, the separation of imprisoned mothers with children, etc. As a result, they ended up in orphanages, or became street children, or were adopted or given for foster care. The article examines the history of orphanages in Central Kazakhstan, based on archival data, which reflects the reality of orphans in the Khrushchev period. The article was prepared on the basis of archival materials of the State Archive of Karaganda region and the State Archive of Karkaraly district.

Keywords: Soviet childhood; history of childhood; Central Kazakhstan; orphanage; history of Soviet orphanages; history of Kazakhstan.

References

Abil'malikov K.K., Kutubaeva A.K. Kostanajskij oblastnoj detskij dom: proshloe i nastoyashhee (v 2-x chastyax): ucheb.posobie. Istoricheskij ocherk. [Kostanay Regional Orphanage: past and present (in 2 parts): textbook. Historical essay] (Kostanaj, 2019, 201p.) [in Russian].

Ablazhei N.N. «Puteshestvie» v Kuzkino: istoriia detei russkikh emigrantov iz Iugoslavii, vyvezennykh v SSSR posle Vtoroi mirovoi voiny [«A Journey» to Kuzkino: the story of the children of Russian emigrants from Yugoslavia, taken to the USSR after the Second World War]. 2(25), 55-63 (2019). [in Russian].

Bender E.A. «Formirovanie novogo cheloveka» vospitatel'naja rabota v detskikh domakh v 1920-1930-e gg. (po materialam Leningrada i Leningradskoi oblasti) [«Formation of a new person» educational work in orphanages in the 1920-1930s. (Based on materials from Leningrad and the Leningrad Region)]. 2014. P. 209-216. [in Russian].

Zezina M.R. Sotsial'naja zashchita detei-sirot v poslevoennye gody (1945-1955) [Social protection of orphaned children in the post-war years (1945-1955)], Voprosy istorii [History issues]. 1, 127-136 (1999). [in Russian].

Karaganda. Karagandinskaja oblast: Entsiklopediia [Karaganda. Karaganda region: Encyclopedia]. Nurgaliev R. N. (Eds.). (Alma-Ata, 1986, 608). [in Russian].

Kelli K. «Malenkie grazhdane bolshoi strany»: internatsionalizm, deti i sovetskaia propaganda [«Little Citizens of a Big Country»: Internationalism, Children and Soviet Propaganda], 60, 218 (2003). [in Russian].

Kemelzhanova G. K. Stanovlenie i razvitie detskix domov v 1920–1940-e gody` v Kazaxstane [Formation and development of orphanages in the 1920s-1940s in Kazakhstan], Molodoi uchenyi [Young scientist], 23 (313), 616-620 (2020). [in Russian].

Mishina M.A. Sotsialnoe obespechenie vospitannikov detskikh domov na Iuzhnom Urale vo vtoroi polovine 30-kh gg. XX v. [Social security of children from orphanages in the South Urals in the second half of the 1930s. 20th century], 107-116 (2008). [in Russian].

Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR «O merakh po uluchsheniiu soderzhaniia detskikh kolonii MVD SSSR» [Resolution of the Council of Ministers of the USSR “On measures to improve the maintenance of children’s colonies of the Ministry of Internal Affairs of the USSR”], Sbornik zakonov i Ukazov Prezidiuma VS SSSR, 1938-1958 gg. [Collection of laws and Decrees of the Presidium of the USSR Armed Forces, 1938-1958] (Moscow, 1958, 604 p.) [in Russian].

Protasova E.V. Detskie doma i internaty voennogo vremeni v Permskoi (Molotovskoi) oblasti [Orphanages and wartime boarding schools in the Perm (Molotov) region], 8 (32), 84-104(2014). [in Russian].

Repinetskii A.I. Iz istorii odnogo detskogo doma [From the history of an orphanage]. 6, 2 (19), 178-182(2017). [in Russian].

Romashova M.V. Sovetskoe detstvo v 1945 – seredine 1950-kh gg.: gosudarstvennye proekty i provintsialnye praktiki: na materialakh Molotovskoi oblasti [Soviet childhood in 1945 – mid-1950s: state projects and provincial practices: based on the materials of the Molotov region]. Extended abstract of candidate’s thesis. (Perm, 2006, 211). [in Russian].

Romashova M.V. (2009) Iskliuchenie iz pravil: sovetskie detskie doma v poslevoennoe desiatiletie [Exception to the rule: Soviet orphanages in the post-war decade], Astafevskie chteniia: konferentsiia «Vremia «veselogo soldata»: tsennosti poslevoennogo obshchestva i ikh osmyslenie v sovremennoi Rossii» [Astafiev Readings: conference “The Time of the “Merry Soldier”: Values of Post-War Society and their Understanding in Modern Russia], (Perm, 2009, p. 108-116). [in Russian].

Saitova E.A. Istoriia stanovleniia instituta detskikh domov v Rossii. Materialy VI Mezhdunarodnoi studencheskoi nauchnoi konferentsii «Studencheskii nauchnyi forum» [The history of the formation of the institution of orphanages in Russia. Proceedings of the VI International Student Scientific Conference «Student Scientific Forum»] Available at: <https://scienceforum.ru/2014/article/2014004078>. [in Russian]. (accessed: 14.04.2023).

Saktaganova Z.G., Abdugarimova Zh.K., Salnikova A.A. Soviet childhood: homelessness and neglect of children in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941–1945), Vestnik Karagandinskogo universiteta, Seriia «Istoriia. Filosofii» [Karaganda University Bulletin, History. Philosophy Series]. 4 (104)/2021, 103-112(2021). [in Russian].

Salnikova A.A. Istoriia elochnoi igrushki [The history of the Christmas tree toy] (NLO, Moscow, 2011, 237 p.). [in Russian].

Salnikova A.A. Rossiiskoe detstvo v XX veke: istoriia, teoriia i praktika issledovaniia [Russian childhood in the XX century: history, theory and practice of research] (Kazan State University named after V.I. (Ulyanov-Lenin, Kazan, 2007, 255 p.). [in Russian].

Slavko A.A. Gosudarstvo i besprizornost v 1930-e gg.: sistema funktsionirovaniia detskikh domov. [The state and homelessness in the 1930s: the system of functioning of orphanages.]. 1 (67), 23-27(2009). [in Russian].

Slavko A.A. Detskie doma i shkoly dlia detei-sirot v Rossii v gody Velikoi Otechestvennoi Voiny i poslevoennyi period [Orphanages and schools for orphans in Russia during the Great Patriotic War and the post-war period]. Vestnik Chuvashskogo universiteta [Bulletin of the Chuvash University]. 1, 79–88(2010). [in Russian].

Slavko A.A. Detskaia besprizornost i beznadzornost v Rossii kontsa 1920-kh – nachala 1950-kh godov: sotsialnyi portret, prichiny, formy borby [Child homelessness and neglect in Russia of the late 1920s - early 1950s: social portrait, causes, forms of struggle] Extended abstract of candidate’s thesis. (Samara, 2011, 78) [in Russian].

Smirnova T.M. Detskie doma i trudkolonii: zhizn «gosudarstvennykh detei» v sovetskoi Rossii v 1920-1930-e gg. [Orphanages and labor colonies: the life of “state children” in Soviet Russia in the 1920s-1930s.], 3, 16-37(2012). [in Russian].

Soloveva T.A. Povsednevnaia zhizn vospitannikov detskikh domov sovetskogo provintsialnogo goroda v 1920-1930 gg. [Daily life of pupils of orphanages in a Soviet provincial town in 1920-1930.]. 2(13), 42-45(2013). [in Russian].

Tulbasieva S.K. Iz istorii detskikh domov i trudkolonii: v sovetskom Kazakhstane v 1920-1930-egg. [From the history of orphanages and labor colonies: in Soviet Kazakhstan in the 1920s-1930s.] Vestnik «Istoricheskie i social’no-politicheskie nauki» [Bulletin of Historical and socio-political sciences]. 3(66), 78 – 82(2021). [in Russian].

Egamberdieva A. M. Deiatelnost detskikh domov v gody sovetskoi vlasti [Activity of orphanages in the years of Soviet power], *Molodoi uchenyi* [Young scientist], 12 (116), 727-729(2016). [in Russian].

Entsiklopediia sela Esil (Litvinskoe). Silny my tem, chto pamiat est... [Encyclopedia of the village of Yesil (Litvinskoe). We are strong because there is a memory...] (Esil, 2011, 40). [in Russian].

Сведения об авторах:

Сактаганова Зауреш Галимжановна – доктор исторических наук, профессор, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Шапагатова Диана Дауровна – докторант второго курса, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Saktaганova Zauresh Galimzhanovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Center for Ethnocultural and Historical-Anthropological Research, E.A.Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.

Shapagatova Diana Daurovna – The second year doctoral student, E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.

Қазақ репатриациясы ұғымы турасында: сипаттамасы, түрі және ерекшелігі

Бұлбұл Шәкен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: agazhai_altai@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2012-4572>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-108-123>

Аңдатпа. Мақалада қазақ репатриациясы ұғымы және оның баламасы болып табылған «байырғы ұлт өкілдері», «оралман», «қандас», «репатриант» сынды терминдердің ғылыми айналымда өзгеру динамикасы мен себептері қарастырылады. Қазақстан жағдайында репатриация және оның салдарынан туындайтын түйіндерді әлемдік қалыптасқан формуламен емес, жекелей (тарихи, аймақтық, этностық жағдайлар тұрғысынан), арнайы теориялар мен әдестерді пайдалану арқылы зерттеу тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Соңғы 30 жылдағы этникалық көші-қон ұғымдарының өзгеруіне ықпал еткен заңдық және әлеуметтік себептерді ескере отырып, құқықтық статус пен қоғамдық пікірден туған атаулардың ғылыми термин ретінде қолданудың тиімсіздігін көруге болады. Сонымен қатар, мақалада әлемдік тәжірибедегі репатриация үлгілерінің терминдік қолданыстарына (Израиль, Ресей, Германия, Польша, Корея, Жапония т.б.) салыстырмалы талдаулар жасалынып, қандай терминнің этникалық қазақтардың оралу көші-қонын толықтай сипаттай алатыны қарастырылды.

Этникалық көші-қон түсінігі және анықтамасы мәселесінің отандық ғылымда дұрыс қойылуы мен шешілуі осы сала бойынша зерттеулердегі бірізді терминдердің қалыптасуына жағдай жасайды.

Түйін сөздер: репатриация; оралман; қандас; құқықтық статус; этникалық көші-қон; диаспора; ирредент; Қазақстан.

Received 16.02.2023. Revised 20.04.2023. Accepted 30.04.2023. Available online 30.06.2023.

For citation:

Shaken B. The concept of Kazakh repatriation: characteristics, type and specifics// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P. 108-123. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-108-123.

Для цитирования:

Шәкен Б. Понятие казахской репатриации: характеристика, вид и специфика// Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – №.2. – С. 108-123. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-108-123.

Кіріспе

Миграция – бұл жаһандық құбылыс. Қазақ жері де, халқы да ғасырлар бойы үзіліссіз көші-қонның куәсі болып келеді. Соның бүгінгі таңдағы бір тарамы –

этникалық қазақтардың репатриациясы. Этникалық репатриация феноменін зерттеушілер бұл құбылыстың ғылыми әдебиетте XX ғасырдың екінші жартысынан бастап жаппай зерттеле бастағанын айта келе, әлі де бұл процеске, терминге

байланысты бірізді анықтама жоқ екенін алға тартады. Себебі, түрлі этностардың өз отанынан кетуі мен қайтадан оралуының өзіндік ерекшелігі, өзгеше ізі бар. Ендеше отандық және әлемдік ғылымда қазақ репатриациясының болымысы қаншалықты ашылды? Немесе аталмыш құбылысты сипаттайтын ғылымдағы терминдер қазақ репатриациясының мәнін толық көрсете алды ма? Және халықаралық репатриация мысалдары арқылы (Израил, Германия, Польша, Ресей, Жапония, Корея т.б.) Қазақстан жағдайын түсіндіру, салыстыру жөн бе? Міне осындай сұрақтар Қазақстан жағдайында репатриация және оның салдарынан туындайтын түйіндерді әлемдік қалыптасқан формуламен емес, жекелей (тарихи, аймақтық, этностық жағдайлар тұрғысынан), арнайы теориялар мен әдістерді пайдалану арқылы шешу қажет екенін көрсетеді.

Жұмыстың дереккөздері мен әдіснамалық негіздері. Жұмыстың дереккөзі ретінде Қазақстан Республикасы көші-қон заңдары, әр жылдары енгізілген өзгертулер мен толықтырулар, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің қаулылары алынды. Сонымен қатар, Біріккен Ұлттар Ұйымының және Халқаралық Миграция Ұйымының құқықтық актілері мен отандық баспасөз беттеріндегі мақала, сұхбаттар да тартылды.

Мақалада этникалық оралу көші-қоны пәнаралық тұрғыдан талқыланды. Мәселені талдау барысында тарихилық және ғылыми объективтілік қағидасы басшылыққа алынды. Сонымен қатар, тарихи-типологиялық, проблемалық, индуктивті-дедуктивті, жүйелік, case study және салыстырмалы талдау әдістері пайдаланылды.

Талқылау

Қазіргі таңға дейін шетелдегі этникалық қазақтар келесідей 3 түрлі саланың зерттеу нысаны болып келді: миграция, диаспорология және репатриация. Миграция – қазақтардың шетелге ауа көшуі мен қайта оралуын қарастырса, диаспорология – шетелдегі қазақ топтарының қалыптасуы, демографиялық

жағдайы және этникалық бірегейлігі, этномәдени ерекшеліктері турасында зерттеулер жүргізеді. Ал репатриация – олардың Қазақстан Республикасының бүтінгі территориясына қоныс аударғаннан кейінгі адаптациясы және интеграциясы мәселелерін талқылайды. Аталған үш бағыт бойынша соңғы 30 жылдың ішінде көптеген зерттеу еңбектері мен ғылыми мақалалар жарық көрді. Солардың ішінен мәселені жан-жақты қарастырыған көлемді монографиялар мен докторлық, кандидаттық диссертацияларды қарастырсақ, миграция бойынша ғалымдар Қазақстандағы көші-қон жағдайы, сипаты, түрі және көші-қон саясатының негізгі бағыттарын зерттеуге алған. Елдегі ішкі және сыртқы көші-қонды басқару жүйесінің заңнамалық және институалды даму ерекшеліктері, халықаралық серіктестік қарастырылған. Әлемдік және Қазақстандық миграция үрдісін теориялық тұрғыдан талдай отырып, оның келешегін көрсетуге тырысқан.

Шетелдегі қазақ диаспорасын зерттеудің теориялық, методологиялық негізін жасаған зерттеушілердің ішінен Г.М. Мендикулованың алар орны ерекше. Ғалым зерттеулерінде қазақ диаспорасы түсінігін, сипатын, қалыптасу және даму тарихының маңызды аспектілерін қарастырды, сонымен қатар алғаш рет өзге елде тұрып жатқан қазақтарды ирредент және диаспора деп жіктейді (Мендикулова, 2006). Әлемнің түкпір-түкпіріндегі қазақтар турасында да көптеген отандық және шетелдік ғалымдар жүйелі зерттеулер жүргізді.

Ал этникалық қазақтардың Қазақстанға оралуын және оралғаннан кейінгі жағдайын, қоғамға бейімделуін, сіңісуін, жұмыспен қамтылуын, психологиялық күйін және қабылдаушы ортаның реакциясын ғалымдар экономика, әлеуметтану, философия, психология, медицина, педагогика, лингвистика, публицистика, құқық сынды ғылым салаларының нысаны ретінде ала отырып қарастырды.

Репатрианттарды тарихи және этнографиялық тұрғыдан зерттеу бойынша А.Б. Калыш пен Д.Б. Касымованың «Пути интеграции оралманов в Казахстанское общество: реалии и вызовы» (Калыш,

Касымова, 2013) және «Поле и смыслов социокультурной интеграции этнических репатриантов» (Калыш, Касымова, 2014), К.Қ. Нұрымбетованың «Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау (1991-2008 жж.)» (Нұрымбетова, 2010), К.Н. Балтабаева, Т.А. Мамашев, Ж.Ә. Ермекбай, А.Ж. Баймағамбетова «Қазақ диаспорасы және Атамекенге оралу (1991-2012 жж.)» (Балтабаева, Мамашев, Ермекбай, Баймағамбетова, 2015) т.б. әдебиеттерді жатқызуға болады. Мұнда Қазақстан Республикасының репатриация саясаты жан-жақты талқыланып, іске асырылған мемлекеттік бағдарламалар, көші-қон заңдары және репатрианттарды қолдау шаралары толығымен баяндалады. Миграция, диаспорология және репатриация бойынша толық тарихнама жасалып, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін бөліп қарастырады. Әрбір мемлекеттен келген қазақ репатрианттардың этникалық бірегейліктеріне назар аудара отырып, Қазақстан қоғамына сіңсуін бағалайды. Еңбек (90-жылдардағы Моңғолия қазақтары мысалында) және білім беру репатриациясының артықшылықтары талқыланады. Қазақ репатрианттарды қазақстандық социумға әлеуметтік-мәдени бейімдеудегі қиындықтарға да тоқталады.

Жоғарыда аталған еңбектердің көбі репатриацияны жалпы мемлекеттік деңгейде қарастырып, талдаулар жасайды да, кейде аймақтық ерекшеліктер жекелей қарастырмайды. Сондай ақтаңдақтардың орнын толтыратын жекелеген аймақтар бойынша А.С. Сейсенбаеваның «Жетісу аумағындағы репатрианттар: этномәдени және миграциялық үрдістері» (Сейсенбаева, 2014), Ю.Н. Гужвенконың «Восточный Казахстан: этносоциальные отношения в 1990-е – начале 2000-х годов» (Гужвенко, 2009), Б.Ж. Атантаева, А.М. Мамырбеков, А.К. Оспанова «Шығыс Қазақстандағы репатриация үрдісінің тарихы (1991-2012 жж.)» (Атантаева, Мамырбеков, Оспанова, 2015), М.С. Карибаевтың «Шығыс Қазақстандағы этникалық репатрианттар: күнделікті тарихы» (Карибаев, 2021) атты зерттеулерді атауға болады. Мұнда ғалымдар

қазақ репатрианттардың аймақтық орналасуындағы ерекшеліктеріне, жергілікті орынға климаттық, әлеуметтік, мәдени бейімделуін кеңінен қарастырады.

Жалпы репатриация және репатрианттарды әлеуметтік, экономикалық, тарихи-мәдени, психологиялық, құқықтық т.б. тұрғыда қарастыратын көптеген монография, диссертация және ғылыми мақалалар жарық көргенімен, еліміздегі этникалық репатриация түсінігі, оны классификациялау, белгілі бір критерийлер бойынша жіктеу мәселелерінің аражігі ашылмағанын көруге болады. Ғылыми әдебиеттерде «қазақ репатрианттар», «этникалық миграция», «этникалық репатриация», «оралман», «оралман мигранттар», «қандас», «қытай қазақтары, моңғолия қазақтары, түркия қазақтары т.б.» сынды терминдерді пайдаланады.

Мәселен, «Оралман» терминін – М.Т. Жетесова (Жетесова, 2007), С.А. Амитов, С.М. Садырова (Амитов, Садырова, 2014), Б.Ш. Шуршитбай (Шуршитбай, 2010), С.А. Нургалиева (Нургалиева, 2008), Р. Абишева (Абишев, 2010), Б.Б. Досжанов (Досжанов, 2010) өз еңбектерінде қолданса, «Репатриант» – С.М. Амитов (Амитов, 2010), М.К. Какимжанов (Какимжанов, 2009), Л.О. Баймолдина (Баймолдина, 2013), С.К. Есетова (Есетова, 2008), К.Қ. Нұрымбетова (Нұрымбетова, 2010) зерттеулерінде кездеседі, ал «этникалық репатриант» – М.С. Карибаев (Карибаев, 2021), А.Б. Калыш және Д.Б. Касымова (Калыш, Касымова, 2014) кітаптарында, «атамекеніне оралған қазақтар» – Н.О. Байғабыловта (Байғабылов, 2013), «мигрант-оралман» – А.А. Есалиевта (Есалиев, 2010), «Отандастар (оралмандар)» – Д.А. Жампейсовтің (Жампейсов, 2013) зерттеулерінде кездеседі. Сондай-ақ, авторлар бұл ұғымға кеңінен тоқталмайды. Осыдан заңнамадағы терминдердің өзгеру динамикасы ғылыми әдебиеттердегі ұғымдардың тұрақсыздығын тудырғанын көруге болады.

Дегенмен, А.С. Сейсенбаева өзінің «Жетісу аумағындағы репатрианттар: этномәдени және миграциялық үдерістері» атты диссертациясында репатриант

ұғымына, оның теориялық және методологиялық мәселелеріне талдау жасайды. Автор «...біз тек осы құбылысты білдіретін екі ұғымды ұсынамыз. Біріншісі ғылыми айналымға енген оралман сөзін қалдыру немесе оның орнына репатриант деген ұғымды нақты термин етіп ұсынғымыз келеді. Себебі репатриант ұғымы бәрімізге белгілі халықаралық барлық ұлтқа түсінікті ұғым, бір жағынан нақты бір ғана құбылысты білдіретін термин бола алады» – деп пікір білдіреді (Сейсенбаева, 2014: 15 б.).

Сондай-ақ, отандық ғалымдар арасында репатрианттарды шыққан мемлекеттеріне қарай жіктеу басымдық алады. Мәселен, Н. Мұқаметханұлы оралмандар шыққан мәдени ортаның төрт түріне мән береді. Яғни, моңғолдық, қытайлық, кеңестік және исламдық мәдени орта деп қарастырады (Мұқаметханұлы, 2011: 160 б.).

«Қазақ диаспорасы және атамекенге оралу (1991-2012)» атты ұжымдық еңбекте де арнаулы бір бөлімді «Қазақтардың жақын және алыс басқа шетелдерден елге оралуы» деп атап, осы жіктелім бойынша әрі қарай қарастырады (Балтабаева, Мамашев, Ермекбай, 2015). А.Б. Калыш пен Д.Б. Касимова да өз еңбектерінде осы үрдісті қолдайды (Калыш, Касимова, 2014).

Жалпы, қазақ репатрианттарды әлеуметтік, экономикалық, тарихи-мәдени, психологиялық, құқықтық т.б. ерекшеліктеріне қарай жіктеу – олардың Қазақстан қоғамына сәтті бейімделуі мен сіңісуін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Яғни, оларды өскен әлеуметтік, мәдени, саяси, экономикалық ортасының ерекшелігіне байланысты жекелеген, арнайы бейімдеу, интеграциялау тәсілдерін қолдану арқылы шыққан мемлекеттерінен алған білімі мен тәжірибесін Қазақстанға келгеннен кейін де ұтымды пайдалануына бастама жасау керек.

Нәтиже

1. Құқықтық мәртебе және ғылыми термин. Атамекеніне оралған қазақтарды «оралман», «қандас», «отандас» деп атау мәселесіне тоқталғанда, әуелі ҚР көші-қон заңын қарау керек болады. Себебі,

зерттеушілер осы терминдердің Қазақстан Республикасы көші-қон заңдарындағы түсіндірмесін негізге алады.

Қазақстанның мемлекеттік көші-қон заңдары, актілері мен нормативтері қабылданғанға дейін «отандастар», «шетелдегі қандастар», «шетелдегі ағайындар», «байырғы ұлт өкілдері» т.б. атаулар пайдаланылды. Мәселен, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1991 жылғы 18 қарашадағы №771 Қаулысында «Басқа республикадан және шет елдерден селолық жерлерде жұмыс істеуге тілек білдіруші байырғы ұлт адамдарын Қазақ КСР-інде қоныстандыру тәртібі мен шарттары» – деп жазылады (Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Қаулысы, 1991). 1992 жылы 26 маусымда қабылданған «Иммиграция туралы» Заңның 17-бап 3-тармағында «Соотечественникам и лицам коренной национальности, покинувшим территорию Республики Казахстан в результате массовых репрессий, насильственных мер и преследования, а также военнопленным, и их потомкам, возвращающимся теперь на свою родину, придается статус *беженцев – репатриантов*» – деп көрсетеді (ҚР Иммиграция туралы Заңы, 1992). Ал 1997 жылы 13 желтоқсанда қабылданған ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңда «репатриант-оралман» ұғымы бірге пайдаланылды. Мұнда «*репатриант (оралман)* – жаппай қуғын-сүргін актілері, заңсыз реквизициялау, күштеп ұжымдастыру, ізгілікке жат өзге де іс-әрекеттер салдарынан тарихи отанынан тысқары жерге қуылған және азаматтығынан айырылған, Қазақстан Республикасына тұрақты тұру мақсатымен ерікті түрде қоныс аударған байырғы ұлт адамы, сондай-ақ оның ұрпақтары» – деп берілген (ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы, 1997).

2002 жылы наурыз айында «Халықтың көші-қоны туралы» Заңға өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп, осы заңның 1-бабына сәйкес «*оралман* дегеніміз ұлты қазақ азаматтығы жоқ, Қазақстанға тұрақты мекендеуге келген шетелдіктер» – деп алдыңғы заңнамадағы қосарлы терминнің сыңары ғана қолданылған («Халықтың көші-қоны туралы» Заңға өзгертулер мен

толықтырулар, 2002). Бұл сипаттама тағы толықтырылып, 2011 жылы 27 шілдеде қабылданған ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңының 1-бап 13-тармағында: «оралман – тарихи отанына тұрақты тұру мақсатында Қазақстан Республикасына келген және осы Заңда белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған, Қазақстан Республикасы егемендік алған кезде, оның шегінен тыс жерде тұрақты тұрған этникалық қазақ және оның Қазақстан Республикасы егемендік алғаннан кейін, оның шегінен тыс жерде туылған және тұрақты тұрған ұлты қазақ балалары» – деп бекітілді (ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы, 2011).

Бұл атау айналасында қарама-қарсы пікірлер туындай бастаған уақытта неше түрлі ұсыныстар болды, мәселен, сол кездегі Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төрағасының бірінші орынбасары Т. Мамашев ҚР тұңғыш президенті Н. Назарбаевтың «оралман» сөзін «отандас» сөзімен ауыстыру идеясын жақтады (Мамашев, 2008). Дегенмен профессор Н. Уәлиұлы «отандас» атауына қарсы болып, «оралман» терминін ауыстырудың еш қажеттілігі жоқ екенін алға тартты (Уәлиұлы, 2009). Еліміздегі кейбір ғалымдар да «отандас», «этникалық қазақ» ұғымын пайдалануға қарсы болды. «... Отандас сөзін алатын болсақ, бұл атауды қазақ ұлты болмаса да Қазақстанда тұратын басқа ұлт өкілдеріне де қолданатынымыз нақты. Себебі, олардың да отаны Қазақстан болуы мүмкін...» (Сейсенбаева, 2014). Аталған екі терминнің біріншісі Қазақ ССР немесе ҚР азаматы болған басқа ұлт өкілдерінде өз ішіне алады, ал екіншісі белгілі бір елде саны жағынан шағын этностарға (мәселен, диаспора өкілдері) қарата қолданылатын ұғым болып табылады. Бұдан тыс «бауырлас» атауы да ұсынылып, Ж.О. Артықбаев (Артықбаев, 2019) сынды этнографтар қарсы шығып, бұл атаудың қазақ тілінде басқа түркі тілдес халықтарға қарата айтылатынын уәж етті. Кейбір қоғам белсенділері жағынан «қандас» термині ұсынылды. Сонымен 2020 жылғы 13 мамырдағы Қазақстан Республикасының № 327-VI «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон

процестерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» қаулысы бойынша «қандас – бұрын Қазақстан Республикасының азаматтығында болмаған, тарихи отанына келген және осы Заңда белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған этникалық қазақ және (немесе) оның ұлты қазақ отбасы мүшелері» – деп өзгертілді (Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон процестерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы қаулысы, 2020).

Осылайша ҚР көші-қон заңдары өзгеріп, толықтырылып отырған 30 жылда ғылыми әдебиеттердегі терминдер де қоса өзгерді. Осыдан белгілі бір құқықтық статусты заң ғылымынан басқа саланың термині ретінде пайдалану қаншалықты орынды? – деген сұрақ туындайды.

Егер құқықтық тұрғыдан алып қарасақ, «жеке тұлғаның құқықтық статусы – жеке тұлға мен қоғамның, азамат пен мемлекеттің, басқа да әлеуметтік байланыстардың өзара қарым-қатынасын реттейтін нормаларды құрайтын кешенді құқықтық институт» (Турегельдиева, 2018: 60 б.). Осы «арнайы (таптық) статус белгілі бір категориядағы тұлғалардың құқығының, бостандығының және міндеттерінің көрінісі ретінде қарастырылады» және ол заң жүзінде күшін жойғаннан кейін әрі қарай пайдаланылмайды. Ал «оралмандар статусы уақытша, өтпелі сипатқа ие. Әдетте қабылдаушы мемлекет белгілі бір уақытқа жауап беретін статусты береді» (Турегельдиева, 2018: 60-65 б.).

Демек, бұл жерде басын ашу керек екі мәселе бар. Біріншісі, халықаралық миграция ережесіне сүйенсек, Қазақстанға оралған этникалық қазақтар – халықаралық мигранттар болып табылады. Ал «оралман», не «қандас» атауы ең әуелі ҚР территориясында ғана жарамды уақытша құқықтық статус. Бұл оларды басқа мигранттардан екшеп көрсететін ерекше мәртебе. Оны шет елдерден оралған, әлі ҚР азаматы болып табылмайтын этникалық қазақтар ғана ала алады. Сонымен қатар, бұл мәртебе шетелден оралған этникалық қазақтарға бірқатар ерекше құқықтар (әлеуметтік, экономикалық жеңілдіктер)

береді және белгілі бір мерізімге дейін ғана жарамды. Яғни, ҚР заңы бойынша елге оралған қазақтар келесідей жағдайда «қандас» статусынан айырылады: «а) ҚР азаматтығын алғаннан кейін; ә) ҚР-да тұрақты тұру рұқсаты жойылғаннан кейін; б) «қандас» статусын алғаннан күннен бастап бір жылдан соң;» (Қандас статусын қалай алуға болады, 2021: интернет-ресурс). Алайда, ғылыми әдебиеттерде бұл қысқа мерізімді құқықтық статус көбінде «әлеуметтік» статус мәнінде қолданылады. Яғни, «қандас» деген құқықтық мәртебесі күшін жойса да, олар әрі қарай осы атаудың негізінде қарастырылады.

Екіншісі, мұндай үрдіс басқа мемлекеттерде де кездесетінін айта кету керек. Мәселен, Ресейде «соотечественники» (compatriots), Израильда «Aliyah» (ascent, going up), Германияда «Aussiedler» (resettlers), Жапонияда «Nikkei» (peoples of Japanese descent from abroad), Қырғызстанда «қайрылман», Кореяда «Joseonjok» (Chinese Koreans) және «Goryeoin» (Central Asia koreans) т.б. және құқықтық, әлеуметтік мәнге ғана ие, яғни ресми ғылыми термин ретінде есептелмейді.

Қолданыстағы «қандас», «оралман», «қазақ репатрианттар» атауының қайсысын пайданасақ та алыс және жақын шетелдерден оралған қазақтарды меңзеп тұрғаны анық болғанымен, ғылыми терминологияда бірізділіктің болғаны маңызды және оның халқаралық стандартқа сәйкестенуі дұрыс болмақ. Себебі, ғылыми термин терминология жүйесіндегі белгілі бір ғылыми тұжырымдаманы білдіреді және жіктейді, терминация объектісінің сипаттамалық белгілерін, басқалармен өзара байланысын ерекше дәлдікпен көрсетеді (Скороходько, 1963: 13 б.). Сондықтан, бір объектіні баяндайтын терминдерді унификациялау осы бағыт бойынша зерттеулер жүргізуге тиімділік әкелетінін ескеру керек.

Сонымен қатар, «қандас» ұғымын пәнаралық термин деп есептеу тұрасында айтар болсақ, онда «қандас» құқық саласының ғана емес, басқа ғылымдардың да зерттеу объектісі болған «этникалық қазақтар және Қазақстанға оралу» үдерісін толық сипаттай алуы және тұрақты болуы

керек. Дәл қазіргі жағдайда, бұл нәтижеге қол жетті деп айту қиын.

Жоғарыдағы мәліметтерді сараптай келгенде, мемлекет пен азамат арасындағы қатынастарды реттеу үшін жасалған құқықтық мәртебені айқындайтын ұғымның жеке тұлғаның немесе белгілі бір топтың болымысын сипаттайтын тұрақталған және халықаралық стандартқа негізделген термин бола алмайтынын көруге болады.

2. Халықаралық ғылымдағы «репатриация» түсінігі. Әлемдік ғылыми айналымда return migration, ethnic return migration, diasporic return migration және репатриация термині жиі қолданылады. Енді осы ұғымдарға жеке-жеке тоқталсақ. Әуелі, «return migration (қайту, оралу миграциясы) – бұл бастапқы шыққан не кеткен нүктесіне қайта оралу немесе қайта қайтарылу (күшпен) процесі немесе әрекеті» – деген мағынаны білдіреді.

Біріккен Ұлттар Ұйымының экономикалық және әлеуметтік мәселелер жөніндегі департаменті Статистикалық бөлімінің мәліметіне сүйенсек, «return migrants» – басқа елде халықаралық мигрант болғаннан кейін (қысқа немесе ұзақ мерзімді) өз еліне оралатын және өз елінде кем дегенде бір жыл қалуға ниетті адамдар» – деп қарастырылады (Measuring return migration: some preliminary findings in times of crisis, 2012: 2 б.). Халықаралық Миграция Ұйымының (ХМҰ) Халықаралық көші-қон контекстінде «return migration» (қайту, оралу миграциясы) – тұрғылықты жерінен шығып, халықаралық шекарадан өткеннен кейін шыққан еліне оралған адамдардың қозғалысы деп сипатталады. Мұнда этникалық миграция болуы маңызды емес. Бұл елдің аумақтық шекара шеңберіндегі ішкі қоныс аударушылар, әскерден босатылған жауынгерлер, транзиттік еңбек мигранттар, босқындар немесе саяси баспана іздеушілер болуы да мүмкін» – деп көрсетіледі (International Migration Law, 2019: 186 б.). Осындай БҰҰ мен ХМҰ ұсынған «return migration» (қайту, оралу миграциясы) ұғымының біріңғай анықтамасына қарамастан, оны әр түрлі мемлекеттерде түрлі мағынада қолданып жүр.

Келесі, «ethnic return migration» (этникалық оралу миграциясы) ұғымы «return migration»-мен (қайту, оралу миграциясы) салыстырғанда оралушы тұлғаның немесе топтың этникалық шығу тегіне баса мән береді. G. Sheffer-дің пайымдауынша: ««Ethnic return migration» (этностың оралу миграциясы) – белгілі бір этнос өкілдерінің шетелде бір немесе бірнеше ұрпақ өмір сүргеннен кейін өз отанына қайтып оралуы болып табылады. Бұл халықаралық көші-қонның ерекше түрі, өйткені диаспора топтары «шетелдегі үйінде» өз этномәдени бірегейлігін сақтай отырып, бірнеше ұрпақтан кейін сол қабылдаушы қоғамға толықтай орнығады» (Sheffer, 2003: 25 p.).

Оралу миграциясын сипаттауға қолданылып жүрген тағы бір ұғым – «co-ethnic migration». John D. Skrentny, Stephanie Chan, John Fox және Denis Kim «co-ethnic»-ті (соотчественники, этническая собратья) – ұлттық мемлекеттің азаматы не азаматы болып табылмайтын, бірақ «этникалық туыстық», яғни қаны мен шығу тегі бойынша ортақ байланысы бар адамдар тобы – деп көрсетеді (De Tinguay, 2003). Ал кейбір авторлар «return migration» (қайту, оралу миграциясы), «ethnic return migration» (этностың оралу миграциясы), «co-ethnic migration» (со-этническая миграция) бәрін репатриация деп атауға болады – дейді (Zeveleva, 2015: 3-4 pp.).

Келесі термин – «diasporic return немесе diasporic homecoming migration». Белгілі Америкалық ғалым Т. Tsuda-ның түсіндірмесі бойынша ««diasporic return немесе diasporic homecoming migration» (диаспораның оралу миграциясы) дегеніміз белгілі бір саяси қуғын-сүргін не экономикалық себептерге байланысты әртүрлі аумаққа шашырап орналасқан және этникалық шыққан елге деген сүйіспеншілік сезімімен біріктірілген диаспоралық этнос топтары (Tsuda, 2009). Жалпы, миграция және диаспора – бұл бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. Миграцияда диаспора концепциясы мигрант және мигранттық топтар болмысы, олардың пайда болу себептері, түрін анықтау үшін пайданылады. Әдетте диаспоралық оралу миграциясы үш түрлі үлгіде кездеседі,

біріншісі, «economic diaspora», экономикада бұларды еңбек мигранттары деп те атайды. Мұндай диаспораның бірі – XX ғасырдың басында жаппай Бразилияға көшкен жұмысшы жапондар және Америкаға қоныс аударған кәріс диаспорасы. Оларға қарата Т. Tsuda «diasporic return немесе diasporic homecoming migration» терминін қолдануды жөн көреді.

Екіншісі, «Victim diaspora» (құрбандық/мәжбүрлі диаспора) – түрлі саяси, діни, мәдени, этникалық, тілдік, ұлттық себептермен өз елінен басқа жерге мәжбүрлі түрде көшкен халықтар. «Victim diaspora»-ны кейбір ғалымдар «catastrophic diaspora» деп те атайды. Оның миграциядағы жарқын мысалы – еврейлер. Дегенмен еврейлердің Израилға оралуын «diasporic return» деп атаудан гөрі «ethnic return» ретінде қарастыру кең практика алған.

Үшіншісі, Nonmigratory diaspora (көшпеген/шекаралық диаспора) – көшу немесе мекен ауыстыру есебінен емес, түрлі саяси қақтығыстар мен келісім-шартқа байланысты ұлттық мемлекеттердің шекара өзгерісі салдарынан пайда болатын диаспора түрі. Мұнда шекара маңында мекен еткен халық көршілес мемлекеттің территориясына қалып қояды да өз мекенінде тұрып жатса да диаспора болып табылады.

Кейбір ғалымдар diasporic return-ды ethnic unmixing (шашыраған этнос) деп те атайды, яғни басқа елдерде шашырап өмір сүріп жатқан этностың бөлігі. Youngook Jang «Migration and ethnic diversity in the Soviet and Post-Soviet space» атты диссертациясында 1991 жылға дейін Кеңес Одағының ұлттық және миграция саясатында өзге этностарға өзінің ұлттық бірегейлігін (ұлттық автономды республика статусын) сақтауға рұқсат беретін ерекше мүмкіндіктің болғанын айта келіп, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін кейбір байырғы ұлт өкілі болып табылмайтын этностардың өзінің бұрыннан заңды түрде тұрып келе жатқан жерінде диаспора болып қалғанын айтады. Мысалы, 1989 жылғы бүкіл одақтық санақ бойынша өзі титулды ұлт болып табылатын республикадан тыс өмір сүріп жатқандардың саны 73 млн адам болған.

Олардың ішінде орыстар 25 млн, ал басқа этностар 12 млн. адамды құраған (Jang, 2018).

Тағы бір кең қолданыста жүрген, халықаралық құқық пен көші-қон саясатында екі түсіндірмесі бар «репатриация» ұғымы да осы оралу көші-қонмен тығыз байланысты.

Неғұрлым тар мағынада, репатриация – халықаралық заңда босқынның немесе әскери тұтқынның өзі азаматы болып табылатын елге қайта оралу құқығы ретінде қолданылады.

Ал кеңейтілген түсіндірмеге сәйкес, репатриант – бұл әлеуметтік-экономикалық немесе жеке сипаттағы себептерге байланысты азаматы болып табылатын немесе этникалық шыққан еліне тұрақты тұру үшін өз еркімен қоныс аударған адам. Осыған байланысты кейбір елдердің үкіметтері мен олардың мемлекеттік бағдарламалары репатриацияны оралу көші-қонның бір түрі ретінде қарастырады, яғни, этникалық отанға оралу процесі. Этникалық Отан көбінесе адамдар өздерінің немесе ата-бабаларының этникалық шығу тегімен байланыстыратын елді немесе аймақты білдіреді (егер олар бұрын осы жерден қоныс аудармаса да). Әдетте, бұл жағдай этникалық және діни байланыстар арқылы анықталады.

Дегенмен, ғалымдар арасында «репатриация» терминін пайдалану ареалы бойынша түрлі қарама-қайшы пікірлер кездеседі. В.А. Ионцев репатриацияны – «әртүрлі жағдайларға орай азаматтығы бар өзге мемлекет аумағында жүрген тұлғалардың тұрғылықты мекені немесе шыққан жері болып табылатын елге оралуы» – деп тұжырымдайды (Ионцев, 1999: 44 б.). Ал Р. Нут-тың пікірінше, «репатриация» ұғымын Шығыстан келген поляктардың бәріне бірдей қолдануға болмайды, олардың ішінде Польшаның территориясынан шет туылған, өскен адамдар бар және екі бағытты (көшіп кету – көшіп келу) емес, тек бір бағытты көшушілер, яғни қоныс аударушылар. Ол осыған орай бір этнос өкілдері болып табылатын, бірақ басқа мемлекетте туылған, ержеткен ұрпақтың атамекеніне қоныс аударуын сипаттау үшін «wojacyzienie –

impatriation – импатриация – отандандыру» терминін ұсынады (Nut, 2002). Яғни, осы екі ғалымның пікірі бойынша репатриацияны этникалық байланыс емес, азаматтық-құқықтық құжат негізінде қарастыру қажет. Сонымен қатар, Р. Нут Польша мен Кеңес Ордағы арасындағы территориялық бөлініс салдарынан басқа мемлекет аумағында қалып қойған, бірақ өзінің туған жерінде тұрып жатқан шығыстағы поляктарға қарата осы терминді пайдалануды қолдамайтынын айтады (Nut, 2002). Пост-кеңестік және Орталық Азиядағы миграцияны сараптаушы М. Флинн мақаласында «репатриация «бір бағытты, біртекті қозғалыс емес», керісінше көптеген субъектілер қатысатын, тәуелділік үлгілерінің «мәдени және физикалық қайта бірігу» процесі» екенін жазады (Flynn, 2003: 179 р.).

Жалпы алғанда, репатриация мен return migration (оралу миграциясы) екеуі де шетте қалған жеке тұлғаны не белгілі бір топты шыққан мемлекетімен мәдени және физикалық тұрғыдан қайта қосады. Дегенмен, осы екі ұғымның өзіндік айырмашылығы да бар. «Репатриация» – адамды (жеке тұлғаны) азаматы болып табылатын немесе этникалық шыққан еліне қайтару. Ал «return migration» (оралу миграциясы) – адамды (жеке тұлғаны) шыққан нүктесіне (жеріне) қайтару, яғни, мұнда жеке тұлға азаматы болып табылатын немесе этникалық байланысы бар мемлекетке ғана емес, үшінші бір транзиттік елге де қайтарылуы мүмкін. Тағы бір даулы мәселе – ғалымдардың жартысы «return migration»-ді репатриацияның бір түрі деп есептесе, келесі бір тобы керісінше репатриацияны «return migration»-нің бір тарамы ретінде қарастырады. Осындай тұрақты анықтаманың болмауы зерттеу жүргізуді қиындатады.

Түрлері. «Return migration» (оралу миграциясы) немесе репатриация зерттеу нысаны болып табылатын әртүрлі пәндердің контекстне сай жіктеледі. Мәселен, қаржылық жағдайларға байланысты зейнеткерлік, қысқа (уақытша) және ұзақ (тұрақты) мерзімді, арақашықтыққа байланысты алыс және жақын аралықтағы, этникалық байланыс негізінде атамекенді

аңсау, екінші ұрпақ миграциясы т.б. көптеген түрлерін атауға болады.

Сонымен қатар, миграцияда мигранттардың шыққан еліне оралуы процесінің еріктілік дәрежесіне байланысты екіге бөлінеді:

а) «ерікті түрде оралатын мигранттар» – өз еркімен шешім негізінде өз бетінше немесе біреудің көмегімен шыққан еліне, немесе транзиттік елге оралатын адамдар;

ә) «мәжбүрлеп оралу» – адамның өз еркінен тыс азаматы болып табылатын немесе этникалық шыққан еліне оралу әрекеті;

Келесі, белгілі бір мемлекеттің және халықаралық ұйымдардың көші-қон процесіне қатысу дәрежесіне байланысты үш түрін ажыратуға болады:

а) арнайы мемлекеттік бағдарламалар арқылы ерікті қайтару және реинтеграция жұмыстары іске асырылған тікелей немесе белсенді ынталандырылатын көші-қон;

ә) жанама ынталандырылған көші-қон. Мұнда арнайы мемлекеттік бағдарламалар жоқ немесе уақытша болып табылатын, бірақ жекелеген әлеуметтік-мәдени немесе кәсіптік топтарды қолдау шаралары іске асырылады.

б) ұйымдастырылмаған көші-қоны. Бұл жағдайда мемлекет процеске қатыспайды және адамдар өз бетінше оралады.

Диаспора ретінде қалыптасудың тарихи ерекшеліктеріне сүйене отырып көші-қонның келесі түрлерін ажыратуға болады:

а) жаппай эмиграция себебінен бұрын ірі диаспоралар қалыптасқан мемлекеттерден атамекенге оралу көші-қон;

ә) бұрын метрополиядардан қоныс аударушылардың едәуір санын қабылдаған колониялар немесе оккупацияланған территориялар болған мемлекеттерден оралған көші-қон;

б) бұрын бір мемлекет болып саналған, кейін ол мемлекет ыдырағаннан соң оның басқа бөліктерінен оралған көші-қон (Возвратная миграция: международные подходы и региональные особенности Центральной Азии, 2020: 36 с.);

Қазақ репатриациясының сипаттамасы және ерекшелігі. Жоғарыдағы мысалдарды

сараптай келгенде, этникалық қазақтардың елімізге оралуын сипаттауға қай термин не ұғым лайық болмақ деген сұрақтың туары анық. Өртүрлі мемлекетте, ғылым саласында және жекелеген ғалымдардың еңбектерінде әрбір терминге өзінше интерпретациялау жолын басшылыққа ала отырып, мұнда басты мәселе қай терминді пайдалануда емес, сол терминге ішкі мазмұн берудің маңызды екенін көруге болады. Мысалы, көп қолданыста жүрген «репатриация» терминін алсақ, шын мәнінде, грек тілінен аударғанда *re (back) + patria (homeland, native land)*, жаңа латынша - *repatriatus*, яғни шыққан жеріне не атамекеніне қайту дегенді ғана білдіреді. Оған экономика саласы бойынша, шетелге заңсыз жолмен кеткен қаржыны қайтару, әскери ереже бойынша тұтқында болған сарбазды қайтару, миграцияда босқындарды қайтару, халықаралық құқықта жеке тұлғаны азаматы болып табылатын мемлекетке қайту деп арнайы түсіндірме беріледі. Демек, этникалық қазақтардың оралу көші-қонын анықтағанда келесі екі тұрғыдан келу қажет: а) сыртқы құрлымы – жалпы алғанда бір затты не адамды өзі тиеселі болып табылатын жеріне қайтару; б) ішкі мазмұны – жекелеген жағдайлар есебінен алып қарау, яғни, оралушы жеке тұлғаның немесе топтың этникалық байланысы жоқ, бірақ азаматы болып табылатын және этникалық байланысы бар, бірақ азаматы болып табылмайтын елге қайтуы.

Шеттегі қазақтардың оралу көші-қонының сыртқы құрлымы тұрғысынан алып қарағанда «репатриация», «*ethnic return migration*», «*co-ethnic migration*», «*diasporic return migration*» т.б. терминдердің бәрі де осы жағдайды толықтай аша алады. Ал ішкі мазмұны тұрғысынан келер болсақ, мәселені шетелдегі қазақтардың Қазақстаннан кетуі және Қазақстанның қазіргі шекарасынан тыс қалып қоюы салдарынан қалыптасқан тарихи-территориялық орналасуынан бастаған дұрыс.

Г.М. Мендикулова алғаш рет шетелдегі қазақтарды екі топқа жіктеді: ирредента және диаспора (Мендикулова, 2006). Дәл осы жіктелім шеттегі қазақтардың оралу көші-қонының ішкі мазмұнын

анықтағанда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, тағы бір ескерер жайт тарихи шекара түсінігі. Себебі, қазақ диаспоралары тек эмиграция есебінен ғана емес, сонымен қатар әртүрлі тарихи-саяси кезеңде мемлекеттік шекараның өзгеруінен де қалыптасты. Мәселен, диаспора қазақтары атамекенінен ауа көшіп, өзге мемлекет жеріне тұрақтаған қазақтар тобы. Олардың қатарына Ауғанстан, Иран, Түркия және Еуропа қазақтарын жатқызамыз. Ал ирригент қазақтарға келсек, Г.М. Мендикулованың пайымдауынша ҚР территориясынан тыс Ресей, Қытай, Өзбекстан елдерінде тұрып жатқан қазақтарды мүлдем «диаспораға» жатқызуға болмайды. Себебі олар туған жерінде өмір сүріп жатыр және олар «ирригент» терминімен анықталады (Мендикулова, 2006). Сол себепті оларға қарата «атамекеніне оралу» тіркесін қолданудан гөрі, «Тәуелсіз Қазақстанның қазіргі территориясына оралу» тіркісі қонымды болмақ. Жалпы осындай ирригент топтарды Т. Tsuda «nonmigratory diaspora» (яғни, көшпеген/шекаралық диаспора) деп атаса (Tsuda, 2009), R. Brubaker «ethnic unmixing» ретінде қарастырады (Brubaker, 1998).

Этностың бірегейлігі, көшіп барған қоғамға ассимиляциялануы тұрғысынан келгенде диаспораның жасы да репатриацияда маңызды факторлардың бірі болып табылады. Қазақ репатриациясы жағдайында ол кемі бір ғасырды (1930 жылдардан есептесек), көбі үш ғасырдан аса уақытты (Б. Қалшабаеваның пікірі бойынша алғаш қазақ диаспорасының қалыптасуы Ақтабан шұбырынды заманынан басталған) алып жатыр (Қалшабаева, 2011).

Енді осы көрсетілген ерекшеліктерді ескере отырып, қазақтардың оралу көші-қонының ішкі мазмұнына тоқталсақ, диаспора қазақтарының оралуы жағдайында: а) оралып жатқан қазақтардың бәрі Қазақстанның қазіргі территориясында туылмаған және тұрмаған; ә) олар өзге елде дүниеге келген кем дегенде екінші, үшінші ұрпақ; б) ата-бабасының шыққан жеріне, атамекеніне оралады; ал ирригент

қазақтары жағдайында: а) Қазақстанның қазіргі территориясында туылмаған және тұрмаған; ә) өзінің атамекенінде тұрған, бірақ Қазақстанның қазіргі территориясына оралған қазақтар тобы болмақ.

Демек, этникалық қазақтардың атамекенге оралуы дегеніміз – тарихи, саяси шешімдер салдарынан атамекенінен тыс өмір сүріп жатқан этникалық қазақтардың Қазақстан Республикасының бүгінгі территориясына қайта оралуы болып табылады.

Этникалық қазақтардың оралу көші-қонының төмендегідей бірнеше түрін атауға болады:

әуелі ол – ерікті; екіншіден – ҚР тікелей ұйымдастырумен ынталандырылған; үшіншіден – ирригент және диаспоралық сипаттағы; төртіншіден – тұрақты, яғни ұзақ мерзімді; бесіншіден – алыс және жақын арақашықтықтағы; алтыншыдан – түрлі саяси-мәдени ортадан шыққан (кеңестік, исламдық, қытай, монғолдық т.б.).

Қорытынды

ҚР көші-қон заңы жасалғаннан бастап сол заңның ең басты бағыттарының біріне айналған алыс және жақын шет елдердегі этникалық қазақтардың оралу көші-қоны әлемдік және отандық ғылымда да этникалық көші-қонның бір үлгісі ретінде қарастырылып келді. Осы этникалық көші-қон әртүрлі пәндердің зерттеу объектісіне айналып, көптеген еңбектер жарық көрді. Алайда осы әдебиеттердегі терминдік қарама-қайшылықтар қоғамдық пікір мен құқықтық статуска тәуелсіз ғылыми ұғымның қажет екенін көрсетті.

Негізгі бөлімде жасалған сараптамаларды қорытындылай келе сыртқы құрлымы халықаралық стандартқа негізделген, ішкі мазмұны қазақ репатриациясының тарихи, мәдени, аймақтық ерекшеліктерімен толықтырылған бірізді ғылыми термин ретінде «этникалық қазақтардың оралу миграциясы немесе қазақ репатриациясы», ал оған қатысушыларды «қазақ репатрианттар» деп көрсету ұсынылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

Абишева Р. Оралмандардың ауызекі сөйлеу тілі ерекшеліктері: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2010. – 132 б.

Амитов С.М. Социальная адаптация этнических репатриантов в современном казахстанском обществе (социологический анализ): диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук. – Алматы, 2010.

Артықбаев Ж.О. Оралман, қандас, бауырлас, ағайын немесе отандас. Дұрысы қайсы? // Сұхбаттасқан Б. Ахметұлы. 2019. – 20 қараша. URL: Оралман, қандас, бауырлас, ағайын немесе отандас. Дұрысы қайсы? | informburo.kz

Атантаева Б.Ж., Мамырбеков А.М., Оспанова А.К. Шығыс Қазақстандағы репатриация үрдісінің тарихы (1991-2012 жж.). – Семей: 2015. – 143 б.

Байғабылов Н.О. Атамекеніне оралған қазақтардың мемлекет құрушы ұлт талаптарына әлеуметтік сәйкестенуі: философия докторы (PhD) дәрежесіналу үшін дайындалған диссертация. – Астана, 2013. – 159 б.

Баймолдина Л.О. Жас қазақ репатрианттардың әлеуметтік-құқықтық белсенділігі мен аккультурациясының этнопсихологиялық ерекшеліктері: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2013. – 159 б.

Балтабаева К.Н., Мамашев Т.А., Ермекбай Ж.А., Баймағамбетова А.Ж. Казахская диаспора и репатриация (1991-2012) / научный ред. Мажитов С.Ф. – Алматы: Елтаным, 2015. – 568 с.

Возвратная миграция: международные подходы и региональные особенности Центральной Азии. – Нур-Султан: 2020. – 242 с.

Гужвенко Ю.Н. Восточный Казахстан: этносоциальные отношения в 1990-е – начале 2000-х годов. – М.: Восточная литература, 2009. – 198 с.

Досжанов Б.Б. Конституционно-правовой статус оралманов в Республике Казахстан: диссертация кандидата юридических наук. – Алматы, 2008. – 129 с.

Есетова С.К. Государственное регулирование процесса возвращения репатриантов на историческую родину (теоретико-правовое исследование): диссертация кандидата юридических наук. – Алматы, 2008. – 129 с.

Есалиев А.А. Научные основы мероприятий, направленных на обеспечение экологической адаптации мигрантов-оралманов к условиям Южно-Казахстанской области: диссертация доктора медицинских наук. – Алматы, 2010. – 204 б.

Жампейсов Д.А. Отандастардың (оралмандардың) оралуын құқықтық реттеудің өзекті мәселелері мен болашағы: салыстырмалы-құқықтық зерттеу: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Семей, 2013. – 137 б.

Жетесова М.Т. Механизм экономической интеграции оралманов в казахское общество: диссертация кандидата экономических наук. – Алматы, 2007. – 125 с.

Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. – М.: МГУ, 1999. Вып. 3. – 28 с.

Какимжанов М.К. Социальная интеграция репатриантов как философская проблема: диссертация кандидата философских наук. – Алматы, 2009. – 122 с.

Калыш А.Б., Касымова Д. Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 240 с.

Калыш А.Б., Касымова Д.Б. Пути интеграции оралманов в Казахстанское общество: реалии и вызовы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.

Қалшабаева Б.К. Орталық Азиядағы қазақтар. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 406 б.

Карибаев М.С. Шығыс Қазақстандағы этникалық репатрианттар: күнделікті тарихы: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Өскемен, 2021. – 235 б.

Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1991 жылғы 18 қарашадағы №771 Қаулысы // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P910000711_

Қандас статусын қалай алуға болады // URL: https://egov.kz/cms/ru/articles/kandas_rights_conditions?ysclid=lcjk1pk4qx51363726

- Мамашев Т. Оралман емес, Отандас // Қазақ елі, 2008. – 26 Маусым. – №9-10.
- Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Всемирная Ассоциация Казахов, 2006. – 343 с.
- Мұқаметханұлы Н. Қазақ диаспорасының ұлттық танымы мен тәуелсіздік санасы – ұлттық біртұтастанудың ұйтқысы // Ұлттық идея – отандастардың тәуелсіз Қазақстанның игілігі жолында бірігу факторы. Халқаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Атажұрт, 2011. – 272 б. (157-162 бб.)
- Нұрымбетова К.Қ. Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау (1991-2008 жж.). – Алматы, 2010. – 128 б.
- Нургалиева С.А. Педагогические условия подготовки оралманов к успешной адаптации для обучения в Казахстане: диссертация кандидата педагогических наук. – Алматы, 2008. – 127 с.
- Садырова М.С., Амитов С.М. Миграционные процессы в Казахстане и социальная адаптация оралманов: социологический анализ. – Алматы: Palmarium Academic Publishing, 2014. – 220 с.
- Сейсенбаева А.С. Жетісу аумағындағы репатрианттар: этномәдени және миграциялық үрдістері: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2014. – 132 б.
- Скороходько Э.Ф. Вопросы перевода английской технической литературы Изд. 2. – Киев: Киев. ун-та, 1963. – 91 с.
- Турегельдиева А.А. Қазақстан Республикасындағы көші-қон қатынастарын конституциялық-құқықтық реттеудің теориясы мен тәжірибесі: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Түркістан, 2018. – 143 б.
- Уәлиұлы Н. «Оралман» сөзін олқы көрмейік // Ана тілі, 2009. – 31 мамыр.
- Шуршитбай Б.Ш. Қазақ баспасөзіндегі оралмандар мәселесі: тарихи талдау «1991-2009 жж.»: тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Астана, 2010. – 132 б.
- Brubaker R. Migrations of ethnic unmixing in the New Europe // International Migration Review 32(4): 1047 – 1065 pp.
- De Tinguy A. Ethnic Migrations of the 1990s from and to the Successor States of the Former Soviet Union: 'Repatriation' or Privileged Migration // Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective. Eds. Muenz R., Ohlinger R. – Portland: Frank Cass, 2003.
- Flynn M. Returning home? Approaches to repatriation and migrant resettlement in Post-Soviet Russia // Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective. Eds. Muenz R., Ohlinger R. – Portland: Frank Cass, 2003. – 173-187 pp.
- Measuring return migration: some preliminary findings in times of crisis. / Conference of European Statisticians. Geneva, 17-19 October 2012. 12 p. // URL: United Nations (unece.org)
- Hut P. Warunki zycia i process adaptacji repatriantow w latach 1992-2000. – Warszawa, 2002. URL: Repatrianci i uchodźcy po 1991 r. w Polsce (problemypolitykispolecznej.pl)
- International Migration Law. Glossary on Migration. Geneva. IOM. 2019. 233 p. // URL: iml_34_glossary.pdf (iom.int)
- Jang Y. Migration and ethnic diversity in the Soviet and Post-Soviet space // A thesis submitted to the Department of Economic History of the London School of Economics and Political Science for the degree of Doctor of Philosophy. – London, 2018. – 169 p.
- Sheffer G. From diasporas to migrants – from migrants to diasporas // Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet successor states in comparative perspective. Frank Cass, 2003. – 21-55 pp.
- Tsuda T. Diasporic Homecomings: ethnic return migration in comparative perspective. – California: Stanford University Press, 2009.
- Zeveleva O. The discursive construction of co-ethnic migration // Working papers of National Research University, Higher school of economics. Sociology series. – Moscow, 2015. – 27 p.
- 1992 жылы 26 маусымда қабылданған «ҚР Иммиграция туралы» Заңы // URL: ОБ ИММИГРАЦИИ - ИПС «Әділет» (zan.kz)
- 1997 жылы 13 желтоқсанда қабылданған ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы // URL: Халықтың көші-қоны туралы - «Әділет» АҚЖ (zan.kz)

2002 жылы наурыз айында «Халықтың көші-қоны туралы» Заңға өзгертулер мен толықтырулар // URL: Закон Республики Казахстан от 27 марта 2002 года № 313-ІІ О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О миграции населения» (zakon.kz)

2011 жылы 27 шілдеде қабылданған ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z1100000477/22.07.2011>

2020 жылғы 13 мамырдағы Қазақстан Республикасының № 327-VI «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон процестерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» қаулысы // URL: Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон процестерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы - «Әділет» АҚЖ (zan.kz)

Б. Шакен

*Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

Понятие казахской репатриации: характеристика, вид и специфика

Аннотация. В статье рассматривается динамика и причины изменения в научном обороте таких терминов, как «представители коренных народов», «оралман», «қандас», «репатриант», которые являются понятием казахской репатриации и ее эквивалентом. Показана актуальность репатриации и связанных с ней проблем и последствий, возникающих в казахстанских условиях не по принятым в мире формулам, а с использованием индивидуальных (в исторических, региональных, этнических контекстах) специальных теорий и методов.

Принимая во внимание правовые и социальные причины, которые за последние 30 лет способствовали изменению понятия этническая миграция, можно сделать вывод о несостоятельности научных терминов, возникающих вследствие правового статуса и общественного мнения. Кроме того, в статье приводятся сравнения международного опыта репатриации на примере Израиля, Германии, Польши, Кореи, Японии и т.д. и рассматриваются термины, которые могут полностью охарактеризовать миграционные процессы этнических казахов.

Объективная постановка проблемы и определения этнической миграции в отечественной науке создает условия для появления терминов в исследованиях в этой области.

Ключевые слова: репатриация; оралман; кандас; правовой статус; этническая миграция; диаспора; ирредент; Казахстан.

B. Shaken

L.N. Gumilyov National University, Astana, Kazakhstan

The concept of Kazakh repatriation: characteristics, type and specifics

Abstract. The article examines the dynamics and causes of changes in the scientific research over thirty years of such terms as «Kazakhs from abroad», «oralman», «kandas», «repatriates», which are the concept of Kazakh repatriation and its equivalent. The relevance of repatriation and related problems as well as consequences arising in Kazakhstan's conditions is not based on formulas accepted in the world, but using individual (in historical, regional, and ethnic contexts) special theories and methods.

Taking into account the legal and social reasons that have contributed to the change of the concept of ethnic migration over the past 30 years, it can be concluded that the scientific terms arising from the legal status and public opinion are invalid. In addition, the article provides comparisons of the international experience of repatriation on the example of Israel, Turkey, Germany, Russia, Poland, Korea, Japan, etc. and discusses terms that can fully characterize the migration processes of ethnic Kazakhs.

The objective formulation of the problem and definition of ethnic migration in Russian science creates conditions for the appearance of research terms in this area.

Keywords: repatriation; Oralman; Kandas; legal status; ethnic migration; diaspora; irredenta; Kazakhstan.

References

- Abisheva R. Oralmandardyn auyzeki soileu tili erekshelikteri [Features of the spoken language of repatriates]: dissertation abstract for the degree of the Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 2010. – 132 p. [in Kazakh]
- Amitov S. Social'naya adaptaciya etnicheskikh repatriantov v sovremennom kazahstanskom obshchestve (sociologicheskij analiz) [Social adaptation of ethnic repatriates in modern Kazakh society (sociological analysis)]: dissertation for the degree of the Candidate of Social Sciences. – Almaty, 2010. [in Russian]
- Artykbaev Zh. Oralman, kandas, bauyrilas, agayn nemese otandas. Duryssy kaysy? [Oralman, kandas, brother or compatriot. Which is better?] // interviewed by B. Ahmetuly. 2019. – 20 karasha. Available at: <https://informburo.kz/kaz/oralman-andas-bauyrilas-aayyn-nemese-otandas-dryssy-aysy.html?ysclid=ld66h0akdi405177018> [in Kazakh]
- Atantaeva B., Mamyrbekov A., Ospanova A. Shygys Kazakstandagy repatriasiya urdisinin tarihy (1991-2012) [History of the repatriation process in East Kazakhstan (1991-2012)]. (Semey, 2015, 143 b.) [in Kazakh]
- Baigabylov N. Atamekenine oralgan kazaktardyn memleket kurushy ult talaptaryna aleumettik saikestenui [Social integration of Kazakhs returning to their homeland with the requirements of the state-forming nation]: dissertation for the PhD doctor of Philosophy. – Astana, 2013. – 159 b. [in Kazakh]
- Baimoldina L.O. Zhas kazak repatrianttardyn aleumettik-kukyktyk belsendiligi men akkul'turaciyasynyn etnopsihologiyalyk erekshelikteri [Ethnopsychological features of social and legal activity and Acculturation of young Kazakh repatriates]: dissertation for the PhD doctor of Philosophy. – Almaty, 2013. – 159 b. [in Kazakh]
- Baltabaeva K.N., Mamashev T.A., Ermekbay Zh.A., Baimagambetova A.Zh. Kazahskaya diaspora i repatriasiya (1991-2012) [Kazakh Diaspora and repatriation (1991-2012)] / nauchnyj red. Mazhitov S.F. (Almaty, Eltany, 2015, 568 p.) [in Russian]
- Vozvratnaya migraciya: mezhdunarodnye podhody i regional'nye osobennosti Central'noj Azii [Return migration: international approaches and regional features of Central Asia]. (Nur-Sultan, 2020, 242p.) [in Russian]
- Guzhvenko Yu. Vostochny Kazakhstan: etnosocial'nye otnosheniya v 1990-e – nachale 2000-h godov [East Kazakhstan: Ethnosocial Relations in the 1990s – early 2000s]. (Moscow, Vostochnaya literatura, 2009, 198p.) [in Russian]
- Doszhanov B.B. Konstitucionno-pravovoj status oralmanov v Respublike Kazahstan [Constitutional and legal status of oralmans in the Republic of Kazakhstan]: dissertation for the degree of the Candidate of Law Sciences. – Almaty, 2008. – 129 p. [in Russian]
- Esetova S.K. Gosudarstvennoe regulirovanie processa vozvrashcheniya repatriantov na istoricheskuyu rodinu (teoretiko-pravovoe issledovanie) [State regulation of the process of returning repatriates to their historical homeland (theoretical and legal research)]: dissertation for the degree of the Candidate of Law Sciences. – Almaty, 2008. – 129 p. [in Russian]
- Esaliyev A. Nauchnye osnovy meropriyatij, napravlennyh na obespechenie ekologo-gigienicheskoy adaptacii migrantov-oralmanov k usloviyam Yuzhno-Kazahstanskoj oblasti [Scientific bases of measures aimed at ensuring the ecological and hygienic adaptation of migrant oralmans to the conditions of the South Kazakhstan region]: dissertation for the degree of the Doctor of Medicine Sciences. – Almaty, 2010. – 204 p. [in Russian]
- Zhampeysov D.A. Otandastardyn (oralmandardyn) oraluyn kukyktyk retteudin ozekti maseleleri men bolashagy: salystyrmaly-kukyktyk zertteu [Actual problems and prospects of legal regulation of the return of compatriots (oralmans)]: dissertation for the PhD doctor of Philosophy. – Semey, 2013. – 137 p. [in Kazakh]
- Zhetesova M.T. Mekhanizm ekonomicheskoy integracii oralmanov v kazahskoe obshchestvo [Mechanism of economic integration of oralmans into Kazakh society]: dissertation for the degree of the Candidate of Economic Sciences. – Almaty, 2007. – 125 p. [in Russian]
- Ioncev V.A. Mezhdunarodnaya migraciya naseleniya: teoriya i istoriya izucheniya [International population migration: theory and history of study]. – Moskova: MGU, 3, 28 (1999). [in Russian]

Kakimzhanova M. Social'naya integraciya repatriantov kak filosofskaya problema [Social integration of repatriates as a philosophical problem]: dissertation for the Candidate of Philosophy. – Almaty, 2009. – 122 p. [in Russian]

Kalysh A.B., Kasymbekova D. Pole i smysly sociokul'turnoj integracii etnicheskikh repatriantov [The field and meanings of socio-cultural integration of ethnic repatriates]. (Almaty, Kazak universiteti, 2014, 240 p.) [in Russian]

Kalysh A., Kasimbekova D. Puti integracii oralmanov v Kazahstanskoe obshchestvo: realii i vyzovy [Ways of integrating Oralmans into Kazakhstan society: realities and challenges]. (Almaty, Kazak universiteti, 2013). [in Russian]

Kalshabaeva B.K. Ortalyk Aziyadagy kazaktar [Kazakhs in Central Asia]. (Almaty, Kazak universiteti, 2011, 406 p.) [in Kazakh]

Karibayev M. Shygys Kazakstandagy etnikalyk repatrianttart: kundelikti tarihy [Ethnic repatriates in East Kazakhstan: a daily history]: dissertation for the PhD doctor of Philosophy. – Oskemen, 2021. – 235 p. [in Kazakh]

Kazak KSR Ministrler Kenesinin 1991 zhylgy 18 karashadagy №771 kaulysy [Resolution of the Council of Ministers of the Kazakh SSR No. 771 of November 18, 1991] Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P910000711> [in Kazakh]

Kandas statusyn qalay aluga bolady [How to get kandas status] Available at: https://egov.kz/cms/ru/articles/kandas_rights_conditions?ysclid=lcjk1pk4qx51363726 [in Kazakh]

Mamashev T. Oralman emes, Otandas [Not a repatriate, but a compatriot]. Kazak eli, 2008. – 26 Mausym. – №9-10. [in Kazakh]

Mendikulova G. Kazahskaya diaspora: istoriya i sovremennost' [Kazakh Diaspora: history and modernity]. (Almaty, Vsemirnaya Associaciya Kazahov, 2006, 343 p.) [in Russian]

Mukamethanuly N. Kazak diasporasynyn ulttyk tanymy men tauelsizdik sanasy – ulttyk birtutastanudyn uytqysy [National consciousness and independence of the Kazakh diaspora are the key to national unity]. Ulttyk ideya – otandastardyn tauelsiz Kazakstannyn igiligi zholynda birigu faktory. Halkaralyk gylimi-teoriyalik konferenciya materialdary. (Almaty: Atazhurt, 2011, 272 p. (157-162p.) [in Kazakh]

Nurymbetova K. Tauelsiz Kazakstandagy repatriaciya maseleleri men bolashagy: tarihi taldau (1991-2008) [Problems and prospects of repatriation in independent Kazakhstan: a historical analysis (1991-2008.)]. (Almaty, 2010, 128 p.) [in Kazakh]

Nurgalieva S. Pedagogicheskie usloviya podgotovki oralmanov k uspehnoj adaptacii dlya obucheniya v Kazahstane [Pedagogical conditions for preparing oralmans for successful adaptation to study in Kazakhstan]: dissertation for the degree of the Candidate of Pedagogical Sciences. – Almaty, 2008. – 127 p. [in Russian]

Sadyrova M., Amitov S. Migracionnye processy v Kazahstane i social'naya adaptaciya oralmanov: sociologicheskij analiz [Migration processes in Kazakhstan and social adaptation of oralmans: a sociological analysis]. (Almaty, Palmarium Academic Publishing, 2014, 220 p.). [in Russian]

Seysenbaeva A. Zhetisu aumagyndagy repatrianttart: etnomadeni zhane migraciyalik urdisteri [Repatriates in Zhetysu: ethno-cultural and migration trends]: dissertation for the PhD doctor of Philosophy. – Almaty, 2014. – 132 p. [in Kazakh]

Skorohod'ko E.F. Voprosy perevoda anglijskoj tekhnicheskoy literatury [Questions of translation of English technical literature]. Izd. 2. (Kyev, Kyev. un-ta, 1963, 91 p.) [in Russian]

Turegeldieva A.A. Kazakstan Respublikasyndagy koshi-kon katynastaryn konstituciya-lyk-kukykyk retteudin teoriyasy men tazhiribesi [Theory and practice of constitutional and legal regulation of migration relations in the Republic of Kazakhstan]: dissertation for the PhD doctor of Philosophy. – Turkistan, 2018. – 143 p. [in Kazakh]

Ualiuly N. «Oralman» sozin olky kormeyik [Let's pay attention to the word «oralman»] // Ana tili, 2009. – 31 мамыр. [in Kazakh]

Shurshitbay B. Kazak baspasozindegi oralmandar maselesi: tarihi taldau «1991-2009) [The problem of oralmans in the Kazakh press: a historical analysis «1991-2009.)]: dissertation for the degree of the Candidate of Historical Sciences. – Astana, 2010. – 132 p. [in Kazakh]

Brubaker R. Migrations of ethnic unmixing in the New Europe. International Migration Review. 32(4), 1047, 1065 pp. [in English]

De Tinguy A. Ethnic Migrations of the 1990s from and to the Successor States of the Former Soviet Union: 'Repatriation' or Privileged Migration. *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Eds. Muenz R., Ohlinger R. (Portland, Frank Cass, 2003). [in English]

Flynn M. Returning home? Approaches to repatriation and migrant resettlement in Post-Soviet Russia. *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Eds. Muenz R., Ohlinger R. (Portland, Frank Cass, 2003, 173-187 pp.) [in English]

Measuring return migration: some preliminary findings in times of crisis. / Conference of European Statisticians. Geneva, 17-19 October 2012. 12 p. Available at: [United Nations \(unece.org\)](http://unece.org)

Hut P. Warunki zycja I process adaptacji repatriantow w latach 1992-2000. – Warszawa, 2002. Available at: [Repatrianci i uchodźcy po 1991 r. w Polsce \(problemypolitykispolecznej.pl\)](http://Repatrianci i uchodźcy po 1991 r. w Polsce (problemypolitykispolecznej.pl))

International Migration Law. Glossary on Migration. Geneva. IOM. 2019. 233 p. Available at: [iml_34_glossary.pdf \(iom.int\)](http://iml_34_glossary.pdf (iom.int))

Jang Y. Migration and ethnic diversity in the Soviet and Post-Soviet space // A thesis submitted to the Department of Economic History of the London School of Economics and Political Science for the degree of Doctor of Philosophy. – London, 2018. – 169 p.

Sheffer G. From diasporas to migrants – from migrants to diasporas. *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet successor states in comparative perspective*. (Frank Cass, 2003, 21-55 pp.)

Tsuda T. *Diasporic Homecomings: ethnic return migration in comparative perspective*. (California, Stanford University Press, 2009).

Zeveleva O. The discursive construction of co-ethnic migration. Working papers of National Research University, Higher school of economics. Sociology series. (Moscow, 2015, 27 p.)

1992 zhyly 26 mausymda kabyldangan «KR Immigraciya turaly» Zany [Law «on immigration of the Republic of Kazakhstan», adopted on June 26, 1992] Available at: ОБ ИММИГРАЦИИ - ИПС «Әділет» (zan.kz) [in Kazakh]

1997 zhyly 13 zheltoksanda kabyldangan KR «Halyktyn koshi-kony turaly» Zany [The law of the Republic of Kazakhstan «on Population migration», adopted on December 13, 1997] Available at: Халықтың көші-қоны туралы - «Әділет» АҚЖ (zan.kz) [in Kazakh]

2002 zhyly nauryz aynda «Halyktyn koshi-kony turaly» Zanga ozgertuler men tolyktyrular [Amendments and additions to the law «on migration of the population» in March 2002] Available at: Закон Республики Казахстан от 27 марта 2002 года № 313-ІІ О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О миграции населения» (zakon.kz) [in Kazakh]

2011 zhyly 27 shildede kabyldangan KR «Halyktyn koshi-kony turaly» Zany [The law of the Republic of Kazakhstan «on Population migration», adopted on July 27, 2011] Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z1100000477/22.07.2011>

2020 zhyly 13 мамыrdagy Kazakstan Respublikasynyn № 327-VI «Kazakstan Respublikasynyn keybir zannamalyk aktilerine koshi-kon procesterin retteu maseleleri boynsha ozgerister men tolyktyrular engizu turaly» kaulysy [Resolution of the Republic of Kazakhstan dated May 13, 2020 No. 327-VI «on amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the regulation of migration processes»] Available at: Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон процестерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы - «Әділет» АҚЖ (zan.kz) [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Бұлбұл Шәкен – тарих факультетінің 2 курс докторант, Л. Гумтлев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Bulbul Shaken – 2nd year PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

I devoted my life to the party, and it turned against me (a serious challenge in Kemel Tokayev's creative path)

Madiyar N. Shakiyev¹, Tlegen S. Sadykov², Igor L. Zherebtsov³

^{1,2} L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Scientific Center of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Institute of Language, Literature and History, Syktyvkar, Russian Federation

E-mail: ¹madiyar.shakiev@mail.ru

²sadykov_ts@enu.kz

³zherebtsov@mail.illhkomisc.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-2407-0500>

²<https://orcid.org/0000-0002-5656-162X>

³<https://orcid.org/0000-0002-7115-4547>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-124-139>

Abstract. The article examines the creative path of Kemel Tokayev, one of the founders of the detective genre in Kazakh literature. The author draws attention to the peculiarities of developing a new literary trend and creates a connection with the writing activities of the person under study. In the study, the author primarily describes a brief biography of the person, the war period and difficulties in the creative path. It shows that the writer worked on writings with historical overtones in the detective genre, using secret documents. As a result, they emphasized that representatives of the higher leaders of government agencies persecuted him. When studying the topic, using Kemel Tokayev as an example, one can see that there are specific problems in the society and power structures of the Kazakh Soviet Socialist Republic, despite the cultural boom and communist ideology. The author provides new information about the writer's life, based on Kassym-Jomart Tokayev's memoir work and personal correspondence between his father and son. The article uses archival documents, photos from the private fund of Kemel Tokayev of the Central State Archive and the National Academic Library, and materials from the periodical press of Independent Kazakhstan. The scientific work pays special attention to the significant contribution by Kemel Tokayev to Kazakh literature. It evaluates him as a worthy representative of the liberal community of his people, who deserves a decent place on the pages of a challenging test history. The author concludes that the emergence, formation and development of a new adventure genre in Kazakh literature are directly related to the name of Kemel Tokayev.

Keywords: Kemel Tokayev; writer; detective genre; Kazakh literature; Kazakh SSR; war; ideology; personality.

Introduction. Historical and socio-political events certainly imprinted creativity and literature in all countries and peoples. Passing through complex societal transformations also influenced the literature development and structure in the KazSSR. In connection with specific processes, such as the colonization of Kazakhstan by the Russian Empire, Kazakh literature, which had an oral form for a long

time, is gradually moving to the written plane. With the establishment of Soviet power on the republic's territory, the situation in all aspects of the population's life is changing dramatically, which is further reflected in the creative plan.

Literature in the space of the USSR states, being a part of world literature, developed by ideological characteristics. Gradually,

total control over all cultural activities and strict censorship of everything that goes to the masses are introduced. Kazakh literature, developing in parallel with Russian, is no exception.

The detective genre appeared and developed in Kazakh literature in the 50s-the 60s of the twentieth century, much later than in Russian. The big difference in the late appearance of the detective genre, in contrast to world and Russian literature, is due to several factors that do not create favourable conditions for the emergence of this direction. The significant factors that did not contribute to the genre's development in Kazakh literature are the late urbanization, the high romanticisation of fiction, and the small number of pre-requisite works for the gradual development and formation of the genre.

A brief biography of Kemel Tokayev. "Kemel Tokayev was born on October 2, 1923, and died on October 6, 1986. Member of the Great Patriotic War, holder of the 1st and 2nd Class Order of the Patriotic War, has "For Courage" medals and others. Graduate of the Journalism Department of the Philological Faculty of Kazakh State University named after S.M. Kirov (1948). He is a writer, editor, publicist, and playwright. Author of novels about the work of law enforcement agencies. Winner of the prizes of the Union of Writers of the Kazakh SSR (1956, 1972, 1978, 1980) for the best work on the activities of police officers and the Cheka. He is a writer of play scripts. He supervised the editorial offices of the republican newspapers *Leninshil Zhas*, *Kazakhstan Pioneers*, and *Socialistic Kazakhstan*. From 1960 to 1977, he was the editor-in-chief of *Vedomosti* of the *Supreme Council of the Kazakh SSR*. From 1980 to 1984, he was a literary consultant for the Writers' Union of Kazakhstan (Mukanova, 2018: 4).

Materials and methods. Historiography on the topic of this research is extremely limited. Among the weighty works with the use of a sufficient number of archival materials, only a few can be noted. Among them is the book of memoirs by Kassym-Jomart Tokayev, *A Word about the Father* (Tokayev, 2005), published in 2005, and the bibliographic collection of 2021, developed by the research team of the National Academic Library of the

Republic of Kazakhstan. The main problem of the study is the need for more in-depth historical works concerning this person. The name of the writer is more often mentioned in articles dedicated to anniversary birthdays, published by contemporaries, journalists, and literary reviewers—for example, K. Kaysenov (Kaysenov, 1999), Kh. Alzhanov (Alzhanov, 2000), K. Sarsekeyev (Sarsekeyev, 2001), B. Mukay (Mukay, 2003), B. Ramazanova (Ramazanova, 2006), K. Myrza Ali (Myrza Ali, 2009), A. Arin (Arin, 2013), et alia wrote about the years of war, creativity, personal qualities, and excerpts from the life of Kemel Tokayev.

After achieving the longed-for independence, the Republic of Kazakhstan had the opportunity to study its history, expose its distortions, study the difficult periods experienced by the Kazakh people from the perspective of the national narrative, honor well-known personalities and give due value to its citizens. Citizens who are active in society leave a particular mark behind them due to their activities, scientific research or creativity. The next generation will evaluate the importance of the result of that action. In this regard, it is reasonable not to forget the writers who contributed to Kazakh literature as an integral part of the culture.

The writer's personality still needs to be studied and is described mainly in the memoirs of his contemporaries. The relevance of the topic of the article lies in the fact that there is no in-depth scientific research using archival materials. The active process of evaluation and study of prominent figures in the socio-political and cultural life of the people of Kazakhstan, which was carried out after gaining independence, nevertheless touched on the personality of Kemel Tokayev insufficiently. Moreover, the event experienced by Kemel Tokayev exposes the vulnerability of the system, arbitrariness in the field, abuse of power of specific individuals, organization of harassment and persecution using the levers of power, writing unfounded denunciations, which is not an integral part of the policy of the Communist Party. Speaking of frustration with the party can assume that the writer expressed dissatisfaction with the actions of specific people in power.

The article used documents from the private fund of Kemel Tokayev in the Central State Archive, the National Archives, and the memoirs of Kassym-Jomart Tokayev. In addition, articles by many other authors were published during the mentioned years. Some authors focus on his personal qualities, second authors focus mainly on his creativity, and third authors concentrate on his work in literature and his psychological portrait.

Research methods such as historicism and a new biography disclosed the theme of the article. The importance of using the form of historicism lies in describing the influence of those or other historical events of the Soviet period in the movement of Kemel Tokayev's life and the reasons for choosing a particular literary direction. The research used personal archival documents, diary entries, and letters of the person studied due to the choice of the method of a new biography in an attempt to show the writer's interaction at the level of various social groups. For example, in this case, colleagues and party elite representatives represent the relationship with his children, contemporaries or power structures.

Discussion. For a long time, a nomadic, semi-nomadic lifestyle was preserved on the territory of modern Kazakhstan, and there were few cities and settlements with a large population. As in any society, of course, crimes of various types and natures were committed in the steppes. During the existence of institute of steppe courts, crimes were investigated, and punishments were imposed on guilty arbitrators, who were called "biy." Judicial precedents were not documented in writing. However, the most resonant of them were passed from mouth to mouth, and some became overgrown with legends and became the plot basis of some works of oral literature.

From the beginning of the colonization of Kazakhstan by the Russian Empire, the active construction of cities and the forced transition of the way of life of the tribes from nomadic to settled began. With the construction of cities, the dynamics and nature of the crimes committed are changing for the worse. The active process of population growth in cities continued with the establishment of Soviet power. The creation of investigative bodies, documentation of investigations and

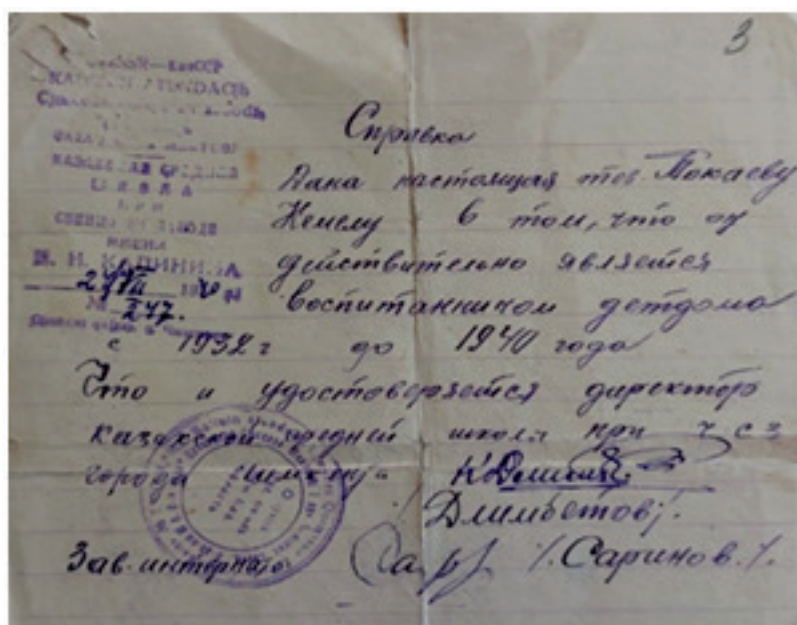
court decisions, urbanization, and the rapid development of written Kazakh literature created favourable conditions for the development of the detective genre. However, in turn, all these changes were accompanied by tragic events for the people of Kazakhstan.

The beginning of the 30s of the twentieth century turned out to be a difficult test for the indigenous population of Kazakhstan. Due to the political and economic course of the Soviet government and local excesses, people were deprived of their main source of livelihood in the form of livestock. As a result of artificially provoked famine in the Kazakh steppes, the population rapidly decreased by almost half due to starvation and mass emigration to neighbouring countries. "The migration of Kazakhs from one region to another and outside of Kazakhstan, which began at the end of 1931, with the return of part of the migrants (thanks to the measures taken) in the summer of 1932, is now intensifying again. Mortality due to famine and epidemics in several Kazakh regions and among nomads is now taking on such proportions that urgent intervention by the central authorities is needed. There is no such situation, which has now been created in Kazakhstan about a certain part of the Kazakh population, in any other region or Republic" (Takhaeva, 2010: 245). This letter of politician Turar Ryskulov, written to Stalin, describes the full extent of the disaster of that time. The tragic event on the pages of the history of an entire nation took place during the childhood of Kemel Tokayev and radically influenced the family of the future writer.

According to the memoirs of Kassym-Jomart Tokayev in the book *A Word about the Father*, Kemel Tokayev's father transports his family to the city of Frunze to wait out the famine. However, in 1932, due to an accident, the life of an entire family collapsed in one day. "As I had already wrote, on that tragic day, a grandmother with her little daughter remained in the house. My father's sister played by the stove to keep warm - it was already very cold. At some point, she stumbled and ended up in the fire of that same ill-fated furnace. The paralyzed mother could not help the child in any way; she could only watch with horror how her child burned in the fire. A few minutes later, she, too, died from the horror

she experienced. Sensing trouble, grandfather and Yakov ran into the hut. Horrified by what he saw, the grandfather burst into tears and, exhausted, knelt at the head of his wife, asking her forgiveness. Meanwhile, Jacob filled the stove with water and pulled out the charred body of the girl from there (Tokayev, 2005: 12). At the same time, Kemel Tokayev and his elder brother were taken by force from the street to an orphanage, and their father goes missing after the experience. Later, orphans were

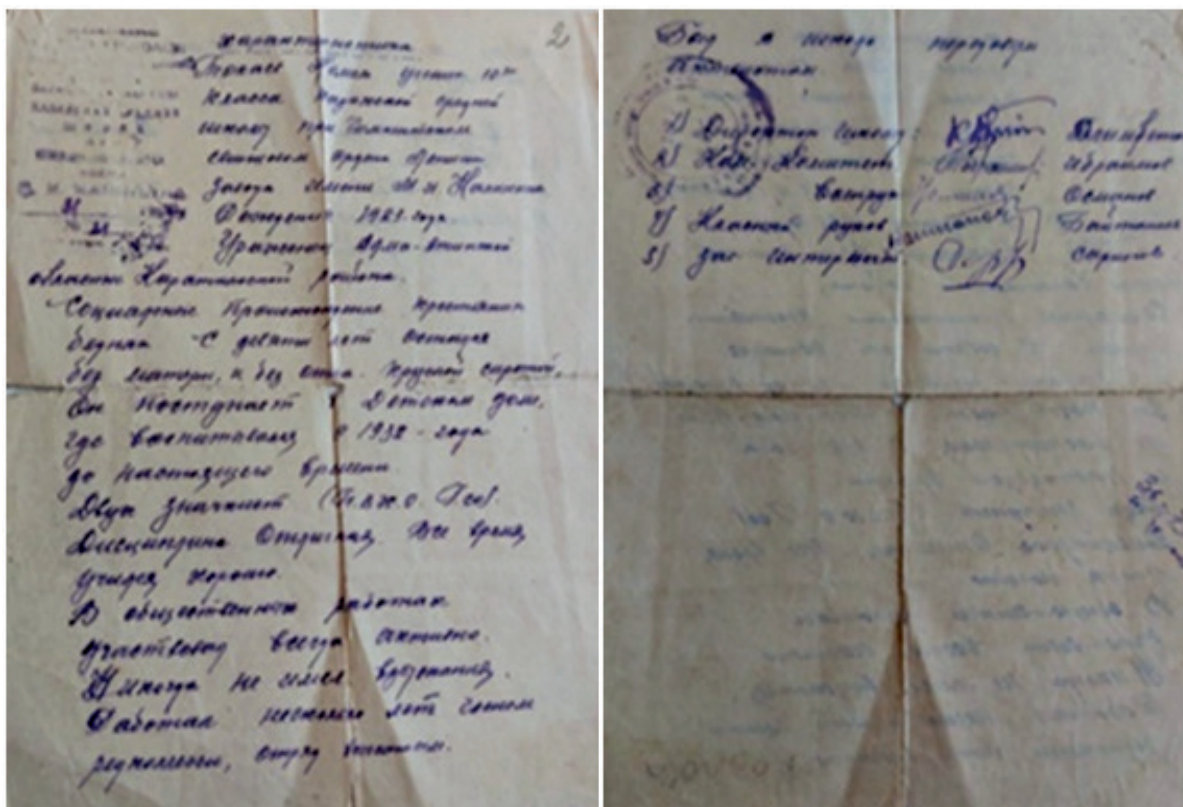
transferred from the orphanage in Frunze to the orphanage in the city of Shymkent. The archival document provides some data: "July 24, 1940. No. 247. The certificate was given to Comrade Kemel Tokayev, who was a foster-child of the orphanage from 1932 to 1940. Which is confirmed by the director of the Kazakh secondary school of the city of Shymkent K. Dlimbetov" (CGA RK, 1038: 3). Subsequently, the siblings started a difficult and complex life without parents.



Certificate from the secondary school issued at the place of study
(CGA RK, 1038: 3)

From childhood, the future writer showed a craving for knowledge and activity in public life. This is evidenced by a document from the personal fund of Kemel Tokayev, an excerpt of which runs as follows: "Characteristic. Kemel Tokayev, a student in the 10th grade of the Kazakh secondary school named after M. Kalinin of the city of Shymkent. Date of birth: 1923. Place of birth: Karatal district, Alma-Ata region. Social origin: peasant, poor. From the age of nine, he lost his mother and

father. He is a full orphan. He was enrolled to the orphanage, where he was brought up from 1932 to the present. The discipline is great. He studied well all the time. He has always actively participated in public activities. There have never been claims against him. For several years he worked as a member of the editorial board and a squad leader. He has always been a leading activist. Signatories: Dlimbetov, Ibraimov, Osmanov, Baitanaev, Sarinov" (CGA RK, 1038: 2).



Characteristics of Kemel Tokayev given by Shymkent School (CGA RK, 1038: 2)

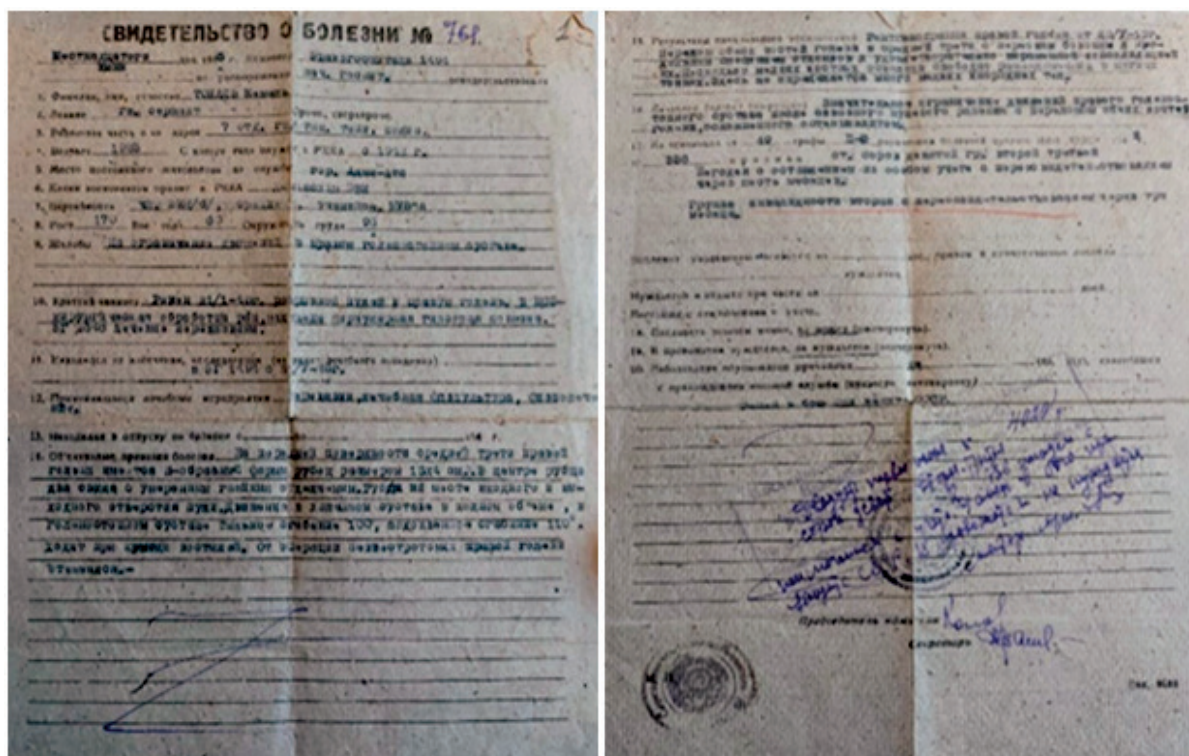
The elder brother Kasym Boltayev was the first to graduate from the school and leave the Boarding School, which imposed certain difficulties on Kemel Tokayev, who always used to have a reliable shoulder nearby. "After graduating from the Boarding School and a paramedic school, Kasym was sent to Sverdlovsk, where he underwent short-term training courses for young officers " (Tokayev, 2005: 16). At the beginning of the war, in 1941, Kasym Boltayev was one of the first to be called to the front, with the rank of junior lieutenant to the post of a political instructor of the transport company of the 290th rifle regiment of the 186th rifle division. In 1942, Kemel Tokayev received a telegram about the death of his brother; that period remained in the memory of the person as the most difficult moment in life. As a result of searching for the place and circumstances of the death of Kassym Boltayev after Kazakhstan gained Independence with the intervention of diplomatic departments, the details of the tragedy were clarified, which were described in the book of memoirs about

the father of Kassym-Jomart Tokayev. "He found his last shelter on earth in a mass grave located in the village of Trubino, Rzhevsky district, Tver region" (Tokayev, 2005: 23). Thus, Kemel Tokayev loses all family members, and a few months after the death of his brother went to war.

"After completing sergeant courses at the Frunze Infantry School, my father was sent to a military unit that was part of the Stalingrad Front. Military instructors recommended a Kazakh guy for the post of squad leader of the 226th Infantry Division. After three months of participation in the battles, he was wounded and sent to a military hospital. The young fighter did not lie down and soon asked to be sent to the active part. So he ended up in the 7th Guards Tank Regiment of the breakthrough, which was part of the First Ukrainian, and then the Second Belorussian Fronts" (Tokayev, 2005: 25). As part of the unit performing complex combat missions, he was awarded two "For Courage" medals. The description of the award certificate of the "For Courage" medal

provides data on the actions of Kemel Tokayev in the battles: "Date of document: 1943.09.01. Unit order: no:8/n of: 1943.09.01. Issued by: 7 GTP of the Southern Front. The commander of the section of automatic riflemen, sergeant Kemel Tokayev, was earlier awarded medals "For combat services" and "For the Defense of Stalingrad". During the time of front-line actions, he was always in front-line positions. He kept foot contact with tanks in tough situations under continuous bombardment and shelling. During the battle, when it was required to force a water line quickly, he quickly found a ford and led the tanks through the obstacles to the order of the command. The reward document contains the following information: "Date of the feat: 1945.01.21. The order of the unit: №:2/n of 1945.01.30. Issued: AF 49 A. Issued: On behalf of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, for the exemplary performance of combat tasks of the command at the front against the German invaders and displaying bravery and courage in doing so. The Order of World War II is awarded to: Guards Sergeant Kemel Tokayev - commander of the submachine gun squad" (Munalbayera, Tashimova, 2021: 5). Having

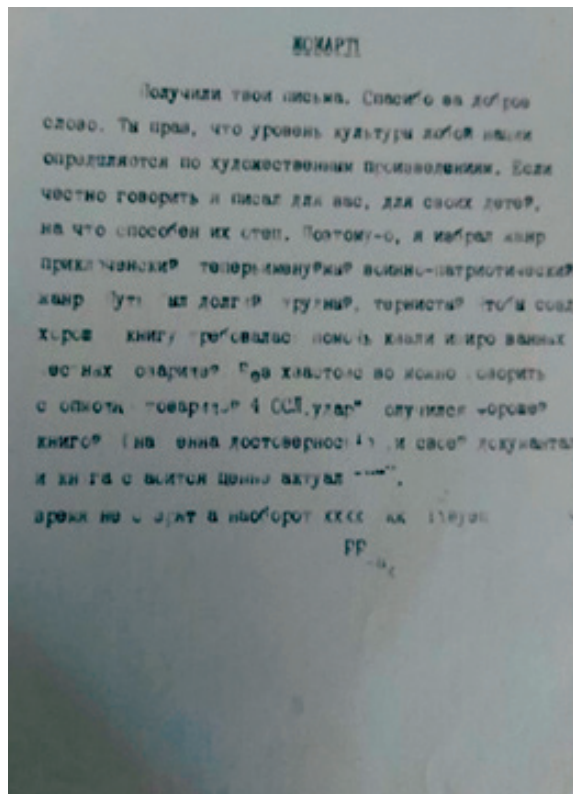
been in fierce battles, such as the Battle of Stalingrad and on other fronts, having received a severe wound in leg, by decision of the military medical commission, he becomes unfit for military service. In the extract from the certificate of illness No. 761 dated June 16, 1945, from the personal archival fund, the following clarifications were given: "Commission evacuation hospital 1494. Name of the disease: significant limitation of movements of the right ankle joint after a through bullet wound with a fracture of both bones of the lower leg, complicated by osteomyelitis. Treatment: physiotherapy, bandaging. Based on Article 49, columns II-III of the schedule of illnesses of the order of the NCO of the USSR of 1942 No. 386, it was declared unfit for further military service, leaving it on special registration with re-examination for six months. Disability group - two, with re-examination in three months. Can't follow on foot. Can walk on his own. The disease is due to being wounded in battle while defending the USSR (CGA RK, 1038: 1). Kemel Tokayev, having passed through the very inferno of the war, returns to his homeland as a hero, where an interesting life awaited him in creative circles.



Certificate of Kemel Tokayev's illness (CGA RK, 1038: 1)

After the end of the war, the veteran entered Kazakh State University named after S.M. Kirov, to the Faculty of Journalism, which was a big step forward and determined the further activity of the person under study. It is important to note that Kemel Tokayev fit several parameters for preferential admission to higher education institutions. "The post-war and peacetime of the USSR (the period of restoration of the national economy, strengthening the power of the Soviet state, etc.) is characterised by the paternalistic model of the state social policy. New tendencies and features of social protection of participants and invalids of war were revealed" (Bistyaykina, 2013: 83). Thus, a veteran and disabled person of the 2nd group, a full orphan without close relatives with the support of the state, got a chance for higher education. Then, after graduating from the University, he gained experience in various positions in regional and republican newspapers. Journalism and editorial work probably allowed him to develop useful skills, which gave the writer the confidence to embark on a literary path. "At first, he wrote for himself, "on the table", then he gathered his courage and published the first collection of stories", "Star Trek" (1954). A year later, the story "Winter Swallow" (1955) was published, and in the same year, Zhazushy Publishing House published the story titled "The Mysterious Trail." It was too late to retreat, and he was not going to take a step back. Like in a battle, the former front-line soldier entered the path of the writer and remained faithful to the chosen genre forever (Mukanova, 2018: 4). The first works of the writer were written in the children's adventure genre. Kemel Tokayev described his coming to creative activity in his letter to his eldest son Kassym-Jomart Tokayev. "Jomart! We received your letters. Thanks for the kind word. You are right that the level of culture of any nation is determined by works of art. To be honest, I wrote for you, for my children, so that they know what their father is capable of. Therefore, I chose the adventure genre, now called the military-patriotic genre. The path was long, difficult, and thorny. The help of qualified, honest comrades was required to create the book. Without boasting, one can say that with the help of his comrades,

The Last Strike turned out to be a good book. It is valuable for its authenticity and its documentary nature; such a book becomes more valuable and relevant" (CGA RK, 1038: 115).



The letter from Kemel Tokayev to his son
Kasym-Jomart Tokayev
(CGA RK, 1038: 115)

Starting his creative path with literature for children, later Kemel Tokayev moved to the detective genre. Combat and intelligence experience during the Great Patriotic War, long and painstaking editorial work, cooperation with the national security and internal affairs agencies, giving access to secret archival materials gave me all the tools to write works in this direction.

"Detective is a genre of literature based on the description of the history of the commission and exposure of the crime, the identification of the criminal" (Kupina et al., 2010: 107). In the middle of the 20th century, the detective genre, which already had a long history of its development and overgrown its subgenres, was still an innovation for Kazakh

literature, the foundation of which was laid by Kemel Tokayev.

The history of Kemel Tokayev's creative activity is the history of the introduction, consolidation, and development of a new direction in the literature of Kazakhstan during the Soviet period. The writer's works were written under the ideological line of the Communist Party, which corresponded to the flow of that time.

The process of strengthening the Soviet ideology was accompanied by painful events in the entire space where it spread. The top party leadership took increasingly stringent measures to prevent dissent and cultural self-determination of the population. B. Stepanov's article titled "On the ideological mistakes of workers in the social sciences of Kazakhstan", published in the journal *Bolshevik of Kazakhstan*, discretely showed the whole picture of what was happening in support of the above. And the arts selflessly served the people, fought for the best, noble ideals of communism, and carried the immortal ideas of the party of Lenin-Stalin to the masses with all the Bolshevik passion. Everything that was unideological and apolitical that did not mobilize the Soviet people for the struggle for the realization of the ideals of the party had to be eliminated. The upbringing of the working masses, the upbringing of the youth in the spirit of indifference to Soviet politics, in the spirit of indifference and lack of ideas led to ideological confusion, belittling the socialist ideology, creating soil for a bourgeois ideology hostile to us (Stepanov, 1947: 48). Further, the article stated that, for reasons understandable only to the party leadership, Soviet literature, which corresponded to the political interests of the state, was the most advanced one in the world. Such a statement was described as follows: "The strength of Soviet literature, the most advanced literature in the world," said that historic decision, "is that it is a literature that does not and cannot have other interests of the people, the interests of the state" (Stepanov, 1947: 49).

The central authority periodically adopted resolutions, each time tightening and filling the gaps in controlling everything that went to the masses. One of the resolutions was mentioned in the article by M. Silchenko and N. Smirnov as

follows: "In 1947, the Central Committee of the Communist Party (b) of Kazakhstan revealed serious ideological and political mistakes: the idealization of the Feudal-Khan Middle Ages and its singers, the denial of the class struggle in the pre-revolutionary Kazakh village, the dragging of bourgeois-nationalist authors into the history of Kazakh literature as folk and others. In its resolution of January 21, 1947, the Central Committee of the Communist Party (b) of Kazakhstan, qualifying these mistakes as a departure from Marxism-Leninism, demanded that the workers of the literary front correct all mistakes and raise all work to the proper ideological and theoretical level" (Stepanov, 1947: 50).

In a difficult period of connected creative hands of cultural and art figures, when it was difficult to improve what already existed, it was an extremely difficult task to introduce and develop a completely new one. "In Soviet literature, the criminal plot was often based on the class confrontation between villainous bourgeois and workers. In the 1930s-1950s, the creation of detective stories in the USSR was not only unwelcomed, but books of this genre were partially removed from libraries and were not included in recommended reading lists. This was largely due to the fundamental feature of the detective genre: a lone detective - a defender of private property - solves the crime" (Kupina et al., 2010: 115). The foregoing explains the hostile attitude of the authorities towards this literary trend. A policy that educates the population about singleness and collective work for the benefit of the state's prosperity, which does not tolerate dissent, originality, and critical thinking, which is in abundance in the detective genre, could not be left without proper attention from party ideologists.

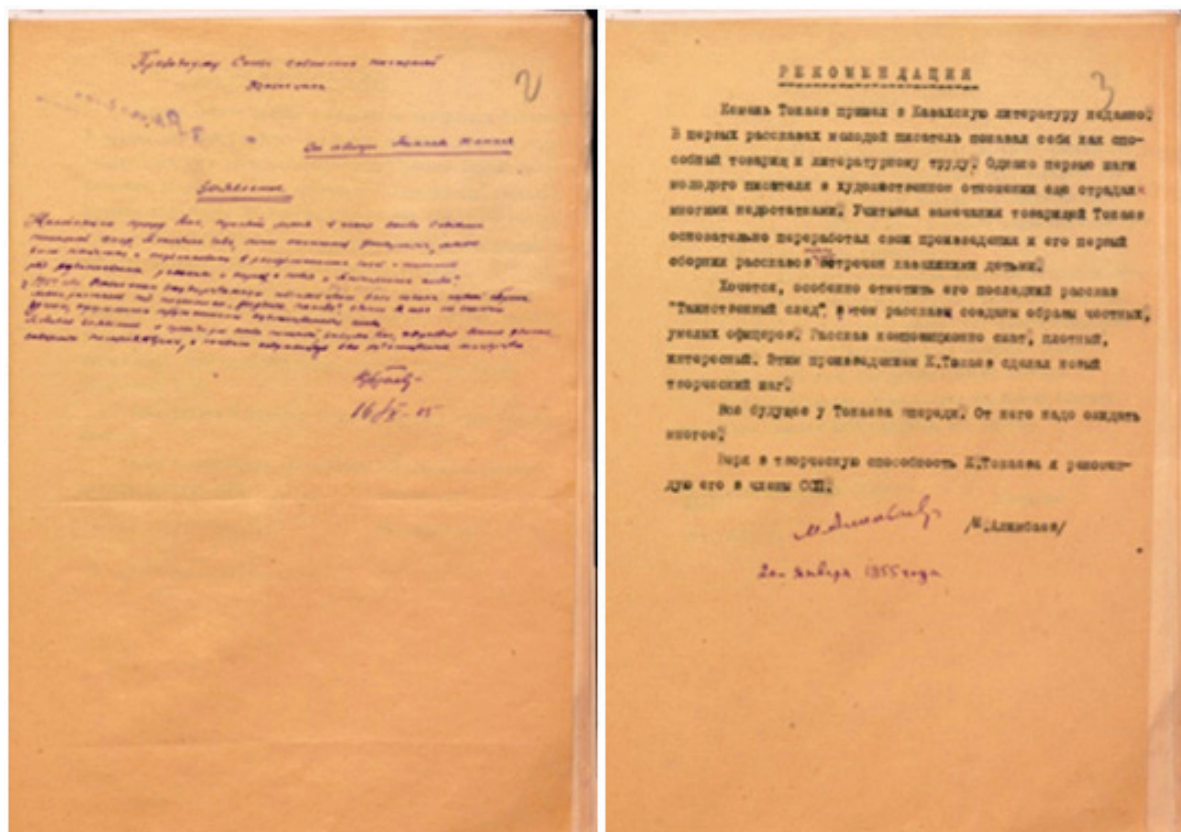
After the death of Joseph Stalin, the top leadership that replaced him pursued a softer policy and relieved totalitarian tension in the state. During the "thaw", detectives again began to appear in print (I. Lazutin, A. Adamov, L. Shapovalov, L. Sheinin). The number of translations of detective works was gradually increasing, and their publication in magazines helped the editors to keep circulation. In the 1960s and 1970s, a constellation of detective authors worked actively: Arkady Adamov,

brothers Grigory and Arkady Vainers, Yulian Semenov, and others (Kupina et al., 2010: 115). The so-called “thaw” gave an opportunity not only to Russian writers to work on detective novels but also to figures of other nationalities of the vast country.

The weakening of totalitarian policies and the cultural stifling from the center created favourable conditions for the disclosure of the creative potential of Kazakh artists. The cultural upsurge from the middle of the twentieth century nurtured the constellation of outstanding personalities who left their mark on history. “Writer M. Auezov played an outstanding role in the development of literature with his four-volume novel *The Path of Abai*, which he completed in the 1950s. In 1959, this work was awarded the Lenin Prize. Nurpeisov’s novel trilogy *Blood and Sweat* and the works by J. Moldagaliyev were awarded the State Prize. An important place in the Kazakh literature of this period occupied the works on historical subjects, primarily the novel-trilogy *Nomads* by I. Yesenberlin and the works by A. Alimzhanov, S. Mukanov, S. Markov, D. Snegin and M. Simashko” (Kultura Kazakhstan v 50-80-e gg. Razvitie sistemy obrasovaniya, URL: <https://elimai.kz/kultura-v-50-80-e-gg.html>). The creative path of Kemel Tokayev began in that very favourable period.

The first detective novels and stories of the writer turned out to be a discovery for Kazakh literature and were warmly welcomed by readers. Thus, Kemel Tokayev is recognized not only as a writer but also as the founder of a new literary direction. The release of several detective novels and stories, such as *The Stream* and *The Mysterious Trail* in 1955, allowed him to apply for membership in the Union of Soviet Writers of Kazakhstan. In the personal fund of Kemel Tokayev, an application for joining the above association was found. The statement run as follows: “I hereby ask you to accept me as a member of the Union of Soviet

Writers of the USSR. In recent years, after graduating from the university, I have written and published in republican newspapers and magazines several fictional stories and essays, including the story *The Mysterious Trail*. In 1954, the Kazakh State Publishing House published the first collection of my stories called *Star Trek*. However, I do not consider myself a mature, well-formed worker in the artistic world. By applying to the Presidium of the Writers’ Union, I assure you that you will justify the high title of a Soviet writer by constantly improving your artistic skills” (CGA RK, 1778: 2). The admission procedure required a detailed questionnaire regarding the absence of anti-party activities in the past and recommendations from the permanent members of the Writers’ Union. A letter of recommendation from the poet and children’s writer Muzafar Alimbayev was also found in Kemel Tokayev’s personal file. In the recommendation, the poet gave positive reference to Kemel Tokayev, which is shown by an excerpt from the document, which runs as follows: “Kemel Tokayev has recently come to Kazakh literature. In the first stories, the young writer showed himself as a comrade capable for literary work. However, the first steps of the young writer in artistic terms still required many improvements. Taking into account the comments of his comrades, Tokayev thoroughly revised his works, and his first collection of stories was warmly welcomed by Kazakh children. I would like to especially note his last story, *The Mysterious Trail*. In this story, the image of honest, skillful officers is created. The story is compositionally compressed, dense, and interesting. With this work, Kemel Tokayev took a new creative step. Tokayev’s whole future lies ahead. Much is to be expected from him. Believing in the creative ability of K. Tokayev, I recommend him as a member of the Union of Soviet Writers “ (CGA RK, 1778: 3).



Archival documents from the personal file of the Union of Writers of the Kazakh SSR
(CGA RK, 1778: 3)

Kasym-Jomart Tokayev, in his memoirs about his father, pays special attention to the novel *The Last Strike*, which describes the events on the territory of Kazakhstan during the years of the civil war. Earlier, in the film about the liquidation of Ataman Dutov, some historical moments were distorted, and quite a few criticisms were voiced about it. The memoir book contains the following excerpt, showing the results of the writer's work: "I would especially like to dwell on the novel *The Last Strike*. I remember that literary criticism rated it positively, emphasizing that this is a real detective novel. Frankly, when my father started working on the book, I was overwhelmed with doubts: "What will come of this?" The film *The End of the Ataman* is already on the screens, and the plot is known. "I am glad that I was mistaken in my doubts since the printed version of the events associated with the liquidation of Ataman Dutov exceeded all expectations" (Tokayev, 2005: 77). As a rule, in

the Soviet period, works about the high-profile victories of the Bolsheviks were warmly welcomed, both by authorities, media, and ideologically savvy readers. Therefore, it is not surprising that the work also had a great resonance in society.

It is worth noting that Kemel Tokayev often asked his four children for opinions about his works, especially his eldest son Kassym-Jomart Tokayev. In the book *A Word about the Father*, it is worth noting an excerpt from the memory where the father and son exchanged thoughts about the recently published book. "I was working in Singapore at the time. After reading the novel *The Last Strike*, he considered it necessary to write to his father and praise his work. I remember I even said that the book was the best of all his works. The father was delighted with such an assessment, emphasizing in a response letter that he had invested a lot of effort into the creation of that novel (Tokayev, 2005: 77). One of those letters

was found in the personal archival fund of Kemel Tokayev. It was written by Kassym-Jomart Tokayev while studying in Moscow. The text of the letter was written as follows: "Hello, dad! How is your health? I hope everything is ok. I received your book and have already read half of *Murder before Sunset* and *Night Shot*, unfortunately, I do not have time since now there is a test session, and there is not enough time. I'm going to finish reading it in the exam session after the new year. Judging by the first book, we can say that the whole book was a success. This applies to both the plot and the external side of the work – I mean the translation into Russian" (CGA RK, 1038: 91). Kassym-Jomart Tokayev expressed his opinion separately regarding the translation and the quality of the content of his father's book in the continuation of the letter: "It seems to me that this time the translation turned out to be much more successful than it was in 1967, it seems with the Special Assignment. When you read a book, you must not forget that this is a translation of how well the style of the story is presented. As for the content, then, apparently, no comment is needed. The plot of the book is extremely interesting, most importantly - original and not banal (CGA RK, 1038: 91).

In some of his works, Kemel Tokayev tried as much as possible to convey historical reality, using information from documents and building a storyline. Such a literary style turned out to be a great shock to the writer after the publication of a fragment of the future story in *Zhalyn* magazine. The period of disgrace in the life of the person under study and its cause are described in more detail by a close friend of Kemel Tokayev, a veteran of foreign intelligence and the KGB, Khamit Alzhanov, in his memoirs: "He began to write about the uprising in the wintering Marinovka, Akmola region. As is known from the pages of history, Soviet power was established in 1919, but the White Guards, with the support of Kolchak's associates, organized a coup and shot 3,000 people on the side of the Soviets, including 36 Bolshevik leaders. The rebels, without trial and investigation, shed a lot of blood and burned their houses. Among those innocently shot was a prominent person, Adilbek Maikotov. In the book, written based on archival materials, one

of the main characters was the father-in-law of the first secretary of the Communist Party of Kazakhstan, Dinmukhamed Kunaev, one of the active builders of the Soviet government in Atbasar (Alzhanov, 2000: 4). The story published by Kemel Tokayev in a magazine mentioned the name of Sharip Yalymov, the father of Zukhra Sharipova, who in turn was the wife of Dinmukhamed Kunaev. The story described the unfriendly actions by Sharip Yalymov towards Saken Seifullin, a prominent public figure and writer of his time. After denunciations from colleagues from the office of the Presidium of the Supreme Council of the Kazakh SSR, in which the author of the work worked in 1960-1977, the reaction from the political elite and party functionaries was not long in coming, and the persecution of Kemel Tokayev began.

Paying attention to the long period of holding a top post, Kemel Tokayev successfully combined creative activities with his official duties. In the memoirs of Bijamal Ramazanova, a colleague in the civil service, it is mentioned that the public figure and writer contributed to the development of society. For example, "Besides office work, we were engaged in working out reports of sessions of the Supreme Soviet, translation of reports into Kazakh, simultaneous translations, conducting complete verbatim record books of sessions, translation of monthly resolutions and the issue of the 'Bulletin' of the Supreme Soviet of the KazSSR. In the mid-1960s, the Civil Code, the Code of Civil Procedure, the Code on Marriage and Family, and the water and land resources laws were adopted. The department redrafted all crucial laws under the leadership of Kemel Tokayev, together with prominent legal scholars. (Ramazanova, 2006: 161) However, as described above, the situation changed dramatically after the denunciation, and all merits were not considered.

It is worth dwelling separately on the definition of denunciation, which has influenced a single individual's life history. V.A. Nehamkin's article titled "Denunciation as a socio-psychological phenomenon" describes important points of the concept of denunciation and under what conditions it can manifest itself in society. From the scientific point of view, denunciation is a

multidimensional phenomenon. It combines different facets of personal and social relations. Firstly, informational, for its essence, boils down to transferring information about an individual or a group, which he (they) seeks to conceal, to other people or some state structures. This information must be processed in a certain way and presented appropriately so that action can be taken on it. Secondly, psychological, the person must be internally prepared to become a snitch. For this, it is not only a "personal" disposition. Society requires an appropriate microclimate, which encourages this phenomenon and its constant stimulation through ideology and collective action. For example, in the totalitarian societies of the twentieth century, the concept of one's country as a "fortress" besieged by enemies, which must be defended by all available means, without regard to even family ties, was widespread.

An immediate reaction from above to denunciations, often unfounded, very often led to tragic events since the authorities, both the tsarist and the Soviet period did not stand on ceremony with the guilty. From time to time, denunciations were massive, for example, during the Stalinist repressions of 1937-1938, which wiped out almost the entire liberal community of Kazakhstan. Thus, denunciations have become a convenient tool for authorities to identify those who disagree and for individuals to eliminate competitors and personal enemies.

The writer, who wrote several works about the high-profile victories of the Communist Party, came under pressure for personal reasons from the leaders of the same party, fighting for the equality of workers. The consequences of the persecution of Kemel Tokayev were also mentioned in the book *A Word about the Father*: "An order came from the Central Committee of the Party to withdraw the circulation and replace it with another edition of the magazine with the same issue, but, of course, without excerpts from Kemel Tokayev's novel. The father was forced to pay a "forfeit" for the used paper for a huge amount of 1000 rubles at that time, which caused significant damage to the family budget. But this damage meant nothing compared to the moral consequences of an exorbitantly inflated scandal" (Tokayev, 2005:

92). According to the memoirs of the writer's son and contemporaries, the events took such a serious turn that the question of expulsion from the party was raised as politically unreliable, discrediting the leadership of the KazSSR. Later, the intervention of a group of officials cost them removal from office and dismissal from public service. It is worth noting that Khamit Alzhanov and Kassym-Jomart Tokayev do not mention the name of Kemel Tokayev's work, which caused upheavals, and a close friend from the time of the Great Patriotic War, Izgilik Dabayev, erroneously mentioned the word "Special Assignment", the plot of which is based on other events of the military time - 1941-1945.

The fund of Kemel Tokayev of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan have preserved personal notes from the diary, which narrates the events mentioned above. The writer begins his notes with the following words: "July 6, 1977 (Wednesday). These days, withdrawing into myself, I am saddened by the fact that there is no truth and justice in life" (CGA RK, 1038: 26). Further, continuing his record, Kemel Tokayev consistently describes all the circumstances that are given below in this article. "The State Security Committee under the Council of Ministers of the Kazakh SSR instructed to write a story dedicated to the 60th anniversary of the Great October Revolution. In connection with the anniversary date, having worked through a large number of archival materials, he completed work on the story *Marked Gold*. In 1918, people of Alash Ordaparty, together with Russians and Cossacks, actively participated in the overthrow of the Soviet government of the Akmola region. Among them was Sharip Yalymov. An excerpt from the story was published on April 29-30 this year in the republican newspaper *Socialistic Kazakhstan* (CGA RK, 1038: 27). It is noteworthy that in the book *A Word about the Father*, Kassym-Jomart Tokayev and Khamit Alzhanov, in their article, write about the same work published in the journal *Zhalyn*, which was scandalously recalled. And also, in the memoirs of Kassym-Jomart Tokayev, the date of publication of the story is given as 1978. However, Kemel Tokayev, in his diary, indicates the date of publication as April 29-30, 1977, and the name of the newspaper is

Socialistik Kazakhstan. In the continuation of the diary, the writer reveals some moments of the artificially inflated situation due to the denunciation: "Yesterday Sabyr Bilyalovich Niyazbekov called me to him and asked:

"How are things at work?" he asked, colder than usual. Interested in my work? In the end, he said:

– Kemel, we have been working together for 12 years. You know what I think of you. I always supported you as best as I could. We worked productively together. But for the past three days, my ears have been restless. Trying to understand the essence of the matter, I called and asked Abdymanap Tleuliyev. It turns out that Sharip Yalymov is Kunaev's father-in-law. He seems to be very offended by Tleuliyev as well. Who knew that Yalymov was the father of his wife? A persistently demanding person does not want to hear that this is a misunderstanding. In a word, what do you think about switching completely to a creative activity?" (CGA RK, 1038: 28). It is important to note the fact that Kemel Tokayev had worked as the editor-in-chief of *Vedomosti* of the Presidium of the Supreme Council of the Kazakh SSR for 17 years, performing his official duties for a long time.

Kemel Tokayev, perplexed by the ongoing events, cited an excerpt from the novel *The Thorny Path*, which tells the moment of the capture of Saken Seifullin by Sharip Yalymov: "Finally, we were driven to a half-burnt barn and locked there. The Kazakh and Tatar bais were especially pleased. Drunk Sharip Yalymov swaggers among them, brandishing a revolver" (CGA RK, 1038: 28). Mentioning fragments from Saken Seifullin's novel concerning Dinmukhamed Kunaev's father-in-law, which was published long before the publication of the novel *Marked Gold*, Kemel Tokayev emphasized that he repeated a well-known fact.

As a result of the pressure exerted by party leaders, the founder of the detective genre received a heavy moral and reputational blow. The writer also mentioned with special attention that the words "Alash-Orda" were cut out of his work, which indicated a repeated censorship analysis of his work. Writing down his thoughts on what was happening, Kemel Tokayev expressed his disappointment in the

party with the following words: "I have been a member of the party for 33 years and have always served it faithfully. Never neglected her devotion. But the party turned its back on me..." (CGA RK, 1038: 29).

Conclusion. It is no secret that when we study the works of the writer, then Kemel Tokayev's character traits are revealed, which many people do not notice, do not pay attention to at the time, and it seems that the image has something in common with new works. Kemel Tokayev is a famous soldier and writer. He made a great contribution to our spiritual treasury. The moral way of life, diligence and human qualities of the writer are worthy of imitation. And his works will become the property of the history of literature and the immortal heritage of Kazakhstan. We are not able to really appreciate the honest, selfless work of the people of the last century for the benefit of the country and Motherland. A person who has faced great difficulties in life and has not turned off the right path, retaining a human face and raising a worthy generation, is undoubtedly worthy of respect. Kemel Tokayev is one of these personalities. It would not be fair, from the point of view of the history of the young state, if the name of such a writer disappeared from the pages of national history. Kemel Tokayev is rightfully considered the founder of a new genre in Kazakh literature. On his creative path, having written several successful novels and stories of a new direction, the writer joins the ranks of the Kazakh liberal community. During the cultural upsurge since the middle of the twentieth century, a large number of prominent figures in literature, art, and science have been formed. Kemel Tokayev lived and worked in the city of Almaty, where Abish Kekilbaev, Kalmukan Isabaev, Kassym Kaisenov, Azil Khan Nurshaikhov, Takhaui Akhtanov, Berdibek Sokpakbaev, Gafu Kaiyrbekov, Muzafar Alimbaev, Tumanbay Moldagaliev, and others were in the social circle of the researched personality. All of these personalities were mentioned on the pages of national history thanks to their heritage left to the people of Kazakhstan. However, in the situation with Kemel Tokayev, it cannot be said that the life path of the figure was studied from a historical perspective in proportion to

his merits to society. Most likely, the problem is in the specifics of the detective genre, which, after gaining the Independence of Kazakhstan, stagnated to some extent in Kazakh literature, in contrast to Russian literature, where dynamic development was observed. Recently, the growing public interest in the works of adventure and detective nature has increased the relevance of the historical role of Kemel Tokayev as one of the authors of the first works of a new direction of Kazakh literature. Despite the persecution for personal reasons, Kemel Tokayev appreciated the huge contribution to the development of the Kazakh SSR of

Dinmukhamed Kunaev during his leadership, which is a strong point for the individual. He left his experiences and disappointments only in his notes in his diary. Furthermore, the event experienced by Kemel Tokayev exposes the vulnerability of the system, arbitrariness in the field, abuse of power of specific individuals, organisation of harassment and persecution using the levers of power, writing unfounded denunciations, which is not an integral part of the policy of the Communist Party. It can be assumed that by speaking of frustration with the party, the writer expressed dissatisfaction with the actions of specific people in power.

References

- Arin A. Pisatel, voyn, grazhdanin. Kazakhstanskaya pravda. [Writer, warrior, citizen. Kazakhstanskaya Pravda]. 2013. No.293 (27567). P. 15. [in Russian].
- Alzhanov H. Kemeline kelgen Kemel edi. Zan gazeti [He was a kind person. Law Newspaper]. 2000, No. 42 (317). P. 4. [in Kazakh].
- Bistyaykina D.A. Transformacia sistemy socialnoi zashity veteranov Velikoi Otechestvennoi voyny. [Transformation of the system of social protection of veterans of the great patriotic war]. 2013, No. 2 (22). 83-94 pp. [in Russian].
- Kultura Kazakhstana v 50-80-e gg. Razvitie sistemy obrazovaniya [Culture of Kazakhstan in the 50-80 s. Development of the education system] // Elimai. [Электрон. ресурс] – 2008. – URL: <https://elimai.kz/kultura-v-50-80-e-gg.html> (data obrasheniya: 14.03.2023). [in Russian].
- Qaisenov Q. Kemel kemel shaginda yedi [He was in perfect maturity. Kazakh literature]. Qazaq adebieti. 1999. No. 49 (2627). 8-9 pp. [in Kazakh].
- Mirza Ali Q. Zhazushi murati. Yegemen Qazaqstan [The writer's ideal. Sovereign Kazakhstan.]. 2009. No. 97 (25494). P 5. [in Kazakh].
- Mukanova G. Jolbarys (k 95 letiy Kemela Tokayeva) [Zholbarys (to the 95th anniversary of Kemel Tokayev). Kazakh University], 2018. № 24 (1694). P. 4. [in Kazakh].
- Muqai B. Zhumba q zhan. Parasat [The Mysterious Soul. Reason.]. 2003. No. 4. 22-32 pp. [in Kazakh].
- Mynalbaeva Y.D., Tashimova B.S., Umarova G.T., Akchurina G.A. Biobibliografijalyk korsetkish [Biobibliographic indicator], (Nyr-Sylyan, 2021, 120 p.), [in Kazakh].
- Sarsekeev Q. Tektilik. Yegemen Qazaqstan [Nobility. Sovereign Kazakhstan]. 2001. No. 236 (22839). P. 4. [in Kazakh].
- Stepanov B. O grubyh politicheskikh oshibkah v rabote instituta jazyka i literatury Akademii Nauk Kazahskoi SSR. Bol'shevik Kazahstana. [About gross political mistakes in the work of the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. 1947. No.1. P. 48-52, [in Russian].
- Ramazanova B.R. Elim dep sokkan zhyrekteri: oitolgau [Patriots of their motherland], (Almaty, 2006, 239 p.), [in Kazakh].
- Takhaeva M.K. Kazak halkynyn kasireti (Kyzhattar men materialdar zhinagy: XX gasyrdyn 20-shy, 30-shy zhyldardagy Kazakstandagy asharsylyk) [Tragedy of the Kazakh people (collection of documents and materials: famine in Kazakhstan in the 20s and 30s of the XX century).], (Almaty, 2010, 414 p.), [in Kazakh].
- Tokayev K.K. Ake turaly tolganys [Memories about the father], (Almaty: Parasat, 2005, 199 p.), [in Kazakh].

Мадияр Н. Шакиев¹, Тілеген С. Садықов², Игорь Л. Жеребцов³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

³РГА Орал бөлімшесінің ғылыми орталығы Тіл, әдебиет және тарих институты Ресей Федерациясы, Сыктывкар қаласы

Мен өмірімді партияға арнадым, ал ол менен теріс айналды (Кемел Тоқаевтың шығармашылық жолындағы ауыр сынақ)

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының ізашарларының бірі Кемел Тоқаевтың шығармашылық жолы қарастырылады. Автор жаңа әдеби бағыттың даму ерекшеліктеріне назар аударып, оны зерттелетін адамның жазушылық қызметімен байланыстырады. Мәселені зерттеуде, алдымен, тұлғаның қысқаша өмірбаяны, соғыс кезеңі және шығармашылық жолындағы қиындықтары баяндалады. Оның ішінде, жазушының құпия құжаттарды қолдана отырып, детективтік жанрда тарихи астары бар шығармалар жазғаны көрсетіледі. Соның нәтижесінде жоғары билік өкілдері тарапынан қудаланғанына ерекше тоқталып кетеді. Тақырыпты зерделеуде Кемел Тоқаев мысалында мәдени өрлеу мен коммунистік идеологияға қарамастан, Қазақ Социалистік Республикасының қоғамы мен билік құрылымдарында белгілі бір мәселелердің бар екендігін көруге болады. Автор, Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әке туралы ой-толғау» естелік еңбегі мен жеке хат алмасуларын негізге ала отырып, жазушының өміріне қатысты тың ақпараттар береді. Мақалада мұрағаттық құжаттар, орталық мемлекеттік мұрағаттың, Ұлттық академиялық кітапхананың Кемел Тоқаевтың жеке қорынан алынған фотосуреттер, сондай-ақ Тәуелсіз Қазақстанның мерзімді баспасөз материалдары пайдаланылды. Ғылыми жұмыста Кемел Тоқаевтың қазақ әдебиетіне қосқан елеулі үлесіне ерекше назар аударады және оны тарих беттерінде лайықты орын алған өз халқының зиялы қауымының лайықты өкілі ретінде бағалайды. Автор қазақ әдебиетіндегі жаңа шытырман оқиғалы жанрдың келуі, орнығуы, дамуы Кемел Тоқаев есімімен тікелей байланысты деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: Кемел Тоқаев; жазушы; детектив жанры; қазақ әдебиеті; Қазақ КСР; соғыс; идеология; тұлға.

Мадияр Н. Шакиев¹, Тлеген С. Садықов², Игорь Л. Жеребцов³

^{1,2}Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

³Научный центр Уральского отделения РАН Институт языка, литературы и истории, Российская Федерация, г. Сыктывкар

Я посвятил свою жизнь партии, но она отвернулась от меня (тяжелое испытание на творческом пути Кемеля Токаева)

Аннотация. В статье рассматривается творческий путь Кемеля Токаева, одного из основателей детективного жанра в казахской литературе. Автор обращает внимание на особенности развития нового литературного направления и связывает его с писательской деятельностью изучаемого лица. При исследовании темы, в первую очередь описывается краткая биография личности, военный период и трудности на творческом пути. В ней показано, что писатель работал над произведениями с исторической подоплекой в детективном жанре, с использованием секретных документов. В результате подчеркивается, что его преследовали представители вышестоящих руководителей государственных органов. При изучении жизненного пути Кемеля Токаева можно увидеть, что в обществе и властных структурах Казахской Союзной Социалистической Республики были определенные проблемы, несмотря на культурный подъем и коммунистическую идеологию. Автор предоставляет новые сведения о жизни писателя, основываясь на труде-воспоминании Касым-Жомарта Токаева и личных переписках отца с сыном. В статье использованы архивные документы, фотографии из личного фонда писателя, Центрального государственного архива, Национальной академической

библиотеки, а также материалы периодической печати Независимого Казахстана. В научной работе особое внимание уделяется значительному вкладу Кемеля Токаева в казахскую литературу и оценивает как достойного представителя интеллигенции своего народа, который заслуживает достойное место на страницах истории. Автор приходит к выводу, что появление, становление и развитие нового приключенческого жанра в казахской литературе напрямую связано с именем Кемеля Токаева.

Ключевые слова: Кемель Токаев; писатель; детективный жанр; казахская литература; КазССР; война; идеология; личность.

Авторлар туралы мәлімет:

Шакиев Мадияр Нуржанович – «Тарих» білім беру бағдарламасының 3-курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Садықов Тілеген Садықұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жеребцов Игорь Любомирович – тарих ғылымдарының докторы, РГА Орал бөлімшесінің ғылыми орталығы тіл, әдебиет және тарих институты, Сыктывкар Ресей Федерациясы.

Shakiyev Madiyar Nurzhanovich – The 3rd year doctoral student in History, L.N. Gumilyov Eurasian national university, Astana, Kazakhstan.

Sadykov Tlegen Sadykovich – doctor of historical sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian national university, Astana, Kazakhstan.

Zherebtsov Igor Lyubomirovich – doctor of historical sciences, scientific center of the Ural Branch of the Russian Academy of sciences, institute of language, literature and history, Syktyvkar, Russian Federation.



ХҒТАР 13.09

Көшпенділер мәдениеті және серілік дәстүр (XIX ғасыр мен XX ғасырдың басы)

Есентүгел А. Ази^{1*}, Сәкен М. Аралбай², Құралай И. Куразова³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан

³Облыстық ғылыми-тәжірибелік орталығы, Ақтөбе, Қазақстан

Корреспонденция үшін автор:

^{1*}Esentygel73@mail.ru

²saken_aralbai@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0001-6506-9488>

²<https://orcid.org/0000-0002-4714-4744>

³<https://orcid.org/0009-0003-3293-377X>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-140-151>

Аңдатпа. Бір ұлтты екінші ұлыстан ерекшелеп, ұлттың ұлт екенін айшықтап тұратын салт-дәстүр, әдеп-ғұрып, ырым-тиым, ұлттық ойын, дәстүрлі өнер, музыкалық мұралары болары ақиқат. Бұл жағынан қазақ халқы ештеңеден кенде емес. Қазақтың осынау рухани, мәдени, әдеби мол мұралары осы жұрттың ежелден қалыптасып келе қалған көне тайпа, ғасырлар қойнауынан шым тартып жатқан бағзы көшпенділердің ізбасары екеніне куә.

Қай заманда болмасын әр ұлттың келешек ұрпағының санасына құйып, оларды елін, жерін қорғайтын батыр, ер қылып тәрбиелеудің өзіндік құндылықтары және мәдениеті болғаны ақиқат. Өйткені, ел болашағы жастардың болмысын, ұлттық психологиясын бабалардан жеткен жолмен, яғни имандылық, адамгершілік сияқты киелі мұралармен етене араластыра отырып, ұрпақтың санасына сәуле шашу, сол ұлттың ертеңін дамыту үшін қажет дүние.

Ал, бүгінгі таңда бұл қазақ халқының руханияты үшін маңызды істердің бірі. Сайын дала төрінде шашырап жатқан, жинақталмай жады мықты қариялардың жадында тұрған, ұлттық құндылықтарымызды, ұлт болашағы үшін жанын пида еткен тарихи тұлғаларымыздың мұраларын, шығармаларын мейлінше насихаттап, сол арқылы келешек жастарға ұлттық бағытта тәлім-тәрбие беру кезек күттірмейтін іс деп ойлаймыз. Осы себепті, даналармыз бен ақын-жырауларымыздың кесек сөздерін насихаттауды молайтып, жастардың санасына мейлінше сіңіріп, салт-дәстүрмен астастыра отырып, бесіктен тәрбиелеуді қолға алған жөн.

Орта Азиядағы іргелі елдің салт-дәстүрі, ғұрпы көне замандарға сүйрейтіні анық. Ендеше мәдениеті де сол замандардан бастау алады деген сөз. Сондықтан қазақтай танымы терең жұрттың өзге этностардан ерекшеленіп тұратын әдеп-ғұрып, салт-дәстүрлерін оның мәдениетімен астастырып жарқырату мақсат.

Мақалада қазақ халқы мәдениеті, өнері, сан қырлы өнерпаздары ерекше көркемдік құбылыс ретінде талданып, олардың жалпы және айрықша көріністері қазақтың тарихи жолын көрсететін көшпенділер мәдениетінің дәстүрлі өнерінің үлгілері талқыланған.

Түйін сөздер: Қазақ мәдениеті; көшпенділер; өнер; салт; дәстүр; әнші; жырышы; сері; сал.

Received 22 January 2023. Revised 25 January 2023. Accepted 31 January 2023.
Available online 15 February 2022.

For citation:

Azi E.A., Aralbay S.M., Kurazova K.I. Nomadic culture and chivalric tradition (The fate of singer – poets of the XIX-early XX centuries and the actions of people of Art against colonial policy) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P. 140-151. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-140-151>.

Для цитирования:

Ази Е.А., Аралбай С.М., Куразова К.И. Кочевая культура и традиция сери (XIX в. - начало XX в.) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 140-151. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-140-151>.

Кіріспе

Қай ұлттың, халықтың болмасын өнері сол жұрт жаралғалы туындаған. Шыңжандық Қытай тарихшысы Н. Мыңжани «Қазақтың көне тарихы» атты еңбегінде қытайдың «Тайпин Хиуаниуйжи» топтамасының «Түрік шежіресі» атты тарауындағы деректерге сүйеніп: «түріктер бие сүтінен жасалған қымызды ішіп алған соң, ән шырқап бір-бірімен өлең айтысады. Күні бүгінге дейін жалғасын үзбеген біздегі ақындар айтысының осыдан мың жылдар бұрынғы Батыс Түркі қағандығы дәуірінен бері келе жатқан дағдылы дәстүр екенін байқаймыз», – деп жазған (Мыңжани, 1991; 78).

Көшпенділер сарқыты саналатын қазақтардың мәдениеті, өнеріне мән берсек, қазақ халқының өзіне ғана тән ұлттық өнерлерінің бірі – салдық, серілік дәстүр. XIX ғасыр белесінде айрықша көзге шалынар хас өнердің қайнары әріде. «Сал», «сері» деген атқа ие болып, көшпенді жұрттың өнер көшіне өзгеше рең берген, түрлі өнер иелерінің сахара мәдениетіне қосқан үлесі мол. Осынау сал-серілік дәстүрдің тарихына көз жүгіртсек, ұланғайыр қазақ даласының әр өңірінде өзіндік ғұрыппен етек алғанын аңғарамыз. Соның ішінде Қазақстанның батыс аймағындағы өнер өрісі де өзіндік ерекшеліктерімен көзге шалынады. Батыстағы жыраулық мектептің үрдісін ғалымдар бүй деп айшықтайды: «Алтын Орда, Дешті Қыпшақ заманындағы тарихи

болмысымызды баяндайтын «Қырымның қырық батыры» атты батырлар жырының топтамасының осы аймақта ғана тұтасымен сақталып, атақты Мұрын Сеңгірбекұлы жыраудың аузымен біздің заманымызға жетуі де кездейсоқтық құбылыс емес. Ежелгі ноғайлы заманындағы Сыпыра жырау осы өлкеде туып, өмір сүріпті деген мәлімет бар. Демек, Абыл, Нұрым, Ақтан, Қашаған, Аралбай, Сәттіғұл, Зәкәрия, Сүгір «қаһармандық жыраулық мектебінің» бүгінге дейін мұрты сынбай жетуінің де тамыры тым тереңде» (Кекілбаев, 1997; 9).

Біз айтқалы отырған Қазақстанның батыс аймағында (Маңғыстау, Атырау, Ақтөбе өңірі) серілік құрып өткен өнерпаздар аз болмаған. Қазақ халқының әмбебап өнерпаздары серіліктің ерекше көріністері XX ғасырдың 30-40-шы жылдарына дейін болды. Ғасырлар бойы қазақ жұрты елін, жерін қорғау жолында аттан түспей арпалыс күн кешті. Ол дәуір жаугерлік заман болатын. Бұл замандарда жыраулар үлкен рөл атқарған. Жыраулар соғыс тұсында ұлтты толғауларымен мыңдаған әскерге рух берген болса, бейбіт күнде өзінің даналығымен, абыздығымен, өткірлігімен ханға да тіке сөйлеп, қарашаның қамын ойлаумен жүрді. Көпшілік жырауларды сол үшін де ерекше қастерледі. Қалың жұрты жырауларды төбесіне көтере құрметтегенін көрген хан да көп жағдайда оларға қарсы келуге именсе, бір жағынан жыраулардың дана ойына сүйенді. Қиын-қыстау шақтарда жырау

абыздар ханға тыңнан ой салып, жөн сілтеп отырды. Сонысымен де олар қадірлі еді. Жыраулар тек абыз, дана, ақын ғана емес сонымен қатар олар жауынгер еді.

XVIII-XIX ғасырларда ақын-жыраулар – номадалық мәдениеттің синкреттік тұлғасы, халық әдебиеті дәстүрлерін сақтаушы һәм қоғамда әлеуметтік пікірді жеткізуші қызметтерін атқарған. Олар толғауларын рухты сарынмен, қобыз немесе домбыра сияқты саз аспаптарының сүйемелдеуімен орындайтын. Тарихта өзіндік суреткерлік болмысымен есімін таңбалаған сондай өнерпаздар шығармашылығы құнды дүниелер екені даусыз. Олар – этностық мәдени генофондымызға айтулы үлес қосқан тұлғалар.

Сондай-ақ, ертедегі бақсы-жыраулар дәстүрін жалғастырушы әнші-ақындардың, салдар мен серілердің шығармашылығының да мәдениеттанудағы тәрбиелік орны, фольклорлық мұраларымызды бүгінгі күнге жеткізудегі үлкен еңбегі айтуға тұрарлық жағдай және олардың іс-әрекеттері мен мұралары ұлттық болмысты қатайтатын, ұлтымыздың келбетін көрсететін жарқын дүниелер.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми зерттеуде тарихи-мәдени сабақтастық қағидалары, жүйелі сараптама, компаративистика және констеляциялық әдістер қолданылды.

Қазақ мәдениетінің өнері, серілік дәстүрі көшпенділік тұрмысқа сай кескінінен отырықшылық келбетке ауыса отырып, халық өмірінің энциклопедиясына, кейінгі ұрпаққа ақпарат беру кешеніне айналғаны айтылды.

Көшпенділер мәдениетінің ақындық-әншілік өнері басқа мәдениеттердің ұқсас үлгілерімен салыстыра отыра талданып, басқа да түркі халықтарының қазақтың мәдениеті мен өнеріне әсері, олардың ұқсастығы көрсетілді.

Мақала көшпенді қазақ халқының мәдениеті және өнерінің қалыптасу кезеңі мен тоқырау тұсын қамтығандықтан қазақ мемлекетінің ежелгі тайпаларға қатысы қарастырылып, тарих атасы аталатын Геродоттан бастап деректер алынып,

адамзат тарихында бұрын-соңды өмір сүрген батыс-шығыс ғұламаларының еңбектерінен мәліметтер келтірілді. Сақ ғұламасы Анахарсистен хакім Абайға дейінгі аралықтағы көзге іліккен ақпарлар қолданылды. Бүгінгі таңдағы әлемге белгілі тұлғалар мен зерттеушілердің зерттеу әдістері бағытқа алынып, мәдениет, философия саласына еңбегі сіңген, қолтаңбасы қалған Э.Кенни, Д.Джонсон, А.Барнард, Д.Агамбен, С.Тер-Минасова, С.Холл сынды ірі ғалымдардың еңбектері мен зерттеу әдістері пайдаланылды.

Сондай-ақ, отандық философ, филолог, музыкатанушы ғылымдардың еңбектеріндегі идеялар мен әдіснамалық әдіс-тәсілдер басшылыққа алынды. Данышпан Әл-Фараби, Ж.Баласағұннан бастап, қазақ мәдениетін, музыкалық мұрасын, әнші-ақындар (сал-серілер) шығармашылығын, зерттеуге үлес қосқан А. Затаевич, Б.Ерзакович, А.Жұбанов, А. Сейдімбек, Т. Әсемқұлов т.б. ғалымдар еңбектері, ғылыми зерттеулері қаперде ұсталып, еңбектену барысында қажетіне қарай қолданыс тауып отырды.

Сонымен бірге, қазақ филология ғылымын зерттеуші М. Әуезов, Р. Бердібаев, Е. Ысмаилов, С. Қирабаев, Қ. Сыдиықов, С. Негимов, Т. Жұртбай, С.Қасқабасов, Е. Тұрсынов т.б. еңбектерінде қазақ фольклоры жайлы зерттеу қорытындылары ескерілді.

Тақырыбымызға қатысты шетел ғалымдарының теориялық пікірлеріне назар аударылып, жұмыс арысында Э.Кенни, Д.Джонсон, А.Барнард, Д.Агамбен, С.Тер-Минасова, С.Холл және т.б. ғалымдар еңбектері тиісті дәрежеде кәдеге асырылды.

Талқылау

Қазақ жұртының көне мәдени мұраларының бірі салдық, серілік дәстүр. Киіз туырлықты, көшпенді жұрттың арғы-бергі мәдениетінде сал-серілердің өзіндік орны бар. Бұл, ел ішінде бұрыннан белгілі атауболса, кейінгі ғалымдар көзімен де зерде көрген ұғым. Кейінгі дәуірде «Сал-сері» десе әр қазақтың көз алдына әсем киінген маңғаз, келбетті кербез адам елестейтін

болды. Әріде паңдығымен қоса үлкен өнер иесі, «сегіз қырлы, бір сырлы» жанды айтар еді. Бағзыда өнері мен бекзаттығына үстемелеп батырлығын дәріптеген де сияқты. Яғни, «сал-сері» дегеніміз – бойына талай өнер тоғысқан ақын, әнші, жыршы, батыл да алғыр, паң, сырбаз, аңшы, мерген, сейіс, найзагер, әсемшіл, көңілді, шешен жігіт. Осыншама өнер түрлері бір адамның бойына сыйып тұрды.

Жұмыр басты пендені Құдай Тағала мүмкіндігі зор тұлға етіп жаратқан. Джованни Пиконның: «Адам – қандай ғажап туынды! Ақылы қандай ғажап, қабілеті қандай шексіз, пішіні мен қозғалысы қандай айқын әрі ғажап, ал әрекеті періштенікі іспетті, түсінігі Құдайдай, ол – әлемнің сұлулығы, жануарлар дүниесінің эталоны» – дегені өте оңды пікір (Джованни Пико, 2018; 150).

Негізі адам баласы өмірге ізгілікті, қарапайымдылықты, адамгершілікті, кісілікті арқалап келеді. Қатыгездік пен жауыздықты, сұмпайылық пен аярлықты көре бара үйренеді. «Қарапайым өмір сүрудің өзінде қандай да бір ізгілік болса керек» (Холл, 2019; 128).

Мінекей, серіліктің бір мәні осындай сан қырлылығында жатыр.

Қай халықтың болмасын ғасырлар бойы қалыптасқан әдеп-ғұрпы, салт-дәстүрлері болатыны айдай ақиқат. Сол салт-дәстүрлер мен әдеп-ғұрыптар арқылы халық болып ұйысып, мемлекет болып нығайса керек. Сонымен бірге болашақ ұрпақты жетілдеру, тәрбиелеу құралы да бары нық.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX басында Қазақстанның батыс өңірінде, оның ішінде Маңғыстау даласында Жеті Қайқы» деген атаулы жеті адамнан құралған серілік топ өткен. «Қайқы» сөзі «сал», «сері» деген ұғымда айтылады. Маңғыстау, Атырау, Ақтөбе даласында бұл атау ауызға жиі алынады. Әнші, жыршы Ізбасар Шыртанов бүй дейді: «...еркек сал-серіні – қайқы, ал әйелдің серісін – сәйкі дейді, «қайқы» деген солай – сал-сері деген мағынаны береді» (Спан, 2003; 45).

«Жеті қайқы» – әнші, жыршы, күйші, ақын, композитор – бойына бірнеше өнер тоғыстырған жеті өнерпаз. Ел арасындағы

жеті бұлбұлды жұптап: «Жеті қайқының әнінен қозғап жібер», «Жеті қайқыдан сал» деген қолқалауларды да құлағымыз шалған. «Жеті қайқы» – бойына бірнеше өнер сыйған жеті өнерпаз – Әділ Өтеғұлұлы (1869–1931), Жылкелді Теңізбайұлы (1855–1938), Өскенбай Қалмамбетұлы (1860–1925), Шолтаман Байсарыұлы, Тастемір Шыршығұлұлы, Тұрсын Алдашұлы, Досат Бәймембетұлы секілді дүлдүлдер. Жетейі бірге жүріп, ел аралап, өнер көрсетіп, көшпенді жұрттың көңілін ән-жырмен аулаған жандар.

«Жеті қайқы» Көкжар (Ойыл), Қарақамыс (Ақтөбе даласында), Орынбор базарларында жиі болып, елді өнеріне қанық қылған. «Түрік халқы құрымасын, құрбан болмасын!» – деп үстіндегі Тәңірі айтқан еді» (Қашқари, 2017; 5), – деген екен ғұлама Махмұт Қашқари. Сонау түркі қағанатының абызы Иоллық Тегінен бері тарқатсақ, сонау өлімнен қашқан Қорқыт атадан қалған қасиетті жол, Желмаямен жер шарлаған Асан Қайғы,

«Бұлұт болған айды ашқан,

Мұнар болған күнді ашқан,

Мұсылман мен кәуірдің

Арасын өтіп бұзып дінді ашқан»

(Мағауин, 2006; 54) – деп жырлаған Сүйінішұлы Қазтуған,

Еңсегей бойлы Ер Есім,

Есім, сені есірткен

Есіл де менім кеңесім (Мағауин, 2006; 81),

– деп шалқыған Жиымбет Бортоғашұлынан, кешегі Жеті Қайқы, Ақан сері, Біржан салға дейінгі аралықта өзегі үзілмей келген серілік дәстүрдің ғажайып құбылыс екенін терең ұққанымыз абзал. Бұлар көшпенділер мәдениетінің маржандары еді.

Қазіргі жаһандану жағдайында өркениеттің жоғары көрінісі ретінде мәдени, рухани бірегейлікті сақтау керек деген қағида кеңінен талқылануда. Бұл дұрыс бағыт екені анық. Қазіргі Қазақ халқының тарихы мен мәдениетін терең зерттемейінше, этникалық дамудың бастауларын, қазақ мәдениетінің рухани-адамгершілік құндылықтарының басымдығын арттырмайынша, ұлт болашағын жарқыратамын деу көмескі іс. Ұлт болашағы жастар екені аян. Сол жастарды қазақы санамен тәрбиелеу

негізінде ойшыл бабалардың даналық істерімен, шығармаларын көкіректеріне құя білу шарамыз бәсеңдеу. Кешегі бабалар дәуірінде ақындарды, жырауларды, әншілерді құрметтеп, солардың алдын көріп, олардан үлгі-өнеге алуды арман ететін. Қай заманда да солай болған. Ақындар мен өнерпаздарды бүкіл көпшілік төбесесіне көтере құрметтеуінің себебі неде деп ойлайсыз? Ұлттық болмыстан тамыр тартқан ол ақындардың көкірегі мейлінше таза болатын. Олар, бойына біткен өнерді «Алла Тағала маған өнерді елге қызмет қыл деп берді» деп, өнерді киелі дүние деп ұққан.

Академик Ғарифолла Есім Жүсіп Баласағұнидің «Құтты білік» кітабына көз жүгіртіп, «құт» деген сөзге мынадай анықтама беріп өтеді: «Өзекті жанға өлім барын білген есті болса керек. Сонда есті адам қандай қарекет етпек? Ғұламаның насихаты – білімді болу. Білімді адам «дәулетті» «байлықтан» ажырата алады. Ақылды адам дәулетті қажет етеді. Ақылсыз, ынсапсыз жан байлықтың құлы болмақ, сонда «дәулет» деген не? Дәулетті болу тек бай болу емес, ол білімділікті, есептілікті қажет етеді. Дәулет – ғұмыр сүру үшін, ахирет қамын ойлау үшін жасалған мүмкіншілік. Дәулетті адам деп иманы бар жанды айтады. Меніңше, дәулеттің «құттан» да ерекшелігі бар. Демек, түркілер адамның дүниеге келуін «құт» деп түсінген (Есім, 2012 54).

Ғ.Есім одан әрі Ахмет Иассауидың пікірлеріне талдау жасай келіп, бүй дейді: «Ахмет Иассауи көшпенділер тұрмысына болмаған жаңалық әкелді. Ол сопылық философия, тақуалық дүниетаным» (Есім, 2012; 55).

Бұдан аңғарарымыз ХІХ ғасырда жасаған ақындар да тақуалық жолында болған. Бұған Ақтан, Абыл, Нұрымдардың шығармаларынан көптеген мысалдар келтіруге болады. Біз атап отырған ақындардың бәрі Маңғыстау жерінде жасаған. Арысы Бесқала даласына шейін, берісі Ақтөбе, Орынбор, Арал өңіріне дейін ат сабылтқан. Бұл өңірде сопылықтың Иассауи жолын тұтқан әулие-шайхылар шыққаны мәлім. Ендеше Ақтанның сөздері дүниетанымды терең адамның ойы деп

қарасақ абзал. Тек, Ақтан ақын ғана емес бұрын өмір сүрген шайырлардың дені таза ой, асқақ қиялдан кенде емес деген сөз.

Айтқымыз келгені, ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басында қазақ қоғамы мұсылманшылық, соның ішінде сопылық жолында болды дей аламыз. Біз айтып отырған сан қырлы өнер иелері серілік пен қоса сопылық бағытты бетке алып, таланттарын өрістеткен.

Салдардың, серілердің қызметі орындаушылық және композиторлықпен шектелмеді, олар көркемдік баяндаудың барлық түрін – поэтикалық импровизация, шешендік өнер, нәзік вокальдық техника, музыкалық аспаптың құлағында ойнау, театр мен цирктік өнер ойынының элементтерін қамтиды, бұған қарағанда олардың Батыс Еуропаның орта ғасырлық музыканттары – жонглерлер, трубадурлар, труверлер, мейстер – миннзингерлермен ұқсастығы бар екендігі айқындалады.

Адамдар өздерін шығармашылықтың шыңындамыз деп есептеуге бейім; бірақ олар жер бетін өздерімен бірге мекендеп отырған басқа тіршілік иелерінен шынымен де артық па? (Энтони Кенни, 2019; 31).

Әрине, бұлар құдайдың ерекше жаратқан адамдары деуге саяды. Мұндай ерекше өнерпаздар қай елде де болған. Бұлардың бәрі шынайлықты, әсемдікті, адамгершілікті, еркіндікті жырлаған.

Қазақ даласының сері перзенттеріне тән қасиет ерлік, өр рух, еркіндік. Олар қай заманда да еркіндікті, азаттықты аңсап күн кешкені аян. Әрине ол дұрыс әрекет. «Дұрыс әрекет – жаман мен жақсының арасындағы алтын аралық» (Джонсон, 2018; 42).

Алланың жаратқан пендесі еркін болуға құқылы. Соның ішінде серілерді, қанша қамап ұстасаң да, олардың ой-қиялы еркін шалықтап, қырандай қалықтап жүреді. Еркіндікті көксеп, ізгілік, адамгершілікті аңсаған ерлер қолдарына аспабын алып, ел аралап, дала кезіп, көпшілікке қуат-жігер береді. «Еркін адам дегеніміз – өз қалауымен, өз заңдарымен өмір сүретін адам» (Анахарсис). Азаттықты тілеп отырған жұрт содан соң оларды құрметтеп, әрі өнерлеріне сусындап, тамашаға батады.

Мысалы, қазақтың серілерінің көбі осы әрекеттері үшін түрмеге қамалған.

Бостандығынан айрылған. Ресей империясының отарында отырып, қыспақ көріп жатқан халқына бағыт бергені үшін ғана. Олардың мақсат-мүддесі ағайын-туысын, төңірегіндегі өзін бағалайтын жұртты өркениетке жетелеу болған. «Ізгіліктің табиғаты мен маңыздылығы адам тіршілігінің жалпы мақсатынан көрінеді...» (Агамбен, 2019; 330), дегенге құлақ түрсек, серілердің мақсаты айқын емес пе?

Елін бірлікке, өркениетке бастаса, жаңашылдыққа тартса, олардың осынау ізгі насихаты ежелгі грек философтарының «оқытудың негізгі мақсаты – ізгілік тарату» деген қағидасы мен «ізгілік» – «кемел адам» дегеніне саяды (Джонсон, 2018; 44).

Осы кемел адам мен салыстыруға келетін тағы бір теория «кәміл адам» теориясы десек Ибн Арабидің «Дүниедегі істің бәрі адамға қатысты, бірақ бұл білімді білуге тиіс болған кезде ғана біледі, оны білуші – кәміл адам. Мұны білуге болмайтындар білмейді, ол – хайуан адам» деуінің мәні жоғары (Есім, 2004; 27). Яғни, «Кәміл адам» ғалымның дүниетанымында мистик, яғни тылсым күштер сырын сезуші ерекше жан. Мұндай қасиет адамға жоғарыдан беріледі.

Түркілердің ұрпағы қазақтар да ата-бабалары сияқты еркін оймен өмір сүрді. «Ислам дінін қабыл алған түркілер ескі, дәстүрлі идеологияны мүлде ысырып тастамай, жаңаша түрлендірді (Сүлейменов, 1992; 134). XIX ғасырдағы қазақтар мұсылман дінінің бір тармағы сопылық бағытты ұстанғанын ескерсек, біздің айтып отырған адамдар да сол бағытта болғаны хақ. Сопылықтың ұстанымы да имандылық, ізеттілік, адамдық, адалдық. Бір өзгешілігі олар рухани тереңдікке шақырады. Соған тәрбиелейді. Сопылықтың негізі бойынша пендені жаратқан Алла, ендеше оны алатын да Алла. Не болса да Алланың қалауымен келеді. Сондықтан қудалау көріп, түрмеге қамалып жатқан серілер «бұл да Алланың жазуы» деп қабылдайды және соған тәубе қылады. Бұл, шарияттағы жаратушыға кәміл сенушілік. Не келсе де құдайдан деген наным. Ол, заманда қазақтар шарияттан аттамаған. Ішкі мәдениеті сондай мықты қалыптасқан. Яғни бесіктен

берілген ұлттық тәлім, тәрбие. «Мәдениетті адамдар интуитивті түрде қалай іс-әрекет ету керектігін біліп тұрады» (Кенни, 2018; 152), – дейді философтар.

Төңіректегі болып жатқан өзгерістердің, құбылыстардың бәрін жүрекпен сезініп, қабылдайды.

Ғұлама Әл-Фараби: «Жүрек – басты мүше, мұны тәңнің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес», – дейді (Әл-Фараби, 1975; 25).

Әрбір халықтың өзіне ғана тән, сол жұрттың өзіне ғана жарасатын өнер, мәдениет түрлері болады. «Белгілі бір этностың ұлттық салт-дәстүрлері көрініс табатын көркемөнер мәдениеті» (Тер-Минасова, 2018; 36).

XIX ғасыр бедері мен XX ғасырдың бірінші ширегін қарастырсақ салдық, серілік деген нәрсе тек қазаққа ғана тән секілді. Сал-серілер жолы қайнарын бүгінгі қазақ жерінен алып, қазір де осы далада жалғасын тауып жатқандай көрінеді.

Зерттеушілер сөзіне құлақ ассақ, сонау сақ-ғұн дәуірінен шеру тартқан сауықшыл керуеннің әуел баста әскери-сарбаздар жасағынан бастау алғанын аңғартады. Жаугершілік уағында қанды ұрысқа кірер алдындағы қалың қолдың көңіл толқынысын басып, рухын көтеріп, ұрандата кернейлетіп-сырнайлатып, арандай ажал ауызына сескенбей атойлап, тура шабатын ерекше әскери топтар болса керек. Нояндар тобына кез-келген адам мүше бола алмайды. Мерген, найзагер, қылышкер, садақшы, аттың құлағында ойнайтын епті жауынгер қабылданады. Сазды әуенге де үйір. Үркердей ұйысқан осы бір шоғыр серіліктің алғы көрінісі-ау деп есептейміз. Майдан тұсында ұйысқан ұранды шерік, жайбарақат мезгілде де жұптарын жазбай сән құрып, дулы қалпын бұзбай жүретінге ұқсайды. Мұнда, басында топқа қосылудың түрлі шарттары болған болса, келе-келе өздігінен сұрыпталып, өңшең өлермендер құрамы қалыптасатын күйге жеткен. Кереметі сол, көне күндердегі кербез үрдіс заман ағымымен ішкі-сыртқы сипаты сәл өзгерістерге ұшырағаныменен, өзегі үзілмей бәз қалпында кейінгі ғасырларға жетуі еді.

Қай халықта болмасын серілік пен ерлік үзеңгілес жүрген. Ал, осы сал-серіліктің түбі жылқы малына қатысты. «Ер қанаты – жылқы» дейді қазекем. Ежелде, жылқы-сәйгүлік батырдың жан серігі, жолдас-досы, көлігі, жауға шабар қуаты, алысса қайраты, жарысса жүйрігі, тіріде тамыры, көрде де жарығы.

Жылқының алғаш қолға үйренуі қазақ даласы деп жүрміз. «Еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді» (Назарбаев, 2017; 27).

«Сәйгүлігін жаратып, жал-құйрығын таратып» мінер ерлер қазір де бар. Жылқыдан басқа көлігі жоқ бағзыда, бүгінгілердің машина таңдағандарындай таңдап, жүйрігін, белі мықтысын, қайраттысын тақымдау ердің ісі. Яки, аттарын үкілеп міну қадым заманнан бар. Тарихтың атасы Геродот сақтар жайында: «Найзаның, жебенің, айбалтаның ұшы мен жүзін жезден жасайды да, дулығасын, белбеу мен кісесін алтынмен аптайды. Олар аттарына жезден өмілдірік-қап кигізеді. Жүгенін, ауыздығын алтынмен жалатып, өрнектеп қояды», – депті (Геордот, 1989; 28).

Бұл үрдіс сақтардан ғұндарға, одан түркілерге ұласқан. Тұлпарларының кекілін, жал-құйрығын әсемдеп өріп, тоқым-жонасына дейін ерекше әспеттеп, құйысқан-өмілдірігін де өрнектеп тастау, оған сәнді шашақ, түрлі әшекей тағу секілді көріністерді сол заманнан жеткен жәдігерлер мен таста таңбаланған суреттерден көруге болады. Демек бұл, біздің арғы бабаларымыздан жеткен өнеге екен. Атам заманнан қалыптасып, өлмей жеткен өзіміздің өміршең үрдісіміз көрінеді. Жалғыз сәйгүлігін емес, қару-жарағы мен сауыт-сайманын безендіріп киінгені де даусыз. Бұған және бәрінің қолы жете бермесі ақиқат. Жоғарыда айтып өткен ерекше нояндар тобы осыған сай. Солардың заңды жалғасы кешегі жыраулар мен Біржан сал, Мұхит сал, Ақан сері, Иманжүсіп, Мәди Бәпиұлы, Балуан Шолақ, Жеті қайқы, Зәкәрия, Сары Батақұлы, Қызыл сері сынды болмысы бөлек өнерпаздар деп түйеміз.

Бұлардың бәрі жоғарыда айтып өткеніміздей тұстас ғұмыр кешіп, Ресей империясынан, қала берді, серінің асқақ рухын түсінбеген өз халқының шен құмар атқамінерлерінен зорлық көріп, ақыры трагедиямен аяқталған асыл азаматтар.

Серілік дәстүрдің бастауы

Дәстүршілдіктің (традиционализм) негізін қалаған ғалымдардың пікірлеріне сүйенсек (Рене Генон, Герман Вирт, Мирча Элиаде және т.б.) ілгерілі-кейінді тарих беттерінде таңбаланған көпшілік елдердің әскери жүйесінің іргесін тұрғызған әулет (бізше «сал-серілер», Еуропа халықтарында «рыцарьлар») бір уақтары жойылып кеткен әлемдік патшалық жүйесінің әлеуметтік құрылымынан бастау алатынға ұқсайды.

Әскери ұлыстар, барған жерлеріне кірігіп, ассимиляцияға ұшырап кірігіп кетіп отырған сияқты. Жалпы Батыс Еуропа рыцарьлық тарихы тамплиер орденінің күйреуімен сабақтастырады. Ал Шығыс Еуропадағы серілердің тарихы ХІХ ғасырға ұласса керек. Белгілі мәскеулік дәстүршіл ғалым Роман Багдасаровтың пікірінше, бірде запорож казактары, бірде черкастар деп аталатын украин әскер жасақтары Польшаның, Осман империясының және Қырым хандығының соққысына шыдамай тоз-тоз болған әлдебір рыцарьлық орденнің қалдықтары (Әсемқұлов, 29).

Қазақтарда серілердің болмысы, орны кішкене өзгешелеу дейміз. Көшпелі тайпалардың дені жауынгер әулеттерден тарайтыны іспетті, қазақ әлеуметі, қазақ жұрты барлығы әскери ұлыс деуге келеді. Шыңғыс ханға дейінгі, және одан одан соңғы жаутершілік парасын зерделеген зерттеушілер көшпенділерге қатысты «әскер-халық» («народ-войско»), «мәңгі ел» («вечный народ» немесе «вечный народ — войско») деген терминдерді пайдаланады.

Алтын Ордадан кейінгі қазақ тарихында профессионал әскери кісілер жасақтаған «Үш қиян» атты серілік орденінің болғандығын жеткізеді С.Қондыбай. Ендеше қазақтың серілерінің шығу жолын былайша қарастыруға болар дейміз.

Қазақтың сал-серілері соғысқа жеке шерік болып және сауытсыз, жанболатсыз шығатын болған. Әрине, профессионал

әскери адамның қан майданға бұлай қамсыз шығуы күмәнді сауалдарға жетелеуі мүмкін. Бұндай сауалдарға жауап сал-серілердің, пидагер, құрбаншыл әскер екендігінде жатыр. Қарапайымдап айтатын болсақ, сал-серілер – өз еркімен тұтастай өлімге кесілген әскер. Бүкіл тарихы ат үстінде, қанкешу соғыс үстінде өткен елдің қатыгез әскери заңы. Әрине, көп жағдайда сал-серілердің шерігі тұтастай қырылатын болған. Ал осы аяулы әскердің кездейсоқ тірі қалғандары болса, бейбіт кезде олар елдің еркесі саналған. Қазақта «аттың майы» немесе «аттың тері» деген ұғым бар. Біреудің атын минуте алған адам, атты иесіне қайтарғанда «аттың майын» береді екен. Қазақта «аттың майы – бір тоқты», немесе «аттың майы – бір қозы» деген мақал да бар. «Қылыштың майы» да сол көне күндерден жеткен қасиетті ұғым. Ұрыстан әлдеқалай аман шыққан сері ел шетіне, алғашқы кездескен ауылдың сыртына келіп жығылады. Ауылдың адамдары аңырап жылап кеп үстіне түскенде, сері «Қылышымның майын бер» дейді. Бұл, серінің «қылышымды қапысыз шауып, жаудың да қанын, өзімнің де қанымды аямай төктім, енді сол қылышымның өтеуін бер» деген назы екен. Бүкіл аймақ жиналып серіні кілемге салып немесе жатқан жерінде үстіне отау тігіп, басына көтеріп ардақтайтын болған. Қан жұтып жауды жеңіп келген серінің тілегін беріп, оған ләззат силаған – қандай ұрғашы үшін болса да үлкен абырой екен. Серінің бауырында болып шыққан қыз бойы бұзылған қыз болып есептелмейді екен.

Қазақтың профессионал ән өнерін және аспаптық музыкасы – күй өнерін тудырған осы сал-серілер. Үнемі ажалдың өтінде жүретін адам – ерекше экзистенциалдық тәжірибе иесі. Ажал менен махаббат – амбивалентті құбылыстар. Сондықтан жорыққа аттанып бара жатқан сал-серілер болашақ қанды ұрысты емес, қарындастың назы менен қылығын жырлаған. Міне, көне күндерден жеткен жәдігер осылай баян етеді.

Қазақ ордасы ұлы империяның теліміне түскеннен кейінгі жерде сал-серілер бұрынғы мәртебесінен айырылып басқа сапаға өтті. Қару-жарақ асынып жүруге

тыйым салынды, сол себепті сал менен серілер қылыш пен найзаны қабырғаға іліп қойып, енді қолдарына домбыраны алып артистік богемаға айналды, – деген ой түйеді Т.Әсемқұлов.

Біз сөз етіп отырған Ақан сері, Біржан сал, Иманжүсіп, Аманғали, Мұхит, Зәкәрия, т.б. осы әскери ұлыстың соңғы тұяқтары, қазақ жұрты Ресейге жұтылып, салт-дәстүрінен қағылып, мал-жанынан айырылып қалған тұста ғұмыр кешіп, бұрынғы аталарының сара жолын ұстанып өткен пұшайман ерлер еді.

Қорытынды

Қазақтың қараөлеңімен жыр-термесінің бүгінгі күн ұрпақтарына шашау шықпай жетуіне өзіндік ұшан-теңіз үлес қосқан, ғасырлар бойы ауыздан-ауызға көшіп сақталып келе жатқан рухани қазынамыз дәстүрлі әншілік-жыршылық үрдісті жалғастырған әнші-ақындардың, сал-серілердің музыкалық фольклорымызды насихаттаудағы еңбегі орасан зор екенін көрсеткіміз келеді. Осы бағытты әлем жұртына насихаттауды қолға алдық. Яғни, көшпенді қазақ халқының фольклорлық мұрасы әлі күнге дейін зерттелмей жатқан құпия дүние деуге болады. Жазба-сызбасы жоқ, төрт түлік малының жайымен ойдан-қырға, жайлаудан-қыстаққа көшіп-қонып жүрген көшпенді халықтың, сонау көне дәуірлерден бері бабадан жалғасқан мұраны қаз қалпында сақтап, ауыздан-ауызға жеткізіп, ұрпақтан-ұрпаққа ұластыруының өзі бір керемет дүние.

Табиғатпен етене араласып тірлік кешкен жұрттың музыкалық мұрасы да соған сай қалыптасты. Көбіне қолданған музыка аспабы домбыраны ердің басына іліп, өзімен бірге қысы-жазы алып жүретін. Біз әңгіме қылып отырған сал-серілер, қастарына өнерлі жандарды ерітіп, ел аралап өнер өрбітетін. Кең даланың әр төбесінде қоныс теуіп отырған көпшілік, ауылына сал мен серілер тобы келсе қуана қарсылап, өнер адамын төбесіне көтере сыйлап, сауық-сайран құрып, соңын тойға ұластырып, көңілдерін көтеретін. Мұң-шерін басатын. Сал-серілер тобында небір өнерпаздар жүретін. Қазіргі тілмен айтсақ

мініп жүрген атын ойнатып өнер көрсететін циркачтар да болған. Домбыраны неше түрлі ыңғайда ойнатып, тіпті бақайымен шертіп, жұртты тамашаға батыратын ептілері де, ауыр тастарды лақтырып таңырқататын алыптары да жүрер еді.

Мақаланы түйіндей келе айтарымыз, қазақ халқының мәдени мұрасы ғылыми айналымында әртүрлі себептермен бұрын-соңды зерттеу көрмеген дүние ретінде өзіндік орыны бар еңбек деп тұжыра аламыз.

Әдебиеттер тізімі

- Агамбен Д. Қастерлі адам. Әдебиет теориясы. Антология: III т. – Астана, 2019. – 440 б.
- Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 419 б.
- Геродот. Историки античности: 1-й том. Древняя Греция. – М.: Правда, 1989. – 624 с.
- Джованни Пико. Кенни Энтони. Батыс философиясының жаңа тарихы, 2-том, Орта ғасыр философиясы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы», 2018. – 400 б.
- Джонсон Д. Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Дерридаға дейін. – Астана, 2018. – 216 б.
- Есім Ғ. Хакім Абай. – Астана: Фолиант, 2012. – 400 б.
- Есім Ғ. Фәлсапа тарихы. Алматы. «Раритет», 2004. – 304 б.
- Кенни Э. Батыс философиясының жаңа тарихы, 2-том, Орта ғасырлар философиясы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 400 б.
- Мыңжани Н. Қазақтың қысқаша тарихы. Алматы баспасы. Жалын. 1991. – 240 б.
- Мағауин М. Алдаспан. Көне қазақ поэзиясының антологиясы. XV-XVIII ғасырлар. – Алматы: Атамұра, 2006. – 312 бет.
- Спан Ә. Қабекеннің қазынасы. – Алматы: Үшқиян, 2003. – 200 б.
- Сүлейменов О. Азия. – Алматы: Жазушы, 1992. – 296 б.
- Тер-Минасова С. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. Астана, 2018. – 317 б.
- Холл С. Мәдени бірегейлік пен диаспора / Д. Ривкин, М. Райан редакциясымен. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 568 б.
- Энтони Кенни. Батыс философиясының жаңа тарихы, 3-том, Қазіргі заман философиясының бастауы. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 412 б.
- Күзеубай А.Ұ. Қазақ әншілік дәстүрінің қазіргі заманда таралым мәселелері (Арқа өңірі бойынша): философия докторы (PhD) диссертациясы – Алматы, 2016. – 149 б.
- Кекілбаев Ә. Маңғыстау: энциклопедиясы (алғы сөз) – Алматы: Атамұра, 1997. – 384 б.
- Әсемқұлов Т. Егемен қазақстан, 27 қаңтар 2010 ж. [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: <http://otuken.kz/> (қаралған күні: 15.10.2022).
- Ойлар. Ұлағатты сөздер. Анахарсис. [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: <https://bilim-all.kz/quote/12046> (қаралған күні: 18.10.2022)

Е.А. Ази¹, С.М. Аралбай², К.И. Куразова³

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Карагандинский медицинский университет, Караганда, Казахстан

³Областной научно-практический центр, Актобе, Казахстан

Кочевая культура и традиция сери (XIX в. - начало XX в.)

Аннотация. Традиции, обычаи, обряды, ритуалы, национальная игра, традиционное искусство, музыкальное наследие, отличая одну нацию от другой, подчеркивают, что нация – это нация. В этом плане казахский народ ничем не уступает. Духовное, культурное, литературное наследие казахов свидетельствует о том, что этот народ является древним племенем, последователем древних кочевников, идущих из глубин веков.

Это правда, что в любое время у каждой нации есть свои ценности и культура, чтобы

воспитывать своих героев, людей, которые вкладывают в умы будущих поколений и защищают их страну, землю. Для развития будущего этой нации, излучая сознание потомков, смешивая бытие молодежи, национальную психологию с тем, что дошло до предков, то есть с таким священным наследием, как мораль и нравственность.

На сегодняшний день это одно из важнейших дел для духовности казахского народа. Мы считаем, что актуальным делом является популяризация произведений, наследия наших исторических личностей, которые разбросаны по всей степи, хранят память о сильных стариках, отдают свои национальные ценности, душу за будущее нации, тем самым воспитывая молодежь в национальном направлении. В связи с этим необходимо развивать пропаганду мудрых слов наших поэтов, прививать их молодежи, приобщать их к традициям и обычаям, воспитывать с колыбели.

Обычаи фундаментальной страны в Средней Азии, очевидно, тянут к древним временам. Значит и культура берет свое начало в те времена. Поэтому цель состоит в том, чтобы увековечить этику, обычаи и традиции, отличающиеся от других этносов.

В статье анализируются культура казахского народа, его искусство, многогранная деятельность как особое художественное явление, обсуждаются образцы традиционного искусства культуры кочевников, общие и отличительные проявления которых отражают исторический путь казахского народа.

Ключевые слова: казахская культура; кочевники; искусство; обычаи; традиции; певец.

E.A. Azi¹, S.M. Aralbay², K.I. Kurazova³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan

³Regional Scientific and Experimental Centre, Aktobe, Kazakhstan

Nomadic culture and chivalric tradition (XIX-early XX centuries)

Abstract. It is true that there are traditions, customs, rituals, national games, traditional art, and musical heritage that distinguish one nation from another and make it clear that the nation is a nation. In this respect, the Kazakh people are not an exception. This rich spiritual, cultural and literary heritage of the Kazakh people testifies to the fact that this people is a long-standing ancient tribe, a follower of bagzi nomads who are rooted from the depths of centuries.

It is a fact that at all times every nation had its own values and culture, which poured into the minds of future generations, made them heroes, men who protect their country and land. After all, the future of the country is necessary for the development of the future of this nation, to radiate into the minds of generations, mixing the essence of youth, national psychology with the sacred heritage of the ancestors, that is, identity and morality.

And today it is one of the most important things for the spirituality of the Kazakh people. We think that it is urgent to popularise the heritage and works of our historical figures, who are scattered every time in the steppe, who have a strong memory, who gave their lives for the future of the nation, and thus educate future young people in the national direction. For this reason, it is worth popularising the propaganda of the words of our sages and poets, instilling them in the minds of young people as much as possible, combining them with traditions and upbringing from the cradle.

It is clear that the traditions and customs of a fundamental country in Central Asia drag on to ancient times. So, the culture also dates back to those times. Therefore, the goal is to combine the Customs and traditions of the Kazakh people, which differ from other ethnic groups, with their culture.

The article analyses the culture, art, multifaceted artists of the Kazakh people as a unique artistic phenomenon, discusses examples of traditional art of nomadic culture, whose general and distinctive manifestations reflect the historical path of the Kazakh people.

Keywords: Kazakh culture; nomads; art; customs; traditions; singer; zhyrshi; seri; sal.

References

- Agamben D., Qasterli adam. Ádebiet teoriyası. Antologua: III t. [Literature theory. Anthology: Volume III]. (Astana, 2019, 440 p.), [in Kazakh].
- Ál-Farabı. Áleýmettik-etikalyq traktattar [Al-Farabi. Socio-Ethical Treatises]. (Almaty, Science, 1975, 419 p.), [in Kazakh].
- Gerodot. Istorıkı antichnosti: 1-ı tom. Drevniia Gretsua [Herodotus. Historical Antiquity: Volume 1. Ancient Greece]. (Moscow, Pravda, 1989, 624 p.), [in Kazakh].
- Giovanni Pico. Kenny Anthony. Batys filosofıasynyń jańa tarihy, 2-tom, Orta ǵasyr filosofıasy. [A New History of Western Philosophy, Volume 2, Medieval Philosophy]. (Almaty, National Translation Bureau, 2018, 400 p.), [in Kazakh].
- Johnson D. Filosofıanyń qysqasha tarihy. Sokrattan Derridaǵa deın [A Brief History of Philosophy. From Socrates to Derrida]. (Astana, 2018, 216 p.), [in Kazakh].
- Yessim G. Hakim Abay. (Astana, Foliant, 2012, 400 p.), [in Kazakh].
- Yessim G. Falsapa tarihy [History of Philosophy]. (Almaty, Rarity, 2004, 304 p.), [in Kazakh].
- Kenny E. A Batys filosofıasynyń jańa tarihy, 2-tom, Orta ǵasyrlar filosofıasy [New History of Western Philosophy, Volume 2, The Middle Ages philosophy]. (Almaty, National Translation Bureau public fund, 2018, 400 p.), [in Kazakh].
- Mynzhani N. Qazaqtyń qysqasha tarihy. Almaty baspasy. Jalyn [Brief History of Kazakh]. (Almaty publishing house, Flame, 1991, 240 p.).
- Magauin M. Kóne qazaq poeziyasynyń antologıasy. XV-XVIII ǵasyrdar [An anthology of ancient Kazakh poetry. XV-XVIII centuries]. (Almaty, Atamura, 2006, 312 p.), [in Kazakh].
- Span A. Qabekeńniń qazynasy [Kabeken's Treasure]. (Almaty, Ushkiyan, 2003, 200 p.), [in Kazakh].
- Suleymenov O. ASIA. (Almaty, Writer, 1992, 296 p.), [in Kazakh].
- Ter-Minasova S. Til jáne mádenietaralyq kommúnıkatsıa [Language and Intercultural Communication]. (Astana, 2018, 317 p.), [in Kazakh].
- Hall C. Mádenı biregeilik pen diaspora [Cultural Identity and Diaspora]. (Almaty, National Translation Bureau public fund, 2019, 568 p.), [in Kazakh].
- Anthony Kenny. Batys filosofıasynyń jańa tarihy, 3-tom, Qazirgi zaman filosofıasynyń bastaýy [A New History of Western Philosophy, Volume 3, Modernity the Beginning of Philosophy]. (Almaty, National Translation Bureau, 2019, 412 p.), [in Kazakh].
- Kuzeubai A.U. Qazaq ánsilik dástúrińiń qazirgi zamanda taralym máseleleri (Arqa óiri boıynsha): filosofıa doktory (PhD) dissertatsıasy [Problems of distribution of the Kazakh singing tradition in modern times (in Arka region): Doctor of Philosophy (PhD) dissertation]. (Almaty, 2016, 149 p.), [in Kazakh].
- Kekilbaev A. Mańǵystay: entsiklopedıasy (alǵy sóz) [Mangistau: encyclopedia (preface)]. (Almaty, Atamura, 1997, 384 p.), [in Kazakh].
- Asemkulov T. Egemen qazaqstan, 27 qańtar 2010 j. [Sovereign Kazakhstan, January 27, 2010]. Available at: <http://otuken.kz/>, [in Kazakh]. (accessed 15.10.2022).
- Oılar. Ulaǵatty sózder. Anaharsıs. [Thoughts. Adjectives. Anacharsis]. Available at: <https://bilim-all.kz/quote/12046>, [in Kazakh]. (accessed 18.10.2022).

Авторлар туралы мәлімет:

Ази Есентүгел Аманкелдіұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің мәдениеттану мамандығының докторанты, «МҰРА» ғылыми-зерттеу институтының директоры, Астана, Қазақстан.

Аралбай Сәкен Меңдоллаұлы – Қарағанды медицина университеті «Қазақстан тарихы және әлеуметтік саяси пәндер» кафедрасы ассистент профессор, Қарағанды, Қазақстан.

Куразова Құралай Илиясовна – облыстық ғылыми-тәжірибелік орталығының әдіскері, п.ғ.м., Ақтөбе Қазақстан.

Azi Esseytugel Amankeldyuli – student of Department of Cultural Studies of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Director of MURA Research Institute, Astana, Kazakhstan.

Aralbay Saken Mendullauli – Department of History of Kazakhstan and Socio-Political Disciplines, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan

Kurazova Kuralay Iliysovna – Methodologist of the Regional Scientific and Experimental Centre, Aktode, Kazakhstan.

Қазақ дүниетанымындағы кеңістік пен уақыт түсініктерінің қалыптасуы

Айнур Р.Жангалиева^{1*}, Жылбек М. Жаңабаев²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²С.Сейфулин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

Корреспонденция үшін автор:

¹abr83.83@mail.ru

²zhylbek.zh_82@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0001-5051-5844>

²<http://orcid.org/0000-0002-9385-208X>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-152-166>

Аңдатпа. Қай тарихи кезеңде, қандай өркениеттік құрылымда болмасын философиядағы кеңістік пен уақыт мәселесі ортақ маңызды мәселелердің бірі ретінде қарастырылып келеді. Біздің дүние туралы бейне-көрінісіміздің негізінде кеңістік пен уақыт жатыр. Мақалада қазақ дүниетанымының мазмұндық құрылымында тарихи-философиялық айрықша орын алатын кеңістік пен уақыт мәселелері зерделеніп, сараптама жүргізіліп, олардың типтік ерекшеліктеріне пайымдаулар жасалады. Сонымен қатар, кеңістік пен уақыт формаларының көшпелі өркениет пен дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі бағыттарына көңіл аударылады. Қазақ халқының дүниетанымындағы кеңістік пен уақыт ұғымдары түрлі мысалдар арқылы нақты түсіндіріліп, халқымыздың ұлттық пайымындағы және күнделікті өмірдегі қолданысы айқындалады. Қазақ халқының дүниетанымындағы (заман, зар заман, дүние, көшпенділік дәстүр, өмір, т.с.с.) уақыт пен кеңістіктің негізгі динамикасы ашылады. Қазақ ойшылдарының болмыстағы кеңістік пен уақытқа тән ерекше көзқарастарының болуы зерттеу мәселесін өзектендіріп отыр. Ежелгі қазақтардың өздеріне тән уақыт пен кеңістік өлшемдері болғаны нақты мысалдар арқылы көрсетіліп, оларға философиялық талдау жасалады. Мақалада кеңістік пен уақыт категорияларының қолданысындағы теңеу, сәйкестендіру ерекшеліктері талданады. Қазақ халқының көшпенді өмір сүруінің негізі ретінде кеңістік пен уақыт категорияларының алатын орны анықталады. Тақырыптың өзектілігі кеңістік пен уақыт категорияларының қазақ дүниетанымындағы қолданысы мен ерекшелігі түрлі мысалдар арқылы түсіндіріліп, адамзат дамуындағы рөлі мен маңызы философиялық тұрғыдан жан-жақты ашып көрсетіледі.

Түйін сөздер: қазақ халқы; дүниетаным; кеңістік; уақыт; заман; кезең; сана; дәстүр; әлеумет.

Received 22 January 2023. Revised 25 January 2023. Accepted 31 January 2023.
Available online 15 February 2022.

For citation:

Zhangaliyeva A.R., Zhanabayev Z.M. Formation of concepts of space and time in the kazakh worldview // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – p. 152-166. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-152-166>.

Для цитирования:

Жангалиева А.Р., Жанабаев Ж.М. Формирование представлений о пространстве и времени в казахском мировоззрении // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 152-166. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-152-166>.

Кіріспе

Әр халықтың, әр ұлттың жаратылысқа деген қатынасы, дүниетанымы, көзқарасы, дүниені тану жолдары әртүрлі. Яғни дүниені тану әлемдегі адам болмысын, оның дамуын, өзіндік тұжырымын танумен, түсінумен, әрекет етумен байланысты болады. Қазақ халқының негізгі дүниетанымына келсек, ата-бабаларымыз ежелден көшпелі ғұмыр кешкен. Табиғаттың қыр-сырын жан-жақты терең ұғыну, шеті мен шегі жоқ кеңістікте мал бағу, жазда жайлауға, қыстақыстауға көшіп-қону ата-бабаларымызға тән қасиет. Көшпенді өркениет, көшпелі өмір салты оларды айнала қоршаған ортаға өзгеше көзбен қарауға үйретті. Табиғаттың қатал сынына төтеп бере жүріп, үлкен сабырмен, өздеріне ғана тән тіршілік қамын жасап, қиыншылықтарға қарсы тұруға үйренді. Осыдан барып даналық, таным, дүниетаным ұғымдары қалыптасады.

Қазақ дүниетанымындағы кеңістік пен уақыт категорияларының маңызы олардың тұрмыстық өмірінен айқын байқалады, нақты көрінетіні рас. Көшпелі дәстүрді ұстанған қазақ халқы ең алдымен уақыт пен кеңістікке қатысты таным түсініктерін қалыптастырып, өздерінің тіршілік болмысына арқау етіп, байланысын тапты. Көшпенді халықтың қозғалысы уақытпен үндес. Философияда уақыт дегеніміз – қозғалыс. Бұл қозғалыс – кеңістік ішінде жүйелі қайталанып отыратын қозғалыс. Көшпендінің санасы, тарихи жады үнемі қозғалыста, үнемі жаңғыру, жаңару үстінде. Себебі, ол уақыт пен кеңістік ішінде қозғалыс арқылы атақоныс жайлауларын аралаумен болады. Бұл мекендер оның тар мағынада бүкіл өмірінің куәсі: балалық, бозбалалық, жігіттік дәурені өткен жері, үйленген, әке болған, қыз құған, айтысқан, көкпар тартысқан, ту тігіп дұшпанға қарсы аттанған жері, айнала тегіс руластар одағының таңбаларымен белгіленген. Өздері мекен еткен, тұрақтанған кеңістіктің барлық қадір-қасиетін танып білу, сол кеңістіктегі құбылыстарды уақытпен байланыстыра зерделеуге қалыптасу көшпелі қазақ халқы үшін өмір сүрудің негізгі кепілі болды. Дәстүрлі дүниетанымымыздың негізгі универсалийлері философия ғылымындағы

терең түсінік беретін – кеңістік пен уақыт сакральды орталық ұғымдар. Бұл ұғымдарға жекелей анықтама берер болсақ, материя (табиғат) кеңістік пен уақытта өмір сүреді.

Уақыт дегеніміз заттар мен құбылыстардың өмір сүруінің ұзақтығын, олардың әртүрлі жағдайының ауысуын білдіреді. Бұл – оқиғалар ағымы. Платонның сөзімен айтсақ «мәңгіліктің қозғалу бейнесі». Әр түрлі материалдық объектінің өз уақыты бар, сондықтан физикалық, әлеуметтік уақыт болады. Философиялық талдауда уақыттың үш өлшемі бар: қазіргі, кешегі және болашақ. Уақыт ұдайы алға ұмтылады, ешнәрсе, ешкім оның объективті бағытын өзгерте алмайды. Оны тоқтатуға болмайды, тоқтату мүмкін емес. Қоғамдық өмірде уақыт ағысы жылдам, көз ілестірмейді және күрделі. Ол адамның іс-әрекетімен тығыз байланысты. Адамның күнделікті, тоқтаусыз тіршілігімен байланысты. Уақытша деген ұғым өткіншілікті, жоғалып кетуді білдіреді. Керісінше мәңгілік ұғымы ұдайылықты, ұдайы болып отыруды меңзейді. Адам өмірі биологиялық тұрғыдан өткінші. Сондықтан ойлы адам өз өмірінің жүгіртпе уақыттарына жоғарыдан қарай алмайды. Ол өзінің бұл дүниедегі өткінші жағдайын жақсы түсініп, өз өмірінің мән-мағынасы, мақсаты туралы ойланып, толғанады. Философияда әлеуметтік уақыт адамдардың өз іс-әрекеті нәтижесінде пайда болып отыратын қоғамдық процестер мен қатынастарының белгілі бір тарихи дәуірдегі тынысын білдіреді. Философия мен мәдениет тарихында, ауыз әдебиетінде уақыт үлкен құндылық ретінде бағаланады. Уақыт – кең ауқымды жалпы ұғым. Оған бірқалыптылық, өзгермелілік және тұрақсыздық тән. Уақытқа тән тағы бір ерекшелік оның бір бағыттылығында, яғни уақыт тек алға бағытталған, ал кері бағыттылық уақыт болмысына мүлде жоқ, ол уақытқа жат ұғым. Алайда уақыт дәлділікке негізделген адам тұрмысының сандық көрсеткіш қызметін де атқарады. Уақыт әрбір адамның өміріндегі маңызды орын алатын өз құпиясын өзімен бірге алып келе жатқан құбылыс.

Кеңістік – заттар мен құбылыстардың бір-бірімен қатар орналасу, өзара

әрекеттесу ретін білдіретін философиялық ұғым. Дүниедегі заттардың барлығы да, кеңістікте орналасқан. Кеңістіктің негізгі бірліктері – нүкте, көлем, ұзындық, қашықтық. Кеңістік объективті, өйткені ол материяның ажырамас қасиеті. Кеңістіктің үш өлшемі бар, ол ұзындығы, ені және биіктігі. Бұл өлшем тек заттық формаға ғана тән емес, әр түрлі процестерге де тән. Уақыт пен кеңістік бір-бірімен тығыз байланыста болғандықтан, уақыт оның төртінші өлшемі болып табылады. Кеңістік пен уақыт туралы ұғым мифтік дәуірдегі дүниетанымдық жүйесінің негізгі түпқазығы болып табылады.

Уақыт пен кеңістік мәселелері адамдарды тек рационалистік тұрғыда ғана емес, эмоционалдық деңгейде де үнемі қызықтырып отырады. Адамдар өздерінің өткеніне өкініп қана қоймайды, болашаққа күдікпен қарайды, өмір бар жерде өлімнің бар екенін біледі. Адам баласының ең таңдаулы ойшылдары өмір бойы кеңістік пен уақыт мәселесімен айналысумен болды, алайда санаулысы ғана өздерінің теорияларын жасап, болмыстың іргелі атрибуттарына сипаттама бере алды. Біздің дүние туралы бейне – көрінісіміздің негізінде кеңістік пен уақыт жатыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ұсынылып отырған мақаланың зерттеу әдіснамасы – дәстүрлі қазақ мәдениетінің кеңістік пен уақыттың рәміздік негіздерін айқындау болса, зерттеу объектісі ретінде ұлттық дүниетанымның дәстүрлі үрдістері алынды. Қазақ халқының дүние сезімі мен дүниетанымының ерекшеліктері, әрине ол өмір сүрген табиғаттың, соған бейімделіп қалыптасқан шаруашылық формалары, өмір салтының жүйелерімен тығыз байланысты болса керек. Жоғарыда айтылған тұрғыдан бұл мәселеге көз жіберсек онда біздің ата-бабаларымыз таңдап алып, өз Отанына айналдырған жерлер мал өсіруге лайықты, табиғаты қатал, суы тапшы, сонымен қатар өрісі кең, малдың соңында көшіп-қонуға мол мүмкіншілігі бар кеңістікте орналасқан болатын. Ал табиғаты жұмсақ, суы мол

жерлерде халық жерге тұрақтанып, егін етіп, қолөнерін дамытып, қалалар тұрғызды. Оған мысал ретінде орта ғасырлардағы Жібек жолы бойында орналасқан Отырар, Мерке, Құлан, Талғар, Алматы және т.с.с. қалаларды айтуға болады. Бұл кеңістік пен уақытты талап етіп тұрған үлкен мәселе екені анық.

Кеңістік пен уақыт категорияларын зерттемеген ғалымдар жоқтың қасы. Бұл тақырып тек философияда ғана емес, әдебиет, тарих, т.с.с. ғылымдар негізінде көптеп қарастырылып, зерттелді. Философиядағы зерттеулерге көз жүгіртсек, Демокриттің бос кеңістігі, теософиялық ілімдерде кеңістік құдайдың сезім тұрағы ретінде түсінілді. Канттың түсінігіндегі трансценденталдық жүйеде кеңістік пен уақыт жай қабылдаудың априорлық формасы дәрежесіне дейін көтерілді. Қазіргі философияда кеңістік пен уақыт болмыстың құрамдас бөлімі ретінде алынады.

Бұл ұғымдарға философиялық әдебиетте жеткілікті анықтамалар берілгенімен, зерттеу мақсаттары бойынша кеңістік пен уақыттың түсіндірмелері де әртүрлі. Кез келген нақты объект өзге объектілерден белгілі бір қашықтықта орналасып, белгілі бір орынды иеленеді, белгілі бір форманы қабылдайды және үш өлшемді көлемде болады. Кейбір зерттеушілердің пікірлері бойынша кеңістіктің үш өлшемділігі, бөлімділігі туралы түсініктердің адамға іштей тән екендігі, оның «біздің қанымызда екендігі» оның алдын ала болатындығы, оның бұдан кейінгі құрылымдардың негізінде жататындығы туралы болжамдардан туындайды.

«Өмір философиясы» ағымындағы уақыт проблемаларын ұғынуға алғаш рет тырысқандарға – ғылымда анықталмаған «нағыз ақиқатқа» (табиғи уақыт концепциясы), «өмір уақытына», өмірлік ағыстың «ұзақтығына» және т.б. назар аудару тән. Егер И. Канттың «меніне» трансцендентальды – идеалды «ішкі сезімнің» өзгермейтіндігі барабар болса, оның үстіне «ақылдың еркін себептілігі» уақыт атаулыны жоққа шығарса, А.Бергсон керісінше, еркін себептілік, уақыт

ұзақтығының әр түрлі сапада болатынын және уақытты іштей сезінуден тыс, адамның есінен тыс, «шексіз көптеген мүмкіндіктері» болатын болашақтың идеяларынан тыс болмайтынын ескертеді (Бергсон, 1910: 207).

В. Дильтей уақыт туралы адамға тәуелсіз ағым ретіндегі түсінікті қабылдауға мәжбүр, басқаша болған жағдайда болашақ пен өткеннің аспектілері тұрғысынан алғанда әртүрлі сападағы уақытты сезінудің негізі жойылады. Өткен дегеніміз бізден мүлде тәуелсіз нақты шындық, болашақтың, керісінше, таңдау, белсенділік, шығармашылық мүмкіндіктері бар. Дильтей белгілеп берген уақыт мәселелеріне деген көзқарас, оның жақтастары тарапынан кейде субъективтік, кейде объективті-идеалистік реңге боянған бағыттарды тұрғызуда, ал көпшілігі екеуін де ұштастырады.

Жалпы алғанда, жоғарыда берілген анықтамалар бойынша, кеңістік деп заттар мен құбылыстардың бірінің жанында бірінің орналасуын айтамыз, ал уақытқа келер болсақ, ол – дүниедегі болып жатқан оқиғалардың бірінің соңынан екіншісінің келуі, сонымен қатар тоқтаусыз, үздіксіз болуы. Зерттеушілер «кеңістік» пен «уақыт» категорияларын олардың әлеуметтік-мәдени түсіндірмесі тұрғысынан, идеологиялық, аксиологиялық, эстетикалық қабылдау тұрғысынан мәдениеттердің қатары тұрғысынан қаралуы тиіс деп есептейді. Уақыттың қабылдануын айқындайтын аса маңызды фактор өндірістің, әлеуметтік процестердің, рухани мәдениеттің тасымалдануы болып табылады.

Кеңістік пен уақыт туралы мәселе негізгі мәселелердің бірі болып отырғандықтан, қазақ философтарын да толғандырмай қоймайтыны анық. Қазақ халқының сан ғасырлық философиялық тарихында кеңістік пен уақыт ұғымдарының алатын орны ерекше және ол қазіргі жаһандану дәуірінде елімізде өзінің өзектілігін жоғалтпай келеді. Өйткені әрбір мәдениет, өркениет, тәуелсіз мемлекет, этникалық қауымдастық өзінің уақыты мен кеңістік болмысын барынша сұрықсыздандыратын, түрсіздендіретін рухани аймағын сүреңсіздендіретін жаһандық процестерден

шынайы кейіпте қорғанып, рухани құндылықтарын сақтағысы келеді. Бұл мақсатқа жету үшін қазіргі кезеңде кеңістік пен уақыт ұғымдарының философиялық тұрғыдан талдануы ғылыми мәртебеге ие бола бастағанынан байқалады. Кеңістік пен уақыт мәселесінің түрлі қырлары Ғ.Ғ. Ақмамбетовтың, Ж.А. Алтаевтың, Н.Ж. Байтенованың, Т.Бурбаевтың, Ғ. Есімнің, А.Қ. Қасабектің, М.Ш. Хасановтың, Ж.Ж.Молдабековтің, Қ.Ш. Нұрланованың, С. Мырзалының, С.Е. Нұрмұратовтың, Н. Шаханованың және т.б. еңбектерінде философиялық тұрғыда зерттелген (Кішібеков, 1999:112).

Кеңістік пен уақыттағы адам болмысының қыр-сырын аша түсу мәселесі үнемі ғылыми тереңдікті, шынайы сезімді қажет ететін құбылыс. Өйткені адам табиғаты өзінің күрделілігі жағынан дүниеде ешқандай нәрсемен салыстыруға келмейді. Жалпы, адам өмірінің мәнін ашу, мағынасын көрсету алдағы уақытта жалғасын таба беретін ғылыми ізденістердің қатарына жататыны белгілі. Негізінен алғанда, жаңа дәуірге – машиналық индустрия пайда болғанға дейін қазақ жеріндегі ең тиімді шаруашылық формасы көшпенді мал шаруашылығы болды. Сондықтан біздің арғы бабаларымыз мыңдаған жылдардың шеңберінде осы шаруамен айналысты. Ол, біріншіден, табиғатқа бас июді, оған табынуды талап етті, табиғатты өз еркіне сай етіп қайта өзгертуге тырыспады, табиғат заңдылықтарына бағынды. Сондықтан ежелден қазақ халқының экологиялық санасы биік деңгейде болды. Оны қазақтың мақал-мәтелдерінен, өлең-жырларынан анық көреміз. Мысалы, «Кім жерді бағалайды, жер оны асырайды», «Ағашты кесу оңай, орманды өсіру қиын», «Шананы жазда, арбаны қыста дайында», «Отпен ойнама, суға сенбе», «Ағаш үлкен болса – тиіспе, кішкентай болса – күт, жоқ болса – өсір», «Табиғат бергенді сабынмен де кетіре алмайсың», «Ағашты кесу – 5 минут, өсіру – 100 жыл», «Қара жерден ақ нан туады», «Бұтақты күтпесең, ағашты көрмейсің». Беріліп отырған мақал-мәтелдерде адам баласының тіршіліктегі кеңістік пен уақытқа байланысты өмірі, әрбір күні мағыналы болуы үшін өзі өмір

сүріп отырған мекенін, жерін, ауасын, суын қадір тұту, тәрбиелік, адамдық, кемелдікке жетелеп тұрғаны айқын көрініп тұр. Екіншіден, бабаларымыз көшпенді мал шаруашылығымен айналысып, еркін көшіп қонып жүргендіктен, еркіндік, бостандықты қатты бағалаған. Үшіншіден, көшпенділік теңдікті талап етеді.

Қазақтың дүниетанымында адамның жаратылысы, оның өмірі туралы мифтер өлім және о дүниедегі желісі бар өмір жайындағы ұғымдарға ұштасып отырған. Исламға дейінгі Тәңірлік дүниетаным бойынша әруақтарға сену, өлген адам іс жүзінде басқа бір дүниеде бізбен қатар тіршілік кешіп жатыр деген түсінік орын алған. Өлген адамның жыл толған асында ұлан-асыр той жасау оны ғажайып бір өмірге біржола шығарып салу дәстүрімен сабақтас. Бұл орайда дүниенің соңы «ақыр заман» деген түсінікті адамның тууы, жаратылуы, өмір сүруі, өлуі және о дүниеде қайта жасауы сияқты белгілі бір жүйеге, циклды тәртіпке түскен тізбегінің соңғы және қорытынды бөлімі деп қарауымызға болады.

Адамзаттың уақыт пен кеңістікті ұғынудың басталғанына 2500 жылдай уақыт өтіпті. Соған қарамастан бұл мәселеге деген қызығушылық, философтардың және басқа ғылым өкілдерінің кеңістік пен уақыт табиғаты төңірегіндегі айтыстары тоқтар емес. Кеңістік пен уақыт мәселесіне деген қызығушылықтың үнемі артып отыруы бір жағынан алғанда табиғи әрі заңды нәрсе, бұл факторлардың адам тіршілігінің барлық қырларына ықпалын елестету мүмкін емес. Кеңістік пен уақыт ұғымдары – табиғаттың аса маңызды және ең жұмбақ қырларының бірі, бұл біздің санамызға салмақ түсіреді. Әр түрлі заман ойшылдарының кеңістік пен уақыт категорияларын түсінуі, қойылған сұрақтарға деген жауаптары алуан түрлі. Бұл кездейсоқ емес.

Қазақ тұрмысының әлеуметтік болмысына назар аударсақ, «заман», «дүние», «ел», «жұрт», «халық», «қауым», «дәуір», «кезең» «зар заман», «дүние», «дәурен», «ақыр заман», «қауымдастық», «әлеумет», «жамағат», «ағайын» ұғымдарын жиі қолданамыз әрі үнемі кездестіреміз.

Осы аталған ұғымдар бір мәндес деп айтуға болады, алайда әр сөздің, әр ұғымның өзіндік әлеуметтік мән-мағынасы бар. Соның бірі – дүние, қазақ философиясындағы ең ауқымды ұғымы. Бұл ұғымның қолданылу аясы кең, әрі тереңде. Ең алдымен, бұл бар дүние немесе болмыс атаулының жалпы сипаттамасы. Ел аузында «дәуренім, заманым өтіп барады» деген сөз тіркесі жиі қолданылады. Бұл сөз тіркесінің мәні өмірдің өзгермелі екендігін дәлелдейтіні анық. Әрине бұл уақыт пен кеңістік ұғымдарымен байланысты. Өтіп бара жатқан уақыт, өмір, заман. Абай сөзімен мысал келтірсек: «Дүниеде Алладан басқаның барлығы да өзгермелі, үдемелі. Қоғам, дейді ойшыл, ұдайы ұрпақ ауысуынан тұрады. Дүние бірқалыпты тұрмайды, адамның қуаты, ғұмыры бір қалыпты тұрмайды. Адам баласын замана өсіреді, кімде-кім жаман болса, замандасының бәрі жазықты» (Абай, 2002: 336). Бұл түсіндірмеде заман, уақыт, дәуір – адамды қалыптастыратын қуатты әлеуметтік факторлар. Дегенмен аласапыран заманның көп қырлылығы таң қалатын нәрсе емес. Уақыт өткен сайын жаңашылдық, жаңа көзқарас болатыны анық. Бұл бөлімде қазақ халқының әлеуметтік болмысына тән бітімдік, бірегей ұғымдар «заман», «қилы заман», «зар заман», «ақыр заман», т.б. жекелеген түсінік беру арқылы мазмұнға мән беріледі. Заман ұғымы қазақ халқының ойлау болмысын, ұлттық дүниетанымын, тұтастай алғандағы көшпенділердегі әлеуметтілікті сипаттайтын қалыптасқан дәстүрлі түсінік. Әрбір халық тарихи даму кезеңінде өз болмысын ойлау жүйесі мен дүниетанымы арқылы зерделейді. Қоғамдық ойдың ұлттық және әлемдік қарым-қатынасы бүгінгі күннің өзінде маңызды мәнге ие.

Ғылым саласында жиі қолданылып жүрген және де күнделікті өмірімізде басты орын алатын қоғам түсінігі қазақ дүниетанымында қандай мәнге ие? Біз қазақ халқының әлеуметтік болмысын қоғамға жатқыза аламыз ба? Әлде осы айтылып отырған қоғам және заман ұғымдарының мәні бірдей ме? Мүмкін, аталмыш қоғам түсінігін өзіміз «заман» ағымына орай қолданысқа енгізіп алдық па? Егер тереңге үңілсек, қазақ санасына қоғамнан гөрі

«заман» деген мағыналы ұғым жақын. Сонда «қоғам» мен «заманның» қандай сапалық айырмашылығы бар? Заман – қазақ халқының ойлау болмысын, ұлттық дүниетанымын, тұтастай алғанда көшпенді қоғам әлеуметтілігін сипаттайтын қалыптасқан дәстүрлі түсінік, ал қоғам – өзіміз үйренген термин. (Есім, 1997: 6).

Кеңістік пен уақыттағы адам болмысының қыр-сырын аша түсу мәселесі үнемі ғылыми тереңдікті, шынайы сезімді қажет ететін құбылыс. Себебі, адам табиғаты өзінің күрделілігі жағынан дүниеде ешқандай нәрсемен салыстыруға келмейді. Жалпы, адам өмірінің мәнін ашу, мағынасын көрсету алдағы уақытта жалғасын таба беретін ғылыми ізденістердің қатарына жататыны белгілі. Қазақ дүниетанымы шеңберінде кеңістік пен уақыт категориялары алғаш рет онтологиялық тұрғыдан қарастырылып, олардың орны мен қолданылу аясы мәдениет философиясы тұрғысынан да толықтырылды. Кеңістік пен уақыт ұғымдарының қазақ философиясында сипатталуы, өте тереңде. Себебі, алдымен түркілік тарихи кезеңдегі, кейінгі қазақы тарихи белестегі «адам – әлем» қатынастарындағы кеңістік пен уақыт негізінен әлеуметтік-мәдени бастаулардан туындайды. Осыдан қазіргі кезеңдегі қазақтың болмысын тану үшін түркілік кезеңдегі ойшылдардың философиялық түсініктеріне назар аудару қажеттілігі туындайды.

Талқылау

Кеңістік пен уақыт жөнінде ерекше ой айтқан Иммануил Кант болды. Оның ойынша, олар адамға тәжірибеден бұрын, тыс берілген. Кеңістік – сыртқы сезімнің, ал уақыт – ішкі сезімнің формасы. Тек солар арқылы ғана адам өз дүниетанымын белгілі бір тәртіпке келтіре алады. Орта ғасырдағы ойшылдар кеңістік пен уақытты Құдайдың жасампаздық іс-әрекетімен теңеді. Дүние өтпелі болып кеңістік пен уақытқа берілген, тек Құдай ғана – мәңгілік, олардан тыс жатыр.

XX ғасырдағы әлемдік және Кеңестік философияда кеңістік пен уақыт мәселесі,

негізінен философиялық онтологияда қарастырылды. Бұл әсіресе неміс ойшылы М. Хайдеггерге тән. «Уақыт және болмыс» деген басты еңбегінде: Уақытша деген өтпелілік, яғни уақыт ағымымен өтетін деген сөз. Себебі, уақыттың өзі өтіп жатыр. Бірақ уақыттың үнемі өтіп жататынына қоса, ол уақыт түрінде қала береді. Қалу жоғалып кету емес, демек қатысу дегенді білдіреді. Осылайша уақыт болмыспен анықталады. Онда қалайша болмыс уақытпен анықталуы мүмкін? Уақыт ағымының тұрақтылығынан болмыс сөйлейді. Сонда да біз еш жерден уақытты затқа ұқсас бір бар нәрсе ретінде таба алмаймыз.

Болмыс ешқандай зат емес, ол бір уақытша нәрсе десек те, қатысу түрінде ол бәрібір уақытпен анықталады. Уақыт ешқандай да зат емес, демек ол бір бар нәрсе де емес, бірақ өз ағымында тұрақты болып қала береді, өзі уақыт ішіндегіге ұқсас уақытша еш нәрсе емес болғандықтан да болар. Болмыс пен уақыт бірін-бірі өзара анықтайды, сондықтан бірінші болмысты уақытша деп, екінші уақытты бар нәрсе деп қарастыруға болмайды. Осының барлығын ойластыра отырып, біз өзара қарама-қарсы көзқарастарды айналдырамыз. (Хайдеггер, 1993: 429).

Психологиялық кеңістік пен уақытқа келер болсақ, оның да өз ерекшеліктері бар. Ол тек адамға тән нәрселер. Ол дүниені адами қабылдау мүмкіндіктерімен бірге оның іс-әрекетімен тығыз байланысты. Егер адам өте қызықты шығармашылық іспен айналысып жатса, онда уақыттың қалай өткенін байқамай қалады. Жалғыздық адам уақытын қорғасын басқандай басып баяулатады. Ағылшындар айтқандай, ісі жоқтық адамның миын шайтанның шеберханасына айналдырып, ақырында адам ішімдікке, нашақорлыққа салынып, я болмаса қылмыстық жолға түсіп, өзін-өзі жоғалтып, жалғыз-ақ берілетін өмірінің быт-шытын шығарады (Мырзалы, 2008: 644).

Ал қазақтардың дәстүрлі дүниетанымында кеңістік пен уақыт болмыстың құрамдас бөлімі ретінде алынады. Алғашқы тұрмыстық ойлаудағы уақытты қабылдауды қазіргі кездегі үстем ойлау принциптерімен салыстырсақ,

объект немесе іс-әрекет ежелгі ойлау жүйесінде екі бірлік түрінде қабылданады, атап айтсақ: «өмір – өлім», «оң – сол», «жүп – тақ», «үлкен – кіші», «жоғары – төмен» және т.б.

Кеңістік пен уақыт туралы терең түсініктерді біз араб тілді ортағасырлық фәлсафадан таба аламыз. Әлемдік ойшыл Ибн Сина өзінің «Физика» атты еңбегінде бұл ұғымдарға көп көңіл бөледі. (Ибн Сина, 324: 371). Бұл өте күрделі болып табылады.

Уақыт – үлкен мәнге, ауқымды мағынаға ие философиялық категориялардың бірі. Қазақ халқының, ұлтымыздың тілдік қорының негізінде кеңістік пен уақыт туралы негізгі пайымдауларды білеміз. Уақыт ұғымы адамның оқиғалар алмасуын қабылдауынан, әр түрлі заттар мен процестердің айналымы, ұласуын ұғынуға тырысуы негізінде пайда болды. Қазақтың уақыт мөлшерін білдіретін ұғымдарының дені көшпенді тіршілікке тікелей байланысты екені даусыз.

Көшпенділікті дәстүрге айналдырған қазақ халқы өздерінің тіршілік болмысына арқау етіп, ең алдымен уақыт пен кеңістікке қатысты таным-түсініктерін қалыптастыра білді. Қазақ дүниетанымында көшіп-қонудың тарихта белгілі «көлденең бағыттағы» және «тіке бағыттағы» екі түрі болған. Олар ең алдымен жылжымалы шаруашылықтағы малдың құрамымен, көшпелі қауым өмір сүрген табиғи-климаттық жағдайларға байланысты болған. Бұл шаруашылық қимыл-қозғалыста, үнемі өзгерістер үстінде болғаны белгілі. Қозғалыс белгілі бір уақыт аралығында белгілі бір арақашықтықты игеріп жүзеге асады. Қозғалыс кеңістікке де, уақытқа да тікелей байланысты. Адам уақытты да, қозғалысты да тоқтата алмайды. Көшпелі шаруашылықтың түрі Қазақ жеріндегі климаттық және ландшафттық ерекшеліктерді ұтымды пайдалана білген. Оны маусымдық жайылымдардың алмасуы деп атауға болады және ол Қазақстан территориясында номадтық типтің XX ғасырдың басына дейін басым болғандығын дәлелдейді (Ғабитов, 1998: 24-25). Атап айтсақ, жауын-шашыны молырақ және мал азығы жеткілікті Солтүстік Қазақстанның орманды далаларын, таулы,

өзен-көл аңғарларын халық жайлау ретінде пайдаланған. Қыста қары аз, тебінге қолайлы оңтүстіктегі және орталықтағы аймақтар қыстау үшін таңдалынып алынған. Көктеу мен күздеу мал қыстайтын жерлерге тікелей жалғасып жатқан.

Ежелгі қазақтар үшін білім жүйесіндегі аса маңыздылары астрономиялық, географиялық, медициналық білімдер болды, себебі көшпенді халық жыл мезгілдерінің ауысуын үнемі болжап отыруға мәжбүр еді, сонымен қатар көшпенділік өмір салты да аз рөл атқарған жоқ. Күн мен Айды бақылай отырып олар табиғат құбылыстары туралы білімдерін жинақтады, күннің батуы мен шығуын, күн жүйесінің қозғалысын, тәуліктің уақытын анықтады. Оқиғалар қашан және қай жерде болып жатыр, күндіз бе, түнде ме, жазда ма немесе қыста ма, жас кезінде ме әлде қартайған шақта ма, бұрынғы өткен заманда ма әлде қазір ме. Күнделікті өмір тіршілігінде жинақталған білім негізінде көп нәрсеге қол жеткізгені анық. Сол уақыттағы шұрайлы жерлерді, мал жайылымына қолайлы жерлерді бұлген халық қой. Өзі мекен еткен кеңістіктің барша қадір-қасиетін танып білу, сол кеңістіктегі құбылыстарды уақытпен байланыстыра зерделеуге қалыптастыру – көшпелілер үшін өмір сүрудің негізгі кепілі. Көшпенді адам өзін қоршаған ортаны әлемдік кеңістікпен бірлікте қарастырып, оны өзіндік уақыттың негізгі заңдылықтарына бағындырып, көндіре білді. Мысал ретінде, «Қазақтың әлем туралы түсінігінде әсерлі бейненің бірі – алып бәйтерек. Дүниежүзілік ағаш таңбасы – өрлемелік қозғалысты, Жер мен Аспанның тығыз байланысын білдіреді. Әлемдік ағаштың тағы бір атқаратын қызметі оның жоғары және орта дүниені, сонымен қатар үшінші әлем – төменгі дүниемен байланыстыруында. Тірілер әлемі өткен көзбен, аруақтар аймағымен қатынасын үзбейді деген пікір бар. Көктеректің тамырлары жер астында орналасқан жасыл желек өмірлік ағаш күш пен қуат және нәрді төменгі дүниеден алады» (Ғабитов, 1998: 144).

Сондықтан, ата-бабаларымыз өздерін қоршаған кеңістікке қатысты уақыт

категориясын күн мен түн, қыс пен жаз, өмір мен өлім арасындағы сабақтастықты реттейтін өлшем ретінде қабылдаған. Сонымен қатар көшпелі қазақ халқы уақыт пен кеңістікті бір-бірінен ажыратпай, алыстатпай, тұтастықта танып білуді дәстүрге айналдырған. Уақытқа байланысты құбылыстарды кеңістік категориясында, кеңістікке қатысты құбылыстарды уақыт категориясында өрбітіп отыру көшпелілер дүниетанымынан айқын байқалады. Мысалы, халқымыз табиғатпен біртұтастықта өмір сүргендіктен, астрологиясыз да жұлдыздарды айырып, метрологиясыз да ауа райын пайымдап, алдын-ала болжап, таудың биіктігін көз қиығымен, қашықтықты өмір тәжірибесімен аңғарады.

Зерттеуші А.Тойнби: «аңдарды үйретіп, қол малы жасауы, өсімдік жинауға үйреніп, оны өсіріп, қорек етуден гөрі биігірек өнер, өйткені ол адамның ақыл-ойы мен ерік-күшін қажет етеді. Көшпенділер ат болмағанда, мұншама маң даланы бағындырып, керемет қатаң табиғи жағдайда өмір сүре алмас еді, олардың сұңғыла да ұстамды, күшті де, төзімді болып келуі ат үсті өмірінен» (Тойнби, 2011: 122) – дейді. А.Тойнбидің айтып отырған пікірінде үлкен мән бар екені көрініп тұр. Мұндай өмір, тіршілік көзі қазақтың негізгі дүниетанымын қалыптастырғаны анық.

Л.Н. Гумилев «көшпенділер» деген ұғымды абсолюттендірді. Шын мәнінде ұлы сахарадағы халықтың негізгі кәсібі мал бағу болғаны рас. Бұл шаруашылық халықтың күн көрісі болғаны рас. Сонымен бірге ол егін де екті, қолөнерін де дамытты, қала да салды. Бір сөзбен айтсақ, атқа қонған көшпенді географиялық кеңістікті игерді, астрономиялық білімге ұмтылды, зат айырбастау, жаудан қорғану мен шабуылға шығу, металл балқытуды игеру, әскери өнерді жетілдіру, атты әскер мен әскери арбаларды қолданып, бұрын-соңды болмаған жеңіске жетуі көшпенділерді замананың иесі етті. Л.Н.Гумилевтің қазақ дүниетанымына, оның өмір сүру тәртібіне берген анықтамасы дәл айтылған. Мұндай дәрежеге жету мақсатында қазақ елінің мал мен егін, көшу, қону мәселелерінен бөлек оларды үлкен ғылыммен ұштастырғаны

белгілі. Қандай жағдай болмасын, кез келген қиындыққа төтеп беруге дайын болғаны анық.

Философия тарихында кеңістік пен уақыт мәселесіне тоқталмаған ойшыл жоқ. Совет физиологы, академик П.К. Анохин «уақыт пен кеңістік тіршіліктің пайда болған сәтінен бастап барлық тіріге әсер еткен бірденбір негізгі фактор болып табылады» деп айрықша атап өтсе, Е.Г. Яковлев «уақыт бойынша жеке адам болмысы теориясының қалыптасуы бүгінгі таңдағы ғылыми адамтанудың маңызды мәселелерінің бірі» деп тұжырымдайды. Әдебиеттанушы академик Д.С. Лихачев «әдебиет басқа өнермен салыстырғанда әлдеқайда уақыт өнеріне айналады. Уақыт – оның объектісі, субъектісі және бейнелеу құралы» (Подольный, 1983: 312) деген ойға келеді. Бұл ойлардан негізі түйін шығарсақ, уақыт ұғымының көп мәнділігіне алып келеді. Адамзаттың өмірлік тәжірибесін сараптаушы, саралаушы уақыт жүйеленген философиялық уақытты құрайды. Уақыт тек адам арқылы танылады. Егер уақытты үздіксіз процесс деп танитын болсақ, оны өз ішінде кеше, бүгін, ертең деп бөлетін, мазмұн беретін – Адам.

К.Маркс «Капитал» еңбегінің алғашқы бір қолжазбасында уақыт жеке адам дамуы үшін кеңістік деген (Әбішев, 2001). Яғни, адамның дамуы кеңістіктен көрі уақыттың шеңберінде өрістейді. Бұл айтқанымыз адам дамуында кеңістіктің ешқандай ролі жоқ деген сөз емес. Тек уақыт болмыстың формаларының қатар өмір сүруі емес, олардың бірінен екіншісінің туындап бірте-бірте ұласуы. Адамдар өздеріне дейінгі қалыптасқан табиғаттағы физикалық, т.б. кеңістік пен уақытты өз практикасында игереді, әрі дамытады. Соның негізінде кеңістік пен уақыттың әлеуметтік формасын жасайды. Ол формалар да тарихи өзгеріп отырады. Батыс ойшылы Жиль Делез кеңістік категориясы туралы: «кеңістікті сырт жағынан қарап топшылау мүмкін емес, оны тек өз ішінде саяхаттау арқылы ғана тануға болады. Дала тұрғыны көшпенді үшін кеңістік көз мөлшермен өлшенбейді. Көшпенділер кеңістікті бөлмей, керісінше кеңістікке бөлінеді», – дейді (Федянина, 2002: 22).

Нәтижелер

Қазақ халқының табиғат сырын, тылсымын бағзы заман уақытынан түсініп, оларды өздерінің тұрмыс-тіршілігіне арқау қылып, қолдана білген. Атап өтсек, ауа райын болжау тәсілдері адамды таңқалдырады. Қысы-жазы далалық өмірде тіршілік еткен халық өздері тұрған өлкенің табиға ерекшеліктері мен сырын, құпиясын терең ұғынғаны соншалықты, түнде жұлдыздарға қарап жол тауып, жануарлар мен жәндіктердің тіршілігіне мән беріп, зер салып, ауа райын күні бұрын болжап, ерте қамданып отырған. Жылдың он екі айындағы табиғат құбылысына байланысты халықтық қағидаларға қалыптасқан болжамдар мен оның атаулары және реті болған. Жыл он екі айда айналып келетін, ыстық пен суықты, қар мен жаңбырды, жел мен боранды қазақ халқы бір сөзбен «амал» деп атаған. Әр жылдың әр мезгіліндегі табиғат құбылыстарының өткінші, әрі тосын, аз уақытта болып өтетін өзгерісі, сонымен қатар көрінісін, оның бірнеше түрлерін айтқан. Ұлттық сандық ұғым жеті амалды құрайды: «Күннің тоқырауы», «Қарашаның қайтуы», «Үркердің батуы», «Мұздың қатуы», «Киіктің матауы», «Қыс тоқсан», «Ай тоғамы». Бұл жердегі берілген ұғымдар уақыт пен кеңістік ұғымдарының айырылмасын дәлел етіп тұрғаны айқын.

Сонымен қатар, халқымыз уақытты анықтауда аса бай тәжірибе жинақтай алған. Жыл, ай, апта, тәулік секілді уақыт бөліністерін өздерінің шаруашылығына сай реттеп, күнделікті тұрмыс ыңғайына келтіре жобалаған. Яғни уақытты сағатпен, қашықтықты метрмен, шақырыммен өлшемесе де оларды дәл болжай білген. Ұлттық ұғымымыздағы уақыт мерзімдерінің қазіргі өлшем бірліктерінен көп айырмасы жоқ. Ол көбінде сол өңірге тән қарыс сүйемдермен өлшеніп отырғандықтан, тегіс, бірыңғай, бір қалыптан шыққандай көрікті әрі әдемі болып жасалған.

Бұл өлшемдер уақыттың, мезгілдің шамасы мен ұзақтығын да бірдей білдіретін жан-жақты ұғымдар. Көшпенді қазақ уақыт пен кеңістікті бір-бірінен ажыратпай, тұтастықты танып түсінуді дәстүр еткен. Белгілі ғалым, этнограф А.Сейдімбектің айтуынша, қазақ тіліндегі «ұзақ» деген

сөз уақыт пен кеңістікке бірдей қатысты. Бұған «ұзақ жол», «күн ұзақ», «жол ұзарту», «уақытты ұзарту», т.б. сияқты тіркестер дәлел бола алады (Сейдімбеков, 1997: 96).

Мезгіл сол уақыттың бір сәтін ғана айқындайды. Мысалы, елең-алаң, түс-кеш, түн ортасы т.б. Қыс, көктем, жаз, күз – мезгіл өлшемдеріне жатады. Мерзім өлшемдері: бір сәт, қас қағым, ә дегенше, сүт пісірім, бие сауым, ет пісірім, жарты күн, жарты түн, апта, ай, тоқсан, жыл, ғасыр. Бұл тіркестер тез немесе ұзақ болатын мерзімдік өлшемнің белгілері. Адам өмірі де жаз, мүшелмен есептеліп, бірнешеге бөлінеді. Сонымен қатар мерзім өлшеміне күн, ай аттары да жатады.

Көшпенді қазақтың уақыт пен кеңістік туралы таным түсінігі, кең мағынасында екі түрлі категориямен көрсетіледі. Біріншісі – мифтік уақыт пен кеңістік, екіншісі – нақты уақыт пен кеңістік. Мифтік уақыт дегеніміз – дүние тіршіліктің алғашқы жаралуына қатысты таным түсінікпен байланысады. Бұл уақытта көп жағдайда әлімсақ, баяғыда, бағзы заманда, есте жоқ ескі заманда, ертеде, ертеректе, т.б. деп келетін уақыт пен кеңістікке қатысты ұғымдар қолданылады. Мифтік уақыт өлшемінде сабақтастық болмайды, тек белгілі бір оқиғалық кезеңдерді ғана сәйкестендіріп отырады. Мифтік уақыттың мәні нақты өмірмен сабақтастықты байланыстыру емес, нақты уақыт өлшемінен тыс кезеңдерді айтып, дүние-тіршіліктің жаралуына қатысты таным-түсінікке жауап береді. Сондықтан да, мифтік дәуір туралы айтылатын нақтылы оқиғаның өзі субъективтілігімен ерекшеленеді. Сөйте тұра өткен өмір туралы байырғы санаға әлеуметтік мағына дамып отырады. Ал, нақтылық уақыт пен кеңістік категориясына ден қойғанда, көшпелі қазақтың барша таным мен түсінігі тікелей өмірлік тәжірибесімен байланысып жатады.

Қазақтар өзінің ұланғайыр даласында бір ғана өлшемдер арқылы уақыт пен кеңістікті жобалап отырған. Мысалы, апталық жер, бір күндік жер секілді уақыт өлшемдері бір нүктеден екінші нүктеге дейінгі ара қашықтық қана емес, кететін уақыт мерзімін білдіреді. Сол сияқты күндік жер, күні ертең, күні кеше сияқты тіркестерді айтуға болады. Уақыт мезгілдерін анықтауда мынадай теңеулер бар: құланиек, таң сәрі,

құлқын сары, таң бозара, таң біліне, шаңқай түс, тал түс, сәске түс, түс ауа, түс қайта, кеш, күн қызара, күн көтеріле, көлеңке басы ұзара, қас қарая, ымырт, күн бата, бейуақыт, ай туа, т.б. қазақы қолданыстағы тіркестер әлемнің ешқандай тілінде кездеспейтін теңеу сөздер. Осы қолданыстағы тіркестер ұзақ жылдар бойы қолданыста болды, кейбіреулерін әлі күнге дейін қолданып жүрміз.

Қазақтың кеңістікке қатысты өлшем жүйелерін «ұзындық өлшемі», «уақыт өлшемі» деп екі түрге бөлуге болады. Қазақ ұзындық өлшемдеріне қатысты бір елі, бір сүйем, сынық сүйем, бір қарыс, бір қадам, бір құлаш, әудем жер, айғай жетер жер, көз көрім жер, көш жер, тай шаптырым, ат шаптырым жер сияқты ұғымдар бар. Сонымен қатар, биіктік өлшемдеріне қатысты «кісі бойы», «арқан бойы» теңеу сөздерін қолданған. Сондай-ақ, халық арасында көлемдік, аумақтық өлшемге жататын сөздер бар. Халық арасындағы көлемдік, аумақтық өлшемге жататын от орнындай, үй орнындай, бір қора қойдың орнындай, тышқан інінің аузындай, жерошақтай, даладай, есіктей, оймақтай, иненің жасуындай, түймедей, тулақтай, сырмақтай, аюдың апанындай, түйенің не шөнжіктің аузындай, т.б. атаулар бар.

Уақыт өлшеміне қас-қағым, көзді ашып-жұмғанша, ауызды жинап алғанша, бие сауым, сүт пісірім, шай қайнатым, ет пісірім, сәске көтерілген уақыт, талтүс, ақшам, екінті, ел жата, жұлдыз шыға, үркер жамбасқа түсе, жарты күн, бір күн, т.б. тіркестер жатады. Осындай нақты деректер Г.К.Қалиқызының еңбектерінде кездеседі (Қалиқызы, 2000: 142). «Қас-қағым», «көзді ашып жұмғанша» жарты секундтық, одан да өте қысқа уақытты меңзейді. Ал «ет пісірім» уақыт 2-3 сағаттық уақытқа сәйкес келеді. Бұл деректерден уақыт пен кеңістікке қатысты өлшемдерінің барлығы да халқымыздың ғасырлар бойғы негізгі кәсібі мал шаруашылығымен байланысты пайда болғанын байқаймыз. Шындығында бұл сәйкестендіріле айтылған өлшемдер жай айтылғандар емес.

Сонымен қатар, қазақ болмысынан көшпелі өмір салтына негізделген табиғат туралы таным-түсінігі өзіндік ерекше өзгешелігімен ерекшеленеді. Халықтың ешкімге ұқсамайтын өзгешелігі деуге

болады. Қазақ дүниетанымындағы кеңістік ұғымы басқа көшпенді халықтар түсінігіндегі уақытпен қатар дамыған, қозғалмалы, мобильді категория болып табылады. Өйткені қазақтардың әлемдік образы көшпенді өмір салтымен күн кешкені анық. Бұл дегеніміз, қазақ халқының үнемі жолда, қозғалыста, дамуда болғандығын аңғартады. Ал, қазақтардың көшпенді өмірінің басым бөлігі кеңістікті игерумен байланысты. Олардың ішкі жан дүниесінің ұлылығы дүниені қабылдауының мағыналық тереңдігіне және аспан әлемімен біртұтас түсінікте болғанына сәйкес келеді. Бұл жағдайда қазақ халқы өзін ерекше тіршілік иесі ретінде әлемнен бөліп қарамайды, әлем ол үшін ашық, әрі кең. Мұндағы негізгі құндылық – кеңістікте еркін орналасу және еркін қозғалу. Ең жоғарғы құндылық қозғалыс, белгілі бір территорияда мәңгілік тұрақтап, шектеліп қалмау. Дүниедегі қозғалатын, өзгеретін, ағыста болатындардың барлығы көшпенді қазақ халқы үшін құнды болып келді.

Қазақ мәдениетінің типологиясын зерттеумен айналысушы ғалым, профессор Т.Х. Ғабитов уақытты мынадай негіздерде атап көрсетті: 1) Бір бағыттағы уақыт; 2) Қайталанбалы уақыт; 3) Оқиғалық уақыт (Ғабитов, 2021: 30-36). Негізгі субъектілеріне қатысты уақытты бүкіладамзаттық, этностық, тұлғалық деп бөледі. Енді жоғарыда аталған уақыттың түрлеріне тоқталып, түсіндірме жасайық. Реалды уақыт пен кеңістік бізден тыс объективті түрде болып жатқан құбылыстарға, олардың алмасу, орын ауыстыру өзгешеліктеріне қатысты. Адамзаттың ұғымында олар туралы түсініктің болуы да, болмауы да мүмкін. Алайда реалды уақыт пен кеңістік шексіз.

Концептуалды уақыт пен кеңістік – табиғат, аспан денелері, қоршаған орта туралы біздің санамызда жинақталған ұғымдар. Бұл іс жүзінде реалды уақыт пен кеңістіктің санамыздағы үлгісі болып табылады және ондай үлгілер әмбеге таныс, көпшілік қабылдаған болуы шарт. Мысалы, әр халықтың өз бетінше қолданатын ай, күн күнтізбесін, мүшел, жыл санау, жыл қайыру ерекшеліктерін атап кетсек болады.

Перцептуалды уақыт пен кеңістікке келер болсақ, бұл ұғым адамдардың сезім-

түсініктерінің, психологиялық сәттерінің өзгеріп отыруымен сәйкес келеді. Мысал келтірсек, көркем шығарманың немесе белгілі бір оқиғаның өз ішінде ғана жүріп отыратын уақыт пен кеңістікке қатысты адамдардың көңіл-күйінің өзгеріп отыруы осының негізі болып табылады. Уақыт пен кеңістіктің үш түрлі өлшемі тұрғысынан белгілі бір оқиғаны алсақ, онда реалды уақыт пен кеңістікте материалдық объект, концептуалды уақыт пен кеңістікте реалды немесе ойдан шығарылған іс-әрекеттердің жинақталған үлгісі, соңғы концептуалды өлшемде оқиғаның негізгі образының жиынтығы қарастырылады. Сондай-ақ мәдени субъектілерге қатысты уақытты бүкіл адамзаттық, этностық, тұлғалық деп бөледі. М. Бахтин ғарыштық, биологиялық, тарихи уақытты атап өтеді.

Уақыт және кеңістік категорияларымен мәдениеттегі санау да негізгі ұғым болып табылады. Үнді еуропалық мәдениеттегі үш жақтылық қазір біз қозғайтын мәселе емес. Оның шешімі былай болса керек. Бір замандарда үш саны белгілі бір шек болып, ұзақ уақытқа дейін созылып, әрі қарай саналмады. Бестік және ондық бойынша санау бұл болашақтың жеңісі. «Үш» бір замандарда «көп» дегенді білдірген, ал «көп» – «күшті», «өте» дегенді, яғни көптік арқылы интенсивтікті білдіреді.

Мақалада дәстүрлі қазақ дүниетанымындағы кеңістік пен уақыттың түрлерін анықтап, төмендегідей нәтижелерге қол жеткізу көзделді.

1. Көшпенділер, яғни қазақ қалқының әлемінің уақыттық-кеңістіктік тұтастығын, архетиптерін, хронотоптарын анықтау, ұлттық ойлау жүйесіндегі кеңістік пен уақыт түсініктерінің қыр – сырын, типтік ерекшеліктерін ажырата білу;

2. Қазақ халқының дәстүрлі түсінігін, дүниетанымын, оның даму жолдарын анықтау, «кеңістік» пен «уақыт» ұғымдарына қатысты дүниетанымдық мұраларымызды талдай отырып, негізгі дүниетанымына үңілу;

3. Қазақ дүниетанымындағы, оның өмір сүру тәртібіндегі кеңістік пен уақыттың типологиясына үңіле отырып, әлемдік уақыттық – кеңістіктік тұтастықты игерудің номадалық тәсіліне басты назар аудару,

оның тұйық шеңберлік және тылсымдық әдісіне көңіл аударылды;

4. Қазақ дүниетанымындағы кеңістік пен уақыт туралы түсініктердің ерекшеліктерін философиялық тұрғысынан зерттеу және осы арқылы қазіргі «кеңістік» және «уақыт» категорияларына көңіл аудару.

Қорытынды

М. Әуезов атап өткендей, «... кез келген халықтың рухани әлемі қаншалықты бай болғанымен, ол ұлттық әлемі болып қала береді. Ол белгілі бір кеңістік пен уақыт ортасында өсіп өнеді, оның мәнін, оның мүддесін білдіреді» (Ауезов, 1993: 31-62).

Уақыт пен кеңістік мәселелері адамдарды тек рационалистік тұрғыда ғана емес, эмоционалды деңгейде де үнемі қызықтырып отырды. Адамдардың өздерінің өткеніне өкініп қана қоймай, болашаққа күдікпен қарап, өмір бар жерде өлімнің бар екенін біледі. Адам баласының ең таңдаулы ойшылдары өмір бойы кеңістік пен уақыт мәселесімен айналысумен болды, алайда санаулысы ғана өздерінің теорияларын жасап, болмыстың іргетасы атрибуттарына сипаттама бере алды.

Қазақтың дүниетанымындағы кеңістік ұғымы, өзге де көшпенді халықтар түсінігіндегі уақытпен қатар дамығын, қозғалмалы, мобильді категория. Себебі қазақтардың әлемдік образы номадалық шеңберінде қалыптасты. Бұл қазақ халқының үнемі жолда, қозғалыста, дамуда болғандығын аңғартады. Көшпенді өмірінің басым бөлігі кеңістікті игерумен байланысты. Олардың ішкі жан дүниесінің ұлылығы, дүниені қабылдауының мағыналық тереңдігіне және космоспен біртұтас органикалық түсінікте болғандығына келіп саяды. Қазақ өзін ерекше тіршілік иесі ретінде әлемнен бөліп қарамайды, әлем ол үшін ашық, әрі кең. Көшпенді жолын ұстанған қазақ үшін негізгі құндылық кеңістікте еркін орналасу және еркін қозғалу. Дүниедегі қозғалатын, өзгертін, ағыста болатындардың барлығы көшпенді қазақ үшін құнды. Кеңістікті игеру дегеніміз тек дүниені тану ғана емес, көшпенді қазақ бақытқа, махаббатқа, еркіндікке ұмтылуы.

Әр халықтың әлеуметтік кеңістігі мен уақыты өзіндік ұлттық ерекшеліктері арқылы емес, керісінше, кеңістігі мен уақыты арқылы айқындалады. Өйткені, олар кеңістікте орналасу арқылы уақыт өлшемін қалыптастырады. Осыған сәйкес әрбір халықтың белгілі бір кеңістік аясында салт-дәстүр, әдет-ғұрпы, тілі, діні, мәдениеті және т.б. түзеледі. Мысалы, қазақ халқының әлеуметтік кеңістігі мен уақыты күнделікті тұрмыс нышанынан айқын байқалса, аталмыш ұғымдар өзге халықтар дүниетанымында әр түрлі сипатқа ие.

Көшпенді қазақ халқы өзге бір өркениеттер секілді табиғат ананы өзгертуге немесе оған үстемдік етуді мақсат етпеді. Керісінше табиғатты қасиет тұтып, онымен үйлесімді байланыста бола білді. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымында уақыт пен кеңістік бір-бірінен ажыратылмай бір тұтастықта қарастырылады. Бұл көшпенді өмір сүрген байырғы қазақ халқының экологиялық санасының биіктігі мен уақыт пен кеңістік туралы пайымының аса жоғары деңгейде болғанын көрсетеді.

Көшпенділік – қазақ халқы үшін өте құнды ұғым. Бір кездері халқымызды дағдаған да, бүгінде ақтаған да осы көшпенділік. Қазақ даласында орын алған көшпенділік мәселесі – қазақ қоғамына тән дүниетанымның негізі. Олай дейтінім, көшпенділік дәстүрді үлгіге алған қазақ халқының қандай мәселесі болмасын, тарихи, әлеуметтік, тұрмыстық, салт-дәстүрлік, мәдени, т.б. анықтама берерде міндетті түрде «көшпенді» ұғымы тілге тиек ретінде алынады. Заман – көшпенділердегі әлеуметтік өмірді сипаттайтын, қалыптасқан дәстүрлі түсінік, ал қоғамқазіргі тілімізге жатталған термин болып табылады. «Заман» қазақтар үшін ғұмыр кешіп отырған кеңістік пен уақыттың өлшемі, кеңістік пен уақыттың бір ұрпақ шеңберіндегі тұтастығы деп айтсақ қателеспейтін болармыз.

Мақаланы жазу барысында кеңістік пен уақыт категорияларына деген әртүрлі философиялық көзқарастарға талдау жасалынды. Кеңістік пен уақыттың негізі ретінде адам мен табиғат арасындағы өзара үйлесімділік белгіленді. Жасалған жұмыстың соңында төмендегідей қорытындылар алынды:

1. Қазақ дүниетанымы негізінен еуропалық формалардан өзгеше, философиялық емес типтерде (миф, нақыл сөздер, халық даналығы, толғау, т.б.) баяндалды. Мұның өзі қазақ дүниетанымында кеңістік пен уақытты рәмізшілдік пен көркем типтік суреттеу басымдылығына әкеледі.

2. Кеңістік пен уақытқа қатысты көшпелілердің негізгі түсіндіріліміне жататындар: үштік бейнелеу (аспан, жер-су, жер асты), әлем ағашы, ата жұрт, аспан таулары, соңғы теңіз, киелі от, тамыр, аспан шырақтары, жеті қат жер, жеті қат көк, алты тарап кеңістік, жеті тарап кеңістік, сегіз тарап кеңістік, мүшел, уақыт ырғақтары, жыл қайтару, т.б.

3. Қазақ дүниетанымындағы уақыт пен кеңістік суреттемелерінде адам тұлғасыздандырылған төрт, жеті, сегіз қиыр шартараптан гөрі, Жарық дүниеде, рухани қарым-қатынаспен қамтылған әлеуметтік өмір сүретіндігі.

4. Қазақ дүниетанымының әлеуметтік болмысы «заман», «дүние», «ел», «жұрт», «қауым», «дәуір», «кезең», «зар заман», «ақыр заман», «қилы заман», «жамағат», «ағайын» ұғымдары төңірегінде топшыланды. Соның ішінде қазақ болмысына жақын «заман» ұғымы – дүниеге тең әлеуметтік философиялық ұғым.

5. Қазақ халқының ұлттық санасына қоғамнан гөрі «заман» деген мағыналы ұғым жақын. Заман – қазақ халқының ойлау болмысын, ұлттық дүниетанымын, жалпы алғанда, көшпенді қоғамды сипаттайтын мазмұнды түсінік.

Кеңістік пен уақыт дәстүрлі қоғам үшін адам еркіндігінің, адам болмысының маңызды іргетасы болып табылатыны белгілі. Кеңістіктегі шексіздіктің түптамырында үйлесімділік заңы жатқаны қазақ дүниетанымында терең түсіндіріледі. Ал уақыт болса өмірдің бірден – бір маңызды өлшемі екені айқын. Осы екі ұғымның қайсысы болмыстық құрылымдарда мәндік ерекшеліктер ретінде басымдық танытатындығы туралы қайшылықты түсініктердің қазақ болмысына сәйкес келетінін түсіну маңызды.

Әдебиеттер тізімі

- Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2002. – 336 б.
- Ауезов М. Энциклопедия: к проблеме единства миров кочевья и оседлости // Кочевники-Эстетика. – Алматы: Ғылым, 1993. – 287 с.
- Әбішев Қ. Философия: Студенттер мен аспиранттарға арналған оқулық. – Алматы, 2001. – 145 б.
- Бергсон А. Время и свобода воли. – М.: Русская мысль, 1910. – 207 с.
- Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің теориясы мен тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 307 б.
- Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 203 б.
- Есім Ғ. Тағы да қазіргі заман туралы // Ақиқат. – 1997. – №6. – 6 б.
- Ибн Сина. Физика. Әлемдік философиялық мұра: 20 томдық. – Алматы: Жазушы, 2005. – Т.4. – 324-371 б.
- Игнатенко А.А. Ибн Халдун. – Москва: Мысль, 1980. – 160 с.
- Кішібеков Д.К. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999. – 122 б.
- Қалиқызы Г.Т. Халықтық өлшемдер // Бастауыш мектеп, 2000. – №3. – 40-42 б.
- Мырзалы С. Философия. – Алматы: Бастау, 2008. – 644 б.
- Подольный Р.Г. Освоение времени. – Москва: Политиздат, 1983. – 143 с.
- Сейдімбеков А. Қазақ әлемі. – Алматы: Санат, 1997. – 463 б.
- Тойнби А. Дж. Постигание истории. – Москва: Прогресс, 2011. – 122 б.
- Федянина Л.Д. Особенности мышления кочевников и современная культура // Евразия. – 2002. – № 6. – С.22.
- Хайдеггер М. Время и бытие: Мыслители XX в. – Москва: Республика, 1993. – 429 с.

Формирование представлений о пространстве и времени в казахском мировоззрении

Айнур Р. Жанғалиева, Жылбек М. Жаңабаев

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, Астана,
Казахстан

Аннотация. Проблема пространства и времени в философии рассматривалась как одна из общих важных проблем, независимо от того, в какой исторический период, в какие бы цивилизационные уклады они ни входили. Пространство и время лежат в основе нашего представления о мире. В статье выявляются аспекты проблем пространства и времени, занимающие особое историко-философское место в содержательной структуре казахского мировоззрения, и представлено осмысление относительно типичных черт через анализ этих категорий. Также рассматриваются направления форм пространства и времени кочевой цивилизации и традиционной казахской культуры. На различных примерах наглядно разъясняются понятия пространства и времени в мировоззрении казахского народа и приводится обыденное употребление категорий пространства и времени в национальном видении казахского народа. Раскрывается основная динамика времени и пространства в мировоззрении казахского народа (время, прошлое, мир, кочевая традиция, быт и др.). Существование особых взглядов казахских мыслителей в отношении пространства и времени составляет суть исследовательской проблемы. На конкретных примерах показано, что у казахского народа были свои временные и пространственные измерения, которым был дан философский анализ. В статье анализируются особенности сравнения и отождествления использования категорий пространства и времени. Определено место категорий пространства и времени как основы кочевой жизни казахского народа. Актуальность темы заключается в том, что использование и специфика категорий пространства и времени в казахском мировоззрении

объясняются на различных примерах, а роль и значение в развитии человечества всесторонне раскрываются с философской точки зрения.

Ключевые слова: казахский народ; мировоззрение; пространство; время; эпоха; период; сознание; традиция; социум.

Formation of concepts of space and time in the Kazakh worldview

Ainur R. Zhangaliyeva¹, Zhylbek M. Zhanabayev²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, Kazakhstan

Abstract. The problem of space and time in philosophy was considered as one of the commonly important problems, regardless of what historical period, no matter what civilizational structures they entered. Space and time are base of our understanding of the world. The article identifies the problems of space and time that take a special historical and philosophical place in the content structure of the Kazakh worldview and the understanding is presented regarding the typical features through the analysis of the these categories. It also addresses the directions of the forms of space and time in the nomadic civilization and traditional Kazakh culture. The concepts of space and time in the worldview of the Kazakh people are clearly explained by various examples and the everyday use of the categories of space and time in the national vision of Kazakh people is provided. The presented article is intended to reveal the main dynamics of time and space in the worldview of the Kazakh people (time, past, world, nomadic tradition, life, etc.). The existence of special views of Kazakh thinkers, characteristic of space and time, is the essence of the research problem. Specific examples show that the Kazakh people had their own temporal and spatial dimensions and they were given a philosophical analysis. The article analyzes the features of comparison and identification in the use of the categories of space and time. The place of the categories of space and time as the basis of the nomadic life of the Kazakh people is determined. The relevance of the topic lies in the fact that the use and specificity of the categories of space and time in the Kazakh worldview are explained by various examples, and the role and significance in the development of mankind are revealed from a philosophical point of view.

Keywords: Kazakh people; worldview; space; time; epoch; period; consciousness; tradition; society.

References

- Abay (Ibrahim) Kunanbayev. Works. (Almaty, Zhazushy, 2002, 336 p.), [in Kazakh].
- Auezov M. Jenkidiada: k probleme edinstva mirov kochev'ja i osedlosti [Enkidid: to the problem of the unity of the worlds of nomadism and settled way of life], Kochevniki-Jestetika. (Almaty, Gylm, 1993, 287 p.). [in Russian].
- Abishev K. Filosofua: Stýdentter men aspiranttarga arnalǵan oqýlyk [Philosophy: a textbook for student s and graduate students]. (Almaty, 2001, 145 p.) [in Russian].
- Bergson A. Vremia i svoboda volí [Time and fre e will]. (Moscow, Russian Thought, 1910, 207 p.), [in Russian].
- Gabitov T.H. Qazaq mádenietiniń teornasy men tarihy [theory and history of Kazakh culture]. (Almaty, Kazakh University, 2021, 307 p.), [in Kazakh].
- Gabitov T.H. Qazaq mádenietiniń tipologuasy. Oqý quraly [Typology of Kazakh culture. Textbook]. (Almaty, Kazakh University, 1998, 203 p.), [in Kazakh].
- Yessim G. Taǵy da qazirgi zaman týraly. Aqıqat [Again about modernity. The truth]. 1997. No.6. P. 6. [in Kazakh].
- Ibn Sina. Fızıka. Álemdik filosofualyq mura: 20 tomдық [Physics. World philosophical heritage: in 20 volumes]. Almaty, Zhazushy, 2005. Vol. 4. P. 324-371. [in Kazakh].
- Ignatenko A.A. Ibn Khaldun. (Moscow, Mysl, 1980, 160 p.), [in Kazakh].

- Qaliqzy G.T. Qazaq mentaliteti: keshe, búgin, erteń [Folk measurements. Primary School], 2000. No.3. P. 40-42. [in Kazakh].
- Myrzaly. S. Filosofıa. [Philosophy]. (Almaty, Bastau, 2008, 644 p.). [in Kazakh].
- Podolny R.G. Osvoenie vremeni [Mastering time]. (Moscow, Politizdat, 1983, 143 p.), [in Russian].
- Seidimbekov A. . Qazaq álemi [Kazakh world]. (Almaty, Sanat, 1997, 463 p.), [in Kazakh].
- Toynbee A.J. Postizhenie istorii [Comprehension of History]. (Moscow, Progress, 2011, 122 p.), [in Russian].
- Fedyanina L.D. Osobennosti myshleniia kočevnikov i sovremennaiia kúltúra. Evraziia [Features of nomads' thinking and modern culture. Eurasia]. 2002.No. 6. P. 22. [in Russian].
- Heidegger M. Vremia i bytie: Mysliteli XX v. [Time and being: Thinkers of the twentieth centur]. (Moscow, Republic, 1993, 429 p.), [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Жангалиева Айну́р Раши́довна – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жаңабаев Жылбек Маратович – аға оқытушы, С. Сейфулин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан.

Жангалиева Айну́р Раши́довна – PhD-докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Жаңабаев Жылбек Маратович – старший преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Zhangaliyeva Ainur Rashidovna – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhanabayev Zhylbek Maratoviech – Senior Lecturer, S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, Kazakhstan.

Междисциплинарный подход в современных исследованиях памяти

Арайлым А. Құдайбергенова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Автор для корреспонденции:

aray4ik191195@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8011-9989>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-167-183>

Аннотация. Исследование памяти в философии сопряжено с поиском ответов на широкий спектр вопросов, которые детализируются в разных областях научного знания. В связи с этим философы обращаются к теоретическим концепциям социологии, культурологии, истории, психологии, антропологии и других наук. В западной философии изучение памяти имеет давние традиции, основанные на принципе рациональности. Исследователи разработали и продолжают развивать терминологический аппарат и инструментарий, необходимый для исследования памяти. Несмотря на накопленный опыт осмысления памяти, сегодня в философии остается много неразрешенных проблем, которые в данной статье автор предлагает изучать в рамках междисциплинарного подхода.

Исследование памяти сегодня должно учитывать процесс глобализации и стремительное развитие информационно-коммуникационных технологий. В статье обосновывается, что исследования памяти нуждаются в концептуализации, которая возможна, на наш взгляд, исключительно в рамках междисциплинарного подхода к изучению данного феномена. Результаты исследований философов должны быть не сложно сочетающимися и нередко противоречивыми концепциями, а взаимодополняющими компонентами единой выстроенной системы знаний о памяти, в которой есть место детализации исследований памяти через призму разных наук. В условиях глобализации это позволит исключить манипуляции СМИ, направленные на подмену концептуальных знаний о памяти в угоду конъюнктурным интересам политических элит, а также учесть имеющиеся преимущества развития современных коммуникационных технологий, позволяющих распространять в обществе представления о памяти, ее содержании, значения для развития общества.

Ключевые слова: современная западная философия; исследования памяти; междисциплинарный подход; концептуализация; память; философский дискурс.

Received 22 January 2023. Revised 25 January 2023. Accepted 31 January 2023. Available online 15 February 2022.

For citation:

Kudaibergenova A.A. Interdisciplinary approach in modern memory research // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P. 167-183. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-167-183>.

Для цитирования:

Құдайбергенова А.А. Междисциплинарный подход в современных исследованиях памяти // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 167-183. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-167-183>.

Введение

Память во все периоды истории интересовала философов и ученых, изучающих особенности и закономерности становления и развития общества, однако, как показало исследование Дж. К. Олика и Дж. Роббинса, только на рубеже XIX–XX вв. память обрела социальные черты благодаря введению Г. фон Гофмансталем в 1902 г. термина «коллективная память» (Olick & Robbins, 1998: 109). Несмотря на то, что исследования памяти тесно связаны с сохранением информации о прошлом и ее передачей другим поколениям, существует много актуальных вопросов, обусловленных восприятием и отношением к памяти, которые оказываются в центре современных политических дебатов, поскольку память о прошлом, например, переносит обиды в настоящее и программирует их в будущем, а значит имеет прямые политические последствия (Radstone, 2008: 34). Данная статья посвящена актуальной проблематике концептуализации исследований феноменологии памяти в западной философии. Память в западной философии традиционно исследуется преимущественно в рамках рационалистических концепций, кроме того, изучение памяти происходит в разных областях научного знания, включая историю, антропологию, культурологию, психологию, социологию и лингвистику (Roediger, 2008: 10).

Целью настоящей работы является обоснование необходимости применения междисциплинарного подхода и демонстрация его потенциала в современных исследованиях памяти.

Проблема исследования заключается в том, что в период до начала процессов глобализации и стремительного развития информационно-коммуникационных технологий исследования памяти осуществлялись в философии и разных областях научного знания более объективно и рационально относительно современного периода, когда СМИ стали производить и транслировать в

глобальном масштабе смыслы и идеи, которые порой являются исторически недостоверными или искаженными. Это происходит вследствие того, что почти все медиахолдинги сегодня принадлежат частным лицам, они финансируются за счет средств рекламодателей и могут выполнять политические информационные заказы в текущем моменте, не задумываясь о том, как это отразится на обществе в будущем. Иными словами, СМИ свободно транслируют на широкую аудиторию то, что выгодно заказчику их информационного продукта. Это, безусловно, относится и к информированию людей о событиях прошлого. В философии и разных областях научного знания сформировался целый комплекс разнообразных идей, касающихся исследований памяти, в том числе учитывающих информационное воздействие СМИ на человека и общество. Это актуализировало потребность в концептуализации исследований феноменологии памяти, которая позволила бы исключить (свести к минимуму) деформирующиеся под влиянием СМИ представления общества о памяти, подмену концептуальных понятий, восприятие действительности и т.д. Мы полагаем, что в настоящее время крайне важно, с одной стороны, обеспечить преемственность поколений в концептуализации исследований памяти, прежде всего, в западной философии, поскольку глобализация стала продуктом западной цивилизации, который распространился на весь мир, а с другой стороны, разработать (или усилить уже имеющиеся) надежные инструменты (методы, подходы) концептуализации объективных исследований памяти. Представляется, что данная концептуализация должна осуществляться на основе междисциплинарного подхода, благодаря которому можно выделить и синтезировать из всего комплекса разнообразных идей по исследованию памяти объективно значимые достижения, которые могли бы выдержать деструктивное влияние политически управляемого процесса информирования общества и далее успешно развиваться.

Материалы и методы

В данной статье мы применили историко-философский, социокультурный, герменевтический и междисциплинарный подходы к исследованию, а также комплекс общенаучных методов: анализ научной литературы, индукция, дедукция, сравнение, комплексный анализ и прогнозирование, позволившее нам обосновать тезис о том, что именно междисциплинарный подход следует взять за основу концептуализации исследований памяти, чтобы сделать ее более объективной и исключить (свести к минимуму) деструктивное влияние СМИ на данный процесс. Материалами для изучения стали труды современных философов и ученых в области исследования памяти и влияния СМИ на формирование в обществе определенных представлений о данном феномене.

В рамках историко-философского подхода мы опирались на исследования феноменологии коллективной памяти, которые составили теоретическую основу осмысления работ французского философа М. Хальбвакса, написанных под влиянием его наставника Э. Дюркгейма. В 1925 г. М. Хальбвакс опубликовал свою знаменательную книгу «Социальные рамки памяти» (Halbwachs, 1925: 47) и показал, что воспоминания социальны и передаются из поколения в поколение. Книга Э. Хобсбаума и Т. Рейнджера «Изобретение традиции» (Hobsbawm, Ranger 1983) также вдохновила исследователей на изучение памяти. В ней представлена модернистская историческая концепция, связанная с феноменом и происхождением традиций. Главной идеей концепции этих ученых стало то, что многие традиции, представляющиеся нам как древние (старые) в действительности сформировались недавно и нередко оказываются изобретенными (искусственными, специально созданными). Географические аспекты историко-философского анализа феноменологии памяти рассмотрены в статье С. Хельпера и Д. Олдермана под названием «Память и место: география критических отношений» (Hoelscher, Alderman, 2004: 349).

К другим основополагающим научным трудам по исследованию памяти в рамках историко-философского подхода относятся: «Материя и память» французского философа А. Бергсона (1896 г.) (Бергсон А. 1999), «Память, история, забвение» П. Рикера (Рикер П., 2004), книга «Франция-память», в которой опубликованы статьи французского историка П. Нора, а также М. Озуфа, Ж. де Пюимеж, М. Винок (Нора П. и др., 1999) из коллективного многотомного труда «Les lieux de mémoire» («Места памяти»), созданного под руководством Пьера Нора, «История и память» Ж. Ле Гоффа (1992 г.) (Ле Гофф Ж., 2013). Эти ученые полагали, что концепция памяти затрагивает великие нарративы истории и власти, поскольку память, запоминание и запись являются основой существования, развития и формирования будущего народов. Данную позицию разделяет и Дж. Гарде-Хансен, отмечая, что существенное влияние на формирование восприятия прошлого оказывают современные информационно-коммуникационные технологии (Garde-Hansen, 2011: 81). Большинство исследований опосредованной памяти, как правило, сосредоточены на освещении средствами массовой информации экстремальных событий, таких, как войны, политические революции, убийства и т.д., и эта область тесно связана с исследованиями Холокоста (Kitch, 2008: 313). По мнению К. Вана, несмотря на то, что ученые – представители разных наук, не могут прийти к консенсусу относительно самого определения коллективной памяти, они согласны в том, что такая память является общей для членов социальной группы или сообщества, будь то нация, институт, религиозная группа или семья (Wang, 2008: 305).

Социокультурный подход к исследованию памяти применил и выше упомянутый нами М. Хальбвакс, который утверждал, что память – это не просто индивидуальное, а реляционное явление с точки зрения семьи и друзей, а также социальное и коллективное с точки зрения социальных рамок социальных групп (Halbwachs, 1941: 112).

Интерес философии и науки к памяти существенно возрос в 1980-е гг. При этом стали выделяться психологические исследования памяти, которые концентрировались на индивидуальной памяти, а социологи и культурологи начали углубляться в исследования социальных и культурных основ коллективной памяти (Pennebaker, 2013: 52).

Внимание к вопросам методологии в исследованиях памяти долгое время было ограниченным, поскольку большинство трудов было посвящено теоретическим проблемам, несмотря на то, что Е. Кейтли и М. Пикеринг отмечают, что практическое внимание к тому, как память может быть эмпирически изучена, поможет концептуализации философского осмысления данной проблематики (Keightley, Pickering, 2018: 49). Исследования памяти проводятся в рамках многих дисциплин, поэтому и используемые методы весьма разнообразны. Эти методы включают изучение первичных исторических и архивных источников, устных рассказов, тематических исследований, интервью, опросов, однако Х.Л. Редигер и Дж.В. Верч (Roediger, Wertsch, 2008: 20) призывают к систематизации и совершенствованию методологических основ в этой области, утверждая, что строгие качественные и количественные подходы применимы к исследованиям памяти. Однако историки не проводили какие-либо обширные исследования, связанные с социальным измерением памяти и тем, как она устроена. Если отдельные ученые и занимаются исследованиями памяти, то не могут писать историю на их основе вследствие главной озабоченности в исследованиях памяти коллективной травмой, национальной историей и наследием, крупномасштабными ритуальными социальными практиками и макрокультурной памятью, а не индивидуальными и небольшими группами, микропроцессами запоминания в них (Keightley, Pickering, 2018: 63).

Герменевтический подход позволил нам изучить и многие другие методы исследования памяти, включая анализ дискурса, который использовался в

процессах запоминания, показывая, как люди со-конструируют прошлое в их совместном создании социальных миров, в которых они живут, посредством речи и языка. Существуют еще такие методы, как создание культурных «меморискейпов» и многоцентровые исследования. При исследовании болезненного прошлого можно использовать специальные методы для извлечения воспоминаний, например, фотографирование как средство для процесса запоминания. Истории такого рода представляют собой нечто большее, чем хронологические описания, и обеспечивают основу для оценки и интерпретации – память социально конструируется в повседневном повествовании, которое формируется культурными нарративными рамками. «Культурный ландшафт памяти» включает несколько участков памяти, связанных определенной ассоциативной логикой (например, национальной, этнической, религиозной, деревенской и т.д.). Ландшафты воспоминаний включают в себя множество различных форм мнемонических феноменов, начиная с отдельных актов воспоминаний и заканчивая транснациональными контекстами (Keightley, Pickering, 2018: 64).

В герменевтическом подходе мы также учли мнение Х.Л. Редигера и Дж.В. Верча, утверждающих, что при изучении памяти необходимо разработать уникальные теоретические подходы, поскольку в настоящее время исследования часто некритически опираются на термины, взятые у отдельных философов и ученых, например, «вытеснение», «коллективная память», «амнезия». Однако их можно использовать лишь в качестве метафор, так как от их применения можно потерять столько же, сколько и выиграть. Это обусловлено тем обстоятельством, что исследования памяти представляют собой слишком широкое поле, чтобы можно было использовать всеобъемлющие теории и термины (Roediger, Wertsch, 2008: 18). Эти ученые полагают, что исследования памяти проводятся уже много десятилетий, однако их реальные достижения невелики, поскольку требуется разработка надлежащих методов и концепций,

способствующих формированию когерентного поля, философской концептуализации исследований памяти (Roediger, Wertsch, 2008: 19).

Особое значение в настоящей статье имеет применение междисциплинарного подхода к исследованию памяти и специфике ее современной концептуализации в западной философии. Данный подход стал возможен в результате развития исследований памяти в разных областях научного знания. Еще в 1972 г. Э. Янч в статье «К междисциплинарности и трансдисциплинарности в образовании и инновациях» писал, что на смену структуралистскому и системному подходам должен прийти междисциплинарный подход (Jantsch, 1972: 102), а в 2006 г. Б. Николеску отметил, что междисциплинарный подход является мощным координационным фактором научных исследований, разрабатывающий траекторию социального развития между ними (Nicolescu, 2006: 63). Как уже было отмечено нами выше, многие выдающиеся философы одновременно являются учеными: социологами, культурологами, психологами и представителями иных наук. В связи с этим их философские концепции опираются на тот инструментарий, который имеется в той области научного знания, которой они отдают предпочтение, на которой концентрируются. Междисциплинарный подход, по мнению В.С. Степина, универсален для современной философии, он является логическим продолжением и конкретизацией идей постнеклассики, связанных с универсальной картиной мира, основой которой является синергетика как катализатор новаций (Степин, 2000: 41). В нем трансформируются способы современных научных исследований, связывается научное познание и решаются реальные социально значимые проблемы, к которым, безусловно, относится и исследование памяти.

Рассмотрение проблем исследования памяти в современной западной философии и путей их решения в дискурсе междисциплинарности послужило основанием для изучения феномена

памяти на границе компетенций разных областей знаний: философии, социологии, культурологии, психологии и др. Философская концептуализация исследований памяти западными мыслителями позволила выявить актуальные аспекты изучения феномена памяти и показать перспективные направления дальнейших исследований.

В настоящее время феномен концептуальных исследований памяти не является предметом целенаправленного системного анализа в современной западной философии. Назрела необходимость объединить в философском дискурсе разные аспекты исследований памяти в единое целое посредством междисциплинарного подхода и, как следствие, провести комплексное и всестороннее изучение его потенциала для концептуализации исследований памяти.

Обсуждение

Обратимся к отношению памяти и восприятия как одной из актуальных проблем философии. Несмотря на то, что основоположником исследований коллективной памяти и автором данного термин стал Г. фон Гофмансталь (Olick, Robbins, 1998), именно М. Хальбвакс разработал концепцию коллективной памяти, в которой обосновал тезис о том, что индивидуумы не могут помнить вне своего группового контекста (Halbwachs, 1941: 21), что в итоге привело к отказу от индивидуально-психологического подхода к исследованию памяти. Он определил индивидуальные и коллективные воспоминания как инструменты, с помощью которых социальные группы занимают центральное место в жизни общества. М. Хальбвакс рассматривал историю как мертвое воспоминание, способ сохранения прошлого, к которому мы больше не имеем органического эмпирического отношения, и утверждал, что «такое понимание различия отрицает самовосприятие историографии как более важного или подходящего отношения к прошлому: эпистемологическое требование истории обесценивается в пользу осмысленности

памяти» (Olick, Robbins, 1998: 110). Однако по мере того, как историография смещала свое внимание от официального к социальному и культурному, память становилась более значимой, поскольку она всегда связана с историей. М. Хальбвакс различал автобиографическую память – память о тех событиях, которые мы сами переживаем; историческую память – память, доходящую до нас только через исторические записи; историю как запомненное прошлое, которое уже не имеет значения для нашей жизни, и коллективную память – активное прошлое, формирующее нашу идентичность. Более того, М. Хальбвакс охарактеризовал общие воспоминания как эффективные маркеры социальной дифференциации, но некоторым критикам не нравилось это понятие коллективного сознания, оторванного от личности, и они предпочитали использовать другие термины (Olick, Robbins, 1998: 112).

В частности, В. Канштайнер полагал, что коллективная память не является историей, но она иногда создается из похожего материала. Это коллективное явление, но оно проявляется только в действиях и заявлениях отдельных лиц, при этом часто отдается предпочтение интересам современности (Kansteiner, 2002: 180). Воспоминания являются частью более широкого процесса культурных переговоров, который определяет воспоминания как нарративы и как текущие и опосредованные культурные и личные следы прошлого (Sturken, 2008: 76). Концепция коллективной памяти основывается на предположении, что каждая социальная группа развивает память о своем прошлом, которая позволяет ей сохранять и передавать образ самой себя. Коллективная память является социально-политическим конструктом, версией прошлого, определяемой и согласовываемой посредством меняющихся обстоятельств и программ социально-политической власти (Neiger, 2011: 57). Вместе с тем, Е. Кейтли обращает внимание на то, что воспоминание – это активное примирение прошлого и настоящего, когда значение прошлого определяется относительно настоящего; воспоминания

важны, поскольку они позволяют нашему меняющемуся ощущению того, кто мы есть и кем мы были, последовательно раскрываться. Таким образом, воспоминание – это не просто артикуляция индивидуальной психологии, а действие, основанное на актуальном контексте (Keightley, 2018: 58).

М. Стуркен использует термин «культурная память» как память, разделяемую вне формального исторического дискурса, но наполненную культурным значением. Он пишет, что культурная память как термин подразумевает не только то, что воспоминания часто производятся и воспроизводятся через культурные формы, но также и вид циркуляции, который существует между личными воспоминаниями и культурными воспоминаниями (Sturken, 2008: 76). Дж. Фентресс и К. Уикхэм используют термин «социальная память». По их мнению, термин «коллективная память» чрезмерно обобщает его разные составляющие, поэтому они предпочитают использовать более конкретные термины, чтобы показать контрасты, а не единые образы прошлого. Они использовали такие термины, как «официальная память», «народная память», «социальная память», «локальная память», «семейная память», «историческая память», «культурная память» и т.д. (Fentress, Wickham, 1992: 48).

М. Стуркен проводит различие между коллективной и культурной памятью, причем последняя подразумевает не только то, что воспоминания производятся и воспроизводятся через культурные формы, но также подчеркивает вид циркуляции, которая существует между личными и культурными воспоминаниями. Коллективные воспоминания часто являются «когортными воспоминаниями», когда члены данной когорты, пострадавшие от масштабного события, пишут его историю и влияют тем самым на коллективные воспоминания будущих поколений (Sturken, 2008: 77). К. Ван полагает, что коллективная память поддерживает саму идентичность сообщества и делает возможной непрерывность его социальной

жизни и культурной сплоченности (Wang, 2008: 37).

Дж. Олик и Дж. Роббинс относятся к исследованиям социальной памяти как к общей рубрике изучения разных способов, которыми нас формирует прошлое, имея в виду «отдельные наборы мнемонических практик в различных социальных сетях, а не коллективную память как явление» (Olick, Robbins, 1998: 113). Дж. Пеннебейкер также показывает, что значимые исторические события формируют более сильные коллективные воспоминания, а нынешние обстоятельства влияют на то, какие события запоминаются как значимые (Pennebaker, 2010: 6).

Дж. Гарде-Хансен обращает внимание на то, что существует различие между обобщенной памятью «агрегированными индивидуальными воспоминаниями членов группы, которые можно исследовать с помощью опросов и сбора устной истории, и «коллективной памятью», которая является публичным проявлением в виде мифологии, традиции и наследия» (Garde-Hansen, 2011: 38). Интересными терминами предстают «постпамять», которая означает унаследованные, но еще не ставшие частью сознания воспоминания, и «протезная память», которая обозначает воспоминания, циркулирующие в массовой культуре (Sturken, 2008: 77).

С. Хельшер и Д. Олдерман утверждают, что социальные группы применяют разные воспоминания как способ конституирования самих себя, что пересекается с властью, и поэтому изучение социальной памяти неизбежно сводится к вопросам господства и неравного доступа к политическим и экономическим ресурсам общества. Иными словами, индивидуумы и группы вспоминают прошлое не просто так, а используют это в качестве инструмента поддержки разных актуальных целей и повесток дня (Hoelscher, Alderman, 2004: 349). К. Ван указал на то, что на протяжении всей истории коллективная память играла центральную роль в создании сообщества, от небольшой единицы, такой, как семья, до целой нации. Социальные практики коллективного воспоминания позволяют членам сообщества сохранять

представление о своем прошлом (Wang, 2008: 307).

По мнению К. Вана, коллективная память может служить терапевтической практикой для сообщества и его членов, поскольку она представляет собой активный конструктивный процесс, во время которого члены сообщества участвуют в интерпретации и переработке общего прошлого опыта (особенно травм) в память – представления, часто в таких формах, как рассказы, инсценировки, искусство и ритуал. Для того, чтобы понять процессы, практики и результаты социального обмена памятью или коллективного запоминания, необходимо принять во внимание характеристики сообщества, в котором произошло значимое событие и в котором память о событии впоследствии была сохранена, формируется, разделяется, передается и трансформируется. Иными словами, нужно заглянуть в социально-культурно-исторический контекст, в котором происходит воспоминание (Wang, 2008: 305).

Выше мы отметили, что отношение памяти и восприятия является актуальной темой в исследовании памяти. Центральным в западной философии стало признание главенства восприятия. Восприятие признается основным когнитивным актом, из которого, как полагают, происходят многие другие когнитивные способности или благодаря которому наполняются содержанием, однако это не более чем эпизодическая память (Casey, 2004: 137). Тем не менее, отношение памяти и восприятия остается важным вопросом в современных исследованиях памяти.

Недавнее развитие специализированных направлений исследований в области философии памяти и философии восприятия побуждает к диалогу о их взаимосвязи. Исследователи памяти начинают интересоваться данной областью. В частности, в 2016 г. лаборатория «Исследования исторической памяти и интеллектуальной культуры» Института всеобщей истории Российской академии наук (РАН) при поддержке Общества интеллектуальной истории провела Международную научную

конференцию «История, память, идентичность: теоретические основания и исследовательские практики», в ходе которой ученые разных областей обсуждали существующие парадигмы исследования памяти через призму специфики восприятия исторических событий представителями разных поколений. (Репина, 2017: 382). В 2019 г. в г. Мадриде прошла Третья ежегодная конференция Ассоциации исследования памяти. В рамках дискуссии участники пришли к общему мнению, что исследования в области политики исторической памяти с каждым годом становятся все более актуальными и привлекают внимание специалистов разных научных направлений. Институциональный аспект политики памяти основан на конкурирующих друг с другом исторических нарративах и практиках коммеморации исторических событий, что нуждается в междисциплинарном и философском осмыслении (ИНИОН РАН, 2019). На пути исследований философии памяти и восприятия предстоит сделать еще очень многое, поскольку существует много нерешенных проблем, на что, в частности, указали в одной из своих работ философы С. Бернекер и К. Михаэлян (Bernecker, Michaelian K, 2020: 119).

Пересечение философии памяти и философии восприятия является потенциально плодотворной областью современных исследований. Можно задать много вопросов о границе памяти и восприятия, обнаружить много связей или расхождений. Вопрос о том, как содержание памяти соотносится с содержанием восприятия, является фундаментальной проблемой. Является ли эпизодическая память сохранением содержания прошлых восприятий? Каузальная теория памяти обеспечивает тесную связь между восприятием и воспоминанием, утверждая, что подлинные воспоминания должны образом причинно связаны с событиями, которые были восприняты в прошлом через постоянно сохраняемый след памяти (Martin, Deutscher, 1966: 167; Robins, 2016: 436). Вместе с тем многие репрезентации эпизодической памяти обычно несколько расходятся с первоначальным опытом.

В частности, интересно изучить такое явление, как позиции наблюдателей в эпизодической памяти, поскольку человек видит себя в воспоминаемой сцене, а сами воспоминания воспроизводятся как внешние по отношению к событиям прошлого (Debus, 2017: 182). Важный вопрос заключается в том, можно ли считать, что такие воспоминания достоверно представляют прошлый перцептивный опыт. Многие теоретики считают, что в таких воспоминаниях всегда присутствуют искажения (Fernandez, 2020: 541), однако некоторые полагают, что, несмотря на отстраненную точку зрения, взгляды наблюдателей способны достоверно представлять прошлый опыт восприятия (McCarroll, 2018: 89). Это фундаментальная проблема философии при анализе отношений памяти и восприятия. Фактически свидетельство того, что эпизодическая память по своей сути является творческим и конструктивным процессом, который тесно связан с процессами воображения, ставит под сомнение объективность запоминания. Симуляционный взгляд на память позволяет заключить, что запоминание является формой воображения (Shanton, Goldman, 2010: 529). Если воспоминание – это процесс, более близкий к воображению, возможно, даже просто форма воображения, требует ли оно причинной связи с прошлым перцептивным опытом? Если запоминание – это образный процесс, то какова связь между содержанием восприятия и памятью?

Еще одной современной проблемой феноменологии памяти и восприятия является следующий вопрос: имеют ли память и восприятие какие-либо общие феноменальные свойства или они по своей сути различны? Принято считать, что восприятие связано с ощущением присутствия (Nanay, 2018: 128). Иными словами, все, что человек воспринимает, феноменально присутствует, оно ощущается присутствующим как во времени, так и в пространстве. Однако справедливо ли это утверждение в отношении воспоминаний? Эпизодическую память иногда характеризуют как «повторное

переживание» прошлого события. Казалось бы, это подразумевает феноменальное сходство между памятью и восприятием. Однако эпизодическая память обычно также характеризуется ощущением прошлого (Perrin, 2020: 9), чувством, которое отсутствует в восприятии. Какая в этом случае существует связь между феноменальными свойствами восприятия и запоминания?

Следующая проблема касается отношения к восприятию, которое необходимо для точного запоминания. С. Бернекер и К. Михаэлян различают две формы точности памяти: память верна, если она точна по отношению к запоминаемому событию, и аутентична, если она точна по отношению к исходному восприятию субъектом запомненного события (Bernecker, Michaelian, 2020: 60). Иными словами, воспоминание является аутентичным, если его содержание совпадает с содержанием соответствующего перцептивного опыта. Истина и подлинность могут расходиться, и в настоящее время среди философов отсутствует согласие в том, необходимы ли обе формы точности для успешного запоминания. С. Бернекер и К. Михаэлян считают обязательными как правдивость, так и достоверность, данную позицию разделяет и К. Маккэрролл (McCarroll, 2018: 56). Они считают, что успешное запоминание должно быть правильным как в отношении того, что произошло, так и в отношении восприятия субъектом того, что произошло. Однако К. Михаэлян (Michaelian, 2016: 79) утверждает, что для успешного запоминания нужно только правильно понять, что произошло. Таким образом, наблюдается широкое поле для поиска философами возможных путей решения проблемы.

Полагаем, что отдельного внимания философов заслуживают воспоминания о травмирующих событиях, особенно связанных с посттравматическим стрессовым расстройством. Патологические воспоминания о травме часто могут представлять феноменологию, совершенно отличную от повседневных эпизодических воспоминаний. Воспоминания о травмах

иногда могут ощущаться так, как будто они происходят в настоящий момент, а не в прошлом, и могут сопровождаться ощущением присутствия, обычно представленном в перцептивном опыте. В связи с этим между памятью и восприятием можно заметить общую феноменологию, которая позволяет обосновать связь между ними. Полезно изучить влияние нарушений восприятия на память. Эти и многие другие вопросы относятся к важным философским проблемам, находящимся на стыке памяти и восприятия.

Междисциплинарный подход в современных исследованиях памяти включает рассмотрение вопроса о влиянии СМИ на конструирование памяти, ее содержание и восприятие обществом или отдельными группами.

М. Стуркен полагает, что культура и индивидуальная память постоянно производятся и опосредуются технологиями памяти. В связи с этим вопрос о посредничестве занимает центральное место в понимании того, как память воспринимается в визуальной культуре, культурологии и медиаисследованиях (Sturken, 2008: 74). К. Китч утверждает, что отношения между журналистикой и памятью сложны, поскольку журналистика является основным источником информации о прошлом и общем понимании прошлого, а также основным местом социального ожидания памяти как «первого наброска истории». Более того, по мнению ученого, журналистика конструирует память в отношении отдельных событий и времени, места и типов журналистики, поскольку представляемое отношение очевидца к реальным событиям позволяет ей делать выводы о прошлом, настоящем и будущем. В местных новостях журналисты используют инклюзивный язык и обращаются к своей аудитории как к членам социальной группы с общими ценностями, схожими проблемами, потребностями и единым пониманием своего прошлого (Kitch, 2008: 317).

По мнению А. Эрл и А. Нюннинг, СМИ играют ключевую роль в формировании памяти, и эта политика памяти неразрывно связана с властью, поскольку последняя

вправе выбирать темы, содержание и формы запоминания информации в публичном дискурсе (Erll, Nünning, 2008: 53). Дж. Гарде-Хансен (Garde-Hansen, 2011: 60) описывает медиа как инструмент для «первого наброска истории», поскольку именно СМИ представляют события по мере их возникновения, согласовывая историю с памятью. Более того, именно теоретики СМИ в последние десятилетия проводят большинство исследований памяти, например, широко известна работа Э. Ландсберга (Landsberg, 2004: 54) о кино и памяти, где изучаются способы, которыми кино удаленно эмоционально воздействует на зрителей и формирует определенное отношение к тем или иным событиям в прошлом («протезная память»); в работе Э. Хоскинса (Hoskins, 2009: 94) представлена концепция «новой памяти», формирующейся на основе круглосуточных телевизионных новостей и дискурса о войне и терроре. Опосредованные события, такие, как смерть знаменитостей, убийства, похороны, годовщины трагедий, репрезентация конфликтов в СМИ, обеспечивают ключевые исследования СМИ и коллективной памяти (Garde-Hansen, 2011: 38).

Вместе с тем, как полагает Б. Зелизер, не существует стандартного понимания памяти, включающего журналистику в качестве одного из ее жизненно важных агентов, поскольку широко распространено мнение, что память представляет собой первый (а не окончательный) набросок прошлого, ограниченный временными рамками. Однако Б. Зелизер утверждает, что трактовка настоящего в журналистике часто включает в себя трактовку прошлого, и что последнее столь же изменчиво, податливо и динамично, как и другие виды обработки памяти (Zelizer, 2008: 83).

Мы полагаем, что исследования памяти в философии, их концептуализация должны осуществляться в рамках междисциплинарного подхода с учетом журналистики как одного из главных агентов восприятия и понимания памяти в обществе.

В. Канштайнер, на наш взгляд, справедливо заметил, что большинство

исследований памяти сосредоточены на репрезентации конкретных событий в определенных хронологических, географических и медийных условиях, однако почти не изучаются аудитории рассматриваемых репрезентаций (Kansteiner, 2002: 194). М. Нейгер, О. Мейерс и Э. Зандберг утверждают, что исследования коллективной памяти недостаточно концептуализировали коллективные воспоминания как отличные от индивидуальной памяти; что исследования коллективной памяти не уделяют внимания проблеме рецепции (с точки зрения методов и источников) и поэтому не могут составить основу философского осмысления исторических репрезентаций (Neiger, 2011: 211).

Дискуссионной в западной философии остается и проблема соотношения памяти и восприятия, которая привела к противостоянию репрезентационистов, считающих, что восприятие – это, в сущности, вопрос репрезентации события, и реляционалистов, полагающих, что восприятие конститутивно включает отношение к воспринимаемому событию. Если занять сторону репрезентативизма, то восприятие ничем не будет отличаться от галлюцинации, а если поддержать реляционализм, то восприятие значительно будет отличаться по своему характеру от галлюцинации. Раньше философские дебаты по данной проблематике были менее активными, но в XXI в. профильных дискуссий стало значительно больше (Aranyosi, 2020; Debus, 2021; Sant'Anna, 2021; Schwartz, 2018). Является ли запоминание в основном вопросом представления события или оно конститутивно включает в себя отношение к запоминаемому событию? Несмотря на то, что дебаты репрезентационализма и реляционализма о памяти в некоторой степени аналогичны дебатам репрезентационализма и реляционализма о восприятии, остается непонятным, как память может быть частично конституирована событием, произошедшим в прошлом, а дизъюнктивизм в отношении памяти поднимает вопросы, отличные от тех,

которые основаны на дизъюнктивизме в отношении восприятия.

Мы полагаем, что сегодня необходимо проводить больше исследований, обеспечивающих понимание взаимосвязи памяти и восприятия. В данной статье мы показали лишь некоторые проблемы исследований памяти в современной западной философии. Безусловно, в действительности их значительно больше. Они должны составить направления будущих исследований, ориентированных на решение накопившихся актуальных проблем в рамках философской концептуализации исследований памяти, основанной на междисциплинарном подходе.

Заключение

Исследования памяти начались с изучения специфики проявления индивидуальной памяти вовне, а затем постепенно распространились на разные аспекты проявления коллективной памяти и ее трансляции СМИ как механизма реализации политики управления запоминанием обществом определенной информации. Основное внимание при этом, как правило, уделялось тому, как воспоминания отражаются на коллективных репрезентациях прошлого, составляют ряд культурных ресурсов для социальной и исторической идентичности, а также формируют определенные прочтения в памяти и подчиняют себе иные предпочтения (Keightley, 2018: 65). Затем постепенно сформировалась тенденция исследования феноменологии памяти с применением междисциплинарного подхода, поскольку многие философы одновременно являются учеными, например, социологами, культурологами или историками. Проведенное нами исследование показало, что изучение памяти в современной философии носит системный характер. В ней разработано много дискуссионных проблем и предложены разные варианты их решения посредством дальнейших исследований. В связи с этим важно придать новый импульс развитию междисциплинарного подхода

при исследовании памяти. Мы полагаем, что необходимо дальнейшее рассмотрение различных дискурсов философской концептуализации исследований памяти. При этом стоит учитывать достижения всех наук, которые добились в изучении памяти значимых результатов. Ключевые положения концепций в рамках разных наук были в определенной мере представлены и проанализированы в данной статье.

При этом сегодня в процессе концептуализации исследований памяти следует взять во внимание влияние СМИ в целом на общественное сознание в контексте памяти. Взгляды профессиональных журналистов как важных агентов восприятия и понимания памяти в обществе также необходимо учесть в философском осмыслении памяти. В рамках концептуализации исследований памяти, важно также понять, как поступать с наследием жестких событий и репрессий, героических страниц истории, вины, забвения и прощения.

Различные политические, социальные и институциональные ограничения могут повлиять на принятие решения или ограничить возможности обращения с прошлым, и часто внутри общества возникают неофициальные и частные инициативы, исходящие, прежде всего, от некоммерческих организаций, которые отстаивают определенные взгляды на события прошлого (De Brito, 2001: 56).

Философская концептуализация исследований памяти необходима, поскольку воспоминание, независимо от того, включает ли оно индивидуальное, социальное или культурное представление о прошлом, является процессом, основанном на выборе среди множества потенциально конфликтующих вариантов. Мы полагаем, что исключительно философское осмысление способно посредством междисциплинарного подхода выработать объективные алгоритмы и механизмы изучения памяти, которые можно было бы в дальнейшем использовать в разных областях научного знания, если по тем или иным вопросам требуется углубиться в детали, связанные, например, с культурологией, социологией, психологией, антропологией,

нейрофизиологией и т.д. В ином случае исследование памяти останется лишь совокупностью представлений о ней в разных областях наук, которые при этом будут вступать в противоречия друг с другом.

Проведенное нами исследование позволило выявить ряд актуальных проблем в современной западной философии, связанных с пересечением философии памяти и философии восприятия. Многие вопросы в этом направлении исследований требуют дальнейшей разработки. В частности, границы памяти и восприятия, соотношение содержания памяти и восприятия, отношение к восприятию, необходимому для точного запоминания и т.д. Мы полагаем, что противоречивые ответы философов и ученых на данные вопросы обусловлены сложностью памяти как объекта философского исследования, трудностями исследования с позиции междисциплинарного подхода.

Мы также считаем вполне оправданным акцентирование внимания современных западных мыслителей на проблеме взаимосвязи проводимых исследований памяти и медиа, поскольку при этом поднимаются вопросы агентности относительно роли СМИ в формировании коллективной (национальной / региональной / местной / конфессиональной и т.д.) идентичности. Для решения данной проблемы они стараются найти ответы на серьезные философско-правовые вопросы: 1) кто вправе рассказывать коллективные истории о прошлом; 2) каков источник полномочий медиа в целом и конкретных СМИ, в частности, чтобы действовать как агенты памяти; 3) обладают ли СМИ необходимым культурным авторитетом, чтобы выступать в роли «рассказчиков» о прошлом; 4) как соотносится роль СМИ как публичной площадки для трансляции

взглядов разных агентов памяти с их ролью как самостоятельных агентов памяти и прочтений прошлого и др. Полагаем, что все эти вопросы составляют одну из наиболее значимых проблем исследования памяти в современной западной философии, на которые пока отсутствуют ответы, но разрабатывается широкий спектр часто противоречивых взглядов и суждений. Данная область является одним из перспективных направлений проведения дальнейших исследований памяти. Коллективные воспоминания встроены в публичный дискурс и являются источником групповой идентичности. Появление новых коммуникационных технологий, особенно социальных сетей, таких, как Facebook и Twitter, открывает новые возможности и пространство для формирования этих коллективных воспоминаний, в которых уже поднимается другая значимая проблема – проблема достоверности источников информации, ведь общеизвестно, что современный медиаконтент создают, в том числе и блогеры, и рядовые пользователи. Важно минимизировать дальнейшее развитие манипуляции общественным мнением посредством дискурса памяти в СМИ. Результаты проведенного в настоящей статье анализа демонстрируют преимущества и большой потенциал применения междисциплинарного подхода для концептуализации исследований памяти, включая деятельность СМИ в формировании коллективной памяти. Мы полагаем, что междисциплинарный подход необходимо и дальше активно развивать, применять его в качестве основного для более глубокого понимания феномена памяти, проникновения в его сущность, выявления влияния памяти, его содержания на жизнь отдельного человека, группы, общества в целом как в настоящем, так и в перспективе будущего.

Список литературы

- Aranyosi I. Mental time travel and disjunctivism// Review of Philosophy and Psychology. – 2020. – №11(2). – 367-384 p.
- Bernecker S., Michaelian K. The Routledge Handbook of Philosophy of Memory. Routledge, 2020. – 276 p.
- Casey E.S. Spirit and Soul: Essays in Philosophical Psychology. Spring Publications, 2004. – 463 p.
- De Brito A., Carment G.-E., Paloma A. The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies/ Edited by Oxford University Press, 2001. – 467 p.
- Debus D. Perspectives on the Past: A Study of the Spatial Perspectival Characteristics of Recollective Memories//Mind and Language. – 2017. – № 22(2). – 173-206 p.
- Ehlers A., Hackmann A., Michael T. Intrusive Re-Experiencing in Post-Traumatic Stress Disorder: Phenomenology, Theory, And Therapy// Memory. – 2019. – № 12(4). – 403-415 p.
- Erl A., Nünning A. A Companion to Cultural Memory Studies. – Berlin, Germany, 2008. – 511 p.
- Fentress J., Wickham C. Social Memory. – Oxford, UK: Blackwell, 1992. – 382 p.
- Fernández J. What are the Benefits of Memory Distortion? //Consciousness and Cognition. – 2020. – № 33. – 536-547 p.
- Garde-Hansen J. Media and Memory. Edinburgh University Press, 2011. – 417 p.
- Halbwachs M. La Topographie legendaire des Evangiles en Terre Sainte: Etude de memoire collective. – Paris: Presses universitaire de France, 1941. – 620 p.
- Halbwachs M. Les Cadres sociaux de la memoire. – Paris: Alcan, 1925. – 544 p.
- Hobsbawm E., Ranger T. The Invention of Tradition. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 387 p.
- Hoelscher S., Alderman D. Memory and Place: Geographies of a Critical Relationship// Social & Cultural Geography. – 2004. – № 5(3). – 347-355 p.
- Hoskins A. Digital Network Memory. Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2009. – 91-108 p.
- Jantsch E. Towards Interdisciplinarity and Transdisciplinarity in Education and Innovation / In L. Apostel G., Berger A., Briggs, G. Michaud interdisciplinarity: Problems of teaching and research in universities. – Nice: University of Nice, 1972. – 97-121 p.
- Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies// History and Theory. – 2002. – № 41(2). – 179-197 p.
- Keightley E. Remembering Research: Memory and Methodology in the Social Sciences // International Journal of Social Research Methodology. – 2010. – № 13(1). – 55-70 p.
- Keightley E., Pickering M. Research Methods for Memory Studies. – Edinburgh University Press: UK, 2018. – 428 p.
- Kitch C. Placing Journalism Inside Memory – And Memory Studies// Memory Studies. – 2008. – № 1(3). – 311-320 p.
- Landsberg A. America, the Holocaust, and The Mass Culture of Memory: Toward a Radical Politics of Empathy // New German Critique. – 2004. – Vol. 71. – 43-56 p.
- Martin C.B., Deutscher M. Remembering. Philosophical Review. 1966). – № 75(2). – 161-196 p.
- McCarroll C.J. Remembering from the Outside: Personal Memory and the Perspectival Mind. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 437 p.
- Michaelian K. Mental Time Travel: Episodic Memory and Our Knowledge of the Personal Past. – MIT Press, 2016. – 422 p.
- Nanay B. Multimodal Mental Imagery // Cortex. – 2018. – №105. – 125-134 p.
- Neiger M., Meyers O., Zandberg E. On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age. – Palgrave Macmillan, 2011. – 472 p.
- Nicolescu B. Transdisciplinarity: Past, Present and Future. Moving Worldviews–Reshapingsciences, Policies and Practices for Endogenous Sustainable Development. B. Haverkort, C. Reijntjes. – Leusden: COMPAS Editions, 2006. – 221 p.
- Olick J.K., Robbins J. Social Memory Studies: From Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices / Annual Review of Sociology. – 1998. – 105-140 p.
- Pennebaker J. Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives. Psychology Press. – 2013. – 390 p.

- Perrin D., Michaelian K., Sant'Anna A. The Phenomenology of Remembering is an Epistemic Feeling // *Frontiers in Psychology*. – 2020. – №11(1531). – 1-14 p.
- Radstone S. Memory Studies: For and Against// *Memory Studies*. – 2008. – №1(1). – 31-39 p.
- Robins S.K. Misremembering. *Philosophical Psychology*. – 2016. – № 29(3). – 432-447 p.
- Roediger H.L., Wertsch J.V. Creating a New Discipline of Memory Studies// *Memory Studies*. – 2008. – №1(1). – 9-22 p.
- Sant'Anna A. Unsuccessful Remembering: a Challenge for the Relational View of Memory. *Erkenntnis*. – 2021. – 385 p.
- Schwartz A. Memory and Disjunctivism// *Essays in Philosophy*. – 2018. – № 19(2). – 1-18 p.
- Shanton K., Goldman A. Simulation Theory// *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*. – 2010. – № 1(4). – 527-538 p.
- Sturken M. Memory, Consumerism and Media: Reflections on the Emergence of the Field// *Memory Studies*. – 2008. – № 1(1). – 73-78 p.
- Wang Q. On the Cultural Constitution of Collective Memory// *Memory*. – 2008. – №16(3). – 305-317 p.
- Zelizer B. Why memory's Work on Journalism Does Not Reflect Journalism's Work on Memory// *Memory Studies*. – 2008. – № 1(1). – 79-87 p.
- Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память: пер. с фр. Мн.: Харвест, 1999. – 1408 с.
- Ле Гофф Ж. История и память: пер. с франц. К.З. Акопяна. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. – 303 с.
- Нора П. Проблематика мест памяти // *Франция-память*. – СПб.: АСТ, 1999. – 577 с.
- Репина Л.П., Воробьева О.В., Иванова Т.Н., Кириллова Е.Н., Мягков Г.П., Нагорная О.С., Петрова М.С., Поршнева О.С., Чеканцева З.А. Международная научная конференция «История, память, идентичность: теоретические основания и исследовательские практики» // *Диалог со временем*. – 2017. – Вып. 59. – С. 382-395.
- Рикер П. Память, история, забвение: пер. с франц. – М.: Издательство гуманитарной литературы (Французская философия XX века), 2004. – 728 с.
- Степин В.С. Теоретическое знание (структура, историческая эволюция). – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
- Третья ежегодная конференция Ассоциации исследования памяти // ИНИОН РАН. 01.07.2019. [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: <http://inion.ru/ru/about/news/tretia-ezhegodnaia-konferentsiia-assotsiatsii-issledovaniia-pamiati/> (дата обращения: 04.04.2023).

Арайлым А. Құдайбергенова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазіргі жадыны зерттеудегі пәнаралық тәсіл

Аңдатпа. Философиядағы есте сақтауды зерттеу ғылыми білімнің әртүрлі салаларында егжей-тегжейлі қарастырылған кең ауқымды сұрақтарға жауап іздеумен байланысты. Осыған байланысты философтар әлеуметтану, мәдениеттану, тарих, психология, антропология және басқа ғылымдардың теориялық концепцияларына жүгінеді. Батыс философиясында есте сақтауды зерттеу рационалдылық принципіне негізделген ұзақ дәстүрге ие. Зерттеушілер есте сақтауды зерттеуге қажетті терминологиялық аппараттар мен құралдарды жасап шығарды және дамытуды жалғастыруда. Жадты түсінудің жинақталған тәжірибесіне қарамастан, бүгінгі күні батыс философиясында көптеген шешілмеген мәселелер бар, олар осы мақалада автор бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) тарататын ақпаратты қабылдау контекстінде пәнаралық көзқарас шеңберінде зерттеуді ұсынады. Бұл жаһандану және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында өте өзекті. Мақалада қазіргі заманғы батыс философиясындағы жадты зерттеу концептуализацияны қажет етеді, бұл осы құбылысты зерттеудің пәнаралық көзқарасы аясында ғана мүмкін болады. Философтардың зерттеулерінің нәтижелері күрделі және жиі қарама-қайшы тұжырымдамалар болмауы керек, бірақ әртүрлі ғылымдар призмасы арқылы есте сақтауды зерттеуді егжей-тегжейлі көрсетуге арналған орын бар жады туралы бірыңғай кіріктірілген білім жүйесінің толықтырушы компоненттері

болуы керек. Жаһандану жағдайында бұл саяси элитаның оппортунистік мүдделері үшін жад туралы тұжырымдамалық білімді ауыстыруға бағытталған медиа манипуляцияларды болдырмауға, сондай-ақ қазіргі заманғы коммуникациялық технологияларды дамытудың бар артықшылықтарын ескеруге мүмкіндік береді. Қоғамда жадты зерттеудің философиялық концептуализациясын таратуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қазіргі батыс философиясы; жадты зерттеу; пәнаралық көзқарас; концептуализация; жады; философиялық дискурс.

Arailym A. Kudaibergenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Interdisciplinary approach in modern memory research

Abstract. The study of memory in philosophy is associated with the search for answers to a wide range of questions that are detailed in different areas of scientific knowledge. In this regard, philosophers turn to the theoretical concepts of sociology, cultural studies, history, psychology, anthropology and other sciences. In Western philosophy, the study of memory has a long tradition based on the principle of rationality. Researchers have developed and continue to develop the terminological apparatus and tools necessary for the study of memory. Despite the accumulated experience of understanding memory, today there are many unresolved problems in Western philosophy, which the author proposes to study in this article within the framework of an interdisciplinary approach in the context of the perception of information disseminated by the media. This is very relevant in the context of globalization and the rapid development of information and communication technologies. The article substantiates that the study of memory in modern Western philosophy needs conceptualization, which is possible only within the framework of an interdisciplinary approach to the study of this phenomenon. The results of philosophers' research should not be complex and often contradictory concepts, but complementary components of a single built-in system of knowledge about memory, in which there is a place for detailing memory research through the prism of different sciences. In the context of globalization, this will make it possible to exclude media manipulations aimed at replacing conceptual knowledge about memory for the sake of the opportunistic interests of political elites, as well as to take into account the existing advantages of the development of modern communication technologies that make it possible to spread the philosophical conceptualization of memory research in the society.

Key words: modern Western philosophy; memory research; interdisciplinary approach; conceptualization; memory; philosophical discourse.

References

- Aranyosi I. Mental time travel and disjunctivism. *Review of Philosophy and Psychology*. 2020. No.11(2). P. 367-384.
- Bernecker S., Michaelian K. *The Routledge Handbook of Philosophy of Memory*. (Routledge, 2020, 276 p.).
- Casey E.S. *Spirit and Soul: Essays in Philosophical Psychology*. (Spring Publications, 2004, 463 p.).
- De Brito A., Carment G.-E., Paloma A. *The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies* (Oxford University Press, 2001, 467 p.).
- Debus D. Perspectives on the Past: A Study of the Spatial Perspectival Characteristics of Recollective Memories. *Mind and Language*. 2017. No. 22(2). P. 173-206.
- Ehlers A., Hackmann A., Michael T. Intrusive Re-Experiencing in Post-Traumatic Stress Disorder: Phenomenology, Theory, And Therapy. *Memory*. 2019. No. 12(4). P. 403-415.
- Erl A., Nünning A. *A Companion to Cultural Memory Studies*. (Berlin, Germany, 2008, 511 p.)
- Fentress J., Wickham C. *Social Memory*. (Oxford, Blackwell, 1992, 382 p.).
- Fernández J. What are the Benefits of Memory Distortion? *Consciousness and Cognition*. 2020. No.33. P.536-547.
- Garde-Hansen J. *Media and Memory*. (Edinburgh University Press, 2011, 417 p.).

- Halbwachs M. La Topographie legendaire des Evangiles en Terre Sainte: Etude de memoire collective. (Paris, Presses universitaire de France, 1941, 620 p.).
- Halbwachs M. Les Cadres sociaux de la memoire. (Paris, Alcan, 1925, 544 p.).
- Hobsbawm E., Ranger T. The Invention of Tradition. (Cambridge, Cambridge University Press, 1983, 387 p.).
- Hoelscher S., Alderman D. Memory, and Place: Geographies of a Critical Relationship// Social & Cultural Geography. 2004. No. 5(3). P. 347-355.
- Hoskins A. Digital Network Memory. Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory. (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2009. 91-108 p.).
- Jantsch E. Towards Interdisciplinarity and Transdisciplinarity in Education and Innovation/ In L. Apostel G., Berger A., Briggs, G. Michaud interdisciplinarity: Problems of teaching and research in universities. (Nice, University of Nice, 1972, 97-121 p.).
- Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. History and Theory. 2002. No. 41(2). 179-197 p.
- Keightley E. Remembering Research: Memory and Methodology in the Social Sciences. International Journal of Social Research Methodology. 2010. No. 13(1). P. 55-70.
- Keightley E., Pickering M. Research Methods for Memory Studies. (Edinburgh, University Press, 2018, 428 p.).
- Kitch C. Placing Journalism Inside Memory – And Memory Studies. Memory Studies. 2008. No. 1(3). P. 311-320.
- Landsberg A. America, the Holocaust, and The Mass Culture of Memory: Toward a Radical Politics of Empathy. New German Critique. 2004. Vol. 71. P. 43-56.
- Martin C.B., Deutscher M. Remembering. Philosophical Review. 1966. No. 75(2). P.161-196.
- McCarroll C.J. Remembering from the Outside: Personal Memory and the Perspectival Mind. (Oxford, Oxford University Press, 2018, 437 p.).
- Michaelian K. Mental Time Travel: Episodic Memory and Our Knowledge of the Personal Past. (MIT Press, 2016, 422 p.).
- Nanay B. Multimodal Mental Imagery. Cortex. 2018. No.105. P.125-134.
- Neiger M., Meyers O., Zandberg E. On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age. (Palgrave Macmillan, 2011, 472 p.).
- Niculescu B. Transdisciplinarity: Past, Present and Future. Moving Worldviews – Reshapingsciences, Policies and Practices For Endogenous Sustainable Development. B. Haverkort, C. Reijntjes. – Leusden: COMPAS Editions, 2006. – 221 p.
- Olick J.K., Robbins J. Social Memory Studies: From Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices/ Annual Review of Sociology. – 1998. –105-140 p.
- Pennebaker J. Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives. Psychology Press. – 2013. – 390 p.
- Perrin D., Michaelian K., Sant'Anna A. The Phenomenology of Remembering is an Epistemic Feeling. Frontiers in Psychology. 2020. No.11(1531). P.1-14.
- Radstone S. Memory Studies: For and Against. Memory Studies. 2008. №1(1). 31-39 p.
- Robins S.K. Misremembering. Philosophical Psychology. 2016. No.29(3). P. 432-447.
- Roediger H.L., Wertsch J.V. Creating a New Discipline of Memory Studies. Memory Studies. 2008. No.1(1). P. 9-22.
- Sant'Anna A. Unsuccessful Remembering: a Challenge for the Relational View of Memory. Erkenntnis. 2021. 385 p.
- Schwartz A. Memory and Disjunctivism. Essays in Philosophy. 2018. No. 19(2). P. 1-18.
- Shanton K., Goldman A. Simulation Theory. Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science. 2010. No. 1(4). P. 527-538.
- Sturken M. Memory, Consumerism and Media: Reflections on the Emergence of the Field. Memory Studies. 2008. No. 1(1). P. 73-78.
- Wang Q. On the Cultural Constitution of Collective Memory. Memory. 2008. No. 16(3). P.305-317.
- Zelizer B. Why memory's Work on Journalism Does Not Reflect Journalism's Work on Memory. Memory Studies. 2008. No. 1(1). P.79-87.
- Tret'ya yezhegodnaya konferentsiya Assotsiatsii issledovaniya pamyati [Third Annual Conference of the Memory Research Association] INION RAN. 01.07.2019. Available at: <http://inion.ru/ru/about/>

news/tretia-ezhegodnaia-konferentsiia-assotsiatsii-issledovaniia-pamiati/. [in Russian]. (accessed 04.04.2023).

Сведения об авторе:

Құдайбергенова Арайлым Азатқызы – PhD-докторант, специальность «Философия и этика», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Құдайбергенова Арайлым Азатқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Философия және этика» мамандығының 3 курс PhD-докторанты, Астана, Қазақстан.

Kudaibergenova Arailym Azatkyzy – The 3rd year Ph.D. student of the specialty “Philosophy and Ethics” of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Cultural and philosophical analysis of gender issue

Yesbol E. Mukhanbetkaliev^{1*}, Elmira K. Mamazhanova²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**Corresponding author:*

¹yesbol@mail.ru,

²aida4642@bk.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-1938-5129>

²<https://orcid.org/0000-0003-1874-6962>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-184-196>

Abstract. *In this article, manifestations of the gender concept in human society as well as cultural and spiritual framework are analyzed from a philosophical perspective. Theoretical foundations of the postmodern paradigms of the gender concept are differentiated with the consideration of its definitions and main characteristics. Today, the concept of gender, including places and roles of men and women in the international process, is becoming a separate challenge, and the gender has turned out to be the most important issue of the legal system. The history of world philosophy shows that the gender issue has been raised since ancient times. The article discusses the philosophical meaning of the concept of gender and offers an associative model. For the purpose of the philosophical analysis of the gender issue, the emphasis was placed on various scientific terms, and the content of the article and research methods were used. The article gives a comprehensive examination of both the concept of gender in the history of world philosophy and the process of its evolution in Kazakhstan. When studying gender-related questions in society, the focus has been made not on the physiological aspect only, but, to a much greater extent, on the spiritual and human nature. Although they are equal in legal terms, social, physiological, and psychological differences are also taken into account. It is determined that gender perceptions have a great impact on the cultural status of a person and that the social status of men and women in society is not limited to sexual relations. On the contrary, the most important values in the interaction between men and women are virtue, ethics, and morality.*

Keywords: *gender; philosophy; culture; society; human; continuity; value; morality; virtue; globalized.*

Received 22.01.2023. Revised 25.01.2023. Accepted 15.02.2023. Available online 30.06.2023.

For citation:

Mukhanbetkaliev E.E., Mamazhanova E.K. Cultural and Philosophical Analysis of the Gender Issue // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – No 2. – P. 184-196. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-184-196>.

Для цитирования:

Муханбеткалиев Е.Е., Мамажарова Э.К. Культурно-философский анализ проблемы гендера // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – No 2. – С. 184-196. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-184-196>.

Introduction

Studies of gender issues in Kazakhstan are at the very dawn of their advancement. In the today's Kazakh society, the gender concept, the place of a man and a woman, and their roles in the social process are taking up a special position, since preserving the values shared by the entire mankind in the modern globalized society becomes one of the fundamental problems. In that vein, a critically important aspect in the development of our society resides in the philosophical analysis of the issue of gender, being among the most important trends taken root in the contemporary Kazakh society. From the philosophic perspective, we see the social place of men and women through their behaviors and actions. Today, the world practice shows that the issue of gender covers all areas of Science, Education, and Art. At the global level of the history of philosophy, the problem of gender has been on the rise for a long time – it is enough to recall the works of the ancient Eastern thinkers, such as Aristotle and Plato, reflecting the problem of gender and bearing a particular importance. Later, the problem of gender was studied more extensively in the philosophy of the Middle Ages and considered on the basis of religious concepts. The word «gender» refers to the identification of a man and a woman based on their social roles. On the other hand, for the purposes of philosophical analysis, the issue of gender is considered from the ontological, metaphysical, and biological aspects. In the today's Kazakh society, the issue of gender is among the most pressing in the policy of the State. Therefore, the article aims at revealing the philosophical essence of the gender concept and its content. In addition, this article offers a philosophical analysis of the differences between men and women from both social and cultural perspectives.

Materials and methods

The theoretical basic works of outstanding thinkers of Eastern and Western philosophy about gender: *Wedding*, *Timaeus*, *State*, *Aristotle's Politics* by Plato, *Philosophy of Law* by Hegel, *Emil and his Education* by J.J. Rousseau, *Protection of the Rights of Woman* by

M. Wollstonecraft, *The Enslavement of Woman* by J.S. Mill, *The Origin of the Family, Private Property and the State* by F. Engels, *Woman and Socialism* by A. Bebel, *On the City of Women* by K. Pisanskaya, *A Treatise on Politics* by Ibn Sina, *The Blessed Wall* by J. Balasagun, *On the Division of Nature* by Eriugena, *Women's Mystery* by B. Fridan, *Woman on the Path to Freedom* by K. Zetkin, *Second Sex* by Simone de Beauvoir and other works, as well as Kazakh poets – Dospambet, Aktamberdi, Shal poet, Kazakh intellectuals Sh. Ualikhanov, Y. Altynsarin, A. Kunanbayev, Kazakh intelligentsia of the early twentieth century M. Dulatov's *Bakytisiz Jamal*, Zh.Aimaulytov's *Akbilek*, *Kunikey Plain*, M. Zhumabaev's *Sin of Sholpan* can be noted. The article analyzes, systematizes and compares the views of foreign and domestic scientists.

Anthropological, theoretical, and hermeneutic research techniques are used as the methodological basis of the article. The study employed methods of description, narration, observation, classification, comparison, induction, and deduction. The problem of gender has been analyzed from the philosophical standpoint, using, inter alia, methods of critical thinking. Objective research was carried out through philosophical research methods, along with the structural analysis, comparative textual analysis, and systematization methods.

Discussion

Nowadays, Kazakhstan pays a special attention to the place of women in society.

A period of humanity come to the process of globalization, concepts about the place, role of men, women in society and the social relationship between them are taking on a new character in the 21st century. Historical-philosophical and philosophical-anthropological research of the issue of gender is of great importance today. The socio-economic, political, and cultural changes taking place in today's Kazakh society make it necessary to reconsider many social issues, including the issue of gender. The task of researching the concept of gender in the philosophical worldview of the Kazakh people has not yet been fully resolved, therefore

it is very important to define the nature of a woman in connection with her social function in society and family from the point of view of the nation's identity, worldview, and spiritual and cultural values. The study of how the gender problem is pictured and evaluated in the history of world philosophy, including the Kazakh philosophical worldview, understanding of modern gender, anthropological and existential problems is a useful and meaningful experience for society. During the years of independence in Kazakh society, the social status of women has risen to a completely new qualitative level, and the place of women in society has become special. Today, gender issues have become an important component of state policy and they gave special attention. Our history testifies to the image of a Kazakh woman, we know that she was a free, wise, heroic, honest person who exalted her own 'I', who knew how to be in spiritual harmony with herself and her environment, striving for eternity from the transient. There is no doubt that the contribution of a Kazakh woman to the integration of the Kazakh people into world civilization and development as a nation is enormous. In the history of philosophy in general, the problem of sex begins with the philosophy of the ancient East and covers the time up to the present. In the history of world philosophy, reflections on the problem of gender are different and are characterized by the originality of the thinking of the thinkers of each period. If we dwell on the issue of gender in the Ancient East, ancient philosophy, then it was the patriarchal way of that time that did not allow a woman fully realize her social and natural potential. If we dwell on the issue of gender in the Eastern philosophy of the Middle Ages, then in the relationship between husband and wife, the main idea was the dependent position of the main woman in the family and the need to obey her husband. Since a religious orientation prevails in the Western European philosophy of the Middle Ages, the image of a woman is closely connected with religion. The Renaissance saw the birth of projects to reform the relationship between men and women in society. In the new era, new changes took place in the question of sex, and the concept of «natural» characteristics of a woman or a man

gradually disappeared the same. Currently, the concept of gender aims to eliminate the social nature of inequality between the sexes, while at the same time supporting the division of labor along gender lines. – From the history of philosophy, we know that in ancient times, in the Middle Ages, in the Renaissance and in modern times, women had limited opportunities for education. Because of this situation, the role of women in the history of philosophy has long been overlooked and remained unknown. In the Turkic worldview, the image of Mother Goddess Umay is associated with a woman, a mother, a guardian of the clan, the supreme goddess of the Turks, who is associated with the spouse of God. We can see that the Kazakh worldview also has a gender form of myth, mysticism, and wonder. In the works of our thinkers and poets, images of the mother of the country, a good wife and a bad wife are created and sung. Describing a woman, comparing good and bad women, paying attention to the educational value, occupy a special place in the thoughts of Kazakh poets. Aktamberdi, Dospambet, Bukar Zhyrau, Shal put questions of femininity, its place and significance in society at the main place in the creative heritage of the poetess. Kazakh intellectuals wrote many works on women's issues and fought against inequality. Among them, Shokan Ualikhanov was the first to recognize the inequality of Kazakh women as a major social problem. Ibray Altynsarin opened the first school for Kazakh girls. The great philosopher Abai Kunanbayev made a great revolution, deeply portraying the theme of women in his worldview. During the years of independence, Kazakhstan adopted several laws related to the implementation of gender policy. Also, the gender policy is aimed at protecting the rights of women, financial support for socially vulnerable women, solving women's problems, taking measures to protect their health, paying attention to the upbringing in the country, education, and training of girls, eliminating various obstacles that women face, whether in family, aimed at creating a positive atmosphere from a spiritual and moral point of view, whether in the environment. Today, social and modern features influence the formation of the "Kazakh woman" phenomenon. The main

characteristic of a Kazakh woman is fidelity to national traditions, honest, kind, decent, polite, educated, well mannered, demanding, because in society, our mothers believe that the history of education is a guarantee of society's modernization. Consciousness of the generation and the spiritual basis for educating the future of the nation.

Efforts of psychologists, historians, philosophers, ethnologists, literary critics, and linguists play their part in enhancing the gender policy institute in Kazakhstan. As to the general history of the gender concept origin, early ideas come from the works of such ancient Eastern thinkers as Aristotle and Plato. Throughout the history of philosophy, the problem of gender grew wider in the Middle Ages and was then considered in its own way in the context of religious notions. It stands to mention such prominent philosophical scientists as I. Kant (Kant, 1966), G.V.F. Hegel (Hegel, 1990), A.Schopenhauer (Shopenhauer, 1991), Z. Freid (Freid, 1991) and others, who emphasized the 'gender' concept in their works. French philosopher and psychiatrist Jacques Lacan did comprehensive research on the theory of sex from the perspective of biologists. French poststructuralists point out that the importance of the "character, language and culture" in self-awareness for a representative of any gender is substantial. Initially, gender studies started in the West. The importance of the 'gender' concept was highlighted in the 70s of the last century, and the social theory of sex was formed. American psychoanalyst Robert Stoller first introduced the term «gender» to science in 1968. In the book "Sex and Gender," he emphasizes that "gender is a concept that is considered from a biological point of view, that is, the relationship between a man and a woman, and gender is considered from a psychological, cultural point of view" (Stoller, 1968: 124). In this regard, the concept of gender serves to define social roles of a man and a woman, while 'male' and 'female' are two biological sexes and two social structures. In addition, they distinguished the differences between them. In essence, the concept of gender is a social process that protects the personality characteristics of both a woman and a man and participates in securing their

interests in case of discrimination. There are two concepts associated with the description of gender: gender-related identity and gender-associated stereotypes. A gender identity is the understanding, the feeling that humanity, in general, is made up of female and male types. Gender stereotypes are normative concepts about the images of a man and a woman and offer an understanding of their attributes. Basically, the concept of gender refers to the differences, i.e., the distinction between men and women in society. English sociologist Anthony Giddens, criticizing the concept of gender, says: "a person's self-awareness as a man or a woman, depending on his behavior, ideas, and desires, stands upon what gender it was attributed from the distant childhood. That is, the sex 'nailed' to it is governed by such merely biologically active substances as hormones, chromosomes, morphology. Thus, biological features are perceived as an alarm, rather than as a reason for the differentiation of social roles" (Giddens, 1999: 46). In the formation of the theory of gender, such understanding of the difference between the sexes is worth of modern times. One of the proponents of poststructuralism, American feminist philosopher Judith Butler, believes that "the concept of gender is a form of identity of the subject under the influence of certain established social stereotypes" (Butler, 2000: 302). Her successor, French philosopher Elisabeth Grosz, said: "gender is a metaphor for sexual differentiation that does not give uniqueness and definition" (Grosz, 1995: 9). Today, 'sex' is a biological concept, while the word 'gender' can be considered as a sign of socio-cultural existence between the sexes. Gender characteristics are determined by the concepts of 'male' and 'female' cultural traits. The feminine and masculine principles have acquired a great importance in the conceptual foundation of Yin-Yang in the Eastern mythology, having been acknowledged as the most underlying elements of the world. The Yin-woman and the Yang-man were recognized as the complementary phenomena, comparable to the Earth and the blue sky. According to famous psychologist and philosopher A.N. Leontiev, "from the point of view of psychology, it turns out that a person is born from the womb as an individual unaware of

what gender it is, and as a person is being formed on the basis of relations with the social environment through certain stereotypes" (Leontiev, 1975: 173). The fact that genes reflect all aspects of human existence is determined by the thinker in his worldview. The perception that men take women for their significant others, as their second I, to complement men, are reflected in the works of such scientists such as T. Aquinas, M. Montaigne, G. Spencer. Similar thoughts were reflected in the worldview of F. Nietzsche. He believed that the feminine beginning had once prevailed among men, and it was he who outlined the basis for creating the modern values. The German thinker admits 'masculinity' and 'femininity' not as unwavering opposites, but rather as complementary facets of a person. In his opinion, every person has the image of a woman inherited from his mother, triggering on whether he respects or hates women, or is completely indifferent (Nietzsche, 1990: 23). The works of Derrida, Freud, Lacan, Deleuze, Guattari contributed to the feminist theory of 'sexuality as an exception'. If we consider the opinion of Hegel on the gender issue, "women can be educated, but they are not suitable for comprehending the sciences, philosophy and some works of art of the highest level. Women have imagination, taste, they stand out for their beauty, but they do not understand what is ideal. The difference between a man and a woman is the same as the difference between an animal and a plant: an animal often corresponds to the character of a man, a plant – often corresponds to the character of a woman; because a woman shows a calm opening, she is endowed with the principle of ambiguous unity of feelings. If women lead the government, the state is in a dangerous situation, because women act not according to a claim that has become universal, but rather according to a random desire or opinion. While education for a woman comes in an unknown way, that is, through imagination, often from life itself, a man takes his rightful place through the achievements of his thinking and through numerous technical efforts" (Hegel, 1990: 215). Also, the scientist considered the problem of genes in a culturological context. After studying the works of T. Aquinas, M. Montaigne, G. Spencer, F.

Nietzsche and the books *Era* published in London and the United States in 1792 with the reference to Mary Wollstonecraft and Miriam Schneider, researchers of feminism for the protection of women's rights, he summarized the content of those works as follows: "1. Sex is a biologically determinable characteristic of a person, which is not subject only to the direct influence of society; 2. Gender is a category that constitutes a fundamental thought and is responsible for the social structure of the subject in the context of culture; 3. Gender is a social institution that reflects all aspects of human existence, such as a sociocultural structure, a socio-demographic category, an ideological structure, a technology or process, subjectivity, a cultural metaphor; 4. Gender action develops within the framework of the poststructuralist and postmodern philosophy" (Ғабитов, 2010: 8). In the last decade of the twentieth century, scientists presented irrefutable scientific data to prove that the basic programs are already embedded in the brain at the moment of one's birth. For example, "the evolution of the development of men and women was different due to the fact that their conditions were different. It is known from history that in ancient times men hunted and women picked fruit. Men performed the function of protection, while women were engaged in childcare. As a result of the development in their respective directions, their body and consciousness have been formed in different ways. The process of effective implementation of the assigned tasks influenced not only the way their bodies had evolved, but it also shaped their thinking pattern. With this background, men have become taller and stronger than women. For millions of years, male and female brain structure also changed depending on the different expectations and requirements imposed on them. Later scientific experiments found that even among the children raised on an island far from other people, from organized society, from their parents, the girls were still engaged in dressing, comforting and raising their dolls, and the boys competed with one another in terms of strength and intelligence, forming a clear hierarchical group. Scientists who conducted a special study believed that the explanation lied in the fact that the activity

of human brain cells is organized in such a way as to determine the nature of our way of thinking and behavior even in the womb" (*Strategia gendernogo ravenstva Respubliki Kazakhstan na 2006-2016 gody*, 2005: 16). So it has been supported by scientific evidence that the fair sex, initially created to give birth, to be a mother, in no way can be separated from their maternal nature, the same as men cannot leave behind their masculine essence. Today, among scientists who study the problem of gender in the Kazakh philosophy we can name A.N. Nysanbayev, T.Kh. Gabitov, G. Yessim, A. Kulsarieva, A. Massalimova, M. Orynbekov, S. Kondybai and others. In his work «Gender and Modernity in Cultural Anthropology», religious scientist and Doctor of Philosophy T.Kh. Gabitov noted that the topic of women within the framework of gender issues is interesting and rapidly developing as a hot-button problem in the area of the new-built education, and that such interest is, above all, associated with the processes of humanization and democratization in general. He provides a detailed description of the gender issue development in Kazakhstan: "the main focus here falls on reassessing the role of a woman. Gender studies in the humane sciences have recently been widely promoted, and the effectiveness of the gender method for solving many traditional problems is obvious. Socio-cultural theory of gender, underpinning the gender education, becomes one of the most relevant, challenging and dynamically growing areas of new scientific knowledge. At the same time, increasing scientific research and special studies in that direction are caused by the new socio-historical conditions of sovereign Kazakhstan and modern scientific methodological positions" (*Strategia gendernogo ravenstva Respubliki Kazakhstan na 2006-2016 gody*, 2005: 5). The major place in the Kazakh worldview is given to the preservation of the national identity and origin. From the standpoint of philosophical thinking, the key principle lies in considering both a man and a woman not through the prism of sexuality or sensuality, but as the owners of a soul and a mind. Ancient ideas nurtured in the Kazakh mindset should be revised through the prism of the modern reality. For example, "a man with a copper

head is more preferable than a woman with the golden head", "woman's hair is long, but her wisdom is small," "a girl has to follow forty rules, even a housemaid can bar her from doing some inappropriate," "a birth of a boy is a day for rejoicing," "a daughter is only a guest at her father's house," "a woman should have a husband rather having wealth without the husband", etc. Today, we are expected to look thoughtfully at the core of such expressions. In any society, it is wiser to differentiate men and women by their spiritual characteristics, religious qualities, and intelligence. Speaking of gender-associated stereotypes, which have been formed in our national psychology, we should not judge of who is the ruler of the house, be it a man or a woman, or call a husband of a vigorous woman an 'ynzhik' (delicate flower), or ridicule men who listen to their wives' opinions or help with household chores. It is difficult to say that gender issues are developing in one pattern in a globalized society. In modern life, consistency in gender education is lost. For example, girls are engaged in many traditionally «men's» sports as boxing, kickboxing, football, or weight lifting, and boys choose professions in supposedly «women's» fashion salons as hairdressers, fashion designers, couturiers. In today's society, gender development is dominated by the global information. Therefore, in studying the issue of gender in society, it is reasonable to focus not on the physiological, but on the spiritual, human side. According to scientist T.Kh. Gabitov, who completed a comprehensive analysis of the issue of gender in Kazakhstan society "... gender embraces education, professional activity, access to power, sexual attractiveness, family role and social status, which determine individual opportunities for procreation. Social statuses exist within the cultural space of the said community. This means that the concept of a gender culture corresponds to having a gender as a status. Gender concepts produce an immense influence on the cultural status of a person. The social position of women and men in society is not limited to sexual relations. Genes take over the entire social system of society and are involved in all social relations. In cultural studies, 'genes' have been ignored for a long time, and the

concept of 'gender' has been studied only as a physiological change" (Strategia gendernogo ravenstva Respubliki Kazakhstan na 2006-2016 gody, 2005: 16). Today, it is important to give consideration to the opinion of scientists in each of the areas related to the issue of gender. Professor of Al-Farabi Kazakh National University, culturologist A. Kulsariev puts a question of "How to bring together genes and traditions? As the word 'gender' is constantly repeated, it is still common in our society to speak of the violation of the rights of men and their inappropriate treatment, as if they were removed from their pedestal by women. Then, gender studies are perceived as a struggle to equate a woman with a man, and it triggers a conversation that it is not possible, that there are differences inherent in the nature itself. This is an unnecessary story, and yet it is of our own doing, from which no one escapes. To that end, gender policy is one of the mechanisms for the democratization of the country. I believe that the time has come to apply common sense and acknowledge that it is inappropriate in the modern world. Personal traits of women must be respected, since they are not destined to just cooking and doing laundry», and so she stressed that the gender policy does not overlap with traditional consciousness. In the Kazakh worldview, «a man is the master of the house, while a woman is the nail of the house» or «a man is the face of the Steppe, a woman is the beauty of a house» works as the principle of a rich and powerful life. These concepts are like an unwritten Steppe law that has been firmly established for generations. Concurrently, in the Kazakh mindset, the order of living as 'male' and 'female' has been shaped through the prism of the traditional ethno-culture. First, there were gender differences in the process of raising a boy and a girl from the moment of their birth, including their dressing, upbringing, labor training, and social adaptation. Secondly, when they grew up and got married, a 'man' and a 'woman' were subject to a certain level (status) in the society. The basic need for a family lies with men, it is instilled in their mind to be always ready to protect his family, to be a man of determination, composure, to have an ability to make quick decisions, and in all circumstances be responsible for his actions.

And a woman is charged with submitting her man, demonstrating loyalty, avoiding lots of talks, spending the life within the house and relying on the income of men. This is not a separation between a man and a woman, but rather a feeling of their role in society, defining their places and their basic statuses, all for the general goal to properly bear their great responsibility for the future. Of course, the existence of each society is known for its own peculiarities of development. It is true that, in general, men and women have their own innate differences and distinctive features, but today they have equal rights in society from a legal point of view. In the Muslim religion, the Qur'an says that Allah created a man separately. In verse 48 of Surah 5-M'idah, it is said: «We have set a path for each of you. If Allah had willed, he would have made you all a single ummah (religious group)" (Quran Karim, 1991: 36). In religion, creation of a person as a man or a woman is often associated with the ummah of the Supreme Being, and it is said that all people on earth are equal, and they cannot be humiliated. Today, in the Kazakh society, if we look at the issue of gender with a philosophical eye, morality should be preserved and treated as the key value among men and women. After all, the cornerstones that make a person noble and superior to other living beings and bless the society are virtue, morality, and faith. The most important life beacons for any person are morale, goodness, and faith. The difference between these values shapes a personality. A person can always preserve its human nature if he does not lose his moral values. As a result of the triumph of human values both men and women strive for good and distance themselves from evil, both in public and in families. All human values are rooted in virtue, morality, and faith. In society, people should be able to achieve their intended goals only through virtuous actions and virtuous ideas. The strength of virtue, morality, and faith by itself neither leads a person towards a straight path, nor drives him away. For instance, a character of the world of Kazakh fairy tales, Ayaz Bi is considered a person on the path of virtue. Let's pay attention to this excerpt: «...he hanged his ragged hat and fur-coat at the doorstep of the Khan's marquee. Whenever he needed to

make a proper unbiased and fair decision, he always looked at his worn out clothes and said to himself: "Hey, Ayaz, don't get a swollen head that you are rich now, that you are a Khan yourself. Remember where you came from, you're your place!" For the fact that Ayaz bi did not deviate from the straight path, he was known for his moral rectitude and honesty, regardless his position. His virtue was defined within the framework of such concepts as gratitude, appreciation, and repentance. There are some internal forms of virtue and morality. Philosophically, it consists of such categories as virtue, morality, and faith as internal forms: reason, humility, virtue, kindness, justice, satisfaction, repentance. The main guarantee of remaining a human and preserving the qualitative difference between a human being and other living creatures resides in virtue, morality, and proper spiritual qualities. Virtue, morality, and faith are the perfect pillars to build a person's life upon. For the harmonious continuation of relationships between a man and a woman in the framework of various socio-economic, cultural, and political changes occurring in the country, they should put morale, humanism and spiritual values on the principal place in their living. That said, proper upbringing and education are crucial for the formation of virtues and good moral qualities in a person. Secondly, the erudition of both men and women in the society should become its highest ideal. Kazakh thinker Abai Kunanbayev said: "A man should dress in a modest manner and keep his clothes clean and tidy. Only dandies can spend more on clothes than money allows, burdening themselves with excessive care of the way they look. Dandies show off themselves in different ways: One pampers his face, cherishes his moustache and beard, tenderizes his body, walks with self-importance – he tosses his eyebrows languidly, taps his fingers, sets his elbow aside; another is markedly careless in his affectation, trying to look like a simple fellow, while he supposedly casually mentions his best steed and rich clothes, saying that it is nothing special; He strives hard, attracting the attention of those above him, causing envy in his peers, and among the lower ones he is known as an example of unattainable

sophistication and luxury. It is said of him, 'What can one be sad about, having such a horse and dressing like that?' All this is both ridiculous and shameful. Let no one be carried away by this nonsense, otherwise he will find it difficult to regain his normal human face" (Abaj, 1968:129). And in our modern world, if we find the said four attributes in ourselves, whether a man or a woman, there would be no doubt that the future of both the family and society will be strong and stable.

Approving that the modern gender policy aimed at achieving equality between men and women in all spheres of public life. Ensuring equality between men and women in a globalized society will ensure peace and harmony, stable democracy, sustainable economic development, security, and stability in the region and throughout the world. Nowadays, when it comes to gender, achieving basic gender equality is a priority in society. In particular, equal distribution of power between men and women, equality in service, financial independence and business development, achieving one's own interests, equal opportunities in raising a child in a family and the absence of any violence, in general, the elimination of discrimination based on sex sign occupies a central place in public policy in modern Kazakhstani society. Gender equality refers to the realization of equal rights and opportunities for both sexes at the same level. It is important to achieve real gender equality, taking into account the interests and opportunities of both sexes, and not to improve the position of only men or women in the gender issue in society. To date, the Concept of Family and Gender Policy until 2030 was promulgated in Kazakhstan in 2016. On April 1, 2022, the President of the Republic of Kazakhstan approved Decree No. 853 amending this document. Among them, targets and expected results are fixed:

1. Gender gap in life expectancy for men compared to women by 2030 will be 7 years (now 8.2).

2. Share of broken marriages in relation to the total number of registered marriages will be 33% (now 37.1%) by 2030.

3. Rate of artificial termination of pregnancy per 1000 women of reproductive age by 2030 will be 12.0 (currently 15.3).

4. Number of registered cases of domestic violence against women and children will decrease by 50% in 2030 (currently 15%).

5. Gender gap in the average wages of women compared to men will be 21.0% in 2030 (now 24.0%).

6. Proportion of women with material assets (property (housing, vehicles), movable property) will increase by 10% (currently 4%) compared to men by 2030.

7. By 2030, the share of women at the decision-making level 102 in the executive, representative and judicial bodies of the state, state, quasi-state and corporate sectors will be 30% (now 24.5%).

8. Share of women in ensuring peace and security by 2030 will be 10.0% (now 7.0%).

Expected results: By 2030, the following results will be achieved:

1. Increased awareness of the population in the field of reproductive health.

2. Proportion of fathers involved in the process of raising children is increasing.

3. Relevance of identifying and assisting families in a difficult life situation will increase.

4. Number of repeated cases of domestic violence will be reduced.

5. Financial literacy of women in the field of entrepreneurship will increase.

6. Proportion of women participating in decision-making processes in the executive, representative and judicial bodies of state power, the state, quasi-state and corporate sectors will increase.

7. Population coverage will increase with measures to strengthen the family institution and gender equality.

Concrete actions are being taken to implement this concept in Kazakh society today. The country has laid the foundation of the main legislative documents that support and support gender policy, but the power of legislative documents is not enough to fully achieve gender equality, and this is mainly influenced by the mentality of the people and traditions. The issue of gender is one of the main directions of the country's development and its comprehensive modernization. Today, relations between men and women, gender equality are a hot topic in human life. Although gender equality has only gained momentum in recent years, an issue has been

raised over the years. The problem of gender has recently become an important topic of domestic scientific discourse. In a globalized society, the image of a woman in the world is formed based on a new civilization. Therefore, the gender question is a true vital expression of anthropological research and concerns, covering the entire socio-political, spiritual-cultural, socio-economic sphere, arising in connection with spiritual thoughts and the multifaceted aspects of everyday life. Relations between a man and a woman and their equality will be humanistic. The issue of gender is a direction that supports the equal rights of both men and women. Socio-economic, informational changes in modern society have radically changed the worldview of women and men. Men today must accept the change of a woman in accordance with the requirements of modernity. One can understand the positive and negative aspects of this trend in society. If we focus on the positive side, women and men will be able to play an equal role in their development in the social environment. According to sociological research, the negative side is that the demographic situation in society can deteriorate sharply, since women may refuse to start a family, give birth, and raise children, and attach the main value to service and position, career. In addition, material things. If we turn to experiments conducted in the countries of Northern Europe, then the more women in power, the better the social situation of the population of these countries. At the head of the government, women begin to solve the problems of education, health care, pensions, the situation of the disabled, and employment. Moreover, in experiments conducted in Asian countries, the more men in power, the more attention is paid to state power, military, and technological development. One of the main characteristics of the democratic development of our country in the 21st century is the right of women to actively participate in the cultural, political and economic life of our country. Today, the issue of same-sex marriage occupies the minds of all people around the world. Recognition and legalization of same-sex marriages, adoption of children by same-sex families, and the right to openly serve in the armed forces

are not allowed in many states. All over the world, same-sex marriages are recognized today in countries such as Canada, Spain, France, USA, Sweden, and Norway. And in our society, there are several Gender Research Centers to address the problems of gender inequality, namely the Gender Information and Analytical Center in Karaganda, Social and Gender Research Institute at Kazakh National Women's Pedagogical University, Gender Center for Economic Research of National Economic University. Wide use of women's potential based on equal rights and opportunities is a guarantee of gender policy. The issue of gender equality between men and women is the only serious issue that is still on the agenda in Kazakhstani society. There are many people in our country today who support gender policy, but, on the contrary, there are many who say that gender equality is alien to our national identity, culture, and mentality. Differentiating the thoughts expressed in the worldview of thinkers, women and men can never be equal in society, for it is known that the difference between them lies in their natural nature. In the Kazakh worldview, our ancestors believed that female nature is not inclined to leadership or harshness, but on the contrary, it is inclined to kindness and dignity, and male nature is not to rudeness and cruelty, but to responsibility, to be the guardian and protector of the family. Understanding the importance of use will greatly influence the development of Kazakhstan. There is no doubt that the correct implementation of gender policy today will change public consciousness and will benefit the prosperity of Kazakhstan. Therefore, it is very important for our society to conduct a comprehensive study on this topic and draw conclusions.

Conclusions

In the countries of the modern period, the study of gender issues is at several stages, and researchers are very interested in this topic. In a globalized society, the problem of gender in society, particularly, in art, science, public life, is studied and unprecedented large-scale

conclusions are drawn started to rise. During the research in the article, we found out that in society there are several views on men and women. We clearly see these views, theories, ideas, and conclusions from the history of philosophy. Analyzing the history of world philosophy and worldview, it turns out that women's equality, women's status, the general gender issue and the phenomenon of feminism have spread and originated in the West. According to studies, in Western countries, at first, women's rights were limited, there was not enough opportunity to show their abilities. As for the eastern countries, on the contrary, a woman was seen as a person with her own place in the family and society. Over time, with the development of feminist concepts, the role of Western women in society has increased. However, because of such activities, many problems have appeared in society. In particular, we see from research that spiritual degeneration, the deterioration of the demographic situation, and other phenomena have taken root.

Until this period, the promotion of equality between a man and a woman in the field of humanities in society has been recognized to be among the fundamentals for the successful development of such society. As reflected in the worldview of great thinker Al-Farabi, "a person needs a lot, yet he can find what he needs in the public environment only. From this, their social significance is formed." It is the public environment and public attitudes that contribute to forming the social essence of a man and a woman. Therefore, the importance of studies of the issue of gender has a special meaning for any society, being one of the most relevant, challenging, and rapidly developing topics in the field of science. In a society, although a man and a woman are equal in terms of their legal rights, they still have certain social, physiological, and psychological differences. In the Kazakh society, the identity of a man and a woman is highly respected, and they should be considered, above all, as owners of their precious souls and minds, rather than from 'sexual' or sensual point of view.

References

- Grosz E. Space, Time, and Perversion: Essays on the Politics of Bodies. – New York and London: Routledge, 1995. – 140 p.
- Stoller R.J. Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity. – New York: Science House, 1968. – 124 p.
- Батлер Дж. Гендерное беспокойство // Антология гендерной теории / под ред. Е. Гаповой. – Москва: Прописи, 2000. – 302 с.
- Ғабитов Т.Х. Мәдени антропологиядағы гендер мен модерн: филос. ғыл. док.... автореф: 09.00.11 / Ғабитов Тұрсын Хафизович. – Алматы: ҚазҰУ, 2010. – 180 б.
- Гегель Г.В. Философия права. – Москва: Мысль, 1990. – 524 с.
- Гидденс Э. Социология / Пер. с англ.; науч. ред. В.А. Ядов. – Москва: Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
- Гидденс Э. Социология. – Москва: Эдиториал УРСС, 1999. – 46 с.
- Кант И.О. Различия возвышенного и прекрасного у мужчин и женщин // Собр. соч. в 6-х тт. Т.6. – Москва: Мысль, 1966. – 69 с.
- Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1968. – 319 б.
- Құран Кәрім: қазақша мағына және түсінігі / қаз. ауд. А. Халифа. – Медина: Құран Шәриф басым комбинаты, 1991. – 674 б.
- Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1975.–173 с.
- Ницше Ф. Генеалогия морали // Соч. в 2-х т. Т. 2. – Москва: Мысль, 1990. – 421 с.
- Стратегия гендерного равенства Республики Казахстан на 2006-2016 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева от 29 ноября 2005 г. за № 1677. [Электрон.ресурс] – 2005. – URL: www.humanrights.kz/problems_07.php (дата обращения: 21.04.2023).
- Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности // «Я» и «Оно». – Тбилиси: Мерабо, 1991. – С.11-20.
- Шопенгауэр А. Афоризмы и максимы. – Москва: Мысль, 1991. – 695 с.

Есбол Е. Мұханбетқалиев¹, Эльмира К. Мамажарова²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Гендерлік мәселені мәдени-философиялық талдау

Аңдатпа. Бұл мақалада адамзат қоғамындағы гендер ұғымының көріністері, мәдени-рухани негіздері философиялық тұрғыда талданған. Гендер ұғымының постмодерндік парадигмалары теориялық негіздері сараланып, оның анықтамалары, негізгі сипаттамалары қарастырылды. Бүгінгі таңда гендер түсінігі, ер мен әйелдің орны, олардың рөлі әлеуметтік үрдісте ерекше мәселеге айналып отырғандықтан, мақалада гендер ұғымының философиялық мәнін және оның мазмұнын ашуға негізделген. Философия тарихындағы ғұлама-ойшылдардың гендер жайлы айтқан ойлары мен философиялық көзқарастары талданған. Әлемдік философия тарихында гендер мәселесі ежелден көтеріліп келе жатқан тақырыптардың бірі екені көрсетілген. Гендер ұғымының философиялық мәні талқыланып, ассоциативті үлгісі ұсынылады. Гендер мәселесін философиялық тұрғыда талдау барысында әртүрлі ғылыми терминдерге баса назар аударылып, мақаланың мазмұнын ашуда, зерттеу әдістерінде қолданылды. Мақалада әлемдік философия тарихындағы гендер мәселесі ғана емес, сондай-ақ, Қазақстандағы гендер мәселесінің даму үдерісі жан-жақты қарастырылып, қоғамда гендер мәселесін зерттеуде физиологиялық тұрғыда ғана емес, керісінше рухани, адами болмысына баса назар аударылған. Олар құқықтық тұрғыдан тең болғанымен, әлеуметтік, физиологиялық әрі психологиялық айырмашылықтары да ескерілген. Гендерлік түсініктер адамның мәдени статусына үлкен ықпал жасайтындығы, ерлер мен әйелдердің қоғамдағы әлеуметтік орны тек жыныстық қатынастармен шектелмейтіндігі, керісінше ер мен әйел адамдардың арасында ізгілік, имандылық, адамгершілік ең басты құндылықтар екендігі анықталады.

Түйін сөздер: гендер; философия; мәдениет; қоғам; адам; сабақтастық; құндылық; адамгершілік; ізгілік; жаһандану.

Есбол Е. Муханбеткалиев¹, Эльмира К. Мамажарова²

¹Актюбинский региональный университет имени А.Жубанова, Актобе, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Культурно-философский анализ проблемы гендера

Аннотация. В данной статье с философской точки зрения анализируются проявления понятия гендера в человеческом обществе, культурных и духовных основаниях. Разграничены теоретические основания постмодернистских парадигм понятия гендера, рассмотрены его определения и основные характеристики. Сегодня понятие гендера, включая места мужчин и женщин и их роли в международном процессе, стало особой проблемой, а гендер – важнейшим вопросом правовой системы. История мировой философии показывает, что гендерный вопрос является одной из тем, которая поднималась с древних времен. В статье обсуждается философское значение понятия гендера и предлагается ассоциативная модель. При философском анализе проблемы гендера делался акцент на различных научных терминах, использовались содержание статьи и методы исследования. В статье комплексно рассматривается не только концепция гендера в истории мировой философии, но и процесс развития этого вопроса в Казахстане, при этом в исследовании вопроса пола в обществе акцент делается не только на физиологическом аспекте, а, в гораздо большей степени, на духовном и человеческом естестве. Хотя с юридической точки зрения они равны, учитываются также социальные, физиологические и психологические различия. Определено, что гендерные представления имеют большое влияние на культурный статус человека, что социальное положение мужчин и женщин в обществе не ограничивается сексуальными отношениями, напротив, во взаимодействии между мужчинами и женщинами важнейшими ценностями выступают добродетель, нравственность, мораль.

Ключевые слова: гендер; философия; культура; общество; человек; преемственность; ценность; нравственность; добродетель; глобализация.

References

- Grosz E. Space, Time, and Perversion: Essays on the Politics of Bodies (New York and London, Routledge, 1995, 140 p.).
- Stoller R.J. Sex and gender: On the Development of Masculinity and Femininity (New York, Science House, 1968, 124 p.).
- Batler J. Gendernoe bespokoistvo [Gender-Related Concerns. Anthology of Gender Theory (Moscow, Propilei, 2000, 302 p.) [in Russian].
- Gabitov T.H. Madeni antropologiadagy gender men modern. Extended abstract of Doctor's thesis [Gender and Modernity in the Cultural Anthropology. doc. dissertation] (Almaty, KazNu, 2010, 180 p.) [in Kazakh].
- Gegel G.V. Filosofia prava [Philosophy of Law]. (Moscow, Mysl, 1990, 524 p.) [in Russian].
- Giddens E. Sociologia [Sociology]. (Moscow, Editorial YRSS, 1999, 46 p.) [in Russian].
- Kant I.O. Razlichii vozvyshennogo i prekrasnogo u muzhchin i zhenshin [The differences between the sublime and the beautiful in men and women] (Moscow, Mysl, 1966, 69 p.) [in Russian].
- Abaj. Shygarmalar zhynagy [A Collection of Works] (Almaty, Zhazyshy, 1968, 319 p.) [in Kazakh].
- Quran Kerim: kazaksha magyna zhane tusinigi. [Quran Karim] (Medina, Kuran Sharif, 1991, 674 p.) [in Kazakh].
- Leontev A.N. Deatelnost. Soznanie. Lichnost [Activity. Consciousness. Personality.] (Moscow, Politizdat, 1975, 173 p.) [in Russian].
- Nisshe F. Genealogia morali [Genealogy of Morals. Collected edition in 2 volumes] (Moscow, Mysl, 1990, 421 p.) [in Russian].

Strategija gendernogo ravenstva Respubliki Kazakhstan na 2006-2016 gody. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan N. A. Nazarbaeva ot 29 nojabrja 2005 g. za № 1677. [Strategy of Gender Equality of the Republic of Kazakhstan for 2006-2016. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan N. A. Nazarbayeva on November 29, 2005. No. 1677.]. Available at: www.humanrights.kz/problems_07.php [in Russian]. (accessed 21.04.2023).

Freid Z. Oчерki po psihologii seksualnosti // «Ja» i «Ono» [Essays on the Psychology of Sexuality. Me and It] (Tbilisi, Merabo, 1991, 11-20 p.) [in Russian].

Shopenгауег А. Aforizmy i maksimy [Aphorisms and Maxims] (Moscow, Mysl, 1991, 695 p.) [in Russian].

Information about authors:

Mukhanbetkaliev Yesbol Yessenbaiuly – Candidate of Philosophical Sciences, Member of the Board, Vice-Rector for Social and Educational work, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Matmazharova Elmira Kanatovna – The 2nd year Ph.D. student, speciality “8D03104 – Culturology”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Муханбеткалиев Есбол Есенбайұлы – философия ғылымдарының кандидаты, Басқарма мүшесі – әлеуметтік және тәрбие жұмыстары жөніндегі проректоры, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Мамажарова Эльмира Канатқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «8D03104 – Мәдениеттану» мамандығының 2-курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Оңтүстік корейлік кинематография: «жұмсақ күш» проекциясы

Еламан Д. Мұзаппар^{1*}, Құралай С. Ермагамбетова², Sang-cheol Kim³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Hankuk University of Foreign Studies, Сеул, Оңтүстік Корея

Корреспонденция үшін автор:

^{1*}emuzappar@gmail.com

²quralai.sergabylyzy@mail.ru

³ksc37001@hotmail.com

¹<https://orcid.org/0000-0001-6279-1993>

²<https://orcid.org/0000-0002-1620-5794>

³<https://orcid.org/0009-0000-5852-9386>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-197-215>

Аңдатпа. Соңғы жиырма жылда әлемдік нарықта америкалық, британдық, еуропалық, жапондық киноөнімдермен қатар, оңтүстік корейлік контенттің сандық және сапалық тұрғыда артқанын көруге болады. Режиссер Боң Жун Хоның «Паразит» фильмінің Оскар мен Канн сыйлықтарын алуы – Корея Республикасындағы кино саласының даму деңгейінің бірегей көрсеткіші. Халықаралық аудиторияға шыққан оңтүстік корейлік фильмдер мен сериалдар тек киноөнім ғана емес, өз мәдениетін, құндылықтарын тарату немесе жарнамалаудың да тиімді құралы екенін зерттеушілер жазып жүр. Осы тұрғыдан алғанда, әлемде бірнеше миллион фанаттары бар оңтүстік корейлік кинотуындылардағы адамдардың санасы мен жүректеріне оң ықпал етудің құралдарын зерттеудің қажеттілігі туады. Аталмыш мақала ханкук кинематографиясындағы «жұмсақ күш» көрінісін анықтау, сипаттау және зерделеу мақсатын көздейді. Бұл жұмыстың негізгі фокусы көрермендер арасында аса танымал фильмдердің мазмұнын саралап, ондағы оңтүстік корейлік мәдени тәжірибелерді репрезентациялау техникаларын талдауға бағытталған. Зерттеу жұмысы case study, контент анализ және бақылау әдістері негізінде жүзеге асырылады. Авторлар аталмыш мақалада оңтүстік корейлік кинематографиядағы ұлттық мәдениетті дәріптеудің, мемлекеттік имиджі қалыптастыру мен ұлттық брендтеу тәсілдерін анықтап, сипаттап және классификациялайды.

Түйін сөздер: жұмсақ күш; корей толқыны; мәдени ықпал; креативті контент; драма; субмәдениет; стриминг платформа; К-поп.

Received 15.01.2023. Revised 18.02.2023. Accepted 29.03.2023. Available online 30.06.2023.

For citation:

Muzappar Ye.D., Yermagambetova K.S., Kim Sang-cheol. South korean cinematography: «soft power» perspectives // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P. 197-215. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-197-215>.

Для цитирования:

Музаппар Е.Д., Ермагамбетова К.С., Kim Sang-cheol. Южнокорейская кинематография: проекция «мягкой силы» // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Серия Исторических наук. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т.143 – № 2. – С. 197-215. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-197-215>.

Кіріспе

Қазіргі уақытта корейлік поп-мәдениеттің фан базаларының әлемнің түкпір-түкпірінде пайда болуы, корей тіліне, туризмге, тіпті оңтүстік корей фильмдерінің кей адамдардың өмір сүру салтына дейін ықпал етуі (Chung Ah-young, 2011) таңдалған тақырыптың өзектілігін арттырады. Корея Республикасындағы қолданыстағы мәдени саясат стратегиясы «Халлиу» немесе «Корей толқыны» деп аталатын мәдени феномен нәтижесінде қалыптасқан. «Халлиу» оңтүстік корейлік поп музыка мен кинолардың әлемге кең таралуы және оған деген аса қызығушылықты білдіретін термин. 1997 жылы Қытай Халық Республикасының CCTV мемлекеттік телеарна желісінде «What is love all about» сериалы алғаш рет көрсетіледі. 2003-2004 жылдары Жапонияның NHK ұлттық арнасында «Winter Sonata» сериалы таратылады (Hun Shik Kim, 2017). Бұлар корейлік толқынның алғашқы элементтері еді. Кейін бұл Оңтүстік Шығыс Азиядан әлемнің 90-нан астам еліне тарайды. Ғалымдардың пікірінше, бұл киноөнімдер тек туынды ғана ретінде емес, оның ішіндегі корейлік мәдениет, ұлттық асхана, киім үлгілері де көбірек қызығушылық тудырады (Russell, 2012).

Тақырыпқа тереңірек үңілмес бұрын мәтін барысында кездесетін кей терминдерге нақтырақ анықтамалар беріп өткен жөн. Біріншіден, біздің контекстімізде «жұмсақ күш» саяси ғылымдардағыдай «қатты күштің» антонимы ретіндегі, яки Вебер сипаттағандай «күштің» бақылаушы ретіндегі коннотациялық мағынасында қолданылмайды (Robin Brown, 2017). Мәдени ықпалды, мәдениетті басқаларға таратуды концептуализациялаудың түрөзгерісі ретінде пайдаланамыз. Екіншіден, фильм, кино, сериал деген сөздермен қатар «К-дорама» деген терминді де кеңінен қолданамыз. Себебі, дорама корейлік өнімді сипаттайтын, өзінің қалыптасқан кинематографиялық ерекшеліктері бар жанр. Үшінші бейтаныс болуы мүмкін сөз – Netflix (Нетфликс).

Ол – кинофильмдер, деректі фильмдер мен ток-шоулар көруге арналған ақылы платформа.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Саясаттану ғылымында қалыптасқан «жұмсақ күш» концепциясының негізгі үш ресурқа негізделетіні белгілі. Белгілі бір елдің өз ішінде қолданылатын және шетелге оңай экспортталатын саяси (демократиялық) құндылықтары, халықаралық қатынастардағы моральді мәртебесі және мәдениетінің тартымдылығы (Nye, 2004). Мәдениеттанушылар ретінде біздің негізгі назарымыз соңғы компонентке бағытталған.

Алғаш ғылыми айналымға енген бері әлем келбетінің өзгеруіне сәйкес «жұмсақ күш» концепциясы да дамып отырды. Концепция авторы және азиялық медианы зерттеуші ғалымдар Корея Республикасының осы саладағы әлеуетін сараптай келе, корейлік поп-мәдениеттің, оның ішінде дорамалардың ел имиджі мен мәдениетін әлемге танытарлық күші зор екенін теориялық тұрғыда негіздейді. Мысалы, 2005 жылы Таяу Шығыстағы саяси-әскери операцияға қатысу барысында Оңтүстік Кореяның Қорғаныс Министрлігі Күрдістан билігімен «Winter Sonata» дорамасын ұлттық телеарнадан көрсетуге қол жеткізеді. Бұл сериалды көргеннен кейін корейлік әскердің басқыншы емес, Солтүстік Ирак халқын қорғауға келген елден деген симпатия негізінде жергілікті халықтың қарым-қатынасы жұмсарады және әскерге қарсы террористік жағдайларды алдын алуға ықпал етеді. Осыған ұқсас жағдай бірнеше жерде орын алады. Осыған ұқсас бірқатар кейстерді академиялық талқыға сала отырып, ғалымдар корейлік дорамаларды әлеуметтік-мәдени феномен, мәдени және сыртқы саясаттың эффективті құралы ретінде қарастырады (Kim, 2013). Сәйкесінше, біздің ғылыми жұмысымыздың теориялық фреймі «жұмсақ күш» концепциясының «корейлік толқын» контекстіндегі импликациясына құрылған.

Мақалада оңтүстік корейлік сериалдарды мәдениетті таратушы,

брендинг қызметін атқарушы құрал ретінде анықтау үшін Нетфликс платформасындағы сұранысқа ие кинотуындылар талданады. Халықаралық «Elle», «Time», «Marieclaire», «Harper's Bazaar» журналдарының нұсқасы бойынша ең үздік деп танылған шортлистердың және рейтингті актерлардың қатысуын ескере отырып, авторлар тарапынан case study ретінде 4 киносериал таңдалды. Кино атаулары платформадағы түпнұсқа атауына сәйкес ағылшынша беріледі: 1) «Squid game» 2) «Iteawon class» 3) «Move to the Heaven» 4) «Crash Landing on You».

Дорамаларды талдау аудио-визуал материалды бақылау (observation) әдісі арқылы жүргізілді. Бақылаудан алынған медиамәтіндер сапалық (qualitative) контент анализ арқылы сапарталды. Сонымен қатар, дорамалардағы корейлік мәдени өнімдерді дәріптеу, тарату жолдарын, үлгілерін көрсету үшін сипаттау әдісі қолданылды.

Талқылау

Оңтүстік корейлік кинематография мәдени феномен ретінде академиялық тұрығадан бірқатар ғалымның зерттеулерінде қарастырылған. Бұл бағытқа қатысты мәдениеттанулық және пәнаралық зерттеулерді негізгі екі топқа бөлуге болады. Біріншісі К-дорамаларды Корея Республикасының мәдени дипломатиясы мен мәдени саясатының маңызды құралдарының бірі ретінде қарастыратын ғылыми еңбектер. Lee (2011) Оңтүстік Корея мемлекетінің ұлттық мәдениетті ел брендингі ретінде пайдаланатынын жазады. Маңызды халықаралық басылымдардағы мақалаларды сараптай келе, Кореяның жаһандық имиджін жақсартуда оңтүстік корейлік поп-мәдениеттің рөлі ерекше екенін негіздейді. Baldacchino және Park (2020) корейлік киносериалдардағы құндылықтардың, олардың көрерменге кері ықпал ету тұстарына сын айта отырып, дорамалардың мақсатты түрде халықаралық аудиторияға арналып жасалатынын және оның мәдени құндылықтарды жаһанға таныстыру құралы екеніне де тоқталады. Hirata Y. (2008) «Winter Sonata» көркем фильмі «Hanryu (Жапониядағы корейлік толқын)» деп

аталатын әлеуметтік-мәдени феноменді ала келгенін және дорамалардың тауар айналымы мен адамдардың қозғалыстарынан бөлек, жаңа медиа (мәдени) өнім ретінде шекара асып, экономикалық активті элементке айналғанын тұжырымдайды.

Екінші топтағы зерттеулер корейлік киноларды «жұмсақ күш», яки мәдени ықпал етуші фактор ретінде бағамдайды. Mōri Y. (2008) өзінің егде тартқан анасының корейлік сериалдарды ұнатып, оны айналасына насихаттауы туралы баяндай отырып, Жапониядағы орта жастағы әйел адамдардың өзге (оңтүстік корейлік) мәдениеттің агенттеріне айналғанын ғылыми тұрғыда негіздейді. (Бір кезде Жапония метрополия, Корея оның колониясы болғанын есімізге түсірейік) Yoon and Jin (2016) Канададағы азиялық диаспоралардың арасында өткізген сұқбаттасу негізінде оңтүстік корейлік дорамалар мен поп музыканы өздерінің мәдени түптамырымен байлынысы, этностық идентификациясы және батыс пен шығыс өркениеті арасындағы көпір ретінде көретінін анықтайды. Жалпы фильмдер мен телевизиялық бағдарламалар мен туризм арасындағы корреляцияны теориялық негіздемесіне қатысты ғылыми әдебиеттерге терең үңілген Samuel Kim (Kim, 2007) еңбегі өте құнды. Ал оның әріптестерімен бірге жазған ұжымдық зерттеуінде оңтүстік корейлік дорамалардың Оңтүстік Кореяға келетін жапондық туристтердің ағымына ықпалын, телесериалдардың турист тартудағы ең тиімді құрал екенін эмпирикалық ақпараттар және теориялық еңбектер негізінде дәлелдейді.

Әдебиеттерге шолудың нәтижесінде осы бағыттағы ғылыми еңбектер «корей толқыны» концептінің тек қана әлемдік кино және шоу-бизнестегі өзіндік жеке дара феномен ретінде және оның фанаттарына кино не поп музыканы тұтынушы ретіндегі рөлін қарастырғанын байқаймыз. Аталмыш мақала К-дораманы мәдени саясатты іске асырудың тиімді құралы ретінде бағалау мақсатында оңтүстік корейлік ұлттық мәдениетті тарату мен ел имиджін оң позициялау элементтерін дорамалар мысалында зерттеуге бағытталған.

Зерттеу нәтижелері

Аталмыш мақаланың зерттеу нәтижелерін көрсетуде Нетфликс стриминг платформасындағы корейлік дорамалардың қолданылуы үш маңызды аргументке негізделген деп есептейміз:

– Компанияның әлеуметтік парақшаларында жарияланған ақпаратқа сәйкес, аталмыш платформадағы үздік әр 10 фильмнің 3-і оңтүстік корейлік контентке тиесілі;

– 2022 жылғы көрсеткіш бойынша платформа қолданушыларының 60 пайыздан көбі оңтүстік корялық фильмдерді тамашалаған;

– Стримингтегі контентке қолжетімділік ай сайынғы ақылы жазылым арқылы ғана болғандықтан, көрермендер жанрлық фильмдерді мақсатты түрде қарайды;

– Аталған платформада корейлік фильмдер деген арнайы бөлім бар.

Киноөнімдерді талдау барысында оның жанрлық ерекшеліктері, көтеретін мәселесі немесе ұсынатын идеясы, басты кейіпкерлер сияқты аспектілерге мүлдем тоқталмаймыз. Біздің басты фокусымыз берілген сериалдардан оңтүстік корейлік мәдениетті халықаралық аудиторияға тарату мен ұсыну жолдарын анықтау.

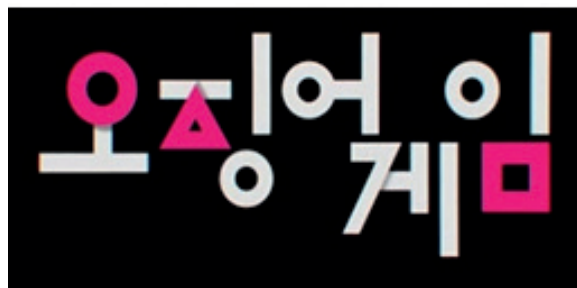
Зерттеу жұмысымызды «Squid game» сериалынан бастаймыз. Себебі, бұл Нетфликс стримингіндегі ең көп қаралған киноөнім – ресми релизден кейінгі алғашқы төрт аптада 1,6 миллиард сағат қаралым жинаған (The Korea Herald, 2021). Орыс тіліндегі атауы «Игра в кальмара», қазақ тіліне «Сегізаяқ ойыны» деп аударып қолданамыз. Алайда халықаралық медиада ағылшынша атауымен танымал болғандықтан, осы зерттеуіміз барысында «Squid game» деп қалдырғанды жөн санадық.

Сериал жалпы 9 (тоғыз саны корейлік мифологияға сәйкес жақсылықтың наны) бөлімнен тұрады және әр бөлім корейлік балалар ойына негізделіп жасалған. 1-серия «Сегізаяқ» деп аталатын ұлттық ойынның ережесін түсіндірумен басталады. 02:26 минутта үшбұрыш, шаршы және шеңбер ерекшеленіп көрсетіледі (1-сурет).



Сурет 1. Геометриялық фигуралар, Netflix.com.

Семиотикалық анализге салсақ, философиялық тасты армандаған алхимиктерге немесе шеңберден шаршы жасау (Squaring the Circle) математикалық түсінігімен, яғни болымсыздық, ешқашан іске асыру мүмкін емес дүниеге байланыстыруға болады. Алайда бұл үш геометриялық фигураның сәтті қолданылуы корей ұлтының мәдениетімен тікелей байланысты. Біріншіден, үшбұрыш, шаршы және шеңбер корейлік жазу жүйесі хангілдің элементтері: Ojingeo Geim (Сегізаяқ ойыны) сөзінің OJM аббревиатурасына сәйкес шеңбер О, үшбұрыш J әрпінен, шаршы М әрпінің элементінен алынған. Хангіл әліпби лигатуралы буын жазуы (бір сөзді жазу үшін оның құрамындағы буындарды таңбалайтын лигатураларды біріктіру) болғандықтан, біздің танымға түсініксіз болуы мүмкін. 2-суретке зер салып қарасаңыз, геометриялық фигуралардың қайдан алынғанын анық көре аламыз.



Сурет 2. Хангіл жазу жүйесінде жазылған «Сегізаяқ ойыны» сөзі, Netflix.com.

Аталмыш үш геометриялық фигураның екінші бір сілтемесі – корей халқының ұлттық киімдерімен жанама байланысында. Чосун университетінің экономика профессоры Джуң Ок-Им корейлік дәстүрлі киімнің түпнегізінде осы үштік жатқандығын жазады. Киім конструкциясының аталған фигуралар формасында құралуы Дангун кезеңіндегі Чхонбу концептісімен байланысты. Бұл концепт бойынша адам мен табиғат біртұтас жүйе. Оның философиясына сәйкес, шеңбер аспанды, шаршы жер бетін, ал үшбұрыш адамды бейнелейді екен (Jung Ok-Im, 2011). Бәріміз медиадан немесе кейбіріміз өмірде өз көзімізбен көрген Ханбок дәстүрлі киімінің пішіні жоғарыда келтіріліген 1-суретке ұқсайды. Осы тұста біз сериалдың тек үшінші минутына жетпестен корейлік мәдениет туралы қанша медиамәтіндік және визуалдық ақпарат берілгенін байқаймыз.

Сонымен қатар 1-серияда *Ddakji* және *Mugunghwa kkoci pieot seumnida* (қазақша баламасы «тығылыспақ») атты екі оңтүстік корейлік ойындардың ережесі таныстырылады және ойнатылады. Бір қарағанда бұл ойындар әлемнің біраз халқына тән ойын болуы мүмкін. Бірақ корейлік киноиндустрия мамандарының шеберлігі – қарапайым өздерінің күнделікті өмірінде ойналатын, аса бір тарихи негізі жоқ, тек балаларды зеректілік пен ынтымақтастыққа тәрбиелейтін ойын түрін кинотіл арқылы әлемге жайып, қызығушылық тудыра білуінде. Мысалға, тығылыспақ немесе нетфликс субтитрі мен дубляжына сәйкес «Red light, Green light» атпен танылған ойын 2022 жылдың 21 қыркүйегінде АҚШтың University of California Irvine студенттер қатарына қабылдау апталығы аясында 1415 студент қатысуымен өтіп, Гинесс рекордтар тізіміне енгізілді (Guinness World Records, 2022). Осы ойынның басты нышаны – дәу образындағы қуыршақ әлемнің бірнеше еліне саяхаттап, қазіргі уақытта Оңтүстік Кореяның Macha Land музейіне орналастырылған (Insider.com, 2021).

Ілкіде сөз болған тығылыспақ ойыны басталаралдын 1-серияның 41:20 минутында өте маңызды элемент көрсетіледі. Барлық

456 ойыншы бет-пішін тексерінен (Face ID) өткізеді, төлқұжат форматындағы фото базаға жөнелтіліп, әр ойыншының жеке профилі жасақталады. Бұл маңызды элемент Корея Республикасының технологиялық заманауи мемлекет брендин паш етудің ұтымды жолы деп бағамдай аламыз.

2-серияның 15:20 бастап бес секунд бойы Сеул қаласының басты нышаны саналатын *Намсан мұнарасы* (YTN Seoul Tower, N мұнарасы) фокусқа алынған эпизод көрсетіледі. Мазмұндық тұрғыда қарасақ, бұл эпизодтың мұнараға контекстік те, жасырын мағынасында да қатысы жоқ. Сеул қаласының кез-келген нүктесінде түсірілсе де, сериалдың мазмұны өзгермейді. Яғни бұл киноөнім арқылы туристік көрнекілік орындарды жарналамаудың арнайы жұмысы.

1-серияның 24:42 минутында базардағы диалог көрсетіледі. Камера объективі рамкаға салынған фотоға диалог барысында екі рет бағытталады: Сеул ұлттық университеті (SNU) кампусында манттия киіп түскен студент жігіт пен анасының фотосы. Диалог одан әрі былай өрбиді:

– Айтпақшы, Сан Уон қалай екен? Жұмысы жақсы ма екен?

– Үнемі қолы босамайды. Қазір ол шетелдік іссапарда жүр.

– Қайырымсыз ақымақ неме. Келгесін маған хабарлассын. Есіңізде болса, Сеул ұлттық университетіне менің арқамда түскен.....

2-серияның 37 минутында дәл сол базар локациясында мынадай диалог орын алады:

– Ұлыңыз өте тамаша бала болса керек...

– Сеул университетін тамамдаған. Бизнесі басқару.

– Ооо... SNU бизнес басқару?» (Объективте тағы да рамкаға салынған фото көрсетіледі).

Бұл диалогтар мен фото арқылы біз кинодан Сеул ұлттық университеті деген оңтүстік корейлік білім беру саласындағы бренспен танысамыз.

3-серияның 31:40 минутында бір кейіпкердің балалық шақтағы естілігі көрсетіледі. Ыстық отта ерітіліп жатқан қант,

ерітілген қант тосабын арнайы қалыпқа салу процессі. Адам, жұлдыз, қолшатыр, шеңбер, үшбұрыш. Бұл корейдің дәстүрлі Dalgona немесе Prorogi деп аталатын тәтті тоқаштарда фигураларды сындырмай ойып алу ойыны туралы. Бұл ойын атауы Кореяның әр аймағында әр түрлі аталады. Шамамен 1960 жылдардан бері келе жатқан ойын негізінен оражай жинайтын уақытта қыза түсетін болған. Бусан қаласынан бастау алған тәтті тоқаштарды пісіру оңай болғандықтан Оңтүстік Кореяға тез жайылады. Жас бала түгіл үлкен адамды да мұқияттылық пен ұқыптылыққа, сабырлы болуға үйрететін бұл ойын сериалда жаңа тыныс алып әлемге танылды.

6-серия 16:20 минутта екі кейіпкер бірінің қолын біріне тоғыстырып өздерін Gganbu – бауыр-дос деп атауға келіседі. Бұл корей халқының достыққа берік, серттескен достықты қандай қиындық болса да

еңсеретін, бауырластықты құрметтейтін құндылығын (Byoung-chul Min, 2021) трансляциялау.

Жалпы, «Squid game» сериалы Нетфликс үшін өте табыстылығынан бөлек, әлеуметтік желі арқылы кеңінен таралған және мультиэффектілігі жоғары өнімдердің бірі болды. Атап айтар болсақ, AppStore мен GooglePlay маркетплейстерінде тығылыспақ ойынының желісі бойынша 2 (Android платформасында 100 000+ рет жүктелген), қант-кәмпит ойыны бойынша 7 мобайл-ойындар құрастырылған (iOS платформасында 6 ойын тіркелсе, Android платформасында 1 ойын 1 миллионнан аса рет жүктелген). Бұл ойындардың иконаларында дәл фильмдегі элементтер орналастырылған. Яғни кез-келген ойыншы бұл ойындарды аталмыш сериалмен, сәйкесінше корей мәдениетімен байланыстырады (3-сурет).



Сурет 3. AppStore және GooglePlay маркетплейстеріндегі ойындар

Енді әлеуметтік желідегі таралуын һәм ықпалын зерделеп көрейік. Инстаграм және тикток әлеуметтік желілерінен ашық статистикалық ақпарат алудың төте жолы – кілт сөздер арқылы хештегтер (#) санын анықтау. Себебі хештег инстаграмда пост (фото/видео + сөз(дер) немесе сөйлем) санымен, ал тикток желісінде қаралым санымен тең болады. Хештегтен басқа видео, аудио, акканут сияқты критерийлерге сандық есептеу әлеуметтік желі тарапынан жүргізілімейді. Ал оны мануалды санау мүмкін емес. Және ескеретін жайт инстаграмның санақ жүйесі пашамен есептеледі, ал тиктокта нақты сан.

Сонымен біздің кілт сөздеріміз бойынша мынадай ақпарат алуға болады:

– Инстаграм: «Squid game» ≈ 7300; «Игра в кальмара» ≈ 202 000; «Сегізаяқ ойыны» ≈ 0.

– Тикток: «Squid game» = 99, 5 миллиард; «Игра в кальмара» = 6,3 миллиард; «Сегізаяқ ойыны» = 567.

– «Ddakji»: Инстаграм ≈ 1600; Тикток = 36 миллион.

– «Mugunghwa kkoci pieot seumnida» ≈ 1000 ; Тикток = 5,4 миллион.

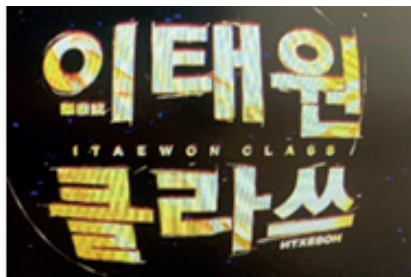
– «Dalgona» сөзін инстаграмда жалғыз қарастыра алмаймыз, себебі сериалға қатысы жоқ басқа да тәтті өнімдер қосылып кетеді. Сондықтан «dalgonasquidegame» деп іздейміз. Инстаграм ≈ 200; Тикток = 2,7 миллиард.

– «Prorogi» Инстаграм ≈ 1100; Тикток = 108 миллион.

Бұл статистикалық ақпарат негізінде екі қорытындыға келе аламыз. Біріншіден, аталмыш сериалдың кеңінен таралуына тикток желісі анағұрлым көбірек ықпал еткен. Екіншіден, халықаралық аудитория бірнеше корейлік ойындар мен бірнеше корей сөзімен таныс болды. Яғни, оңтүстік корейлік мәдениет заманауи технологияның арқасында медиада жаңа көрініспен таралу аралын кеңейте түсті деп бағамдай аламыз.

Нетфликстегі дорамалардың көпшілігі тек корейлік ішкі нарыққа ғана емес, миллиардтық ағылшын тіліндегі аудиторияға және орташа есеппен 250 миллион деп саналатын орыс тілді аудиторияға да мақсатты түрде бағытталатынын байқауға болады. «Iteawon class» дорамасының әр сериалы басталғанда киноның аты постерде корей тілінде, ағылшын тілінде және орыс тілінде – үш тілде жазылған (4-сурет). Нақтырақ айтсақ, орыс тіліндегі атауында «class» сөзі жоқ, тек «Итхевон» деп жазылған. Бірақ Нетфликстегі орысша атауы «Вкус мести». Яғни постердегі «Итхевон» деп кириллицамен жазылған сөзді өнімнің локализациясы деп санауға болады.

Iteawon – Сеулдің мультимәдениетті, кешкі сауық-сайранымен, қымбат мейрамханаларымен танымал, тарихтың әр кезеңінде халықаралық сауда-әскери жағдаяттарымен байланысты коммерциалық ауданы. Жалпы фильмнің атауының өзін туристік ауданды брендтеу жұмысының бір бөлігі ретінде қарастыруға болады. Әрине, бұл бір кездегі голливудтық инновация екені түсінікті. Бірақ маңыздысы ескі технологияны қолдана отырып жаңа нәтиже шығару болып отыр. Атауына сәйкес аталмыш дораманың локацияларда осы Iteawon ауданын қамтиды.



Сурет 4. «Iteawon class» сериалының логосы, Netflix.com.

1-серия басты кейіпкердің бірінің психологиялық консультациядан шығып, өзінің қайда тұратынын баяндаумен басталады. Сеулдің зәулім ғимараттарын көрсететін бейнемен қатар мынадай мәтін беріледі (3:40-4:15 минуттар аралығында): «Кореяның астанасы, Сеул. Оның орталығында Йонсан аймағы. Ал оның жүрегінде Итавон ауданы орналасқан... Пәтер жалдау орта есеппен 200 миллион вон, Сеул бойынша үшінші қымбат аудан. Осы бір кешкентай ғана көшеден тұтас әлем жұртын көруге болады...». Корейлік фильмді бірінші рет көрген адам осы 35 секунд ішінде үш географиялық аумақ, ұлттық валюта атауын естиді, көреді. Жоғары сападағы промоушн ролик стиліндегі бұл эпизод туристік қызығушылық тудыраы анық. Үш түрлі ракурстан үш рет көрсетілген Намсан Сеул мұнарасы көрерменнің санасында ерекше қалатыны да факт. Себебі, 1930 жылдардағы кино саласындағы зерттеулерге сәйкес, потенциалды көрермен фильмді көруге келуі үшін постерді кемі 7 рет көру керек. Яғни визуалды ақпараты біренеше рет көру мен санаға сіңдірудің арасында тікелей корреляция бар.

Осы серияның 37-минутында дәмханада отбасылық мәселесін талқылап болған соң әкесі баласына күріштен жасалған арақты корейлік дәстүрге сай үлкен адамға сый көрсете отырып құюды үйретеді. «Оң қолыңмен бөтелке этикеткасын жауып ұстап, сол қолыңмен оң қолыңды білектің бітер жерінен демейсің. Толтырмай ортадан сәл асырып құйып, ішкер кезде дененді бір жанға сәл бұрыңқырап іш... Саған мұны мен үйретпесем, кім үйретеді».

61:10 минутында жаназа рәсімі көрсетіледі. Гүлдердің арасына қойылған фотосурет, қара түсті киім киген адамдар, жайылған дастархан, қайтыс болған адамның аты жазылған лентамен оралған үлкен гүл шоқтары.

2-серияның 44:05 минуты Iteawon деген сөздің корейше, қытайша және т.б. шет тілдерде жазылған жарнамалық банерді көрсетумен басталады. Басқа қаладан келген ханкук жігіт Iteawon метробекетіне келгеннен бастап осы ауданның кереметтерімен таңғалумен

болады. Метродан шығып келе жатып Iteawon тұрғындарының әр түрлі маска киіп алып мейрамдатып жүргенін көреді. Проморолик форматындағы видеода «хэллоуин» кезіндегі мерекелік көңіл-күй суреттеледі. Кадрдың ар жағында хатын оқып отырған қыз мынадай жолдармен әңгімесін жалғай жөнеледі. «...Көбін адам осы ауданға хэллоуин тойлауға келеді. Үп-үлкен адамдар қызықты костюмдер киіп алады. Алайда Iteawon тек осымен ғана тартымды емес. Бұл жерде *зәулім де әсем ғимараттар* көп, *әлемнің түкпір-түкпірінен адамдар* келеді. *Кореяда емес, басқа елде жүргендей күй кешесің. Бұл жерде еркіндіктің рухын сезінесің*». Аталмыш сипаттама фильм желісіндегі ғашықтық хаты ғана емес, көрерменге месседж: «Сеулдің Iteawon ауданында ең қызықты және ауқымды фестиваль, ешқандай кемсітушілік пен қауіп жоқ. Еркін қыдырыстап, рақаттана аласыз». Әдемі әдіспен өрілген тактика, тікелей емес жанама жарнама.

3-серияның 21:14 минутында қалаға обзор Ханган өзенінің үстіне салынған екі деңгейлі автокөліктерге арналған көпірді көрсетуден басталады. Себебі Корея Республикасы көп деңгейлі көпір конструкциясы инженериясы бойынша әлемдегі үздік орындарда. Осы көпір фильм барысында бірнеше рет (4-серия 57:34; 7-серия 45:30; 11-серия 14:10; 13-серия 32:20; 16-серия 73:50) көрсетіледі. Сонымен қатар 49:23 минутта, өте қызықты эпизод орын алады. Кафеде жанжалдасып қалған екі адамның бірі екіншісін, дәмхана қонағы дәмхана қожайынының жағасынан алып, сабауға ұмтылады. Осы кезде қожайын ана жігітті камера тұрған жерге сүйреп апарады да, ал енді ұр дегендей ишара жасайды. Камераны көрген дәмхана қонағы кідірістеп қалады. Бұл жерден түсінетініміз, корейліктер – заңға бағынатын халық, камера бар жерлер – қауіпсіз жерлер деген сияқты астарды ұға аламыз.

4-серия 17:00 минутында әкесі мен баласы Го (корей тілінде Gi, Baduk or Paduk) ойынының бір партиясын аяқтап, баласы жинауға ұмтылғанда әкесі «Тұра берсін, ойын барысын бір сараптауым керек» дейді. Ұлы кеткесін Го тақтасына қарап отырып: «Бұл бала тұтас аумаққа зер сала алмайды.

Бар зейіні ортаға ғана бағытталған. Екі шеті әлсіз қорғалған. Әлі әлсіз екен» деп таңдайын қағады. Бұл тұста Го корейлік мәдениеттің дәстүрлі мызғымас бөлшегі және қазіргі уақытта да ұлттың өмірімен біте қайнасқан деген дүниені байқай аламыз.

5-серия 03:25 минутында жасы егде тартқан ер адам каллиграфия сала отырып, кіші ұлымен сұбат құрады. Оның үстіне киген киімі корейлік дәстүрлі киім – *ханбок*, үйдің ішіндегі дизайн дәстүрлі корей нақышатырна сай, шәй кесесі де, отырған жер үстелі де азиялық стильде. Жоғарыда аталған Го ойынын да ойған осы кейіпкер. Яғни бұл образ арқылы кино авторлары консерватиті корейлік танымды де әлемге таныстыра отырады.

Осы серияның 23:25, 30:00 минутында және 7-серияның 4:50 минутында аспаздардың тағам дайындау барысында ауыздарына пластик маска мен қолдарына медициналық қолғап кигені бөлек кадр болып көрсетіледі. Оңтүстік корейліктер санитариялық тазалыққа өте қатты мән беретінін көрсететін арнайы эпизодтар.

Корея Республикасындағы оқушылардың университетке түсуге арналған тест тапсыру қандай қиын екенін көп адам естіген немесе оқыған шығар. Тіпті ақылы бөлімге оқуға қабылдану үшін де белгілі межедегі балл жинау керек. 7-серияның 15:24 минутындағы диалог барысында кейіпкер «Мен Хангук университетіне түстім» деп жаңалығымен бөлісіп, құттықтау сөздер естісе, 19:15 минутта басқа бір кейіпкер оған «Сол үш жыл қиындыққа толы болды. Сен бәріне шыдадың және ең үздік университетке оқуға түстің» дейді. Яки фильм Хангук университеті ең үздік университет деген месседжді тарата отырып, Корейлік білім беру сапасын жоғары бағалап отыр. Дәл осыған ұқсас тәсілді 11-серияның 15:20 минутынанда байқай аламыз. Осы минутта аспаздар жарысатын шоуды «Қыстың қытымыр күндері бұқтырылған *кимчи* мен *соджуды* армандаймыз» деген сөйлеммен бастайды. Раменнан кейінгі ең танымал екі затты жаңадан корей мәдениетімен танысып жатқан көрермендерге жеткізудің жақсы амалы екені даусыз.

16-сериядан тұратын бұл сериал аты да, заты да Сеул қаласының Itaewon ауданының келбетін және сол арқылы 7 астам корейлік тағам түрлерін, 20 рет әр түрлі ракурстан, әр түрлі эпизодтан *Намсан мұнарасын*, Корея Республикасының мемлекеттік туын, әлемдегі жалғыз бес жұлдызды халықаралық Ичхон аэропорты сияқты т.б. мәдени өнімдерін шеберлікпен халықаралық медиакеңістікке паш ете алды.

Осыған дейін талданған екі киносериалды мақсатты түрде оңтүстік корейлік брендті тарату, яғни мәдениетін комплексті түрде «жарнамалау» аспектілерін байқаймыз. Сол үшін келесі анализ жасалатын екі дорама махаббат, адами қарым-қатынас, аутизм диагнозы қойылған боз бала тақырыптарында болады.

Алдымен «*Move to heaven*» драмасын қарастырып көрейік. Аталмыш сериал корейлік кәсіпкер Kim Sae-byul «*Things Left Behind*» кітабының идеясы негізінде түсірілген. Бұл сериалдың желісі әлем бойынша тек қана Оңтүстік Кореяда пайда болған «trauma cleaner (жан тазалықшысы)» деген мамандық жайында өрбиді. Үйінде өз-өзіне қол жұмсаған, жалғыздықта өлген, кісі қолынан қаза тапқан сияқты қылмыс орындарына тергеу жұмысы аяқталғаннан кейін барып, бақилық болған адамның (дардың) жеке заттарын жинастырып қорапқа салып, бөлмесін тазалап, аруағына құрмет көрсету қызметі туралы. Енді сериалдың басқа детальдарына ауытқымай, мақаланың басты мақсаты – «жұмсақ күш» элементтерін анықтауға кірісейік.

Көптеген оңтүстік корейлік фильмдер сияқты бұл кино наурыздың соңы мен сәуірдің басында «патша шиесінің» гүлдейтін кезде түсірілгенін көреміз. 1-серияның 6:20 минутында Сеул қаласының Yeonnam-dong, Hongdae деген белгілі аллея-көшесінде *потккоттың* әдемі көрінісі бейнеленеді. Ол әмбиеге аян жапондық сакураға өте ұқсас табиғат ғажайыбы. Алайда ескере кететін жайт, корейліктер сакура деген атауға ренішпен қарайды.

13:19 минутында әкесі мен баласы әдеттегідей бөлмені тазалауға кіріседі. Сол кезде баласы қайтыс болған адамның

сөмкесіндегі заттарды шығара бастайды. Ең бірінші болып қолына тез дайындалатын «*Джин рамен*» ілінеді. Содан соң ол әкесінің сұрағына былай деп жауап береді: «Ким тез дайындалатын кеспені ұнатқан екен. Дәлірек айтсам, оның талғамы джин рамен болған. Ол супермаркеттен үшбұрышты кимбанты жиі алған». Бұл жерде біз тағам атауыларының диалогта қолданылғанын байқаймыз.

Ал 40-минуттан бастап 3 минутқа созылатын эпизод бүлінген 50 000 won банкноттарын химиялық тазалау процесінен өткізеді. Оңтүстік корейлік ұлттық валютаны әр түрлі ракурстан көрсеткендіктен, аталған банкнотта не бейнеленгенін айқын көруге болады. Хангыл графикасымен жазылған сөз және орта жастағы (мүмкін егде) әйел адамды көре аламыз. Көрермен кез-келген мемлекеттің бас атрибуттарының бірі төл теңгесінмен танысады. 50 000 wonның да таңдалуы бекер емес. Біріншіден, ол ең құнды купюра, екіншіден, онда бейнеленген әйел адам Shin Saimdang деген Корея тарихындағы беделді тұлға, Чусон дәуірінің көрнекті жазушысы, ақыны, каллеографист.

33:00 минутта анасы көшеге жасырын кетіп бара жатқан қызын тоқтатып, ұрса жөнеледі. Қызы өзінің сабаққа дайындалуға бара жатқанын айтса да, анасы сенбейді. Сосын қызының сөмкесін ақтарып ішінен бір кітапты суырып алады. Кітаптың мұқабасында корей тілінде «*Мемлекеттік қызметшілерге арналған ағылшын тілі*» деп жазылған екен. Оған анасы аң-таң болып, қалтасына ақша салып, қызын мақтай жөнеледі. Корея Республикасында ең сыйлы әрі мемлекеттік қолдауға ие мамандықтың бірі – мемлекеттік қызмет және мемлекеттік аппаратқа жұмысқа тұру үшін ағылшын тілін жетік меңгеру керек деген маңызды месседж бар.

Ал енді ғашықтық сезім тақырыбындағы драманы жіліктеп көрейік. Сериалдың атауы «*Crash Landing on You*» деп аталады. Сериал корей түбегінің табиғатын, Хан өзінің екі баурайын жайлаған орман, 38-параллель корейлік қарусыздандыру аумағы (*The Korean Demilitarized Zone*) деген атапен әлемге танымал Солтүстік және Оңтүстік Кореяның шекарасын

көрсетумен басталады. Әрине, шекара болғасын мемлекеттік ту және әскерилер көрсетіледі. Екі елдің қарауыл мұнарасын көрсеткен кезде, оңтүстіктің мұнарасы орман түсті жасанды әскери жабумен көмкерілгенін байқауға болады. Және қызық факт – алғашқы минуттан бастап табиғат көрсетілген эпизодта қыран бүркіт қалықтап ұшып қалаға жетеді. Бұл классикалық «жұмсақ күштің» элементі. Қыран құс әлеует күштің, мықтылық пен ептіліктің символы. Және оның әскерилермен қатар көрсетілуі де өте маңызды. Ал негізінде аталмыш құстың корейлік мәдениетте аса бір орыны жоқ. Корей ұлтының тотемдік құсы – жақсылықтың жаршысы сауысқан. Немесе картадаға бейнесіне ұқсайтын жолбарыс. Сондықтан қыран бүркіттің қанат жайып табиғатты торуылдап ұшуы мақсатты жасалған дүние деген баға бере аламыз.

1-серияның 6:45 минутына атасының құрметіне келіні тофудан жасаған тортын ұсынады. Тофу – соя сүзбесі. Бұл корейлік асхананың негізі деп айтсақ та болады. Және оның дорамаларда тофу, тофу рагуы, тофу сорпасы деген сияқты әр түрлі тамақта қолданылумен айтылатынын байқауға болады. Ал 17:00 минут басталатын эпизодтан шекарадағы әскерилердің киіміне қарап отырып мына аңғаруға болады. Корей Халықтық Демократиялық Республикасының (Солтүстік Корея) формасы ескі советтік үлгідегі айырым белгісі қызыл жұлдыз, арзан әскери киім. Ал Корея Республикасының әскери формасы ең озық НАТО стандарттарына сай және қолдың сол жақ қарында мемлекеттік тудың кіші формасындағы шеврон жапсырылған. Және келесі минуттарда Солтүстік Кореяның гарнизонындағы автокөліктер көрстелгенде Уаз маркаларына ұқсайтын ескі модельдегі автокөліктер көрсетіледі.

2-серияда Солтүстік Кореяға алапат дауыл кезінде адасып шекара асып кеткен жас қыздың хикаясы баяндалады. Ол кешқұрым бір ауылға жете бере таныс көрінген елдімекенді байқап, қуанады. Себебі ол ауылды өз елінің, яғни оңтүстік корейлікауылекендепойлайды. Алайда, таң атып жатқанда қосылған жарыққа қуанып жатқан, бүкіл ауыл бір жерге жиналып

таңғы жаттығу жасап жатқан, балалар қызы галустук тағып мектепке бара жатқанын көргенде әлі солтүстікте жүргенін түсінеді. Әрі қарай екі елдің айырмашылығын, нақтырақ айтсақ, солтүстіктің технологиялық тұрғыда артта қалғанын, адамның базалық қажеттіліктермен қамсыздандырылмағандығын көрсетеді. Және бұл арқылы Оңтүстік Кореяның алдыңғы қатарлы, дамыған ел екендігін аңғартады. Сонымен қатар, осы серияның 50:00 минутында солтүстік корейлік әскери жігіт базардан қонақ қызға косметика іздеуге барғанын көрсетеді. Солтүстіктің базарындағы сатушы әскери жігіттен кімге іздеп жүргенін сұрап, тығулы тұрған Оңтүстік Кореяның косметикалық брендтерін ұсынады. 53:00 минута КХДР қаласына қысқаша экскурсия жасалынады. Қаланың тынысы, жұмысқа бара жатқан адамдар, телефонда картасын қосып бара жатқан жас адамды көрсету арқылы қаншалықты дамымай қалған болса да, ол жерде де адам баласы бар яки өмір бар, саяси жүйеміз әртүрлі болса да, бөлек мемлекет болсақ та бір халықпыз дегенге саяды.

3-серияның 53:30 минутында Корея Республикасынан келген қыз жолаяқ сыйлық ретінде өзінің солтүстік корейлік достарына әр түрлі номинация бойынша мақтау қағаздары мен сыйлықтарын береді. Оларды таратып жатып екінші номинацияны былай хабарлайды: «Корей толықнына» (Hallyu) деген махаббаты үшін мақтау қағазы. Бұл мақтау қағазын К-дорамға деген ерекше ықыласы үшін Ким Джумокқа табыстаймын. Сыйлықтар – екі Корея қосылған кезде (reunification) Чхве Джиумен түскі ас немесе дәл қазір берілетін теледидар». Ким Джумок деген кейіпкер әлемге Winter Sonata деген атпен танылған, корейлық толықынның бастауы болып саналатын дораманың басты кейіпкерлерінің бірін сомдаған, атақты Чхве Джиу (Choi Ji-woo) деген актрисамен түскі асты сыйлық ретінде таңдайды. Себебі сериалдың 1-сериясында дәл осы жігіт шекара күзетінде кезекшілікте отырып оңтүстік корейлік сериал қарап отырады. Бұл эпизод арқылы доралмардың сұранысқа ие екені, тіпті шекара асып,

әлемді «жаулағаны» үшін «Hallyu» яғни «корейлік толқын» деген терминнің де кеңінен қолданылатынын көрсетеді. Аталмыш элемент 7-серияның 57:50 минутында да оңтүстік және солтүстік корейлік қыздардың арасындағы диалогта сәтті қолданылады:

– Сіз не істеп жатырсыз?

– Тыныш!

– Сіз кімсіз?

– BTS. Сенің BTS тобының бейнебаяндарын қарайтыныңды көріп қойдым.

61:16 минутта:

– Мен Хюн Минджимін, BTS тобының Пхеньяндағы басты фанатымын.

– Танысқанымға қуаныштымын.

– Сіз үшін ең сүйікті топтың қатысушысы кім?

– Түсінбедім?

– Менікі – Чоң Гук...

Бұл эпизодтан біз К-поп жанрында ән айтатын BTS тобы мен оның белді мүшесі Чон Чуң Гук (Jeon Jung Kook) атты әншінің аты қолданылғанын көреміз. Бұл Оңтүстік Кореяда ғана емес, жаһандық танымалдыққа ие, әндері халықаралық рейтинг журналдарында апталап үздік деп танылған топ. Аталмыш топ 2021 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Тұрақты Даму Мақсаттары (UN SDG) бағдарламасына қатысып, Бас Ассамблея залында бейнебаян түсірсе, 2021 жылы АҚШ Президенті Джо Байденнің шақыртуымен Ақүйде ресми қабылдауда болған алғашқы бойзбэнд. Ал 2022 жылы Чон Чуң Гук футболдан әлем кубогы чемпионатының ашылуында осы ойынның әнұранын айтуға қатысқан әнші

(01.05.2023 жағдайда Youtube желісінде FiFa каналында, бес айда 157 000 000 қаралым жинаған).

Бұл сериалда тек корейлік мәдени өнімдері ғана емес, елдің әлеуметтік-тарихи ерекшелігі туралы да сөз етіледі. Жоғарыда атап өткеніміздей, сериал *38-параллель* – корейлік қарусыздандыру аумағын (*The Korean Demilitarized Zone*) көрсетумен басталады. Ал 5-серияның 30:20 минутында үйге түнемеген жігітіне ренжіген қыз пәтердің ішін сырадан босаған бөтелкелермен екіге бөліп қояды. Жігіті таң ата үйге кіре бергенінде, оны күтіп отырған қыз: «Осы белгіленген сызықты аттап, менің бөлігіме өтуші болма. Бұл екеуімізге де кесіп өтуге болмайтын *38-параллель сызығы*. Сен сызықты басып тұрсың. Белгіленген шектен шықпасақ, соғыс та болмайды. Сондықтан абай бол», -деп тіл қатады. Бұл тек тарихтан сыр шерту ғана емес. Қарусыздану аймағы немесе *Korean Demilitarized Zone* қазіргі уақытта Оңтүстік Кореяға табан тіреген туристтер қызыға баратын, туристік нүктенің бірі.

Осы серияның 52:00 минутында өзінің келтірген залалы үшін қыз солтүстік корейлік достарынан кешірім сұрайды. Дәл қазір қымбат сыйлыққа мүмкіндігі жоқтығын айтып, қалтасында барын ғана алуын өтінеді. Жан қалтасынан бір зат алған болып бәріне бас бармақ пен екінші саусақты бір біріне қиғаш айқастырғанда шығатын жүрек пішінді «рақметін» әрбір досына ұсынады (5-сурет). Бұл оңтүстік корейлік сериалдар арқылы сол елдің өзінде және әлемге танылған «мен сені жақсы көремін» дегенді білдіретін іс-қимыл, жест.



Сурет 5. Жақсы көруді бейнелейтін корейлік қимыл (жест), Netflix.com.

6-серияның 42:00 минутында далада қар жауып тұрады. Мұны мейрамханада солтүстік корейлік жігітпен тамақтанып отырған қыз байқап қойып, олардың арасында мынадай диалог өрбиді:

– Қар жауып тұр!

– Мен де байқадым,

– Бұл алғашқы қар ғой, иа?... Құдайым, біз үшін бұл бәле десе де болады. Алғашқы қарды кіммен қарсы алсаң, мәңгілік махаббатың да сол адам болады. Осы ырымды білесің бе?

– Бірінші рет естіп тұрмын, – дейді жігіт.

– Алғашқы қар жауған күні Сеул қаласындағы ұялы байланыс нашарлайды. Себебі ол күні әркім өзінің екінші жартысына қоңырау шалып, осы бір тамаша сәтті бірге тамашалауға шақырады. Себебі, алғашқы қарды бірге қарсыласа, махаббаты мәңгілік болады, – дейді оңтүстік корейлік қыз.

– Шынымен бе? – деп сұрайды жігіт сеніңкіремей.

– Иа, расымен де солай. Алайда бұл екеуімізге қатысты емес...

Әрі қарай бұл эпизод оңтүстік корейлік лирикалық әннің аясында терезенің арғы бетінде жапалақтап жауып жатқан қарға, қарға көмілген Пхенян қаласын көрсетіп бастап, Сеул қаласын көрсетуге ойысады. Сеулдың орталық аудандарындағы жас жұптардың ән салып, телефонмен бір-бірін іздеп жатырған, ыстық тағамдар алып жатырған балалы отбасылар, тәттілер таратып жүрген қарша қыздар, жалпы осы бір сәттен ләззат алуға асыққан адамдар бейнеленеді. Бұл жерден біз оңтүстік корейлік сериалдар арқылы брендтелген, жоғарыда сөз болған «корейлік жүрек» сияқты «алғашқы қар» деген тағы бір заманауи мәдени элементті байқай аламыз. Дәл осы элементке мән берілгені сонша, бұл эпизод 4 минутқа созылады. Аталған компонентті өте маңызды деп санауға болады. Себебі, бұл корей халқының ғасырдан ғасырға жеткен дәстүрлі ұлттық мәдениетінің бөлігі емес, 21-ғасырда қалыптасқан заманалы өмірінен алынған мәдени аспектті брендтеудің шебер үлгісі деп бағалауға болады.

Жоғарыда қарастырылған сериалдардағы сияқты, бұл жерде де ұлттық

тағамдардың әр алуандығы баяндалады. Сериал барысында тофу, хвантхэ, рамен, корейлік қуырылған тауықтар, коксу, кимчи және соджу сияқты ұлттық тағам мен сусын өнімдері кездеседі. Корейлік сериалды қараған адам, әсіресе, аталмыш мәдениетке қатты қызығатын адамдардың аталған тағамдардың дәмін татып көргісі келетіні сөзсіз. Ең болмағанда, қазақстандық дүкендерде қолжетімді раменді жеп көрген болуы керек. Жалпы осыған қатысты 10-сериалдың 79:30 минутында араларындағы жасы үлкені кімнің қандай тамақ алғанын сұрастырғанда, оңтүстік корейлік сериалдарды жақсы көретін жігіт былай дейді: «Менікі ччаджан рамен. Мен К-дорамаларды қарап жүргенде, ччаджаменнің дәмін татуды армандайтынмын».

Корейлік толқын, корейлік қуырылған тауықтар, корейлік машина маркасы дегеннің қатарына корейлік сауна (Jjimjilbang/Korean SPA) деген брендті қосуға болады. Бренд деген сөздің саунаға қаысты қолдануы тегін емес. Әлемнің басқа елдеріндегі сауналардан ерекшелейтін корейлік сауна тек монша ғана емес, мультифункционалды әлеуметтену орталығы. Көптеген спа орталықтар 24 сағат үздіксіз қызмет көрсетумен де ерекше. XV ғасырда Hanjeungmak деп аталған сауналар тек қана медициналық мақсатта ғана қолданылған. Жапон басқыншылығы кезінде корейліктер мен жапондықтарды бір моншаны пайдаланбас үшін Mogyotang деп аталатын алғашқы модерн қоғамдық моншалар идеясы пайда болады. 1992 жылдан бастап нарықтық экономиканың жағдайында дәл қазіргі үлгідегі корейлік сауналар пайда болады. Бұл тарихи экскурс мақсатсыз емес. Қарастырып отырған дораманың 11-сериясының 23:53 минутынан 28:50 минутына дейін, яки 5 минутқа жуық эпизод корейлік саунаның ішінде орын алады (6-сурет). Нақытырақ айтсақ, Солтүстік Кореядан келген әскерилер осы жерде демалады. Кейіпкерлердің бірі саунаға келгеніне қуанышын жасыра алмай: «Егер жұмақ бар екені рас болса, онда ол осы жер. Анамды осы жерге бір рет болсын алып келсем ғой, шіркін...» – дейді. Екіншісі: «Сериалдардан көргем негізі. Бірақ дәл

мұндай керемет деп ойламаппын». Сюжет бойынша одан кейін үшінші бір жігіт барып сауна тарапынан тегін берілетін тамақтарды әкеліп таратқанда солтүстік корейліктердің қуынышында шек болмайды. Эпизод бітер тұста спадан демалып шығып келе жатқан төртінші жігіт: «Мынадай ғажап демалысқа бар-жоғы 12000 вон төледік.

Бұл өте пайдалы ұсыныс болды» – деп өзіне риза болады. Бұл саунада болған эпизод барысында фильмнің сюжетіне маңыздылық беретін немесе оқиғаны өрбітетіндей ештеңе айтылмады, ештеңе көрсетілмеді. Алайда, корейлік саунаға халықаралық жарнама үшін өте пайдалы болғанын бағамдай аламыз.



Сурет 6. Корейлік саунадағы эпизод, Netflix.com.

Жалпы аталмыш дораманың барлық сериалында Оңтүстік Кореядағы эпизодтарды көрсеткенде, олардың киім стилі өте заманауи және еуропалық та, америкалық та фейшн емес, өздеріне тән киім үлгілері екенін байқауға болады. Физикалық әдемілік пен киім әдемілігі – Корея Республикасындағы өзекті, негізгі тақырыптардың бірі. 11-сериясының 39:15 минутында қыз Солтүстік Кореядан келген жігітіне: «Кеттік. Саған оңтүстік корейлік болатын уақыт жетті»,– дейді. Екеуі бірден киім дүкеніне барады. Соңғы үлгідегі киім-кешектерді сатып алады. Дәл осыған ұқсас эпизод 13-сериалдың 23:35, 49:50, 14-серияның 11:25 минуттарында болады.

13-сериалдың 49:50 минутында мынадай қызықты әңгіме болады. Оңтүстік корейлік қыз солтүстіктен келген достарына бетке маска жасауды үйретеді. Не болып жатырғанын түсінбеген жігіті қызына сауалды жүзімен үнсіз тұрып қалады. Қызы сол кезде оңтүстік корейлік тұрмыстағы бет-әлпет күтімі мен киімнің маңыздылығы туралы былай деп сөз қозғайды: «Джумокты бір жерге жұмсап жатырмын. Сол үшін әдемі болып шыққанын қаладым... Маскадан

кейін ол нағыз кербез оңтүстік корейлік болады да шығады. Сосын көшеге шығып, маған керек бір затты алып келеді... Джумок, сен шығарда басқа киіміңді ауыстырып шық. Біздер, оңтүстіктегілер, маңызды жұмыстар үшін көшеге шығуды жоспарласақ, ерекеше киінуге әдеттенгенбіз».

Сериал барысында маңызды имидждік сипаттағы месседждің бірі – Оңтүстік Корея жоғары технологиялы мемлекет. Есте ұстайтын маңызды ақпарат – кино 2019 жылды суреттейді. Мысалы, солтүстік корейлік жігітімен мейрамханадағы кездесуден шығып бара жатып оңтүстіктің қызы жігітінің бетін шарфпен орай бастайды. Қарсы болған жігітіне: «Шарфты тек салқыннан қорғану үшін орамайды. Бұл Солтүстік Корея емес. Бізде камера барлық жерде дерлік орналасқан. Оған қоса видеорегистраторлар мен телефон камералары бар. Корейлік интернет әлемдегі ең жылдам интернет болып саналады. Егер түрің бір рет көрініп қалса, жарты сағаттан кейін тұтас ел сені танитын болады. Жүзіңді мықтап жасыр...», – деп ескертеді (11-серия 10:50-12:00 минуттар аралығы). 12-серияның 15:35 минутында кофе-машинаға стикер

жапсырып оған «кофені тек қана темір ыдыста ғана дайындамайды» деп оны қалай пайдаланудың нұсқаулығын жазып кетеді. 25:55-27:55 минуттар аралығында жоғары сапалы интернеттің көмегімен ойналатын оңтүстік корейлік компьютерлік ойынды ойнаған эпизод көрсетіледі. 66:00 минутта солтүстік корейлік жігіттер досының үйіне кіріп жатқанда ашқыш-құлып механизміндегі емес, есік тұтқасы формасындағы электронды кілт саусақ таңбасымен есіктің ашылғанын көріп таң қалады. «Ал керек болса! Бұл елдің есіктерінің тұтқаларының өзі ғажайып. Маған ұнайды. Уау!» – деп төрт адамда тұтқаны ұстап көреді де, ішке қарай беттейді. Ал 13-серияның 21:00 минутында қыз бөлмені соңғы үлгідегі бір қолмен ұстауға арналған шаңсорғышпен тазалап жүреді. Солтүстіктен келген досы қызығып, не істеп жатқанын сұрайды. Шаң сорып жүргенін айтқанда, досы Оңтүстік Кореяда қызықты заттар (технология мағынасындағы) өте көп екенін айтып таңдансын жасырмайды.

Сериал барысында ұсынылатын имидждік месседждің екіншісі – Оңтүстік Корея адам хақын құрметтейтін мемлекет. 15-серияда солтүстіктен досына келген әскери жігіттерді оңтүстік корейлік арнайы қауіпсіздік қызметі ұстап алады. Солтүстік корейлік әскерилер өз елдеріндегідей қиын жағдайдағы түрмеге қамап, қинайды деп ойлайды. Бір-біріне оңтүстіктегі тергеушілер тырнақты түбірімен жұлып алады екен десіп, жол бойы қорқып келеді. Алайда 21:10 минутта оларға жеке заттарын салуға қорап, ауыстыратын киім мен жеке заттарын қабылдан алғаны туралы параққа қолдарын қоюларын сұрайды. Медициналық тексерістен өткізгеннен кейін, өтірік не шын айтып отырғандарын тексеру үшін детекторға отырғызады (23:05). Мезгілімен тамақтандырады (24:10 және 16-серия 09:00 минут). Барлық тергеу жұмыстары камераға жазылады. Маңыздысы – тергеу бөлмелері панорамалық әйнектермен жасақталған. Яғни тергеу уақытында тергеушілер күш қолдану арқылы қысым жасау факторы болмайды деген сөз. Айыпталушылардың қылмысын дәлелдеу үшін барлық қажетті материалдар жиналып, ұжымдық

жиналыста талқыланады (37:25). Дәл осы аталған пазлдар мемлекет туралы жақсы ой қалыптастырады және оның жарқын сипатын береді.

Жинақтай келе, қарастырылған төрт киносериал негізіндегі зерттеу жұмысының негізгі нәтижелеріне тоқталайық. Төменде берілген 1-кестеден дорамаларды бақылау әдісі (observation method) барысында қол жеткілізген ақпараттарды контент анализ арқылы талдау негізінде алынған эмпирикалық нәтижені көре аламыз. Барлық сериалдарда кездесетін мәдени элементтерді сараптай келе оларды ұлттық тағам түрлері, имиджік брендтер, туризм деген негізгі үш категория бөлуге болады.

Жалпы, қарастырылған төрт корейлік дорамадан байқалған төмендегідей ортақ заңдылықтарды атап өтуге болады.

Біріншіден, 1-кестеде көрсетілген талдауға сүйене отырып, махаббат тақырыбындағы киноөнімдерде үстел басында тамақтану эпизоды әр серияда орташа есеппен 1,6 рет («Iteawon class» (26), «Crash Landing on You» (33)) көрсетіледі. Бұдан бөлек тамақтың атаулары арнайы аталатын, кейде тағамның шығу тарихы немесе жасалу жолы көрсетілетін эпизодтар да жиі қолданылады.

Екіншіден, сериалдар арқылы тек ұлттық киімдер мен тағамдарды, қалыптасқан дәстүрді мен ежелден келе жатқан салт-сананы ғана емес, метамодерндік мәдени реалды да әдемілеп заманның ағысымен байланыстырып та беруге болатынын аталған кинолардан көруге болады. Мысалы, «Squid game» сериалдағы оңтүстік корейлік балалар ойынының медиа кеңістікте басқа форматта берілуі бұл ойындарды әлемге танытудың ерекше техникасы деп бағамдай аламыз. Немесе «Crash Landing on You» сериалында көрсетілгендей «алғашқы қар» ырымы, «сараң» деп аталатын алғашқы екі саусақты айқастырғанда шығатын жүрек бейнесін оңтүстік корейлік контекстпен байланыстырылуын да осы техникаға жатқызсақ болады.

Үшіншіден, «Iteawon class», «Squid game» және «Crash Landing on You» сериалдарында Намсан Тайэр мұнарасы

Кесте 1. Оңтүстік корейлік сериалдардағы «жұмсақ күш» элементтерін категорияларға бөлу

Сериал атауы	Аты аталған ұлттық тағам түрлері	Имидждік брендтер	Туристік орындар
«Squid game»	Корейлік қуырылған тауықтар (1) Токпокки (2) Рамен (1) Соджу (2)	Сеул Ұлттық Университеті / SNU (3) Корея Республикасының Мемлекеттік туы (1) Ұлттық валюта (9)	N-Tower (1)
«Itaewon class»	Тофу рагун (6) Соджу (14) Сегізаяқ сорпасы (2) Тофу (2) Кимчи (1) Кочуджан соусы қосылған пудинг (1)	Го ойыны (3) Хангук Университеті (1) Ичхон халықаралық әуежайы (1) Корея Республикасының Мемлекеттік туы (8) Ұлттық валюта (2)	N-Tower (24) Itaewon ауданы (24) Itaewon Bridge (5)
«Move to the Heaven»	Джин Рамен (2) Кимбап (4) Рамен (1)	Потккот (1) Ичхон халықаралық әуежайы (1) Ұлттық валюта (1)	Sea Life Busan Aquarium (3) Yeonnam-dong (1)
«Crash Landing on You»	Тофу (2) Хындо (3) Рамен (7) Корейлік қуырылған тауықтар (7) Коксу (2) Соджу (8) Кимчи (1) Ччаджан Рамен (1) Ччаджамен (1)	Ханбок (2) Корейлік жүрек (3) Алғашқы қар ырымы (1) BIS (3) Корей толқыны (1) Корейлік сауна (1) Корея Республикасының Мемлекеттік туы (4) Angel in us (2) Ұлттық валюта (1) Commodore Hotel Busan (3) Хантан аспап көпірі (1)	N-Tower (1) Korean Demilitarization Zone (1)

*(X) – сериал барысында қанша рет көрсетілген/айтылған саны.

фокусқа алынған бірнеше эпизод бар. Бұл туристік тартымды орындарды әрбір киноөнімде жарнамалаудың мақсатты тактикасы деп бағамдай аламыз. Сонымен қатар, «Itaewon class» және «Squid game» дорамаларында оңтүстік корейлік университеттерді жоғары сапалы білім беру ордалары ретінде бағалап, олардың аттарының аталуы да жоғарыда аталғандай мақсатты тактикаға жатқызуға болады.

Төртіншіден, барлық төрт сериалда да Оңтүстік Кореяның мемлекеттік туын әртүрлі контекстте және формада көрсету арқылы, «Squid game» сериалында

технологияны көрсету арқылы жоғары технологиялық заманауи мемлекет брендин, «Itaewon class» сериалында елдің астанасы Сеулдің Itaewon ауданын кемсітушілік пен қауып-қатерден ада, еркіндік ареалы ретінде сипаттау негізінде ашық әрі сенімді мемлекет брендин, «Move to heaven» сериалы арқылы мемлекеттік аппараттың жоғары білімді, меритократиялық негізде бірнеше сатылы байқаудан өткен, ағылшын тілін жетік меңгерген кадрлардан құралған күшті мемлекет брендин, «Crash Landing on You» сериалында әділ, транспарентті тергеу процедураларын детальді көрсету арқылы адам хақын құрметтейтін, заң

үстемдігі салтанат құрған құқықтық мемлекеті брендинің насихаттау арқылы Корея Республикасының брендинің жүйелі түрде қалыптастырудың әдемі өрнегін анықтаймыз.

Қорытынды

Бұл мақалада қарастырылған оңтүстік корейлік сериалдарды талдаудың нәтижесінде дорамалар мемлекеттің позитивті имиджін қалыптастырудың және ұлттық мәдениетті халықаралық аудиторияға дәріптеудің құралы деген тұжырым жасай аламыз. Корейлік дорамалар арқылы корей халқының мифологиялық образдары мен тарихы, күнделікті мәдениеті, ұлттық асханасы, білім беру жүйесі, отбасылық құндылықтары, медицинасы, туристік аймақтары мен көрікті жерлері насихатталады. Сәйкесінше, корейлік дорамалар – жұмсақ

күш ғана емес, мәдени саясатты жүзеге асыру құралдарының бірі.

Сонымен қатар, дорамалардағы «жұмсақ күш» бір уақытта бірнеше бағытта қызмет етеді деген қорытынды жасаймыз. Презентациялық қызметі барысында оңтүстік корейлік күнделікті тұрмыс-тіршілігімен, құндылықтарымен таныстырады. Келесі промоушн қызметі олардың өмір сүру стилінің экспортталуға болатын тұстарын бірнеше рет қайталап көрсету немесе басты кейіпкерлер арқылы толығырақ баяндайды. Одан кейін мелмекеттік ту, жоғары технология, заманауи зәулім ғимараттар, сапалы білім сынды элементтерді пайдалана отырып брендтеу қызметін атқарады. Осы аталған компоненттерді: тұрмыс-тіршілігі, өмір сүру стилі, технология мен архитектурасын – сериалдардан көргеннен кейін көрерменде Корея Республикасына сапарлауға үндейтін «туризм агенті» қызметі іске кіріседі.

Әдебиеттер тізімі

- Baldacchino J.P., Park E. Between Fantasy and Realism // *European Journal of East Asian Studies*. – 2020. – № 20 (2). – 285-309 б.
- Brown R. Alternatives to soft power: Influence in French and German external cultural action. – London: Routledge, 2017. – 37-47 б.
- Chua B.H., Iwabuchi, K. East Asian Pop Culture: Analyzing the Korean Wave. – Hong Kong: Hong Kong University Press, 2008. – 320 б.
- Chung A. K-Drama: A New TV Genre with Global Appeal. – Seoul: Korean Culture and Information Service, 2011. – 115 б.
- Gerstein J. The giant, terrifying «red light, green light» doll from «Squid Game» is real and you can visit it. // *Insider*. – 2021. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.insider.com/squid-game-doll-real-and-can-be-found-in-korean-village-2021-9>. (Қаралған күні: 20.03.2023).
- Hirata Y. Touring 'Dramatic Korea': Japanese Women as Viewers of Hanryu Dramas and Tourists on Hanryu Tours. – Hong Kong: Hong Kong University Press, 2008. – 142-155.
- Hun S.K. The Korean wave as soft power public diplomacy. *The Routledge Handbook of Soft Power*. – UK: Taylor & Francis, 2016. – 414-424 б.
- Ju H. Korean TV drama viewership on Netflix: Transcultural affection, romance, and identities // *Journal of International and Intercultural Communication*. – 2020. №13(1). – 32-48. б.
- Jung O. 전통한복 원형제도법에 내재된 圓·方·角의 상징성 // *Journal of the Korean Home Economics Association*. – 2011. № 49(4). – 93-104 б.
- Kim S.H., Agrusa J., Lee H., Chon K. Effects of Korean television dramas on the flow of Japanese tourists // *Tourism Management*. – 2007. – № 28(5). – Б. 1340-1353.
- Kim Y. The Korean Wave: Korean Media Go Global. – London: Routledge, 2013. – 250 p.
- Largest game of red light/green light // *Guinness World Records*. – 2022. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.guinnessworldrecords.com/world-records/largest-game-of-red-lightgreen-light>. (қаралған күні: 25.03.2023).
- Lee S.J. The Korean wave The Seoul of Asia // *The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*. – 2011. – № 2(1). – 85-93 б.

- Min Byoung-chul. Land of Squid Game: Korean Games, Culture & Behavior. – Seoul: BCM, 2021. – 197 б.
- Mōri Y. Winter Sonata and Cultural Practices of Active Fans in Japan: Considering Middle-Aged Women as Cultural Agents. – Hong Kong: Hong Kong University Press, 2008. – 127-142 б.
- Nye J. S. Soft Power: The Means to Success in World Politics // Foreign Affairs, – 2004. – № 83(3). – 136-137 б.
- Russell M. J. The Gangnam Phenom // Foreign Policy. – 2012. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://foreignpolicy.com/2012/09/27/the-gangnam-phenom/>. (қаралған күні: 10.04.2023).
- Yonhap. «Squid Game» becomes most-watched Netflix show with record 1.65b hours // The Korea Herald. – 2021. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.koreaherald.com/view.php?ud=20211117000693>. (қаралған күні: 23.03.2023).
- Yoon K.S., Jin D.Y. The Korean Wave Phenomenon in Asian Diasporas in Canada // Journal of Intercultural Studies. – 2016. – № 37(1). – P. 69-83.

Еламан Д. Музаппар¹, Куралай С. Ермагамбетова², Sang-cheol Kim³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Hankuk University of Foreign Studies, Сеул, Южная Корея

Южнокорейская кинематография: проекция «мягкой силы»

Аннотация. Последние двадцать лет южнокорейская кинематограф заняла лучшее положение на мировом рынке, наравне с американскими, британскими и европейскими продакшанами. Получить признание сразу двух мировых кинофестивалей, таких, как Оскар и Канн удалось корейскому фильму «Паразиты» режиссера Бонг Джун Хо. Это был также первый зарубежный фильм, получивший приз «Лучшая картина», за 92-летнюю историю американской киноакадемии. Как мы знаем, кино – это не только искусство. Согласно многим исследованиям социогуманитарных наук, каждый фильм представляет международной аудитории свой социальный и политический контекст, ценности и культуру. Поэтому изучение влияния «на умы и сердца» южнокорейского кинематографа, имеющего несколько миллионов поклонников по всему миру, является крайне важным и актуальным. Цель работы – изучить использование «мягкой силы» и продвижение национальной культуры в южнокорейских фильмах. Исследование осуществлено с помощью метода наблюдения за корейскими драматическими фильмами в Netflix. В качестве примера для исследования были выбраны четыре веб-сериала. Собранные данные проанализированы методами case study и контент-анализ. Авторы подчеркивают, что Южная Корея рассматривает корейские драмы как эффективный инструмент продвижения культуры и брендинга страны.

Ключевые слова: мягкая сила; корейская волна; культурное влияние; креативный контент; драма; субкультура; стриминговая платформа; К-поп.

Yelaman D. Muzappar¹, Kuralay S. Yermagambetova², Sang-Cheol Kim³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, South Korea

South Korean cinematography: “soft power” perspectives

Abstract. Last twenty years it is admirable fact that South Korean film production have gained the best position in world market as American, British and European counterparts. Korean movie *Parasite* by Bong Joon Ho grabbed both Oscar and the highest price of Festival de Cannes. As we know films is not art only. Regarding previous researches, each movie presents its social and political context, values and culture to international audience. Therefore, it is crucial and actual to examine influence “to minds and hearts” of South Korean cinematography that has several million fans worldwide. The paper is aimed to study use of “soft power” and promotion of national culture in Korean films.

Research is conducted by observation of Korean drama movies in Netflix. Four web-series were chosen as case study. Collected data is analyzed in terms of content analysis. Authors highlighted that South Korea sees Korean dramas as effective tool for cultural promotion and nation branding.

Keywords: soft power; korean wave; cultural influence; creative contents; K-drama; subculture; streaming platform; K-pop.

References

- Baldacchino J.P., Park E. Between Fantasy and Realism. *European Journal of East Asian Studies*. 2020. No. 20(2). P. 285-309.
- Brown R. Alternatives to soft power: Influence in French and German external cultural action. (Routledge, London, 2017, 347 p.).
- Chua B.H., Iwabuchi K. *East Asian Pop Culture: Analyzing the Korean Wave*. (Hong Kong University Press, Hong Kong, 2008, 320 p.).
- Chung A. *K-Drama: A New TV Genre with Global Appeal*. (Korean Culture and Information Service, Seoul, 2011, 115 p.).
- Gerstein J. The giant, terrifying «red light, green light» doll from «Squid Game» is real and you can visit it. *Insider*. 2021. Available at: <https://www.insider.com/squid-game-doll-real-and-can-be-found-in-korean-village-2021-9>. (accessed 20.03.2023).
- Hirata Y. Touring 'Dramatic Korea': Japanese Women as Viewers of Hanryu Dramas and Tourists on Hanryu Tours. (Hong Kong University Press, Hong Kong, 2008, 142-155. p.).
- Hun S.K. The Korean wave as soft power public diplomacy. *The Routledge Handbook of Soft Power*. (Taylor & Francis, UK, 2016, 414-424 p.).
- Ju H. Korean TV drama viewership on Netflix: Transcultural affection, romance, and identities. *Journal of International and Intercultural Communication*. 2020. No.13 (1). P. 32-48.
- Jung O. yuán-fāng-jī@oui iliseong (Symbolism of Circle, Square and Triangle Inherent in the Prototype Drafting Method for Traditional Hanbok). *Journal of the Korean Home Economics Association*. 2011. No. 49(4). P. 93-104. [in Korean].
- Kim S.H., Agrusa J., Lee H., Chon K. Effects of Korean television dramas on the flow of Japanese tourists. *Tourism Management*. 2007. No. 28(5). P.1340-1353.
- Kim Y. *The Korean Wave: Korean Media Go Global*. (Routledge, London, 2013, 250 p.).
- Largest game of red light/green light. *Guinness World Records*. 2022. Available at: <https://www.guinnessworldrecords.com/world-records/largest-game-of-red-lightgreen-light>. (accessed 25.03.2023).
- Lee S.J. The Korean Wave The Seoul of Asia. *The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*. 2011. No. 2(1). P. 85-93.
- Min Byoung-chul. *Land of Squid Game: Korean Games, Culture & Behavior*. (BCM, Seoul, 2021. 197 p.).
- Mōri Y. Winter Sonata and Cultural Practices of Active Fans in Japan: Considering Middle-Aged Women as Cultural Agents. (Hong Kong University Press, Hong Kong, 2008. 127-142 p.).
- Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. *Foreign Affairs*. 2004. No. 83(3). P. 136-137.
- Russell M.J. The Gangnam Phenom. *Foreign Policy*. 2012. Available at: <https://foreignpolicy.com/2012/09/27/the-gangnam-phenom/>. (accessed 10.04.2023).
- Yonhap. "Squid Game" becomes most-watched Netflix show with record 1.65b hours. *The Korea Herald*. 2021. Available at: <https://www.koreaherald.com/view.php?ud=20211117000693>. (accessed 23.03.2023).
- Yoon K.S., Jin D.Y. The Korean Wave Phenomenon in Asian Diasporas in Canada. *Journal of Intercultural Studies*. 2016. No. 37(1). P. 69-83.

Авторлар туралы мәлімет:

Мұзаппар Еламан Досжанұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «8D03104 – Мәдениеттану» мамандығының 1-курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Ермагамбетова Құралай Серғабайловна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Философия кафедрасының доценті м.а., философия докторы (PhD), Астана, Қазақстан.

Sang-cheol Kim – PhD, зерттеуші-профессор, Hankuk University of Foreign Studies, Сеул, Оңтүстік Корея.

Sang-cheol Kim – PhD, профессор-исследователь, Hankuk University of Foreign Studies, Сеул, Южная Корея.

Muzappar Yelaman Doszhanuly – PhD student of Cultural studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Yermagambetova Kuralay Sergabylovna – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor at the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Sang-Cheol Kim – PhD, Research Professor, Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, South Korea.

XҒТАР 02.11.21

Ынтымақтастық философиясы: философиялық мәдени дипломатияның алғышарттары

Гүлхан Б. Нұрадин^{1*}, Динара Д. Омирзакова²

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор:

^{1*}gnuradin@mail.ru

²dinao-80@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0003-4067-9831>

²<https://orcid.org/0000-0002-4715-8434>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-216-233>

Аңдатпа. Адамдар әрқашан тек адамдар үшін маңызды. Адамзат қоғам құрғаннан бері дамып келе жатқан «қарым-қатынас», «ынтымақтастық» сияқты тәжірибелер тым ескі болғанымен, мәдениетаралық қатынастар арқылы бүкіл әлемде бейбітшілік пен тұрақтылықты құруға және сақтауға бағытталған «мәдени дипломатия» сияқты ұғым жаңа ғылымның негізін құрайды.

Жаңа ғылым жаңа зерттеулерді, механизмдерді және жаңа жолдарды қарастырса, ұсынылған мақалада философия мен мәдени дипломатияны байланыстыратын бірқатар іргелі жолдар қарастырылады. Мұндай қадам пәнаралық рефлексия, зерттеу және тәжірибе үшін қажет болуы мүмкін. Өйткені, егер философия әр ғылымның теориялық көзқарасын қамтамасыз ету үшін қажет болса, рационалды ойлау оның нақты бөлігінің шығу тегін, себептерін, мақсаттарын, сипаттамаларын, әдістерін, ғылыми сөздік қорын, әртүрлі салаларын нақтылауға және анықтауға тырысады.

Философия бүкіл әлемде қолданылатын ғылым болғандықтан, халықаралық тәжірибе алмасуға күш салу тиімді зерттеу саласын құра алады. Мәдени дипломатия «мәдениет философиясы», «саяси философия» және «философиялық антропология» сияқты философияның бірқатар салаларына ортақ, сондықтан зерттеу саласы жаңа философиялық ойлар мен көптеген құнды идеялар тұрғысынан дамуға ашық.

Мақала авторлары мәдениетаралық және ішкі қатынастарды тұрақты және үздіксіз диалог пен алмасу арқылы нығайтуға және қолдауға болады деп санайды, бұл өз кезегінде халықтар мен қауымдастықтар арасындағы түсіністік пен сенімді нығайтуға, түсініспеушіліктің алдын алуға, қарым-қатынас пен ынтымақтастықты жақсартуға және әлеуметтік-мәдени қақтығыстар мен даулардың ықтималдығын азайтуға көмектеседі.

Түйін сөздер: мәдени дипломатия; халықаралық қарым-қатынас; жұмсақ күш; мәдени ынтымақтастық; әлеуметтік ынтымақтастық; механикалық ынтымақтастық; органикалық ынтымақтастық.

Received 12.12.2022. Revised 15.02.2023. Accepted 15.03.2023. Available online 30.06.2023.

For citation:

Nuradin G.B., Omirzakova D.D. Philosophy of cooperation: prerequisites for philosophical cultural diplomacy // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P. 216-233. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-216-233>.

Для цитирования:

Нұрадин Г.Б., Омирзакова Д.Д. Философия сотрудничества: предпосылки философской культурной дипломатии // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 216-233. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-216-233>.

Кіріспе

Жаһанданған әлемдегі жер шарында күн өткен сайын адамдар қарым-қатынас түрлері мен жылдамдығының жиілеуіне, халықтардың өзара интеграциялануына, қауымдастықтар мен ұйымдардың көбеюіне, саяхаттауға, ақпарат алмасудың мәселе еместігіне бой үйретті. Адамзат аталғандарға тәуелділік артып келе жатқанын да түсінеді. Нәтижелі мәдениетаралық өзара іс-қимылдар мен әрекеттер ХХІ ғасырдағы халықаралық қатынастардың маңызды міндеті бола алады. Мәдени дипломатия көбіне қоғамдық құрамдас бөліктердің бірі ретінде ғана қарастырылады және әлі де зерттеуді қажет етеді, ал философиялық мәдени дипломатия тым тың тақырып. Бүтін бір мемлекеттің имиджін және оның өзге елдермен жақсы қарым-қатынас түзуін қамтамасыз ететін мәдени дипломатия ізгілік пен даналық жолымен жүретін философиямен шендесе дамуы орынды. Әрбір дипломатиялық іс-әрекет мемлекеттің ішкі құрылысына ықпал етуі мүмкін. Осындай іргелі себептер мәдени дипломатия институтының (ICD) 1999 жылы Америка Құрама Штаттарында, ал 2004 жылы Берлинде еуропалық филиалының ашылуына өз ықпалын тигізді. Институттың идеологиялық негізі философиялық сипаттамада болды. Түрлі форумдар мен жиындар ұйымдастырып іргелі мәселелерді талқылайтын мәдени дипломатия институтының 2017 жылғы Берлинде өткен симпозиумы «Философиялық мәдени дипломатия» деген атауға ие болған. Симпозиум мақсаты – терең және тиімді ойлану, сонымен бірге, адамзат қоғамында мәдени алмасуды жүзеге асыру тәсілдерін қарастыру. Осы мақсат аясында симпозиум мәдениетті жүзеге асырудың балама тәсілдерін зерттеуге және көрсетуге тырысты (ICD USA, 2023).

Адамзат тарихындағы ерекше сипатқа ие ХХІ ғасыр басталу кезінен бастап әлем халықтары арасындағы халықаралық саясат пен өмірдің басқа өзге де субъектілеріне ықпал етудің өзгеше ұсыныстары мен әдістерін қайта қарауға аса назар аударды. Мемлекеттік, қоғамдық және қоғамдық

мүдделер арасындағы қарым-қатынастың мәдени ерекшеліктерін ескілеп, мәдени дипломатиялық мүдделер мен талаптарды ұсыну мен ілгерілетудің негізінде жатқан халықаралық қатынастар туралы білім беру, мәдени және діни іс-шаралар ұйымдастыру, ең бастысы оны философиялық ақыл-оймен шендестіре дамыту барған сайын маңызды орынға ие болуда.

Философияны зерттеудің өзі ежелгі дәуірден бастап күні бүгінге дейін әлемнің сан алуан мәдени ортасына жататын әртүрлі ойшылдардан шыққан ұғымдар мен әдістермен танысуды, оларды түсінуді және әр ғалымның мәдени ықпал ету сүзгісі арқылы сыни көзқарасты қамтыды. Қазіргі таңда философия адамзат тарихының ең маңызды және ең үлкен кешенін құрайды. Сондықтан ол мәдени дипломатияның принциптері мен мақсаттарына сәйкес ойлау тәсілін дамытуда.

Философия тәуелсіз мәселелерді ұтымды дамыта отырып әр адамның ойлау еркіндігін, өзіндік табиғи ерекшелігін және шығармашылығын ынталандырады. Ол сыни ойлауды, рационалды дәлелдерді ауызша және жазбаша түрде нақты және құрылымды білдіруді дамытады. Сонымен қатар, философия әртүрлі теорияларды зерттеу арқылы әртүрлі көзқарастарды терең түсінуге тәрбиелейді. Осылайша, ол басқаның ыңғайына, әртүрлі пікірлерді құрметтеуді және сындарлы диалогты жүзеге асыру үшін ынтымақтастыққа деген көзқарасты қамтиды. Табысты философиялық қызмет үшін дәлдік, егжей-тегжейге қатаң назар аудару, аналитикалық қабілеттер және барлық позициялар арасындағы түбегейлі айырмашылықтарды ескермейтін кеңірек, синтетикалық шолу қабілеттері қажет. Мұндай қабілеттер әлем халықтарының қалыпты қарым қатынасын нығайту мақсатында «жұмсақ күш» атауына ие болды. Халықтар арасындағы қарым қатынасты нығайту мен күшейтуге өте үлкен күш жұмсалады. Әдетте «күш» мықтылықты, қуатпен тегеурінді білідіреді, алайда халықтар арасындағы көрінбейтін нәзік жіпті сақтау және нығайту үшін ол күш өзге «жұмсақ» диалектикалық сипатта қолданылады. Сондықтан философия мәдени дипломатия үшін ерекше білім

ретінде қызмет ете алады. Философия мен мәдени дипломатия арасындағы ерекше көзқарас тақырып өзектілігін көрсетіп ғана қоймай оның теориялық және практикалық бағытта да даму мүмкіндігіне үлкен қызығушылық тудырды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Шартты түрде ғылыми аренада жуырда пайда болған «халықаралық қатынастар» саласының басты ұғымдарының бірі «дипломатияны» мәдени қатынастар жүйесінде философиялық тұрғыдан қарастыру қазіргі дәуірдегі мәдениет пен қоғамның алдында тұрған негізгі мәселелерді талдауға және түсіндіруге бағытталған компоненттерден тұрады. «Ынтымақтастық» сөзі философиялық айналымда қолданыста болғанымен «ынтымақтастық философиясы» тұрғысынан қолданыс аясы тар. Осы себептен мақала философиялық мәдени дипломатияның әртүрлі және өзекті мысалдарын ұсынатын академиялық ақпараттық ресурсын ұсына отырып, аталмыш салаға қол жетімділікті кеңейтіп, оның дамуына ықпал ете алады.

Зерттеу аясының тың тақырып екенін назарға ала отырып мақалада теориялық әдістер негізгі рөл атқарды. Зерттеу тақырыбы бойынша философиялық, тарихи және мәдени әдебиеттерді зерттеу және талдау, халықаралық қатынастардағы ынтымақтастық философиясын айшықтайтын «жұмсақ күш» проблемасының ерекшеліктерін талдау, зерттелетін мәселе бойынша теориялық материалды жалпылау, мәдени дипломатия құбылысын теориялық түсіну тәсілдерін салыстыру әдісі, осы мәселені зерттеуді салыстыру және жүйелеу; диагностикалық, яғни ғалымдардың жұмысын, ғылыми зерттеу нәтижелерін зерттеу, эмпирикалық фактілерді жинау және топтастыру.

Талқылау

Ынтымақтастық философиясы – жер шарын мекендеген әлем халықтарының

бірлік пен тұстатықта тұруының тиімді және бейбіт құралы. Ынтымақтастық философиясы негізіне халықтар арасындағы тығыз байланыс, жақсы түсіністік, терең қарым-қатынас, өзара тиімді мәмілелер, мәдениеттер арасындағы кеңейтілген тұрақты диалог. Ынтымақтастық философиясының өзегі және аналитикалық негізі – мәдени дипломатия.

Мәдени дипломатия бүгінгі күні «жұмсақ күш» деген ерекше феноменге ие болып стратегиялық байланыстар, институтционалдық негіздер, қоғамдық көзқарастар, мәдени менеджмент, ұлттық брендинг, ынтымақтастыққа негізделген саясат т.б. бірқатар қызметтерді тоғыстырып мемлекеттердің әлем сахнасында өз бедерін жоғалтпауына ықпал етіп отыр. Алайда бұл қызметтің де тамыры тереңде, тарихы әріде жатыр. Осы тұста Қалас Жамаловтың «Әлемдік өркениет іздері: ежелгі шығыс» атты еңбегінде Амарн дәуірінің тағы бір құнды ескерткіші – дипломатиялық мұрағат деген мәміле жасай отырып, Амарндық жазба деректердің таралу аймағы өте кең, ол Вавилон мен Ассирияны, Митан және Хеттер патшалығын, Кипр аралын және Сирия-Палестина князьдықтарын қамтиды. Деректер патшалықтар арасындағы әулеттік некелер, әскери-дипломатиялық одақтар жөніндегі келіссөздер, халықаралық саудамен байланысты құқық сұрақтарының шешімі жайлы сыр шертеді (мысалы, Мысырда қайтыс болған кипрлік саудагердің артында қалған дүниесі кімге тиесілі деген сынды) (Жамалов, 2015: 53-54) – деген мәлімет береді.

Философия тарихындағы Николло Макиавелли, Френсис Бэкон, Готфрид Вильгельм Лейбниц сынды аса ірі философтар да дипломатиялық істермен кәсіби түрде айналысқан. «Философия» оқу құралының авторы Серік Мырзалы «Қоғамтану, саясат, дипломатия т.с.с. салаларда софистика мен эклектика – жиі кездесетін құбылыстар» (Мырзалы, 2017: 466) деген көзқарасын білдірген. Қазақ тарихында «Ресеймен достық қатынастардың негізін қалаған да, Қытай және Орта Азия мемлекеттерімен дипломатиялық қарым қатынастардың

негізгі қағидатын бекіткен де Абылай хан болды» (Ұжымдық монография, 2020: 305) немесе «Тіпті, қазақ хандығы қалыптасқаннан кейін де қазақтар өздерін мұсылман санағанымен, исламның бес парызын орындауді міндетті деп санамады. Өзбек хан дінді таратуда күш қолданумен қатар, дипломатиялық жолды да пайдаланды. Ал уағызшылар ретінде арабтарды емес, Қожа Ахмет Яссауидің шәкірттерінен болған сопыларды қолданды» (Жанабаева, 2016: 112) деген сынды нақты мәліметтер берілген. А.Р. Әліпбаевтың «Дипломатия тарихы» атты дәрістер жинағының «Қазақ хандығының дипломатиясы» атты 12-ші дәрісінде қазақ дипломатиясының тарихи жолы жазылған. Онда автор қазақ дипломатиясы туралы негізгі мәліметтерді «Таурих-и гузида-ий Нусратнама», «Тарихи – Рашиди», «Шайбанинама» (Әліпбаев, 2013: 92-93) сынды еңбектер арқылы мәлім екенін алға тартады.

Адамдар әу бастан ақ бірге тұруды, бір жерге шоғырлана өмір сүруді, жұптасу мен топтасуды дұрыс деп шешті және оның бұл шешімінің дұрыстығы бүгінгі күнгі жер шарындағы адамдардың көпшілігі әлем құрып, ел, халық, мемлекет болып барлық жерлерге қоныстануы. Алты құрлықта түр-түсі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, тілі мен ділі, жалпы мәдени өмірі бір-бірінен аса ерекшеленетін көптеген халықтар мекендейді. Олардың дене бітімінің ұқсастығы ортақ болғанымен олардың өркениеті күртажыратылады. Бірқарағанда азияттық, африкалық, американдық, үнді адамының дене бітімдеріндегі тұрлаулы айырықшылықтарға қарап нәсілдік шығу тегі мәдени өмірді анықтайды деп шешім қабылдауға болады, алайда олардың өзіндік ерекше өмір салты аталмыш мәдени өмірден әлдеқайда тартымды. Әрбір өнертабысшының өзіндік бояуы бар ерекше өнертабысы сынды әрқайсысының өзіндік әдет-ғұрыптары мен нанымдары бар болғанына қарамастан континенталды мәдени қатынастар жүйесі бір-бірімен тығыз байланысты.

«Мәдени дипломатия» термині 1930 жылдары пайда болды және оны американдық зерттеуші Ф.Баргхорн

ғылыми айналымға енгізді. Оның анықтамасы бойынша, мәдени дипломатия – «мәдени материалдар мен кадрларды насихаттау мақсатында манипуляциялау» (Barghoorn, 1960) деп берілген. Кейін бұл терминнің біздің жағдайымызда өзге сипатқа ие болуын отандық ғалым К.Ш. Төлеуова өзінің «Мәдени дипломатия мемлекеттің «жұмсақ күші» ретінде» атты ғылыми мақаласында былай баяндайды: «1920–1930 жылдары КСРО басшылығының саясаты мемлекеттің Батыстағы жағымды имиджін қалыптастыруға бағытталған болатын. Сыртқы саяси мақсаттарына қол жеткізу үшін кеңестік басшылық мәдени дипломатия әдістерін де қолданды. Мәдени дипломатия тұжырымдамасының табиғаты екі жақты: дипломатия ұғымының өзі қатаң және нақты шектерді талап ететін болса, мәдениет бұл ұғымға қандай да бір шығармашылық реңк әкеліп, мәдени дипломатияны сыртқы саясаттың өзіндік арнаулы құралына айналдырды» (Төлеуова, 2017: 50). Ғалымның бұл талдамасынан философиялық маңыздылық пен ымыраластық болмысының мәнін аңғаруға болады. Осы себептен де болар батыста мәдени дипломатияны мемлекеттің «жұмсақ күші» деп атайды. «Жұмсақ күш» тұжырымдама авторы ретінде американдық саясаттанушы Дж.Най мырза саналады. Бұл ХХІ ғасырдағы жаһандану процестерінің нәтижесінде мемлекеттердің әлемдік саяси ықпалын күшейту құралы іспеттес халықаралық қатынастардың жаңа полицентрлік жүйесін қалыптастыру жағдайында әскери-саяси күш және экономикалық ресурстармен қатар жүретін мемлекеттің «жұмсақ күші» тұжырымдамасы ретінде қарастырылды.

Ол өзінің тұжырымдамасына үш негізгі компонентті енгізді:

1. Мемлекеттік құндылықтар жүйесінің тартымдылығы;

2. Мемлекеттік мәдениеттің тартымдылығы;

3. Мемлекеттің сыртқы саясаттың әскери емес тетіктерінің тиімділігі (Nye, 2003: 17). Дж. Най пікіріне жүгіне отырып батыстық көзқарас бойынша мәдени дипломатия дегеніміз қоғамдық дипломатия, яғни белгілі бір мемлекетті мекендейтін халықтар, қала

берді көпполярлы әлемдегі барлық ұлттар мен ұлыстар арасында толерантты қарым-қатынас құрып, олардың өнер туындылары, әдеби мұралары мен мәдениеттің басқа да компоненттерін құрметтеу, мемлекетаралық қатынастарды нығайту, әлеуметтік-мәдени ынтымақтастықты арттыру, мемлекеттің ұлттық мүдделерін ілгерілету және оның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету деп тұжырымдауға болады. Осы тұста Дж. Най мырзаның мемлекет күшін екі түрге бөліп қарастырғанын айта кеткен дұрыс болары анық.

Біріншісі, «қатты күш» («hard power») – әскери, қатал режимде орындалады. Бір мемлекеттің екінші мемлекетке деген үстемдігін, қысқа мерзімдегі тікелей ықпалын білдіреді. Екіншісі, «жұмсақ күш» («soft power») – әлемдік саясаттың өзгермелі сипатына жауап береді, ұзақ мерзімге және жанама әсерді білдіреді (Радиков, 2012: 19). Алайда кейбір әдебиеттерде Дж.Найдың «ақылды күш» («smart power») – есеппен, ақырын орындалатын экономикалық күш деген үшінші атауы да кездесіп қалады. Дегенмен «жұмсақ күш» атауы 2004 жылдан бері қарай көпполярлы әлемнің сыртқы және ішкі саясатының мәдени дипломатиялық қағидасы ретінде ғылыми айналымға еніп кетті. Осы тұста «бірполярлы мемлекет» құру саясатының дұрыс емес екендігі әлем алдында өзінен-өзі айқындала бастады. Әлем «көпполярлы мемлекет» болу арқылы бейбітшілік принциптерін бекітеді. Жаһандық сын-қатерлер мен қауіптер, соның ішінде халықаралық терроризм, аймақтық қақтығыстар, есірткі трафигі, заңсыз көші-қон сынды толып жатқан әлемдік мәселелердің барлығы дерлік өркениеттің дұрыс өрбімеуі, ондағы қателіктер мен ақаулар болып табылады.

Ресейлік ғалым И.В. Радиков «жұмсақ күш» бейнесін қалыптастыру мақсатын көздеген мемлекеттің халықтық имиджін жақсартуға бағытталған ақпараттық, діни және насихаттық сипаттағы түрлі басымдықпен жүргізілетін іс-шараларын «жасанды» жол ретінде қарастыра келе «жұмсақ күштің» бейнесін қалыптастыратын үш негізгі бағытты көрсетеді. Оның біріншісі қоғамдық

дипломатия болса, екіншісі мемлекеттік, яғни қалыптасқан дәстүрлі дипломатия, ал үшіншісі болса шет елдердің дамуына көмек көрсету бағдарламалары мен гуманитарлық көмек көрсету (Радиков, 2012: 21) бағыттары болып табылады. И.В. Радиков көрсеткен жолдардың тұрмыстағы көрінісі айқын. Ел ішінде түрлі әлеуметтік мәселелер көтеріліп қоғамдық резонанс туындаған шақтарда қоғамның рөлі мен орны анық байқалады. Кейбір жағдайларда мемлекеттік дипломатиядан гөрі қоғамдық дипломатия тез әрі ұтымды нәтижеге қол жеткізеді. Әрбір бай мемлекет кедей мемлекеттердің есебінен баюда, сондықтан олар өз өтемдерін өтегісі келеді, кедей мемлекеттердің алдында өздерін қарыздар сезінеді, оны сыпайы, ресми атаумен «гуманитарлық көмек» деп атайды. Норвегиялық экономист Э.С.Райнерт «Бай елдер қалай бай болды және кедей елдер неге кедей болып қалады» (Райнерт, 2011) атты экономистер мен саясаткерлер арасындағы танымал еңбегінде байлық пен кедейліктің ара жігін ажыратуға тырысады. Ол бай елдердің еркін сауда арқылы емес, үкіметтің араласуы, протекционизм және стратегиялық инвестициялардың үйлесімі арқылы бай болғанын ашып көрсетеді және түсінікті тілде баяндайды. «Адамзат кедейлік үшін аса ірі құн төлейді. Сәбилер мен балалар өлімінен, алдын алуға болатын аурулардан, азаматтық соғыстар мен ресурстардың жетіспеушілігінен туындаған қақтығыстар және жалпы түрлі жағдайларға байланысты жоғалған өмір жылдары адамдарға азап пен қайғы-қасірет әкеледі» (Райнерт, 2011: 18).

Э.С. Райнерт аталмыш кітабында атақты француз философ-ағартушы Вольтердің «Кандид, или оптимизм» атты романындағы бас кейіпкер Кандид пен оның метафизикалық-теологиялық-космология мұғалімі, профессор Панглосты мысалыға ала отырып қазіргі заманғы саяси жағдаяттарды өткір сынайды. Романда бас кейіпкер жас, әрі арманшыл Кандид өз ұстазы профессор Панглостың «барлық мүмкін әлемдердің ең жақсысы» дейтін ұстанымына иланып сол кермет әлемді тануға үйінен жыраққа кетеді. Алайда ол ең жақсы әлемнің орнына ығыры шыққан

кедейлік, ұры-қары, тонаушылық, күш көрсетуші әскерлер, діни қудалау, жер сілкінісі, кеме апаттары тағысын тағы толып жатқан келеңсіз жайттарға куә болады. Оның үстіне сүйікті қалыңдығы сүйкімді Кунегундені сарбаздар зорлап, ішін пышақ салып ақтарып тастайды да Кандидтің өзін құлдыққа сатып жібереді. Осы сәтте осы әлемді үнемі «барлық мүмкін әлемдердің ең жақсысы» деген ұстанымынан танбайтын, дәл осылай қайталай беруден еш жалықпайтын ұстазы профессор Панглосқа Кандид «барлық мүмкін әлемдердің ең жақсысы осы болса басқалары қандай екен?» деген сауал қояды. Мұндай оқиғаны баяндау арқылы Вольтер сыртқы күштерге, яғни провиденцияға, сенімге, құдайларға, нарыққа санасыздықпен, соқыр сезімге ие, әрекетсіз, оптимистік детерминизмге шабуыл жасайды. Профессор Панглосты кейіпкерлеген Еуропаның түкке тұрғысыз, сенімділіктен жұрдай, құбыжық оптимизімінен Кандид сомдаған аңғал халықты ақыл-ой құлдығынан босату әрекеті болды. Бүгінгі күнгі Панглостың экономикалық теориясы жоғарыдан төменге қарай – ерікті түрде таңдалғандарға негізделген, басқарушы теориялық сипатқа ие, ал шын мәнінде ол керісінше, төменнен жоғарыға қарай – экономикалық дамуға жиі немқұрайлы қарайтын шындықты бақылау негізінде құрылуы тиіс. Жан бағу, отбасын асыру, жақсы өмір сүруге тырысу мақсатында қаншама адамдар иммигрант ретінде бай елдерге ағылуда. Олар өз ойлағандарына жеткеннен гөрі аждаһаның аузында жұтылып кетіп жатыр. Дегенмен адамзат ақыл-ойы дамып, өркениеттіліктің өресіне жеткен сәтте профессор Панглос сендірген «барлық мүмкін әлемдердің ең жақсысы» ұстанымын шындыққа айналдырудың бірден-бір дара жолы мәдени қатынастар жүйесін жақсарту, ымыраластық, татулық және келісімге келу, бір сөзбен қайырғанда мәдени дипломатия және ынтымақтастық философиясы екеніне сенуге болады.

«Мәдени дипломатия» саласының тұжырымдамалық аппараты тым күрделі. Мәдениет – бұл «жоғары» (әдебиет, өнер, білім) және бұқаралық мәдениетті қамтитын қоғам үшін маңызды мағынаға

ие құндылықтар жиынтығы. Мәдени дипломатияны іске асыру процесінде мемлекеттік басқармалар дәл осы аталғандарды өзге шетелдік аудиторияға көрсетуге тырысады. Мәдени дипломатия – бұл қоғамдық дипломатияның негізгі құрамдас бөлігі, ол халықаралық қоғамды ақпараттандыру, қолдау, дамыту, білім беру және мәдениет саласындағы басқа да халықтармен байланыс жасау арқылы өзге елдерге тартымдылық бейнесін жасау. Қоғамдық дипломатияны ұстанушылар мемлекеттік құрылымдар және физикалық тұлғалар (кәсіби дипломаттар), сондай-ақ үкіметтік емес және белгілі бір коммерциялық ұйымдар. Өзара тәуелді әлемнің жаһандануы жағдайында, бұқаралық коммуникация технологияларының таралуы әр түрлі елдерден келген адамдардың қарым-қатынасын жеңілдетеді, осылайша мәдени дипломатия халықаралық қатынастарды қамтамасыз етудің ерекше маңызды аспектісі болып табылады. Оның негізі бейбітшілік пен тұрақтылық. Осыған байланысты қазіргі уақытта барлық ірі мемлекеттер мәдени дипломатияны өздерінің сыртқы саясатына қосуға тырысады, стратегиялар жоспарлар құрып оны ұтымды пайдалануды көздейді (Цвык, 2018: 136-137).

Мәдени дипломатия атауымен өнер, (театр, кино, музыка, би, кескіндеме, мүсін т.б.), көрмелер (халықаралық, ЭКСПО көрмелері), ғылым (білім беру бағдарламалары, академиялық ұтқырлық және ғылыми алмасу бағдарламалары, гранттық қаржыландыруға ие жобалар, Нобель сынды конкурстар мен премиялар, степендиялар т.б.), спорт (әлемдік турнирлер, қыстық, жаздық, пара олимпиадалар, чемпионаттар т.б.), тіл (әдебиет, шетелде кітапханалар құру және аса танымал шығармаларды шет тілдеріне аудару, жаңалықтар мен мәдени бағдарламаларды шетелге тарату т.б.), музыка мен кино (Грэмми, Music Awards, Оскар, Каан фестивалі т.б.), дін (дінаралық диалог бастамалары, симпозиум т.б.), арулар немесе сән байқауы (әлем аруы, ғалам аруы, подиум, жоғары сән кутюрье т.б.), экономика мен саясат (конференция,

форум, дөңгелек үстел, галстуксыз кездесулер, салтанатты жиындар т.б.) жатқызуға болады. Түптеп келгенде мұның бәрі осындай әртүрлі мүмкіндіктер арқылы адамдар арасында ұзақ мерзімді мәдени қатынас жүйелерін орнату міндетіне кіреді. Жыл сайынғы үздіксіз болатын іс-шаралар мен қомақты сыйақылар, оның ар жағындағы әлемдік деңгейдегі танымал болу мүмкіндіктері адамдарды үнемі қызықтырады, сәйкесінше оны ұйымдастырушы елдер мен ұйымдар тартымдылығын қалыптастырады. Осылайша мәдени қаатынастар жүйесі мемлекеттің жария дипломатиясының тиімді құралына айналу және сол елдің имидждік болмысына үлес қосу тетігіне айналады.

«Мәдени дипломатия» халықаралық қатынастарға, дипломатияға және трансшекаралық байланыстарға қатысты көптеген тектіктерді толықтай сипаттай алады. Мәдени дипломатия термині бастапқыда мәдениетті дипломатиялық мақсатта пайдалану ретінде анықталғанымен қазіргі кезде дәстүрлі дипломатиялық тарихтан асып түсетін қолданушыларды, ұйымдарды, мәселелерді, бағыттар мен институттарды қамтитын ірі тұжырымдамаға айналды. Мәдени дипломатияның ұзақ мерзімді стратегиялық іс-қимыл жоспары табиғи апаттардан, дағдарыстардан және қақтығыстардан зардап шеккен аудандардағы мәдени мұраны қорғауға, қалпына келтіруге және қалпына келтіруге қатысты болуы керек. Мәселенің маңыздылығы мен күрделілігін, бастысы қоғамда дегенқажеттілігіноқуорындарының арнайы дипломат маман дайындауы, мәдени дипломатия бағытындағы арнайы курстардың сұранысқа ие екендігінен байқауға болады.

Мәдени дипломатия мен ынтымақтастық философиясы Еуропалық Одақтың сыртқы саясатының құралы ретінде үнемі күн тәртібінде болды. Халықаралық құқыққа сәйкес ортақ мәдени мұраға негізделген мәдениетаралық диалог ішкі және сыртқы саясатты қоса алғанда философиялық-әлеуметтанулық мәселе. Философия мен әлеуметтану адамның

мінез-құлқы, әлеуметтік нормалары, адамгершілігі және ақыл-ой жұмысы туралы көптеген гуманитарлық бағыттағы мәселелерді қарастыру барысында ортақ шешімдерге келіп, бірін-бірі өте жақсы толықтыра алады. Осы себептен де болар әлемдік дәрежедегі ұйымдар мен олардың көшбасшылары сыни тұрғыдан ойлау, пайымдау, талдау, шығармашылық мәселелерді шешу және қарым-қатынас жасау дағдыларын дамыту мақсатында философия мен әлеуметтануға жүгіне отырып ынтымақтастық философиясын тәжірибелей алады.

Әрбір философия белгілі бір мәдени қатынастың салдары немесе реакциясы, тіпті оның мәнін түсіндіруші немесе қорғаушысы болып та қызмет атқара алады. Философия Кез келген мәдениеттің ажырамас бөлігі дегенде осы мәселені түсіну қажеттілігі туындайды, себебі әр мәдениет өзінің құндылықтарын, сенімдері мен дүниетанымын негіздейтін прогрестің катализаторы ретіндегі қызмет ететін құрал. Философия қоғамның қалыптасқан нанымдарына, әдет-ғұрыптарына, тәжірибелері мен институттарына сыни тұрғыдан күмән келтіруі және оларға қарсы тұруы мүмкін. Себебі рефлексивті сыни ойлау негізіне ие философия өмір салтымен, мінез-құлықты бағыттауға арналған зерттеу формасымен интеллектуалды көкжиегімізді күшейтетін және кеңейтетін, біздің болжамдарымызды мұқият тексеретін және біз өмір сүретін сенімдер мен құндылықтарды нақтылайтын ойлау формасымен тікелей байланысты. Философия адамды надандық, алалаушылық, жікшілдік, шектеулі көзқарастар мен әдет-ғұрыптардың деспотизмінен босатуға көмектеседі.

Мәдениет – бұл бастапқы деректер, философтар өздерінің аналитикалық эксперименттерін жүргізетін зертхана. Мәдениет барлық өзге ғылымдар сынды ең бірінші өз кезегіндегі ретті іс-әрекеттің философиясы тұрғысында қарастырылады. Кез келген шынайы жаһандық философия әлемнің барлық мәдениеттері мен аймақтарының философиялық дәстүрлерін қамтуы керек деп тұжырымдалады, өйткені адамзат алдында тұрған кейбір өзекті

мәселелерге балама жауаптар іздеуде философия кейбір жаһандық мәселелердің ұзақ мерзімді шешімдерін табуға мүдделі. Әмбебап әрі жасампаз адамзатқа деген осы міндеттемеде философия бір ғана мәдениеттің шешіміне немесе тек ең ықпалды мәдениеттерге тәуелді бола алмайды.

Сонымен, философия – шындық, білім, мораль, этика, құқық, заңдылық және эстетика теорияларына қатысты адам өмірі, адамның мінез-құлқы мен болмыс табиғаты аясындағы кең идеялар мен әмбебап сұрақтарды талдауға және қарастыруға шақырса, әлеуметтану – ол өмірді құрайтын әлеуметтік шиеленістердің өзара әрекеттесуін және желілердің әртүрлі түрлерін зерттей келе сұрақтардың құқықтық, саяси және мәдени жүйелерде қалай қарастырылатынын қамту мүмкіндігіне ие. Екі жүйелі ғылымды мәдени қатынастар жүйесінде зерттеуді симбиотикалық тұрғыда қарастыру үшін бірқатар прогрессивті тәсілдер мен көптеген ғалымдардың инновациялық пікірталастары қолданылады.

Әлем халықтарын алға сүйреп бара жатқан озық ғылымдар мен технологиялар адамзатты жаңа ойлауға шабыттандырады және адамдарды адамның өмір сүру жағдайларын қайта қарауға шақырады. Адамға адам әрі объект, әрі субъект, сондықтан оны үнемі жаңартып, іс-әрекеттер жүйесін қайта қарастырып отыру қажеттілігі бар. Соңғы онжылдықтарда адамдардың табиғатпен және бейорганикалық заттармен онтологиялық байланысы туралы пікірталастың басталуына себеп болды. Осы ойдың бағытын анықтау үшін ынтымақтастық философиясының ажырамас бөлігі «мәдени ынтымақтастыққа» тоқталу қажет.

«Мәдени ынтымақтастық» ұғымы көпоярлы әлемдегі мемлекеттердің көбеюі мен олардың арасындағы өркениеттілік деңгейінің жоғарылағаны сайын күрделеніп, нығаюда. Бейбітшілік пен тыныштық, татулық пен үйлесімділік, достық пен бірлікті негіз ететін ынтымақтастық философиясының мәдени қатынастар жүйесінде алатын рөлі мен орны орасан зор. Әлем бедеріндегі екі

жүзге жуық мемлекеттің ынтымағы адамзаттың тыныштығы. Бірақ бұл оңай әрі тез орындалатын қағидат емес. Сол себептен болар қазіргі таңда «мәдени ынтымақтастық» ұғымы жалпы қолданыста «халықаралық мәдени ынтымақтастық» терминіне айналып бара жатыр. Бұл айналымнан негізгі ұғым еш жапа шекпейді, керісінше шекарасы кеңіп, мемлекеттік және жеке секторға, сондай-ақ ұлттық шекаралар арқылы білім, дағдылар, өнер және ақпарат беруге жәрдемдесу жөніндегі ұлттық және халықаралық күш-жігерге толып кемелдене береді. Оған барлық салалардағы тәжірибе алмасуларға негізделген іс-шаралар мен бағдарламалар кіреді.

Басты нысандағы «халықаралық мәдени ынтымақтастық» терминінің өзі ғылыми айналымға дәл қазіргідей түсінікте бірден енген жоқ. Оның құбылып, толығып әрі өзгеріп отыруына әр кезеңдерде орын алған түрлі тарихи-саяси оқиғалар ықпал етті. Шамамен 1940 жылдарда орын алған елеулі дүниежүзілік оқиғаға дейін халықаралық мәдени ынтымақтастық негізінен жеке тұлғалардың немесе діни ұйымдар, білім беру мекемелері, қорлар және бизнес топтары сияқты ерікті ұйымдардың аясында өрбіді. Қазіргі таңда халықаралық мәдени ынтымақтастық шеңбері кеңейіп ғылыми, әлеуметтік, саяси, діни, медициналық, педагогикалық, техникалық, цифрлық, өнер, спорт т.б. іс-шаралармен қамтылған. Осы тұста педагог пен баланың субъект-объектілік қарым-қатынасындағы демократизмді, теңдікті, әріптестікті жүзеге асыратын ынтымақтастық технологияларына негізделген «ынтымақтастық педагогикасына» сүйенуге болады. Педагог ғалымдарың айтуынша ынтымақтастықта оқыту педагогикада бұрын қолданылған. Ынтымақтастық педагогикасы жаңа бағыт ретінде өткен ғасырда өте кең таралған педагогикалық технологиялардың бірі болып табылады (Мурзагулова, 2019: 101-102).

Осы тұста ежелгі Рим тарихшысы Гай Плиний Секундустың: «Бұл өмірде анық бір ғана нәрсе бар, ол өмірде анық ештеңе жоқ екендігі» деген қанатты сөзі ойға оралады. «Ынтымақтастық педагогикасы»

жағдайындағы «белгісіздік» – егер дәлелденген немесе үйренген ойлау және әрекет ету тәсілдері мәселені шешуге көмектеспесе, онда жеткілікті емес немесе анық емес ақпаратпен күресуге не болмаса ақпараттың толық жетіспеушілігі жағдайында әрекет етуге тура келетін жағдаят ретінде анықталады. Философиялық тұрғыдан «белгісіздіктің» мәні диалектикалық болып табылады. Бір жағынан, бұл адамды күтпеген жағдайға душар етеді, онда оған белгілі ықтимал шешімдер қажетті нәтиже бермейді. Екінші жағынан, бұл оны жаңа білім іздеуге, өз бетінше ойлауға, бірнеше нұсқалардың ішінен ең тиімді шешімді таңдауға, ұтымды әрекет етуге, нәтижеге жетуге және оның болжамдары мен үміттеріне сәйкес келмеуі мүмкін емес екендігіне дайын болуға мәжбүр етеді. Белгісіздік әрқашан болған және әрқашан барлық жерде болады, тек оның дәрежесі, ауқымы және табиғаты өзгереді.

Ынтымақтастың алғышарты әріде, тұрмыстық тарихы тереңде болғанымен ХХІ ғасырда ол адам мен әлеуметтік өмірдің барлық салаларында айқын көрінеді. Төртінші өнеркәсіптік революция, барлық алдыңғы революциялар сияқты, әлемнің әдеттегі көрінісін тез өзгертеді, бұл өндіріс, тұтыну, қызмет көрсету және әлемдік еңбек нарығында түбегейлі өзгерістерге әкеледі. Іргелі ғылымның жетістіктері ғылыми және гуманитарлық қамтамасыз ету мен білім беруден едәуір озып, қайшылықтар туғызады және дағдарыстық құбылыстарды алдын-ала анықтайды.

Тарихқа көз жүгіртер болсақ, ХХ ғасырдың 20-30 жылдарына дейін еңбектері француз әлеуметтануының базасына айналған ірі әлеуметтанушы, мәдениет философы, позитивист Э.Дюркгейм жаратылыстану ғылымдарына бағытталған позитивизмнің негізін қалаушының өсиетін сақтай отырып, мәдениет философы ретінде көптеген сұрақтарға жаңа, әрі ерекше жауаптар берді. Ол Конттың қоғам мен мәдениетті өздерінің арнайыланған даму заңдылықтарымен біріккен тұтастық; ұжымдық сана формасының басымдылығы; еңбек бөлінісі мен қоғамдық келісім немесе «ынтымақтастық» деп үшке бөлінген

дәстүрін қысқартып, қоғам, мәдениет дамуын екі негізгі кезеңнен тұрады деп тұжырымдады (Нұрадин, 2010: 9). О.Конт саяси күштерді екінші дәрежелі деп санаған болатын, ол «адамгершілік» пен «рухани күш» сынды әлеуметтік әрекеттің серіппелерін алға жіберді. Конттың бұл ойына қарап оның еркіндік философиясының әлеуметтік функцияға негізделгенін пайымдауға болады. О.Конт айтқан әлеуметтік құбылыстарға, табиғат заңдары мен саясатқа бағыну – адамгершілік сипаты. О.Конт алға тартқан позитивизм мемлекеттердің жаңа теорияларын құра алды. Ғалым пайымына жүгіне отырып әрбір материалдық құндылықтың қандай да бір бағасы, құны бар, ал руханилықтың құны жоқ, оны сатып алу мүмкін емес, оны тек адам бойына ізгілік дәні секілді егіп, әділетті қоғамда қалыптастыра алатындығымызға көз жеткіземіз. Осы ойды жүзеге асырудың бірден-бір озық құралы ретіндегі ынтымақтастықты әлеуметтанушылар белгілі бір тарихи даму кезеңіндегі қоғам мүшелелерінің ассоциалануы, «ынтымақтастық» өлшемі деп түйіндейді. Э.Дюркгейм негізгі фактор ретінде әлеуметтік-мәдени өмір көрсеткіші болатын қоғамдағы еңбек бөлінісін алды. Дәл осы еңбек бөлінісінің дәрежесінен сол немесе басқа қоғамның «ынтымақтастық» өлшемі белгілі болды. Ол «әлеуметтік ынтымақтыстыққа» негіздей отырып тарихтың бірініші кезеңін «механикалық ынтымақтастық» екіншісін «органикалық ынтымақтастық» (Каган, 1998: 122-125) деп атады.

«Механикалық ынтымақтастық» – бұл ортақ құндылықтар мен сенімдерге ие қоғам мүшелерінің әлеуметтік интеграциясы. Бұл ортақ құндылықтар мен сенімдер жеке мүшелерде жұмыс істейтін «ұжымдық ар-ұждан» болып табылады, оларды ынтымақтастыққа шақырады. Э.Дюркгеймнің пікірінше, қоғам мүшелерін ынтымақтастыққа мәжбүрлейтін күштер қатты денеде молекулалардың бір-біріне жабысуына әкелетін ішкі энергияларға өте ұқсас болғандықтан, ол «механикалық ынтымақтастық» терминін енгізу арқылы физика ғылымының терминологиясын қолданды.

«Органикалық ынтымақтастық» – бұл адамдардың бір-бірінің қызметтеріне деген қажеттілігінен туындайтын әлеуметтік интеграция. Органикалық ынтымақтастықпен сипатталатын қоғамда салыстырмалы түрде үлкен еңбек бөлінісі бар, ал жеке адамдар тірі дененің өзара тәуелді, бірақ сараланған мүшелеріне ұқсас жұмыс істейді. Қоғам барлығына бірыңғай ережелерді енгізуге аз сүйенеді және әртүрлі топтар мен адамдар арасындағы қатынастарды реттеуге көбірек сүйенеді, көбінесе шарттар мен заңдарды кеңінен қолдану арқылы жүзеге асырады (Encyclopedia Britannica, 2023).

Әрине Э.Дюркгейм механикалық күйден органикалық күйге дейінгі әлеуметтік ынтымақтастықтың дамуы әдістемесін тек батыс қоғамына негіздеп жасады. Э.Дюркгеймнің әлеуметтік ынтымақтастық теориясы мен қоғамның мүмкін болу себебін түсіндіруге деген ерекше көзқарасы фактісіне сәйкес. Сайып келгенде, Дюркгейм әлемге қоғамның маңыздылығын шынымен ашқан алғашқы әлеуметтік теоретик ретінде танылды. Оның табандылығы қоғамды бір уақытта бір адамға назар аударудың жалпы тәсілі емес, бақылау және өлшеу құралдары арқылы ғылыми зерттеу жасады. Әлеуметтік фактілер тұжырымдамасы Э.Дюркгеймді талдауда маңызды рөл атқарады, өйткені олар қоғамның сенімдері мен құндылықтары туралы бейтарап есепті біріктіреді. «Әлеуметтік айғақ» өзгермейді деген қарапайым теория оны әлеуметтік ынтымақтастық тұжырымдамасын нақтылаудың ерекше құралына айналдырады. Ол «механикалық ынтымақтастық» қоғам дамып, оның құрылымы күрделене түскен сайын өз позицияларын біртіндеп «органикалық ынтымақтастыққа» тапсырады, сондықтан «органикалық ынтымақтастық» ынтымақтастықтың басым түріне айналады деп сендірді. Бұл батыс қоғамының даму жолы ретінде айқын әрі нақты тәжірибе. Сондықтан, қазіргі Батыс қоғамдарының жылдар бойы қалай дамығанын түсіну үшін біз «механикалық ынтымақтастықтан» «органикалық ынтымақтастыққа» ауысуды, сондай-ақ әр мемлекетке байланысты

сипаттамаларды және сонымен қатар қасиеттерді бағалауымыз керек.

Сол мезетте Дюркгейм пікірін қолдаған немесе қарсылық білдірген және өз тарапынан толықтырған немесе пікір білдірген ғалымдар қатары жеткілікті болды:

– Британдық заңгер философ Майкл Кларк «Э.Дюркгейм механикалық ынтымақтастық неғұрлым қарабайыр, индустрияға дейінгі қоғамдарда бар екенін анықтады, мұнда еңбек бөлінісі негізінен ажыратылмаған және оның мүшелері арасында өзара тәуелділік аз» (Clarke, 1976: 246-255) деп мәлімдеді. Дюркгейм көптеген қоғамдарды «индустриалды» және «индустриалды емес» деп тек екі топқа бөлу арқылы сәтсіздікке ұшырады. Дюркгейм индустриалды қоғамдардың кең спектрін көрмеді немесе мойындамады, оның орнына индустрияландыруды ешкілерді қойлардан бөлетін тарихи су алабы ретінде елестетеді (Ashley, 2019) деп өткір сынаған;

– Классикалық және заманауи әлеуметтік теория туралы көптеген ғылыми еңбектер жазып жүрген Висконсин-Мэдисон университетінің әлеуметтану кафедрасының доценті, 2004 жылы жарық көріп көпшіліктің көңілінен шыққан «Эмиль Дюркгейм: қазіргі заманның әлеуметтанушысы» (Emile Durkheim: Sociologist of Modernity) (Emirbayer, 2004) атты еңбектің авторлары Мұстафа Эмирбайер мен Айра Дж. Коэн «Қоғамды біріктіретін «әлеуметтік желім» – бұл Дюркгейм «Орда» деп атаған оның мүшелері арасындағы біртектілік» (Durkheim, 2018) деген анықтама берді;

– Медицина ғылымдарының докторы, психиатрия профессоры, «Стресске жауап беру синдромдары» кітабының авторы және ресми психиатриялық номенклатураға үлес қосушы, травматикалық тәжірибенің қиылысы, жеке тұлғаны дамыту және психотерапия мен психоанализдегі өзгерістер бойынша сарапшы, консультациялар, сот сараптамасы, психоаналитикалық психотерапия жүргізуші майталман маман Марди Хоровиц «Бұл әдетте «ұжымдық сана» деген басым тұжырымдамамен сипатталады, бұл «қоғамның орташа

мүшелеріне ортақ сенімдер мен сезімдердің жиынтығы» (Hogowitz, 1982) деп пікір білдірген. Бұл ұжымдық сана қоғам мүшелерінің іс-әрекеттері мен сенімдеріне сәйкес бағалануы керек моральдық негізді қамтамасыз етеді. Индивидуализм іс жүзінде жоқ және оған жол берілмейді, өйткені ол жалпы байланыстардан ауытқуды білдіреді;

– Американдық әлеуметтанушы Роберт Кинг Мертон – әлемдік әлеуметтануының танымал классигі, есімі баршаға таныс П.А. Сорокиннің жетекшілігімен Гарвард университетінде қорғаған, Э.Дюркгейм мен М.Вебердің еңбектеріне тәнті болғаны сондай олардың жазбаларын «Интеллектуалды жұмыстың эталоны» деп мойындай отырып, «Біз, бәріміз, Дюркгейм мен Вебердің мұрагерлеріміз, олардың жұмыстары бізге дамитын идеяларды ұсынады, мысалдар келтіреді, теориялық пайымдауда, проблемаларды таңдауда жақсы талғамның үлгілері болып табылады және бізге теориялық сұрақтар қоюға үйретеді» (Попов, 2011: 50) деп мәлімдеді. Сонымен қатар Мертон позитивист ретінде «Дюркгейм индустрияландыру кезінде пайда болған әлеуметтік заңдарды зерттеу үшін физика ғылымдарының әдістері мен критерийлерін қабылдады, бірақ табиғатта тамыры бар физика ғылымдары механикаландыру нәтижесінде пайда болған заңдарды түсіндіре алмайды» (Ashley, 2019) деп жазғырды. Осы тұста әлеуметтану ғылымына «Аномия» терминін бірінші болып енгізген Дюркгейм болса, оны кейінірек дамытып, ары қарай ауқымын кеңейткен Мертон екенін айта кету керек. «Аномия» – бұл әлеуметтік-этикалық нормалар мен құндылықтардың ыдырауына немесе жойылуына әкелетін әлеуметтік жағдай, кейде тіпті «аномалия» деп те түсіндіріледі. Дюркгейм аномиясы мен Мертон аномиясының басты айырмашылығы – Дюркгейм аномиясы теориясы тез әлеуметтік өзгерістермен бірге жүретін әлеуметтік келісім мен ынтымақтастықтың жоқтығын сипаттайды, ал Мертон аномия теориясы аномияның нормадан ауытқуға және қоғамдағы қылмыстың пайда болуына қалай әкелетінін сипаттайды;

– Американдық әлеуметтанушы, кедейлік пен теңсіздікке бағытталған зерттеулер жүргізуші доктор Дженнифер Лэйрд. Ол цифрлы әлеуметтанушы ретінде деректерді визуализациялау, модельдеу және микросимуляция әдістерін қолданады. АҚШ-тың әртүрлі штаттарындағы кедейлік деңгейіндегі айырмашылықтардың көздерін, мемлекеттік сектордағы жұмыспен қамту теңсіздігін және мексикалық иммигранттар арасындағы жұмыссыздықты зерттейтін мақалалар жариялады. Оның зерттеулері «Demography», «Social Science Research» және «American Sociological Review» журналдарында жарияланды (Laird, 2023). Лэйрдтің айтуынша, Дюркгеймнің кітабындағы еңбек бөлінісінде гендерлік проблема, сексистік қайшылықтар бар деп тұжырымдайды: индивидтерді «ерлер», ал «әйелдерді» жеке және әлеуметтік емес тіршілік иелері ретінде көреді. Осы схеманы қолдана отырып, философ әйелдердің индустриалды және индустрияға дейінгі қоғамдарда атқарған рөлін мүлдем елемеді» (Ashley, 2019) деп өз зерттеушілік позициясы тұрғысынан қарастырып пікір айтады;

– Эдинбург, Эксетер университеттерінің профессоры, жаратылыстану ғылымдары және әлеуметтану ғылымдары дәрежесін ие Барри Барнс ғылымдағы білімді генерациялау мен бағалауды әлеуметтанулық зерттеудегі және ғылыми сараптаманың сенімділігіне негізделген алғашқы жұмысымен танымал. Ол сондай-ақ әлеуметтік ғылымдардың негізгі мәселелеріне, әсіресе ұжымдық іс-қимыл мәселелеріне, ұжымдық іс-әрекеттің генераторы ретінде мәртебелік топтарға және әлеуметтік тәртіп пен билік жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде өзін-өзі көрсететін білімге бұрыннан қызығушылық танытады. 1990 жылдардың ортасынан бастап ол өз жұмысын жаңа адам технологияларына және олардың әлеуметтік және мәдени маңыздылығына көбірек бағыттады (Barnes, 2023). Алайда, Дюркгейм теориясына сәйкес, органикалық ынтымақтастық әлі де кең және өте сараланған еңбек бөлінісі бар прогрессивті және индустриалды қоғамдарда көрніс табады. Органикалық

ынтымақтастық қазіргі батыс қоғамын сипаттайтын ынтымақтастықтың ең жақсы түрі ретінде жіктеледі. Механикалық ынтымақтастықта ұжымдық іске асыру әлсірейді, өйткені индивидуализмге көбірек көңіл бөлінеді, оны қоғам «әрқайсысы ерекше рөл атқаратын және өздері сараланған бөліктерден құралған әртүрлі органдардың жүйесі» деп санайды (Barnes, 1996). Барнс пікірінше Дюркгейм ынтымақтастықтың екі түрін анықтай алғанымен, ол өзінің этика ғылымындағы ең қиын кедергілерге тап болады, атап айтқанда, әлеуметтік ынтымақтастық «толығымен моральдық құбылыс» болғандықтан, оны дәл байқау және өлшеу мүмкін емес. Мәжбүрлеу, шындық, объективтілік және байқау сияқты сипаттамаларға ие және қоғамдағы ең тұрақты және дәл элемент бола отырып, заң сыртқы индекс үшін таңдаулы таңдау болып табылады (Durkheim, 2018).

Жоғарыда бірқатар ғалымдардың Э.Дюркгеймнің «әлеуметтік ынтымақтастық» аясындағы «механикалық ынтымақтастық» және «органикалық ынтымақтастық» туралы бөлінісіне берген сын-пікірлері ұсынылды. Қалай болған күнде де Дюркгейм ұсынған ынтымақтастықтың бұл түрлері бірін-бірі толықтыратын дифференциация құбылысы нәтижесінде мүшелер арасындағы өзара тәуелділікті күшейтуге тән қабілетке ие. Бұл мүшелер үшін «бір-біріне көбірек тәуелді болу» қажеттілігін білдіреді, өйткені әркімнің еңбек бөлінісіне байланысты сараланған рөлдері бар, бұл бөлінген жағдайда қоғамның ыдырауына әкеледі. Сондықтан өзара тәуелділік органикалық қоғамда «әлеуметтік желімді» қалыптастыратын кілт екені анық. Механикалық ынтымақтастықтан органикалық қозғалысты жүзеге асыратын шешуші фактор негізінен әлеуметтік тығыздық тұжырымдамасы болып табылады. Бұл ұзақ уақыт ішінде қоғамдардың ұйымдық құрылымындағы өзгерістер нәтижесінде қоғам мүшелері арасындағы өзара әрекеттестіктің, өз кезегінде өзара тәуелділіктің артуына қатысты болды. Бұл халықтың көбеюіне, технологияның, қалалардың қарқынды дамуына және олардың географиялық

шоғырлануының артуына байланысты. Дәл осы «әлеуметтік массаның қоюлануы» қазіргі Батыс қоғамдарын сипаттайды және олардың әлем сахнасы төріне шығуына мүмкіндік берді.

Жаһандық сипаттағы ірі мәселелерді әр саланың ғалымдары өз салалары, зерттеу нысандары бойынша шешуге және әлемге аса тиімді ұсыныстар ұсынуға ұмтылды. Сондай ұмтылыстардың бірі PhD докторы және ЮНЕСКО Бейбітшілік философиясы кафедрасының директоры, Джауме университетінің профессоры, бейбітшілік институты (ISIP) Вице-Президенті, Джауме университетінің бейбітшілік институты (ЮДЕСП) мен Бейбітшілік және қақтығыс институты, Гранада университеті (IPAZ), адам құқықтары институтының ғылыми қызметкері Висент Мартинес Гузман. Гандидің бейбітшілік пен зорлық-зомбылық үшін алтын медалінің иегері Гузман дүние жүзіндегі әртүрлі университеттерде «бейбітшілік философиясын» насихаттап, бейбітшілікті, қақтығыстарды және дамуды зерттеу саласындағы үздіксіз халықаралық академиялық зерттеу бағдарламаларын ұсынып жүрді. Ғалым философия мен бейбітшілікті зерттеу саласында жемісті жазбаша мұра қалдырды. АҚШ-тағы Канзас университетінің ғалымы Марта Джалали-Раббани «Жаһандану дәуіріндегі ынтымақтастық: әлем философиясының тәсілдері» атты мақаласында Мартинес Гузманның бейбітшілік философиясына сүйене отырып, біздің бейтаныс адамдармен ынтымақтасу қабілетіміз тұрғысынан «бір-бірімізбен қарым-қатынас жасау және түсіну қабілетіміз», «бір-бірімізге ұқсастықты тану қабілетіміз», «ынтымақтастық қабілетіміз» дамиды. Сайып келгенде, ынтымақтастықты кеңейту үшін «мен» түсінігін қайта қарау қажеттілігі бар және саяси институционалдық өзгерістерді анықтау үшін трансұлттық қоғамдық сала, жаһандық ішкі саясат және әлемдік қоғам үшін конституцияны қолдану қажеттігін алға тартады (Martha, 2019). Гузманның «бейбітшілікті тарату философиясын» қолдаған да оны «ЮНЕСКО-ның ресми аудармасы» деп сынығандар да көп болды. Ол өзін сынағандарға ««Әлем мәдениеті» ол менің ұсынысым, біз әрдайым әлем туралы

ойланғымыз келеді, өйткені біз көптеген жолдармен бейбіт өмір сүргіміз келеді және оның көмегімен адамдар татуласа алады. Мен «бейбітшілік мәдениеті» туралы ғана емес, «бейбітшілік үшін мәдениеттер» туралы сөйлегенді ұнатамын. Себебі, этимологиялық тұрғыдан «мәдениет» латын сөзінен шыққаны белгілі, бұл «өсіру» дегенді білдіреді. Мәдениет – бұл адамдар қолданатын тәсілдер өзіміз бен қоршаған орта арасындағы қарым-қатынасымызды дамыту. Біздің ең көп таралған тәжірибеміздің бірі болған мәдениеттер академиялық білімнен алыс» (Guzman, 2001) деген пікір айтады. Гузман ынтымақтастық, бейбітшілік тақырыптарын зерттей жүріп оның жер жүзіндегі таралымы мен насихатталуының кемдігіне көңілі толмайтынын ашық айтады, тіпті адамзат бет бет келіп отырған түрлі келеңсіздіктердің де түпкі себебі осы болуы мүмкін.

Ынтымақтастық идеясының әлемдік дәрежедегі қарастырылуын 2011 жылы жарық көрген поляк ғалымдарының зерттеулер жинағынан көруге болады. Дж.Ф.Маклин редакторлығымен жарық көрген «Ынтымақтастық идеясы: философиялық және әлеуметтік контексттер» (McLean, 2011) атты зерттеу нәтижелері әлемдегі немесе батыс қоғамындағы «ынтымақтастық идеясының» философиялық тарихын құрайтындай әсер береді. Ғалымдар зерттеулеріндегі ынтымақтастық пен бірегейліктің мәдени, саяси, әлеуметтік, этикалық сипатының жан-жақты зерттелуі Кез келген мемлекет пен оның азаматтары үшін маңызды болары анық. Мемлекет әл-ауқатының төмендеуі немесе ішкі потенциалының бәсеңсуі байқалған жағдайда ең алдымен ұлттық мемлекеттің тұтастығына сызат түседі, азаматтық және саяси ынтымақтастық мәселесі өткірленеді. Мұндай ірі мәселенің күрмеуін шешу тұрасында саяси философтар мен әлеуметтік теоретиктер бірқатар нұсқаулар береді. Мысалы, адамдардың талап-тілектері мен қалауына немесе олардың бір-бірімен ынтымақтасу қабілетіне шақыру, не болмаса экономикалық тұрғыдан өзара тәуелді әлем құру және оның

құндылықтары мен өмір салтын тарату, қазіргі және дәстүрлі мәдениеттерге ықпал ету және оларды қалыптастыру. Мұндай жағдай ішкі қуаты тегеурінді ұлттық мемлекеттердің өз азаматтарының негізгі әлеуметтік-экономикалық құқықтарын қорғау қабілетін жүйелі түрде нығайтады. Әл-ауқаты кемшін мемлекеттер әлемдік нарықтағы экономикалық бәсекеге қабілетті болу талаптарын қайта қарастыра отырып, халықтың өз үкіметі, оның барлық азаматтарына қалыпты өмір сүру жағдайларына кепілдік береді деген үмітін жоюға әкелуі мүмкін.

Қорытынды

Жалпы ынтымақтастықтағы философиялық, педагогикалық, әлеуметтік, саяси, діни немесе мәдениетаралық айырмашылықтардың ара жігін ажырату мүмкін емес. Мұндай шиеленіс қарапайым тұрмыста да орын алады, яғни адамдар туыстық қатынастардан бөлек бейтаныс адамдармен де кез келген уақытта және кез келген уақытта ынтымақтастық құра алады. Туыстық түбір біріктірмейтін ынтымақтастықтар мерзімі ұзақ та қысқа да, пайдалы немесе керісінше зиянды, арнайы не оқыстан, ерікті не болмаса мәжбүрлі болуы да мүмкін. Қалай болған күнде де әртүрлі дәрежелі қоғамда әртүрлі дәрежедегі адамдардың әртүрлі дәрежедегі жағдаяттарда әртүрлі ынтымақтастыққа қол жеткізуі оңайлықпен орын алмайды, аса қиын болуы да мүмкін, себебі адамдар өзін-өзі қалыпты ұстау немесе діттеген мақсатына жеткізу үшін жеке мүдделерін жиі жеңуге немесе ортақтандыруға мәжбүр болады.

Осы тұста философиялық тұрғыдан түбірі оң «ынтымақтастық» түрлі құбылыстарға түседі, кейде тіпті өзінің теріс тұстарын да көрсетіп қалады. Адамзат өзінің тарихи бастауында тіршілік қамы, өмір сүрудің негізгі факторы ретінде жасаған – «бірлік», «ынтымақ», «достық» сынды қағидаттарды таңдауы оның «тайпа», «ру», «одақ», «мемлекет» сынды үлкен бірігулер нәтижесіне алып келді. Бірігулердің күрделенуі, ауқымдануы мен түрленуі уақыт өткен сайын адамдардың

бір-бірімен ынтымақтасу талаптарын күшейте берді. Ынтымақтасу талаптарының күшеюі адамдардың ортақ мүдделерінің көбеюіне алып келді. Ортақ мүдделердің көбеюі адамдардың қоғамдық игіліктер жасауға итермеледі, индивидуализмнен институционалдыққа бет бұрғызды. Заңдар мен ережелерді, ресурстарды сақтау, өзгерістердің алдын алу, климат және өлімге әкелетін аурулардың таралуын басу т.б. көптеген өзекті әлеуметтік ірі мәселелер жаһандық капитализмнің құрылымы мен құндылықтары, ұлттық мемлекетке саяси қатыстылығы және өзін-өзі көрсетуге, оқуға және өзгерістерге жол бермейтін мәдени топтарға қатысты жаһандану дәуіріндегі ынтымақтастық сын-тегеуріндерді негіздеді.

Қазіргі таңда әлеуметтік ойшылдар пікірлерін ортаға салатын мүмкіндіктер біртіндеп молайып, әлемнің түкпір-түкпірінде өз ықпалын сақтап қалу үшін әлеуметтік күштер мен жаһандық өзгерістерді анықтай алатындай дәрежеге жетті. Бұл ең алдымен «азаматтық ынтымақтастықтың» халықаралық деңгейде қалыптасуының айқын көрінісі деп топшылауға болатындығын білдіреді. Халықаралық қатынастар тікелей ұлттық экономикалық және геосаяси мүдделермен ерекшеленді, қуатты мемлекеттер осы қатынастардың ресми және бейресми жағдайларын анықтауда артықшылыққа ие болды да ол біртіндеп «жаһандық ынтымақтастыққа» айналып күшейе түседі. Қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың көпшілікке қолжетімділігі «жаһандық ынтымақтастық» аясын кеңейтіп, беделін еселетіп жіберді. Әлемнің Кез келген түкпірінде орын алған қандайда бір саяси немесе әлеуметтік оқиға адамдардың идея алмасу, ортақ мүдделерді анықтау, қоғамдық пікірді қалыптастыру мен ақпараттандыру арқылы азаматтық ынтымақтастықты көрсету және шоғырландыру аренасын құрайды. Мұндай жағдайларда мемлекет өз азаматтарының негізгі әлеуметтік

құқықтарын мобильді экономикаға қарсы қорғай алмайды. Демек, адамдар өздерінің саяси бостандықтарын жүзеге асырудың оң немесе теріс практикалық нәтижелерін көрсетеді. Осының бәрі біртіндеп адамзаттың тарихына айналады.

Мәдениет үнемі өзгеріп, серпінді болғандықтан мәдени бірегейлік те бір орнында тұра алмайды. Ең бастысы, адамдар тобы ортақ мақсатқа жету үшін біріккенде мәдениет қалыптаса бастайды. Топ үлкен немесе кіші болса да, сенімдер, нормалар, құндылықтар мен мінез-құлық үлгілері пайда болады. Алайда ұлттық, топтық ерекшеліктерге байланысты олардың әртүрлі сипатта болуы ақиқат. Қайткен күнде де мәдени ынтымақтастықтың нәтижелілігін көрсететін мәдени бірегейлікті толықтай қалыптастыру, сақтау және одан әрі дамыту маңыздылығы уақыт өткен сайын еселене түсуде.

Адам мен қоғам ара қатынасының аса ауқымды талдамасының бір бөлігі ретінде талқылауға түскен «мәдени ынтымақтастық» маңыздылығы зор. Ынтымақтастық философиясы мәдени тұрғыдан белгілі бір шарттарға ие болады. Мәдени консенсус моделі қандайда бір жағдайларда ынтымақтастық ретінде жіктеледі, бұл жіктелім әлемнің алпауыт елдері арасында орын алғанда ғана эксперттер тарапынан талданып бағамдалады. Мұндай жайттар бір теориядағы ынтымақтастықтың бірнеше аспектілеріне үңілуді, өзара қарым-қатынас туралы зерттеу қажеттілігін және бәсекелестік пен көмек сияқты негізгі мінез-құлық үлгілерінің ынтымақтастықпен қалай байланысты екенін қайта қарастыруды қолдайды.

Қорыта келе, біз дәстүрлі дипломатия сәтсіздікке ұшыраған жағдайда қақтығыстарды шешуге және екіжақты қатынастарды нығайтуға қол жеткізу үшін саясаттың жарамды нұсқасы ретінде осы маңызды құралдың әлеуетті пайдалылығын атап өтуге тырысамыз.

Әдебиеттер тізімі

- Ashley C. Understanding Durkheim's Division of Labor. 2019. [Электрон.ресурc]. – 2022. – URL: <https://www.thoughtco.com/> (accessed 19.03.2023).
- Barghoorn F.C. The Soviet Cultural Offensive. The role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy. – Princeton, 1960. – P. 353.
- Barnes B. Durkheim's Philosophy of Science and the Sociology of Knowledge: Creating an Intellectual Niche // Warren Schmaus, 1996. <https://doi.org/10.1086/357697>.
- Barnes S.B. [Электрон.ресурc]. – 2022. – URL: <https://us.sagepub.com/> (accessed 19.03.2023).
- Clarke M. Durkheim's Sociology of Law // British Journal of Law and Society. – 1976. – Vol.3. – Issue 2. – P. 246-255.
- Durkheim's notion of movement from mechanical to organic. UKessays. [Электрон.ресурc]. – 2022. – URL: <https://www.ukessays.com/> (accessed 19.03.2023).
- Emirbayer M., Cohen I.J. Emile Durkheim: Sociologist of Modernity. – 2004. DOI:10.1002/9780470756133
- Encyclopedia Britannica. Mechanical and organic solidarity. [Электрон.ресурc]. – 2022. – URL: <https://www.britannica.com/> (accessed 19.03.2023).
- Guzmán M.V. Filosofía para hacer las paces, España: Icaria. 2001.
- Horowitz M.J. Stress response syndromes and their treatment. In L. Goldberger, S. Breznitz, Handbook of stress: Theoretical and clinical aspects. – 1982. New York: Free Press. – P. 711-732.
- Institute for Cultural Diplomacy USA Inc. [Электрон.ресурc]. – 2022. – URL: <https://www.culturaldiplomacy.org/> (review date 19.03.2023).
- Laird J. [Электрон.ресурc]. – 2022. – URL: <https://csde.washington.edu/> (accessed 19.03.2023).
- Martha J.R. Solidarity in the Age of Globalization: Approaches from the Philosophy for Peace. – 2019. DOI: 10.29101/crcs.v27i0.12439
- McLean G.F. The Idea of Solidarity: Philosophical and Social Contexts. 2011. General Editor – p. 215 [Электрон.ресурc]. – 2022. – URL: <https://www.crvp.org/publications/Series-IVA/IVA-42.pdf> (accessed 19.03.2023).
- Nye J.Jr. Propaganda Isn't the Way: Soft Power // The International Tribune. – 2003. – P. 17.
- Әліпбаев А.Р. Дипломатия тарихы: дәрістер жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 148 б.
- Жамалов Қ. Әлемдік өркениет іздері: Ежелгі Шығыс. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2015. – 360 б.
- Жанабаева Д.М. Қазақ мәдениетіндегі дәстүр мен жаңашылдық мәселесі. Монография. Жалпы ред. З.К. Шаукунова, С.Е. Нұрмұратов. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2016. – 212 б.
- Каган М.С., Перова Ю.В., Прозерский В.В., Юровская Э.П. Философия культуры. Стоновление и развитие. – Санкт-Петербург: Лань, 1998. – 448 с.
- Қазіргі Қазақстанның рухани жаңғыруындағы қазақ философиясының рөлі мен маңызы. Ұжымдық монография. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану Институты, 2020. – 341 б.
- Мурзагулова М.Д. Ынтымақтастық педагогикасының студенттердің тұлғалық дамуындағы рөлі // ҚазҰУ Хабаршысы. Педагогикалық ғылымдар сериясы. – 2019. – № 3(60). DOI: 10.26577/JES-2019-3-p10
- Мырзалы С. Философия. Толықтырылып, түзетіліп шығарылған басылым. – Алматы: «Бастау» баспасы, 2017. – 648 б.
- Нұрадин Г.Б. Мәдениет философиясы. Оқу құралы. -Астана, 2010. – 90 б.
- Попов А. С. – «Необыкновенная жизнь в науке» Роберта Мертона // Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского. – 2011. – № 24. – С. 49–54.
- Радиков И., Лексютина Я. «Мягкая сила» как современный атрибут великой державы // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 2. – С. 19–26. DOI:10.20542/0131-2227
- Райнерт Э.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / пер. с англ. Н. Автономовой; – М.: Изд. дом Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2011. – 384 с.

Төлеуова К.Ш. Мәдени дипломатия мемлекеттің «жұмсақ күші» ретінде // Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет. Халықаралық ғылыми-талдау журналы. – 2017. - № 1 (60). – Б. 47-55.

Цвык Г.И. Культурная дипломатия в современных международных отношениях (на примере России и Китая) // Вестник РУДН. Серия: всеобщая история. – 2018. Т. 10. – № 2. – С. 135–144. DOI: 10.22363/2312-8127-2018-10-2

Гүлхан Б. Нұрадин, Динара Д. Омирзакова

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан

Философия сотрудничества: предпосылки философской культурной дипломатии

Аннотация. Люди всегда важны только для людей. Такие практики, как «общение», «сотрудничество» развивались с тех пор, когда человечество создало общество и являются не новыми. Понятие «культурная дипломатия», направленная на создание и поддержание мира и стабильности во всем мире посредством межкультурных отношений, составляет основу новой науки. В то время как новая наука рассматривает новые исследования, механизмы и новые пути, в предлагаемой статье рассматривается ряд фундаментальных путей, связывающих философию и культурную дипломатию. Такой шаг может быть необходим для междисциплинарного размышления, исследования и практики. Это обосновано тем, что философия необходима для обеспечения теоретического видения каждой науки, при этом рациональное мышление стремится прояснить и определить происхождение, причины, цели, характеристики, методы, научный словарный запас, различные области его конкретной части. Поскольку философия является всемирной наукой, изучение международного обмена опытом может создать эффективную область исследований.

Культурная дипломатия является общей для ряда областей философии, таких, как «философия культуры», «политическая философия» и «философская антропология», поэтому область исследований открыта для развития с точки зрения новых философских соображений и множества ценных идей. Авторы статьи считают, что межкультурные и внутренние отношения могут быть укреплены и поддержаны посредством постоянного и непрерывного диалога и обмена, что, в свою очередь, помогает укрепить понимание и доверие между народами и сообществами, предотвратить недопонимание, улучшить отношения и сотрудничество, а также снизить вероятность социокультурных конфликтов и споров.

Ключевые слова: культурная дипломатия; международные отношения; мягкая сила; культурное сотрудничество; социальное сотрудничество; механическое сотрудничество; органическое сотрудничество.

Gulkhan B. Nuradin, Dinara D. Omirzakova

M.Kh. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

Philosophy of cooperation: prerequisites for philosophical cultural diplomacy

Abstract. People are always important only to people. Such practices as “communication”, “cooperation” have developed since mankind created society and are not new. The concept of “cultural diplomacy,” aimed at creating and maintaining peace and stability throughout the world through intercultural relations, forms the basis of a new science. While the new science considers new research, mechanisms and new ways, the proposed article examines a number of fundamental ways linking philosophy and cultural diplomacy. Such a step may be necessary for interdisciplinary reflection, research and practice. This is justified by the fact that philosophy is necessary to provide a theoretical vision of each science, while rational thinking seeks to clarify and determine the origin, causes, goals, characteristics, methods, scientific vocabulary, various areas of its specific part. Since philosophy is a worldwide science, the study of international exchange of experience can create an effective field of research.

Cultural diplomacy is common to a number of fields of philosophy, such as “philosophy of culture”, “political philosophy” and “philosophical anthropology,” therefore, the field of research is open for development in terms of new philosophical considerations and many valuable ideas. The authors of the article believe that intercultural and internal relations can be strengthened and maintained through constant and continuous dialogue and exchange, which, in turn, helps to strengthen understanding and trust between peoples and communities, prevent misunderstandings, improve relations and cooperation, and reduce the likelihood of socio-cultural conflicts and disputes.

Keywords: cultural diplomacy; international relations; soft power; cultural cooperation; social cooperation; mechanical cooperation; organic cooperation.

References

- Ashley C. Understanding Durkheim’s Division of Labor. 2019. Available at: <https://www.thoughtco.com/> (accessed 19.03.2023).
- Álipbaev A.R. (2013). *Diplomatia tarihi: dárister jinaǵy* [History of diplomacy: a collection of lectures]. (Almaty, Qazaq ǵniversiteti, 148 p.), [in Kazakh].
- Barghoorn F.C. The Soviet Cultural Offensive. The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy. Princeton, 1960. P. 353.
- Barnes S. Barry. Available at: <https://us.sagepub.com/> (accessed 19.03.2023).
- Barnes B. Durkheim’s Philosophy of Science and the Sociology of Knowledge: Creating an Intellectual Niche. Warren Schmaus. 1996. <https://doi.org/10.1086/357697>
- Guzmán M.V. *Filosofía para hacer las paces*, España: Icaria.2001.
- Durkheim’s notion of movement from mechanical to organic. UKessays. (November 2018). Available at: <https://www.ukessays.com/> (accessed 19.03.2023).
- Emirbayer M., Cohen I.J. Emile Durkheim: Sociologist of Modernity. 2014. DOI:10.1002/9780470756133
- Jamalov Q. *Álemdik órkeniet izderi: Ejelgi Shyǵys* [Traces of world civilization: Ancient East]. (Almaty, «Sózdik-Slovar», 360 p.), [in Kazakh].
- Janabaeva D.M. (2016). *Qazaq mádenietindegi dástúr men jańashyldyq máselesi* [The problem of traditions and innovations in Kazakh culture]. Monografia. Jalpy red. Z.K. Sháýkenova, S.E. Nurmuratov. – Almaty: QR BGM GK Filosofia, saiasattany jáne dintany instituty, – 212 b. [in Kazakh]
- Institute for Cultural Diplomacy USA Inc. Available at: <https://www.culturaldiplomacy.org/> (accessed 19.03.2023).
- Kagan M.S., Perova Iu.V., Prozerskii V.V., Iurovskaia E.P. *Filosofia kulturey. Stonovlenie i razvitie*. [Philosophy of culture. Formation and development]. (Sankt-Peterburg, Lan, 1998, 448 p.) [in Russian].
- Clarke M. Durkheim’s Sociology of Law. *British Journal of Law and Society*. 1976. Vol.3. Issue 2. P. 246-255.
- Qazirgi Qazaqstannyń rýhanı jańǵyryndaǵy qazaq filosofiasynyń róli men mańyzy. [The role and significance of Kazakh philosophy in the spiritual revival of modern Kazakhstan]. Ujymdyq monografia. (Almaty, 2020, QR BGM GK Filosofia, saiasattany jáne dintany Instituty, 341 p.), [in Kazakh].
- Laird Jennifer. Available at: <https://csde.washington.edu/> (accessed 19.03.2023).
- Martha J.R. Solidarity in the Age of Globalization: Approaches from the Philosophy for Peace. 2019. DOI: 10.29101/crcs.v27i0.12439
- McLean G.F. The Idea of Solidarity: Philosophical and Social Contexts. 2011. General Editor. 215 p. Available at: <https://www.crvp.org/publications/Series-IVA/IVA-42.pdf> (accessed 19.03.2023).
- Mýrzagýlova M.D. Yntymaqtastyq pedagogikasynyń stýdentterdiń tulǵalyq damýyndaǵy róli [The role of cooperation pedagogy in the personal development of students] Qazúy Habarshysy. Pedagogikalyq ǵylymdar seriesy. 2019. No. 3(60). DOI: 10.26577/JES-2019-3-p10 [in Kazakh].
- Myrzaly S. *Filosofia. Tolyqtyrylyp, túzetilip shyǵarylǵan basylım* [Philosophy. Updated and revised edition]. (Almaty, «Bastay» baspasy, 648 p.), [in Kazakh].
- Nye Joseph Jr. Propaganda Isn’t the Way: Soft Power. *The International Tribune*. 2003. P. 17.
- Nuradin G.B. *Mádeniet filosofiasy* [Philosophy of Culture]. Oqý quraly. (Astana, 2010, 90 p.), [in Kazakh].

Popov A.S. «Neobyknovennaya zhizn v nauke» Roberta Mertona [«An Extraordinary Life in Science» by Robert Merton] Izvestiya PGPU im. V.G. Belinskogo. 2011. No. 24. P. 49–54. [in Russian].

Radikov I., Leksutin IA. «Myagkaya sila» kak sovremennyy atribut velikoy derzhavy [«Soft power» as a modern attribute of a great power] // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya, 2010. No. 2. P. 19-26. DOI: 10.20542/0131-2227 [in Russian].

Raynert E.S. (2011). Kak bogatyie strany stali bogatymi, i pochemu bednyye strany ostayutsya bednymi [How rich countries got rich and why poor countries stay poor], (Izd. dom Gos. un-ta Vysshey shkoly ekonomiki, Moscow, 384 p.), [in Russian].

Tóleýova K.Sh. Mádeni diplomatiya memlekettiń «jumsaq kúshi» retinde [Cultural diplomacy as a «soft power» of the state] Memlekettik basqarý jáne memlekettik qyzmet. Halyqaralyq gylymı-taldaý jýrnaly. 2017. No. 1 (60). P. 47-55. [in Kazakh].

Horowitz M. J. Stress response syndromes and their treatment. In L. Goldberger, S. Breznitz, Handbook of stress: Theoretical and clinical aspects. New York: Free Press, 1982. P. 711-732.

Tsvyk G.I. Kul'turnaya diplomatiya v sovremennykh mezhdunarodnykh otnosheniyakh (na primere Rossii i Kitaya) [Cultural diplomacy in modern international relations (on the example of Russia and China)] // Vestnik RUDN. Seriya: vseobshchaya istoriya. 2018. Vol.10. No. 2. P. 135–144. DOI: 10.22363/2312-8127-2018-10-2-135-144. [in Russian].

Encyclopedia Britannica. Mechanical and organic solidarity. <https://www.britannica.com>. accessed 19.03.2023).

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрадин Гульхан Болатовна – философия ғылымдарының кандидаты, доцент (қауымдастырылған профессор), философия және саясаттану кафедрасы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан.

Омирзакова Динара Дүйсенбековна – аға оқытушы, философия және саясаттану кафедрасы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан.

Gulkhan Nuradin Bolatkyzy – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Philosophy and Political Science, M.Kh. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan.

Omirzakova Dinara Duissenbekovna – Senior Lecturer, Department of Philosophy and Political Science, M.Kh. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan.

Психоаналитикалық және әлеуметтік мәдени теория аясындағы адамның өзін-өзі жетілдіру мәселесі

Гульжан Ж. Серікбай^{1*}, Әсет А. Құранбек²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Корреспонденция үшін автор:

^{1*}serykbayevagulzhan@gmail.com

²kuranbek.aset@kaznu.kz

¹<https://orcid.org/0000-0003-2669-4808>

²<https://orcid.org/0000-0002-3801-0752>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-234-247>

Аңдатпа. Мақалада психоаналитикалық және әлеуметтік мәдени теория аясында адамның өзін-өзі жетілдіру мәселесіне жан-жақты талдау берілген. XX ғасырдағы қоғамдық өмірдің қарама-қайшы динамикасы адамның өзін-өзі жетілдіруі, жеке даму стратегиялары, тұлға белсенділігі мәселесін алға тартты. Адам үшін өзінің даралығы мен оған апаратын кемелдік жолын айқындау аса маңызды уәзіп. Авторлардың пікірінше дәл осындай тәсілдер психоаналитикалық және әлеуметтік мәдени стратегияларда қамтылған. Әлеуметтік мәдени теория аясындағы тұлға дамуын айқындау үшін мәдени мұралар, коммуникатив рационалдылық, еркіндік, жауапкершілік ұғымдарына терең талдау жасалған. Адамның өзін-өзі жетілдіру мәселесі негізінде әлеуметтік-мәдени коммуникацияның маңыздылығы зерделенген.

Қазақ халқының әлеуметтік өмір салты адамгершілік қасиеттерге және тұлғалық құндылықтық, әлеуметтік-психологиялық, этникалық ұстанымдарға қатал талап қойды. Ал жыраулар поэзиясының ерекшелігі – бұл әлеуметтік ортаға тікелей бағыты, олардың жыр-толғаулары белгілі бір міндетті, мақсатты көздеумен айқындалады. Тұлғаның кісілік, ар-намыс секілді қасиеттерін жоғары қойып, әлеуметті соған лайықты тәжірибелеу арқылы кісілік қалыбын жетілдіруге бағытталды. Олар өз шығармаларын дидактикалық сипаттағы философиялық толғаулар түрінде қалыптастырып, заман жайлы ой-тұжырымдарын, мораль хақынадағы ой-түйіндерін баяндады. Қоғамдық, әлеуметтік мәселелерді көтеріп, тіршілікте болып жатқан өзгерістер мен оқиғаларға оның мән-мағынасы туралы түсініктерін білдіріп отырды. Мақалада өзін-өзі жетілдіру стратегияларын қалыптастырудағы жыраулар шығармашылығындағы философиялық-антропологиялық, әлеуметтік ой-тұжырымдардың маңыздылығы тұжырымдалған. Жыраулар поэзиясындағы философиялық-антропологиялық пайымдаулар зерделенген.

Түйін сөздер: Адам; қоғам; мәдениет; тұлға; өзін-өзі жетілдіру; мәдени мұра; коммуникация; еркіндік; жырау.

Received 14.01.2023. Revised 29.01.2023. Accepted 17.03.2023. Available online 30.06.2023.

For citation:

Serikbay G.Zh., Kuranbek A.A. The problem of human self-improvement within the framework of psychoanalytic and socio-cultural theory // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P. 234-247. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-234-247>.

Для цитирования:

Серікбай Г.Ж., Құранбек А.Ә. Проблема самосовершенствования человека в рамках психоаналитической и социокультурной теории // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 234-247. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-234-247>.

Кіріспе

Адамның әлеуметтік қоғамы туралы тұжырымдары қоғамдық-мәдени, саяси ілімдер тарихының тереңінен бастау алатын өзекті мәселелер. Сондықтан да әлеуметтік мәдениет қоршаған ортаны, қоғамды жетілдіру салтын орнықтырумен қатар өмір сүрудің өзегі, шығармашылық факторы ретінде қоғамдық жаңа өзгерістердің қайнар көзі ретінде түсіндіріледі. Әлеуметтік мәдени орта адамның ішкі әлеуетін жүзеге асыруы арқылы өзінің бойындағы ерекшелікті көрсетуімен қоғамның тарихи процесстеріне және адамның жетілу процесстеріне ықпал ете алады.

Мәдени мұралар тек әлеуметтік сана-сезімдік ерекшеліктерді ғана көрсететін құрал емес, сонымен қатар ұлттың саяси, экономикалық өркендеп дамуына да көмектестін құрал. Мәдени мұралар әлеуметтік тіршілікте басты рөл атқарады. Еуропада Дж. Вико, И.Г. Гердер, Ш. Монтескье сынды ойшылдардың еңбектері мәдениет мұраларына байланысты өмір сүру тәсілдерін басқа да елдердің мәдени құндылықтарымен салыстырудың шиеленісі туралы пікір-таластардың тууына ықпал еткендігі туралы айтып кетті.

Мәдениет мұралары қоғамдық-экономикалық формация және әлеуметтік психоаналитикалық категориялармен тоғысын қалыптастырды. XX ғасырда философиялық ғылыми бейнелеуде мәдени мұралардың қайталанбас руханилығы күнделікті қарапайымдылықтың ерекшелігі туралы сипаттамалар көрініс таба бастады. Осыған байланысты Ж.П. Сартрдың: «Қоғамдық өмір деңгейіндегі мәдениет ешкімді және ештеңені құтқармайды. Бірақ ол адам баласының іс-әрекетінің, ақыл-ойының нәтижесі, мәдениетте адам баласы өзін танып білудің шарты болғаны туралы тұжырым жасайды (Резник, 2000: 14). Мәдениет мұраларының әлеуметтік білім негізіндегі теориялық анықтамаларын Ю.М. Резник былайша бөліп көрсетеді:

«Бірінші, әлеуметтік-философиялық сараптама бойынша жасалынған теориялық анықтамада барлық уақыт кезеңдерінде ғалым философтар мәдениет мұраларының мән-мағынасын, мақсат-мүддесін анықтауға

тырысты. Мәдениет мұралары адамзат баласының табиғаты шексіз, үздіксіз өзін-өзі жетілдірудегі интеллектуалды және материалды, рухани құралдарын қамтамасыз ету құралы деді. «Демек, мәдениет мұраларының философиялық мәні – оны пайдалана отырып, әлеуметтік өмірдің байланысы мен заңдылықтары тұрғысынан анықтау деп тұжырымдай отырып, ал антропологиялық анықтамасы бойынша – белгілі бір әлеуметтік ортаның мүшелері мұра етіп алған білімі мен сенімі негізіндегі сол мәдени мұраларды күнделікті өмірде пайдалануы», – дейді. Демек кез келген қоғамның немесе ұлттың мәдени мұрасын сол халықтың күнделікті өмір сүруіндегі психикалық мінез-құлықтары арқылы танып білуге болады деп тұжырымдауымызға болады.

Антропологиялық сараптама анықтамасы бойынша белгілі мәдени мұралар контекстінде ұлттың біртұтас бірегейлік танымын зерттеу арқылы танып түстеуге болатынын көрсетеді.

Шетел ғалымдарының зерттеу нәтижелері көрсеткендей мәдени мұраларды антропологиялық танып-түсінудің басты сипаттамасы – мәдениет мұраларының материалдық қызметі – органикалық және туындаушы жасанды қажеттіліктерін қанағаттандыратын қызметтер жүйесі. Органикалық қажеттіліктер негізіндегі императив қажеттіліктер деп – экономикалық-материалды өнімдер, рухани идеялар мен құндылықтар және әлеуметтік әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлердің қалыптасуын айтамыз. Адамның рухани жетілуі мәдениеттің өркендеуі мен дамуына, жаңа қажеттіліктердің үздіксіз жалғасып отыруымен байланысты.

Мәдени мұраның кез келген түрі адамдардың әлеуметтік мінез-құлықтарының ерекше үлгісі. Белгілі ғалым Б. Малиновский: «Мәдениет адам мінез-құлқының кең контексті ретінде психолог үшін де, әлеуметтанушы үшін де маңызды», – дейді (Малиновский, 1983: 117).

Мәдени мұралар әлеуметтік маңызы бар қоғамдық өмір салтты қалыптастыратын әрі тасымалдайтын механизм. Басқаша айтқанда мәдени мұралар қоғамның өмір

сүрулік және әлеуметтік маңызы бар ерекше құндылықтары болып саналады.

Енді әлеуметтік сараптама анықтамасына көңіл аударар болсақ, онда қоғамға қатысты түсінік қарастырылады. Яғни қоғамға тән идеялар, құндылықтар, әдет-ғұрыптар, мінез көрсеткіштері т.б. Мәдениет мұраларының әлеуметтік құрылымдығына сай қызметтері: әлеуметтік ақпараттарды сақтау; коммуникатив тіршілік үлгісін сақтау; әлеуметтік өмір сүрулік тәжірибелерді тасымалдау қызметі. Яғни, мәдениет – адамдарды әлеуметтендіру тәсілі ретінде маңызды. Ал әлеуметтену дегеніміз жеке тұлғаның, ортаның мәдени ереже-қағидалары және әлеуметтік ортаны игеру процессі. Адамзат баласы күнделікті өмір сүру тәжірибесінде қоғамдық өмірдің сан түрлі саласынан тәжірибелік мәдени және әлеуметтік адекватты жеке тұлғаға айналу процессінен өтеді. Кез келген халықтың мәдени тіршілігінің өзегі – дәстүр, идеялар арқылы берілетін құндылықтар. Американ мәдениеттанушысы К. Клакхон: «Мәдени мұралар бір жағынан шығармашылық іс-әрекеттердің нәтижесі десе, екінші жағынан, болашаққа бағдар беретін құндылықтар жүйесі» – дейді (Клакхон, 1998: 181). Әлеуметтенудегі мәдениет теориясына қатысты көптеген зерттеуші ғалымдар барлық теориялық ой-тұжырымдамаларды жинақтай келе, оның әлеуметтенуге қатысты алты үлгісін қарастырады:

- Мәдениет – адамзат баласының сенім-нанымдарының, әдет-ғұрыптарының барлық түрлерінің жиынтығы.

- Тарихи анықтамалар – қоғамның әлеуметтік мұраларымен байланыстырылған.

- Нормативті яғни мінез-құлық қалыптастырушылық, өмір-салт құндылықтары.

- Психологиялық – қоршаған ортаға бейімделу, мәдени қалыптасу нәтижесіндегі мінез-құлық нормасы.

- Құрылымдық – яғни мәдениет өзара байланысқан феномендер жүйесі ретінде.

- Генетикалық – мәдениеттің шығу тегі тұрғысынан қарастырылады.

Әлеуметтенудегі адамзат баласы өзінің басты мақсаты – ол мәдениет ұстанымдары

мен үлгілеріне сүйене отырып, өзінің ішкі потенциалын айқындаумен өмір сүрудің тұғырлы мәнділігін қамтамасыз ету.

Адамның өзін-өзі жетілдіру мақсатындағы коммуникатив мәселелердің де орны ерекше. Соның ішінде қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік құрылымдарындағы жаңғыру негізіндегі коммуникация мәселесі құндылығын артыру алдыға қойылды. Қоғам құрылымы сан-алуан күрделі екені белгілі, осыған сәйкес әлеуметтік құрылымдарда сан-алуандығымен өзара ортақ түсіністікке әкелетін коммуникация үлгісі де бүгінгі таңда зерттеу аясында өзекті мәселеге айналууда. Себебі қоғамдағы коммуникация үлгісінің ғылымдар жүйесіндегі қажеттілігі арта түсуде. Заман талабына сай ғылым мен техниканың дамуы, әлеуметтік өмірдегі адамдардың құндылықтар жүйесінің өзгеруі сияқты мәселелер өмірдегі жаңа қарым-қатынас жүйесінің қалыптасуына әкеліп отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада психоаналитикалық және әлеуметтік мәдени теориясы аясында адамның өзін-өзі жетілдіру мәселесіне терең талдау жасалған. Тақырыпты зерттеуде тарихи-философиялық талдау, пәнаралық синтез, герменевтикалық талдау әдістері қолданылды. Жүйелеу және сыни ойлау әдістерін негізге ала отырып әлеуметтік мәдениет және психоанализ теориясы контекстіндегі тұлға даму мәселесіне теориялық және әдіснамалық талдау жүргізілген. Жыраулар шығармашылығына тарихи-философиялық талдау жасай отырып, тұлға, адамның өзін-өзі жетілдіру мәселесіне қатысты нақты тұжырымдар ұсынылған. Жыраулар поэзиясындағы философиялық-антропологиялық пайымдауларды айшықтау үшін герменевтикалық әдіс қолданылды.

Талқылау

XXI ғасыр – ақпараттық-технологиялық ғасыр. Осындай қоғамдық өзгерістерге байланысты адамның ақпаратты қабылдау, өңдеу, тарату мүмкіндіктері технологиялық

жетістіктердің артуымен байланыстылығын көрсетеді. Мұндай жағдай өз кезінде әлеуметтік үрдістерді бірқатар мазмұндық жағынан өзгерістерге ұшыратып, коммуникациялық технологиялар мәселесін алға қояды.

Қарым-қатынас үрдісі қоғамдық өмірде маңызды екені белгілі. Соңғы жылдары жүргізілген зерттеу еңбектерінде қоғамда орын алған үрдістер әлеуметтік эволюция мен әлеуметтік жүйені құратын коммуникация қызметі арасындағы байланысты неміс әлеуметтанушысы, Франкфурт мектебінің көрнекті өкілі, философ Ю. Хабермас еңбектерінен көруге болады. Майндағы Франкфурт университетінің профессоры, өзінің әлеуметтік зерттеулерін жазуда өз уақытындағы ғалымдардың еңбегі мен тәжірибесіне сараптама жасай отырып, әлеуметтік философия, оның ішінде адамның қоғамдық өміріндегі коммуникация теориясы мен құқығына қатысты өз зерттеу еңбектерін жазған. Мысалы, «Қоғамның құрылымдық өзгерісі», «Қоғам теориясы немесе әлеуметтік технологиялар», «Моральдық сана және коммуникатив іс-әрекет» т.б. еңбектердің авторы.

Ю. Хабермас қоғамдық өндіріс негізінде табиғатты игеретін және әлеуметтену арқылы ішкі құрылымдарды құратын әлеуметтік-мәдени жүйенің адамзат баласы үшін маңызыдылығын көрсетеді. Әлеуметтік-мәдени жүйенің коммуникатив жүйемен байланысы тығыз екенін және екі әмбебап фактор қоғам ерекшелігі мен даму деңгейін анықтайтыны туралы тұжырым жасайды. Әлеуметтік қызмет бағдарлары коммуникатив сипатта болатыны белгілі. Демек, қоғамдық өмірдегі коммуникацияға түскен субъектілер қалыптасқан қоғамдық нормалар негізінде өмір сүреді. Бұл үрдісті Ю. Хабермас «коммуникативті рационалдылық» және «коммуникатив қызмет» терминдері арқылы айқындауға тырысады. Ю. Хабермас зерттеулерін өз уақытындағы кезеңмен байланыстырады. Ол осы уақытқа дейін қалыптасып келген батыстық рационализмнің талассыз болудан қалғандығын көрсете отырып, оған дәлел ретінде Батыста орын алып жатқан

қарым-қатынасқа қатысты дағдарыстар жайында ашып айтады (Фарман, 1999: 42). «Дағдарыс жағдайынан шығатын рационалдылыққа қатысты модернизация қоғам үшін қандай жағдайды рационалды бола алады» деген сұрақтарды алға тарта отырып, ғалым оны мәдени-әлеуметтік рационалдылық тұрғысынан қарастырғанда, онда модернизацияның қоғамдық әлеуметтік-мәдениет салдары рационалдылықтан көп алшақ екені туралы көрсетеді.

Коммуникатив рационалдылық қоғам қалыптастырған нормалар мен құндылықтар, осыған сәйкес өмір сүру, яғни әлеуметтік ортаға бейімделу болып табылады. Өмір сүру кезеңіндегі қоғамдық қатынастар ең алды адамның қалыптасқан нормалар мен құндылықтарға қатысты санасында психологиялық ой түзуді орнықтырады. Себебі сана сезілген болмыс ретінде орнығуы негізінде қоғамдық қатынастар жүйесіне енеді.

Сана қоғамдық нормаларды игеру арқылы қоғамдық мінезді ғана қалыптастырумен бірге адам тағдырын шешеді. Әлеуметтену жағдайында сана адамның білімінде, іскерлігінде көрініс табады. Сана адам өмір сүруінің өзегі. Хабермасың тұжырымдағанындай адамдардың көпшілігінің өмір сүрулік құндылықтар туралы білім деңгейлерінің төмендігі, өмір мәні туралы білмеуі қоғамдағы түрлі деңгейлердегі қатығыстардың болуына себеп болып жатқаны белгілі.

Қазақ философы Ғарифолла Есім «Жалған ғұмырда бақыттымын деу дана адамның сөзі емес. Себебі өмір өткінші, жалған» – дейді (Есім, 2002: 102). Шынайы өмірдегі құндылық – үйлесім, татулық. Қоғамдағы адамдардың өз арасындағы адамдармен үйлесімді, сыйластықта өмір сүруі – бұл құндылық. Түсінген адамға үйлесіммен, татулықпен, сыйластықпен өмір сүру әлеуметтенудегі жүйелі, түбегейлі құндылық. Сондықтан да адамдар үшін аса қажетті нәрселер әлеуметтену жағдайында адамдардың қандай жағдай болмасын, адами болмысының сақталуы деуге болады. Абай айтқандай: «өмірдің баянсызын біліп, тұрлаусызын көріп,

жалған дүниенің ішіп-жеу, бос сөз, дүние қуу, құмарлық, күндеу, мадаққа рахаттану деген сияқты пендешіліктің зеріктікер іс екенін біліп болғандығы табанының дүниені тануға деген ынтықтық, өмірдің шын мағынасын іздеу нағыз өмір мәні, мақсаты болмақ» – дейді. Ю. Хабермас бойынша коммуникатив рационалдылық өмір мәнін түсіну, пендешіліктен жоғары болу, келісім, адами қалыпты сақтау. Қоғамның өркендеуі – Абай сынды даналардың берген бағытына тәуелді.

Коммуникатив рационалдылық адамдарға үйлесімділік негізінде өз пікірімен қатар басқалардың пікірлері мен көзқарасын, ұстанымдық нормаларын құрметтей отырып, ұғынуға ынталы болуымен түсінушілікке алып барады. Түсінушілік ұстанымы сыйластыққа жетелейді. Осындай үрдіс негізінде коммуникатив рационалдылық адамдардың әлеуметтенуіне тұлғалық позиция өмір мәнін шынайы түсіну әрекеттерімен жүзеге асырылады. Коммуникатив рационалдылық адамдардың өз іс-әрекеттерін, мінез құлқы мен қызметтік әрекеттерін координациялау арқылы «ортақ мақсаттық» деңгейін анықтайды.

Коммуникатив рационалдылық әлеуметтену – құқық, саясат, ғылым, өнер секілді өмір салаларын қамтып, осы зерттеу аймақтарына қатысты жаңалықтарды талқылап, жаңа қоғамдық мәнге ие болуға тұратын, үміт артуға болатын жаңа нормалар мен құндылықтарды жүзеге асыруға талпынады. Демек коммуникатив рационалдылық әлеуметтік дамуды айқындайтын фактор ретінде маңыздылығын көрсетеді. Отандық ғылыми бағытта зерттеу жүргізген философ Ә. Нысанбаев өз еңбектерінде өткен ғасыр дүниесі, оның әлеуметтік тәжірибесі, бүгінгі күнгі заман талаптары – тек түсінушілікті ғана емес, дүниелік құбылыстарды игерген білімдерді меңгеріп қана қоймай, адамдар арасындағы мәдени-коммуникатив қарым-қатынасты қажет ететінін айтады. Яғни өмірдің барлық салаларын қамтитын, күрделі рефлексивті дүниені шешудің қажеттілігі мәселесін қарастырады. Басқаша айтқанда «бүгінгі таңда адамдар этностарда, ұлттарда, мемлекеттерде,

халық пен билікте, модернизм мен дәстүрде, қоғамның дамуында, философия мен ғылымда, ғылым мен дінде, діннің өз ішінде диалог және оқушы және ұстаз арасындағы диалогты қалыптастыру қажеттілік» – дейді (Курманғалиева, 2011: 97). Дәл қазіргі жағдайда әлеуметтенуліктің басты мәселесі ретінде адаммен адамдардың мәдени сұхбаты өткір мәселеге айналған. Қарапайым қоғамдық өмірден басқа мәдени сұхбат мәселесі әлемдік түсінісудің проблемасы ретінде де аса маңызды. Батыс пен Шығыс бір-біріне қарама-қайшылығы бар екі дүниетаным. Себебі екеуінің өзіндік тарихи, мәдени-әлеуметтік, экономикалық даму жолдары әртүрлі. Батыс – ғылым мен техниканы дамытуға деген ұмтылысы ерекше, ал Шығыс – ішкі рухани тереңдікке ерекше мән береді. Ә. Нысанбаев айтқандай қоғамда адамдар бірін-бірі естуі және тыңдауы тиіс, ол үшін оларға диалог құруға мүмкіндік жасауы керек. Ашық диалогтың сезінген адамдарға еркіндіктің барлығын көрсетеді. Сондықтан қоғам мен адам, мәдениет арасындағы коммуникатив диалог орнату қажеттілігін айта отырып, «өзара» түсіністік философиясы негізінде қоғамдық өмірдің сан-мыңжылдыққа пара-пар мүмкіншілігін және әлеуметтік мәселелер мен міндеттерді шешуге бағытталған болашақ бағдарларын іске асыру мүмкіндігі барлығын айтуға болады.

Кез келген халық жан-жағын пайымдай зерттеу, тану арқылы міндеті мен іс-әрекетін жауапкершілікпен түсінетін адамды қалыптастыруға күші жетерлік.

Мәдени және психоаналитикалық тұрғыда, адамға ең қажетті қасиеттердің бірі – еркіндік, жауапкершілік. Ішкі жан-дүниесі мен сыртқы іс-әрекеті, мінез-құлығы бір-біріне сай тұлға қоғамның рухани өсіп-өркендеуіне тікелей ықпал етіп отырады. Қазіргі уақытта қазақ философиялық танымындағы ерекше орын алған ақын жыраулардың жан-жақтылық туралы философиялық-әлеуметтік ой-тұжырымдары ауадай қажет. Себебі заманауи Қазақстандық қоғам мәдени-рухани дамудың барлық салаларында, әсіресе адам капиталын құрайтын тұлғалықты қалыптастырудың жаңа кезеңіне бет бұруда. Жаңа Қазақстан деп

аталатын бұл кезең еліміздің әлеуметтік-саяси құрылымдарының өзгеріске түсуімен, адам қызметінің жаңа сипатын, әлеуметтік қатынастардың жаңа қалыптармен байланыстылығын көрсетеді. Ол адамның саналық көрсеткіштерімен анықталатын табиғи болмысы, әлеуметтік мәні бар қабілетті білімі мен біліктілігі жоғары тұлғалық қасиеті бар адам көрсеткішін айтады. Әлеуметтік өмірдегі тұлға қоғамда ізгілікті, сыйластықты, ынтымақтастықты және адамның жеке басын қадір тұтады. Жалпы алғанда адамзат баласының қадыр-қасиетін арттырып, руханилықтың үлгісін қалыптастырады. Қазақ даласында өмір-сүрген жыраулар мен билердің әлеуметтік ой-толғаныстары – жақсылық пен жамандықты, сыйластық пен достықты, адалдылықты, сабырлық пен төзімділікті жырлай отырып, рухани-мәдени құндылықтың ішкі сыры мен мән-мағнасына үңілдірді. Әлеуметтік ортадағы азаматтық тұлғалардың кісілік қалпын тереңінен толғай отырып, қоғамдық өмірдің ізгілік парадигмасының мәнін көрсете білді. Жыраулар дәуіріндегідей адам және тұлға мәселесі барлық заман философтарын толғандырып жатқан мәселе. Дегенмен бұл мәселе, әсіресе халық басына күн туған қиын-қыстау кезеңдерде анық көзге түсіп тұрды, яғни тұлғалық қасиеттер қоғамның дамыған немесе дағдарысқа ұшырап, тоқыраған уақыттарында шындалып отырды.

Әлеуметтік идеал, жан-жақты жетілген адам (тұлға) мәселесі әсіресе шығыс философиясында түп-тамыры терең, кең тараған философиялық ілім. Осы ілімдерге философиялық сараптама жасай отырып талдау, онымен көпшілікті таныстыру, тиімді жақтарын қазіргі заман талабына лайықты жақтарын қазіргі уақыттағы жетілген адамды (тұлғаны) тәрбиелеуге кеңінен пайдаланудың теориялық әрі тәжірибелік маңызы барлығын айтуға болады (Байтенова, 200: 4).

Нәтижелер

Қазақ халқының әлеуметтік өмір салты адамгершілік қасиеттерге және тұлғалық құндылықтық, әлеуметтік-психологиялық, этникалық ұстанымдарға

қатал талап қойды. Әлеуметтік-этикалық, психологиялық талаптар негізіндегі сабырлық, зеректілік, төзімділік секілді қасиеттерсіз далалық өмір жағдайында өмір сүру мүмкін емес еді. Әлеуметтік өмір салтындағы қатал талап бұлжымас мәдени-рухани құндылықтарға жүгіну арқылы дәстүрлі дүниелік көзқарас қатынастарын қалыптастырды. Қатал қалыптасқан әлеуметтік-этикалық жүйе жеке тұлғалар мен әлеуметтік топтардың идеологиялық, құқықтық реттеуші қызметін атқарумен қатар, өскелең ұрпағын тәрбиелеуде де, білім беруде де әлеуметтенулік үрдістің өзегі ретінде орнықты.

Әлеуметтік өмір салтындағы тұлғалық бейнесінің өзіндік ерекшелігі, тұлғаның қоғамдық өмірде өзін-өзі ұсынуы, мысалы Қазтуған жыраудың нақылға айналған поэзиясындағы ой-толғау:

Ортамнан ойран салар деп

Азамат ердің баласы

Жабыққанын білдірмес

Жамандар мазақ қылар деп (Мағауин, 2007: 4).

Дамыған қоғамда тұлғалық деңгейдегі кісіліктің құндылықтар ұлттық ділдің айқын көрінісі ретінде қоғамдық-әлеуметтік сананың этикалық үлгісінің имманентті қалпына айнауға тырысады. Кез келген адам рухани тәуелсіздік пен еркіндіктің иесі саналады. Адам баласына тән әлеуметтік өзара көмек, көпке ортақ әдет-ғұрып, қағидаларына бағынып, өзінің рухани бірегейлігінің императивті жүйесіне жүгінуі тиіс. Қалыптасқан қоғамдық құндылықтық дәстүрлер мен өмір салттары тұлғаның өзіндік дамуына, әмбебап мәнді пайымдауы мен реттеуіне ықпал етеді. Сонымен қатар тұлғалық деңгейдегі адамдар өз ісімен, ерлігімен, мінез-құлықтары арқылы әлеуметтік-мәдени тәжірибені ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, әрі уақыт сынына төтеп берген қоғамдық өмірді реттеуші жүйе ретінде көрініс тапқан құрылым болып саналады.

Жыраулар поэзиясының ерекшелігі – әлеуметтік ортаға тікелей бағыты, олардың жыр-толғаулары белгілі бір міндетті, мақсатты көздеумен айқындалады. Тұлғаның кісілік, ар-намыс секілді

қасиеттерін жоғары қойып, әлеуметті соған лайықты тәжірибелеу арқылы кісілік қалыбын жетілдіруге тырысты. Олар өз шығармаларына дидактикалық сипаттағы философиялық толғаулар түрінде қалыптастырып, заман жайлы ой-тұжырымдарын, мораль хақынадағы ой-түйіндерін баяндады. Қоғамдық, әлеуметтік мәселелерді көтеріп, тіршілікте болып жатқан өзгерістер мен оқиғаларға оның мән-мағынасы туралы түсініктерін білдіріп отырды.

Жыраулар қалыптастырған ұлттық рухани-мәдениетіміздің рөлі өзіндік анықтаудың «менін» анықтауда, ұлттық ойлауы мен даму стратегиясын орнықтыруда аса маңызды, онда өзімізді ұлт ретінде тану, білу, сезінумен қатар жалпы адамзаттық өркениетте ұлттық орнын, ерекшелігін айғақтайды. Сондықтан да ұрпаққа өз ұлтының қадыр-қасиетін қастерлеуді шақыру осындан басталады деп айтуға болады.

Қазақ халқының әлеуметтік тіршілігінде қалыптасқан жыраулық тұлға қоғамдық сананың құрамдас бөлігі, этномәдениетті өмір сүру мәні, тегі, мәңгілік даналық жүйесі. Жыраулар елдіктің этикалық көрінісі ретінде тұлғалық сананы жоғары санады. Олардың шығармашылығында өзекті мәселелерулардыынтымақтастындыру, көшпенді халықтың біртұтастығы үшін күрес, руаралық тартыс-таластарды тыю, әлеуметтік ортада әділетті, дана ел басқарған хандық билікті қуатты ету идеясы тұрды. Халық тарихында негізгі, өзекті мәселе ретінде рулық, тайпалық мүддені емес, ұлттық, мемлекеттік идеялар алға қойылды.

Қоғамда кез келген адам тұлғалық деңгейдегі үлгілерді мойындаумен қатар, қалыптасқан салттар мен ғұрыптарды сақтауға міндетті болады. Ж.О.Ламетри: «Әрбір елдің қастерлі салт-дәстүрлі бар» деп көрсетеді. Қазақ халқының жыраулары мен ақындары туралы, оларға деген құрметпен қараған шет-жұрттық европалық, орыс этнографтары мен саяхатшы ғалымдары қазақтың өнері, әдебиеті үлгілерінің құндылығы жайында күні бүгінге дейін маңызы бар, салиқалы пікірлерін қалдырған. Мысалы, «Рухани

жағынан алғанда қазақтар бойында үлкен қабылет дарыған халықтардың қатарына жатады. Олардың шығармалары байлығымен де мазмұндылығымен де ерекше көзге түседі», – дейді Д. Клеменк (Мағауин, 2007: 128). «Қазақтар нақысты сөйлеуді бар өнердің алды деп біледі, сондықтан олардың поэзиясы дамудың жоғары сатысына жеткен» – деп, В.Радлов та қостайды (Мағауин, 2007: 128). Ортағасырлық жыраулар «қолына қобыз алып, елден елге жол тартты, халық жыршыларға зор сенім артқан. Елдің елдігін, тұлғалықты паш ете жырлаған жыраулардың ел ішінде мәртебесі биік болған. С. Нұрмұратов өз еңбегінде қазақы қалыптың көрінісі ретінде ақындықты, шешендікті, мәдени ашықтықты, келісімді, сұхбатқа ынғайлылықты, төзімділікті ерекше атап өтеді (Нұрмұратов, 2000). Сонымен қатар, С. Ақатай: «Ұлттық тұлғалықтың қалыптасуында тарих пен әлеуметтік тәжірибенің ықпалы зор: зәбір көрген ұлт не жасқаншақ, не өршіл келеді», – дейді (Ақатай, 1999: 64).

Қазақ халқының тұлғалық деңгейі өнермен тығыз байланыстылығын әрі жаугершілік замандарда күрескер, батыр тұлғалығымен ерекшеленеді. Олардың қайталанбас, дара келбеті арқылы тарихи рөлін, миссиясын танимыз. Қазақ халқының өршіл, өзіне тән ерекшеліктеріне көшпелі өмір салты, жаугершілік, ашық аспан астындағы табиғатпен етене өмір сүруі зор ықпал етіп, белгілі бір этно-психологиялық стереотиптердің, ойлау, сөйлеу мәнерін, мәдени дәстүрін әлеуметтік өмірдің тірегіне айналдырды. Мысалы, тарихи, әлеуметтік алғышарттарды атайтын болсақ, онда көшіп-қону түрлі деңгейлердегі жаугершілік кезеңдер, мәдени аралық байланыстар, түрлі деңгейлерде болған оқиғалар әсер етті деуге болады.

Қазақ халқы этникалық-тарихи дамуында талай-талай сынақтарды, қақтығыстарды басынан өткерді. Дегенмен де өзінің әлеуметтік тіршілігіндегі ең негізгі мақсаты – руханилық сипат болды. Оның негізінде – Тәңіріне сену, этикалық тұрғысындағы – даналық алғышарты алға шығады. Дүниенің, адамның адамға тұтынушылық мақсатында емес,

рухани тұрғыдан, отбасылық, қоғамдық құндылықтар тұрғысындағы даналық, яғни этика принциптерін ұстану маңыздылығын көрсетеді. Мысалы, Абайдың «жүрек идеясы» – қазақ ұлтына тән идея деуге болады.

Әлеуметтік өмір салтында халықты рухани-мәдени жағынан реттеп, түзетіп отыру қажеттілігін түсінген ел басындағы тұлғалар (билер, хандар, жыраулар) нәпсіге берілу, көнбістік, еліктеу секілді құлдық мінез көріністеріне тосқауыл қойып отырды. Мысалы, «Тәңірі өзі бермесе, менменсіп жүрген ер жігіт, кісіден тартып алып жарымас (Шалкиіз) немесе, «Батыр болмақ сойдан-дүр, жалаңаш барып жауға ти, Тәңірі өзі біледі, ажалымыз қайдан-дүр» – тағы Шалкиіз (Мағауин, 2007: 150).

Тұлғалықты ерекше сомдаған жыраулар өз шығармаларында елді қорғау мәселесін, жат елдерге қарсылық, яғни, басқыншыларға қарсы күрес тақырыбы ерекше орын алды. Жоғарыда атап өткеніміздей тұлғалықтың қалыптасуында көптеген факторлардың жиынтығы адам белсенділігіне, табиғи болмысына ықпал ететін рухани қуат әрі жеке адам парасаты мен жігерленуіне де маңызды рөл атқарады. Халық өз ортасынан шыққан тұлғаларды туғызып қана қоймай, олардың өміршеңдігіне де ықпал етіп отырады.

Тұлғалар халықты жігерлікке, жасампаздыққа жұмылдырып, моральдық-этикалық сана факторын тарихи-әлеуметтік процессте – маңыздылығын көрсетіп отырды. Жыраулар халықты күрделі тарихи уақыттарда қиыннан қиыстырып алып шығуда өзіндік тұлғалық көрсете білді. Олар, тарихи оқиғалар тәжірибесі көрсетіп отырғандай елдік мұратты сомдау арқылы белгілі бір үлгілі құндылықтарды халық психологиясына сіңіруді мақсат етіп отырды. Бұл нағыз әлеуметтік стратегиялық әдіс ретінде қоғамда қалыптасқан, қоғам үшін аса маңызды мұрат болуымен әрі этникалық мінез-құлықты қалыптастырудың негізі болғанын тұжырымдауға болады. Мысалы, «Білімді туған жақсылар, азда болса, көшпен тең» (Ақтамберді), немесе «Ақыл Алла нұры десеңде де көпке емес, жеке адамға түседі. Санасында сәулесі бар жан қараңғы көптің

өміріне жарық әкеледі» (Нұрмұратов, Ғабитов, 2014). «Атаның ұлы ер жігітке, Арту-арту бел келер, оқтан қатты сөз келер, алға сап жауап бермеңіз, арты түбін ойламай» (Шалкиіз). «Жапанға біткен терекпін, Еңсемнен жел соқса да теңселмен, Қарағайға қарсы біткен бұтақпын, Балталасаң да айырылман, Сыртым құрыш, жүзім болат, тасқа салсаң да майырылман». (Ақтамберді). Міне осындай қайратты, жігерлі жыр жолдармен тәрбиеленіп өскен ұлан, қоғамның тасасында қалмай тұлғалық кейіпкерге айналып, өзіндік, ұлттық мінез-қасиетін қалыптастырары анық. Өз сөзінің құдыретін білген жыраулардың қоғамға әсері зор болған. Тұлғалықты жыр еткен жыраулар поэзиясында далалық салттың мұраты ретінде жауынгерлікпен қатар бейбітшілік, еңбек, білім, қарапайымдылық, әділдік секілді этикалық ұстаным қағидалар ерліктің, тұлғалықтың әлеуметтік сананың ажырамас бөлігі ретінде талап етілген.

Тарихи тұлғалар туралы жырлар мен толғаулардың негізгі мақсаты жас ұрпақтардың әлеуметтену үдерісіне ықпал ету және дәстүрлі мәдени-рухани құндылықтарды қоғамдық өмір үлгісіне айналдыру. Тұлғалық үлгілерде белгілі-бір рудың тектік генеологиялық бірлігі ғана пайымдалып қоймай, рухани тұтастығы негізделеді. Жыраулар поэзиясында өзекті ой – абыройлы, ардақты асыл текті атабабадан тарайды деген сенімді орнықтыру.

Жыраулардың барлығы дерлік тұлға, көрнекті батырлар болғандығын ерекше атауға болады. Алайда жоғарыда атап өткеніміздей, қоғамның өзгеруі, көшпелі қоғамның жіктелуі, оның тұтастығы мен бірлігін жоғалтуы батыр-тұлға-жырау бейнесін пайымдауда жаңа өлшемдердің пайда болуына байланысты, тұлғалық-батырлық-жыраулық үлгілердің басқа гуманистік, эгалитарлық бастаулардың пайда болуы себеп болды. Ендігі жерде әлеуметтік тіршілікте дара шыққан батыр болу жеткіліксіз, қоғамның қамын жеп, бауырмалдылық көрсету секілді дүниелер алға шықты. Көшпелі өмір салтында әлеуметтік-мәртебелік рөлдер емес, жеке тұлғалық қатынастар мен қоғамдық пікір анықтаушы рөл атқарғандықтан, адамдардың бірін-бірі танып білгендіктен,

адамның өзінің абырой, атағын ардақтауы секілді үлгілер пайда болды. Э. Депрюэль байыптағандай: «тұлғалық үлгілердің барлық түрлеріне ортақ мәдени императив – абырой атағын ардақтау белгілі бір дәрежедегі діни индифферентизмге ықпал етті», – дейді (Шәукенова, 2013).

Қазақ жыраулары ұлы даланың ерекше, қайталанбас болмыс-бітімін әйгілеген философиялық дүниелерін қалдырды. Онда тарих пен шежіре, шешендік өнер, этика мен құқық, мәдени-рухани дүниелер тізбегі тұтаса көрініс береді. Тұтастығы ерекше мызғымас, тұлғалық өмірдің қуатын, әлеуметтік өмірдің біртұтас жүйесін қалады. Далалық өмірдің философиялық ойлау шеберлігінің үлгісінен тұратын жыраулардың ой-толғамдары жеке тұлғаның әлеуметтік стратегиясы ретінде жауапкершілік, тұлғалық еркіндігінің кең ауқымды кеңістігін айқындаумен, оның азаматтық, саяси, ұлттық төлтума ой-санасының көкжиегін кеңейтіп, дала дүниетанымының парасатты мәндік негіздерін қалыптастырды.

Адам бойында, кемшілік болғандықтан әлеуметтік ортада жеке тұлғаның қайталанбас бейнесі маңызды. Қазақ халқында «жігітке жеті өнерде аздық етеді» – деген танымдық негіздегі түсінік бар. Адамды не үшін қайталанбас тұлға ретінде санаймыз? Себебі, олар қоғамдық қағидалар мен ережелерге сыймайды. Осындай таным-түсінікке байланысты В. Франкл адамның тұлғалық бейнесін биологиялық жолмен түсіндірмекші болады. Бір жасушалы ағза көп жасушалы ағзамен эволюцияға түскенде, ол өзінің жалқылық деңгейінен айырылып, көп жасушалы ағзаға айналатынын айтады. Демек оны тұлғалықпен салыстырғанда ол өзінің қасиетін жояды. Универсал қалпынан айырылған көпшілік қалпына сіңеді, құйылады. Осы секілді адам тиянақты ілім білімді меңгере алмаса, әр нәрсеге әсемпаз болуымен, әр істің басын бір шалып универсал болғысы келген адам, қоғам деп аталын организм процессінде өзінің тұлғалық деңгейінен ажырайды. Егер жоғарыда айтылғандай қазақ жыраулары секілді бесаспап, сегіз қырлы бір сырлы болса, өзінің тұлғалық бейнесін қашап

шыға алса, онда қазіргі қоғамдық жағдайда ерекше мәртебеге ие болары анық.

Адам өзіндік деңгейін мүсіндеп қашаған сайын, өмірде соғұрлым қоғамдық өмірдің кетігіне қалана алады. Адам қоғаммен араласып, әлеуметтік өмірдің кем-кетігін көре білсе, оның тұлғалығы ел ішінде есепке алынады.

Белгілі бір дәрежеде адамдарға тобырлық сана тән. Испан философы Ортега и Гассет: «Жиырмасыншы ғасырдың қасіреті тобырлық сана» деп көрсетеді. Қоғамдық тіршіліктің даналығы туралы айтатын болсақ, онда даналық пен даралықтың ара жігін ашу керек. Ол үшін қоғамға тұлға керек. Егер ол психикалық тұрғыда қуатты, (физикалық тұрғыдан) табиғатынан зерек, еске сақтау қабілеті жақсы, интеллектуалды жетілген, туындаған қиыншылықтарды жеңе білу, адамдарды құрметтеу, кішіпейілді, жомарт болса, онда әлеуметтік жақсы қоғамның бейнесін көрсетеді. Жазылған қасиеттерді иемденген тұлға өз ортасында үлгілі болуымен қоғамдық өмірге рухани-мәдени мәнді өмір салтын қалыптастыра алады. Қазіргі жағдайда адам – пайда табу көзі деп түсінгендер бар. Өз hareketін өмірдің басты мақсаты деп түсінген тобырлық сана деңгейіндегі адамдар өмір құндылығы, ар-ұят деген түсініктерден алшақ екенін байқаймыз. Шын мәнінде тұлғасы көп қауымдастықтық қана белгілі бір прогресске жете алады. Сондықтан қоғам тұлғаға тәуелді. Абырой, бедел секілді құндылықтар осындай жағдайда туындайды. Тұлғалықтың абырой-бедел кодексін арттырғымыз келсе тобырлықтан арылуымыз қажет. Қоғамда тұлғаның даралығы мен ерекшелігін тануға және құрметтеуге міндеттіміз. Түрлі әлеуметтік зерттеу объектісіне айналған қоғамдық өмір жеке адамның емес, қалың көпшіліктің психологиясына назар аударады. Тобырлық сана деңгейіндегі адамдар тәртіп пен сенімділік секілді түсініктерден алшақ болады.

Қоғамдық өмірде адамның тегіне қарап, детерминизация жасау мүмкін емес. Қазақта «жақсыдан жаман туар бір аяқ асқа алғысыз, жаманнан жақсы туар адам айтса нанғысыз» деп бекер айтпаған. Тұлғаның табиғатын тұтас қамту күрделі. Бірақ

тұлғалық еркіндік феноменінде айқын көріне алады. Кез келген адам тіршілігінде ерікті немесе еріксіз түрде қоғамда қалыптасқан адами типтік шеңберден шығуға ұмтылады. Осыған байланысты, олай болса нағыз даралық адами бейне қайдан басталады деген сұрақ туындайды. Тобырлық типтерден тәуелсіздік даралығы үшін еркіндікке ұмтылғанда басталатынын көрсетеді. Экзистенциализм анализімен айналысқан ғалымдар жауапкершілік түсінігі кез келген адам болмысымен байланыстылығын көрсетеді. «Адам болмысына жауапкершілік тән дейміз, себебі оның ертеңгі о дүниелік өмірі бүгінгі тіршілігімен байланыстылығын көрсетеді. О дүниелік өмір – өлім мәнін жоймайды. Керісінше, қайта оралмас кезең, қайталанбас өмірді өрнектеп шығарады. Яғни кез келген адамның өмірі қайталанбайды, өліммен аяқталады. Ал адам тағдыр тауқыметінен құтыла алмайды. Тағдыр адамның іс-әрекеті, мүмкіндігі. Өмір өзінің жасампаз құндылығын айғақтауға мүмкіндік береді. Түрлі қиындықтар мен қайғы-қасыреттер арқылы шыңдалу мүмкіндігін көрсетеді. Тағдыр еркіндікке бой артып, талаптануға тірек болар сенімді саты. Еркіндік – шешім қабылдауға, позиция таңдауға берілген азаттық.

Қоғамдық өмірде еркіндікке қарсы кедергілер, тосқауылдар жеткілікті. Еркіндік пен кедергіге байланысты В. Франкл тұжырымы: өмірде түрлі кедергілерді жеңіп, өз көзқарас, пікірін еркін білдіретін адам ие бола алады (Франкл, 1990: 254). Яғни тұлға ретінде қалыптасу мүмкіндігіне ие, бірақ оның психофизикалық деңгейіндегі кемшіліктер оған кедергілер келтіреді. Ол үшін ол өз бойындағы кемшілікті ырқына жібермей, тұсауға күш салады. Бойындағы кешілікті өзінің күресі, өзінің жігері, күш-қуаты арқылы тұсап, руханилық деңгейіне өте алса, ол шын мәнінде нағыз рухани тұлға деңгейіне көтеріле алады. Өзін-өзі жеңудің өлшемі – кедергінің көлемі. Қоғамдық өмірде неғұрлым көбірек кедергілерді жеңетін болса, соғұрлым оның абыройы асып, өзіндік «Менін» қалыптастырудағы ер-жігерінің шыңдала түскенін көрсетеді.

Адамның психикасы инстинккке, тіршілігі материяға тәуелді. Адамның түпкі

табиғатын анықтауда, адам ғылымның шегінен асып түсетін тіршілік иесі дейміз. Себебі, әлеуметтану, психология ғылымдары адамды нақты бір типке жатқызуға, анықтауға тырысады. Бірақ адам, өзін қоршап тұрған детерминаттың бәрін бұзып, сол типтерге лайықты өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Адамның қарама-қайшылықты жаратылысын оның диалектикалық қасиеттері анықтайды. Адам өз «Менін» айқындау мақсатында еркіндікке ұмтылғанда өн бойындағы барлық мүмкіндіктерін іске қосады. Адам осындай психологиялық жағдайында өзінің мүлгіп жатқан мүмкіндіктерін ашумен өзінің күш-қайратын, ерік-жігерін, табандылық атты қасиеттерін көрсете алады. Адам болу – қоғамдық жауапкершілікті арқалау, тіпті отбасындағы жауапкершілік атты қасиет бірінші орында. Ясперс: «Адам кім болатынын өзі шешетін мақұлық дейді. Яғни өзін-өзі танушы – болмыс десең дұрыс болар. Әлеуметтену негізінде адамның болмысын сомдайтын сан түрлі мүмкіндіктер бар. Тағдыр адамға таңдау еркіндігін береді. Адамның өзіндік мені – өзгеге ұқсамау, яғни өзгеге ұқсамаудағы шарт, өзгеруді үйрену. Өзгеру – ерік қалауы. Адамның азаттығы. Детерминизм философиясына шырмаланған адам ерік қалауын қоғамдық тыйымдар құрсап тастағандай сезінеді. Мүмкіндігін іске асыруға түрлі деңгейдегі тыйымдар кедергі келтіріп, тұлғалық сипатын қалыптастыруға ерік-жігері жетпейді. Сондықтан өз тағдырын өзі іске алғысыз етеді. Ал ерік тағдырмен тамырлас. Олай болса, адам өз ерік-жігерін тағдыр тауқыметінде ғана рахатын көре алады. Тек өлім сағаты келіп, тағдыры аяқталғанда ғана еркіндік феномені нығмет болудан қалып, адам еркі мәңгіге жойылады. В. Франклдың тағдырға байланысты ой-тұжырымына Ш. Құдайбердіұлының толғауы:

*Тумақ, өлмек – тағдырдың шын қазасы,
Ортасы өмір, ортасы жоқтың қой
екі басы.*

*Сағымдай екі жоқтықтың арасында
Тіршілік деп аталар біраз жасы.*
(Абдрасилова, 2019: 25).

Әлеуметтік тұрғыдағы ерекше бір құбылыс адамның психикалық жағдайы. Психикалық жандүниедегі сезімдік құбылыстарды қалт жібермей бақылап, неге апарып соғатынын, нәтижесі қалай болады деген болжамдар жасайды. Адам әлеуметтік ортаға байланған, сондықтан сол орта қалыптастырған этикалық ұстанымдар мен заңдар арасында өмір сүреді. Оның шеңберінен шығып кету адамға қиын. Фрейд адамның әлеуметтенудегі проблемасына қатысты «Мен – Эго» теориясын ұсынады. «Мен» теориясы арқылы адамның әлеуметтік ортадағы өзіндік (тұлға) шындығын ашуға қатысты болмай қоймайтын шешім қабылдауға қабілетті екенін көрсетеді. Бірақ ішкі бейсаналық инстинкт адамға ұсыныс білдіреді. Сол кездегі адам «Мені» не істеу, қандай шешім қабылдауы тиістігін өзі шешеді. Бейсаналық сезімдер адамды сүйрей жөнелетін «Одан» немесе Идтен тәуелсіз екенін анықтайды.

Сонымен З.Фрейд жасаған «меннің» әлеуметтенудегі санадан тыс «ИД» жасаған инстинкттік ұсыныстарға қарсылық көрсететінін мойындаған Эрвин Штраус: «Инстинктті бағындырып, басқаратын күш инстинкттің өзінен өрбіп шыға алмайды» – деген, ал Шелер болса әлеуметтену жағдайындағы адам психоанализін интеллектуалды алхимияға ұқсатқан.

«Мен» негізгі рөл иемденуші ретінде қоғамдық тәртіпті алып жүруге лайықты бейсаналық инстинктке қарсы тұра алушы. Адамның әлеуметтенудегі ерік қалауы бейсаналық инстинктке тәуелсіз: бірақ адамның қоғамдық өмірдегі кейбір жағдайларына байланысты ерікті мызғымас берік нығмет деп тағы айтуға болмайды. Ерікті, мақсат-мұратты анықтау деңгейінде ғана оны терең түсінуде анықталатынын айтуға болады. Өз уақытында қабылданған шешім сәтінде ерік қалауы шындала түседі.

Қорытынды

XX ғасырдағы қоғамдық өмірдің қарама-қайшы динамикасы адамның өзін-өзі жетілдіру, жеке даму стратегиялары, тұлға белсенділігі мәселесінің өзектілігін

арттырып отыр. Дара болмысы мен оған жеткізетін жетілу жолын айқындау адам үшін аса маңызды. Авторлардың пікірінше дәл осындай тәсілдер психоаналитикалық және әлеуметтік-мәдени стратегияларда қамтылған. Мақалада әлеуметтік-мәдениет теориясы аясындағы тұлға дамуына айқындау үшін мәдени мұралар, коммуникатив рационалдылық, еркіндік, жауапкершілік ұғымдары сараланды. Адамның өзін-өзі жетілдіру мәселесі негізінде әлеуметтік-мәдени коммуникацияның маңыздылығы тұжырымдалды.

Мәдени және психоаналитикалық тұрғыда адамға ең қажетті қасиеттердің бірі – еркіндік, жауапкершілік. Ішкі жандүниесі мен сыртқы іс-әрекеті, мінез-құлығы бір-біріне сай тұлға қоғамның рухани өсіп-өркендеуіне тікелей ықпал етіп отырады.

Зигмунд Фрейдтің психоанализі адам мәселесін философиялық тұрғыдан түсінуде жаңа бетбұрыс жасады. Адамның болмысын сыртқы бақылаудан оның субъективтілігіне көшу, сананың ішкі күйлеріне назар аудару, тұлғаишілік саналы және бейсаналы қақтығыстар тұрғысынан адам болмысын сипаттау – XX ғасырдың батыс еуропалық философиясы үшін маңыздылығын анықтады. Фрейдтің тұлғаға байланысты: Ид («Ол»), Эго («Мен»), Суперэго («Супермен») секілді категориялары адамның іс-әрекетінің мәнін, сипатын түсінуге көмектесті.

Әлеуметтік мәдени орта адамның ішкі әлеуетін жүзеге асыруы арқылы өзінің бойындағы ерекшелікті көрсетуімен қоғамның тарихи процестеріне және адамның жетілу процесіне ықпал ете алады. Қазақ философиялық танымындағы ерекше орын алған ақын жыраулардың инсани кемелділік хақындағы философиялық-әлеуметтік ой-тұжырымдары ауадай қажет. Жыраулар қалыптастырған ұлттық рухани мәдениетіміздің рөлі өзіндік анықтаудың «менін» анықтауда, ұлттық ойлауы мен даму стратегиясын орнықтыруда аса маңызды, онда өзімізді ұлт ретінде тану, білу, сезінумен қатар жалпы адамзаттық өркениетте ұлттық орнын, ерекшелігін айғақтайды. Сондықтан да ұрпаққа өз ұлтының қадыр-қасиетін қастерлеуді

шақыру осындан басталады деп бағамдауға болады.

Далалық өмірдің философиялық ойлау шеберлігінің үлгісінен тұратын жыраулар поэзиясы жеке тұлғаның әлеуметтік стратегиясы ретінде жауапкершілік,

тұлғалық еркіндігінің кең ауқымды кеңістігін айқындаумен, оның азаматтық, саяси, ұлттық төлтума ой-санасының көкжиегін кеңейтіп, дала дүниетанымының парасаттылық мәндік негіздерін қалыптастырды.

Әдебиеттер тізімі

- Абдрасилова Г.З. Шәкәрім философиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 160 б.
- Ақатай С. Ұлттық діл деген не? //Ақиқат. – 1999. – № 3. – 64 б.
- Байтенова Н.Ж. Қабылова А.С. Ромашева А.Қ. Шығыс философиясындағы кемелденген адам мәселесі: оқу құралы. – Алматы: ӘЖК.КАЗМУ, 2000. – 243 б.
- Есім Ғ. Адам-зат. – Астана: Фолиант, 2002. – 312 б.
- Нұрмұратов С., Ғабитов Т.Х. Қазақ философиясы тарихы. Ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін. – Т. 1. Қазақ философиясының қалыптасуы. – Алматы: ФСДИ ҚР БҒМ, 2014. – 400 б.
- Шәукенова З.К. Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. Ұжымдық монография. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 375 б.
- Клахкон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию. Перевод с английского под редакцией к.фил.н. Панченко А.А. – СПб.: «Евразия», 1998. – 352 с.
- Мағауин М. Қобыз сарыны: XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын, жыраулары. – 5-бас. оңд. – Алматы: Мектеп, 2007. – 192 б.
- Малиновский Б. Научная теория культуры // Вопросы философии. – 1983. – № 2. – С.116-124.
- Курмангалиева Г.К., Нысанбаев А.Н., Соловьева Г.Г. Наследие аль-Фараби и современная философия взаимопонимания: посвящ. 20-летию независимости РК. – Алматы: Ин-т философии и политологии КН МОН РК, 2011. – 247 с.
- Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. – Алматы: ҚР БҒМ Философия және саясаттану институты, 2000. – 180 б.
- Резник Ю.М. Человек и общество // Личность. Культура. Общество. – 2000. – № 3. – С. 12-23.
- Фарман И.П. Социально-культурные проекты Юргена Хабермаса. – Москва, 1999. – 244 с.
- Франк В. Человек в поисках смысла. – Москва: Прогресс, 1990. – 366 с.

Гульжан Ж. Серікбай, Әсет А. Құранбек

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Проблема самосовершенствования человека в рамках психоаналитической и социокультурной теории

Аннотация. В статье сделан глубокий анализ проблемы самосовершенствования человека в рамках психоаналитической и социокультурной теории. Противоречивая динамика общественной жизни в XX веке выдвинула проблему самосовершенствования человека, стратегий личностного развития, личностной активности. Для человека очень важна его индивидуальность и определение пути зрелости, который к ней ведет. По мнению авторов, именно такие подходы содержатся в психоналитических и социокультурных стратегиях. Для определения развития личности в рамках социокультурной теории проведен глубокий анализ понятий культурного наследия, коммуникативной рациональности, свободы, ответственности. Изучена значимость социокультурной коммуникации на основе проблемы самосовершенствования человека.

Социальный образ жизни казахского народа предъявлял жесткие требования к нравственным качествам и личностно-ценностным, социально-психологическим, этническим позициям. А самобытность поэзии жырау – это прямая ориентация на социальную среду. Ставя

выше такие качества личности, как личность, честь, он был направлен на совершенствование личности через адекватную социологическую практику. Они сформировали свои произведения в виде философских размышлений дидактического характера, изложили свои мысли о времени, размышления о морали. Поднимали общественные, социальные вопросы, высказывал свое понимание происходящих в жизни изменений и событий, их смысла. В статье сформулирована значимость философско-антропологической, социальной мысли в творчестве жырау в формировании стратегий самосовершенствования. Философско-антропологические рассуждения в поэзии жырау проанализированы.

Ключевые слова: человек; общество; культура; личность; самосовершенствование; культурное наследие; коммуникация; свобода; жырау.

Gulzhan Zh. Serikbay, Asset A. Kuranbek

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The problem of human self-improvement within the framework of psychoanalytic and socio-cultural theory

Abstract. The article makes a deep analysis of the problem of human self-improvement within the framework of psychoanalytic and socio-cultural theory. The contradictory dynamics of public life in the twentieth century put forward the problem of human self-improvement, personal development strategies, and personal activity. For a person, his individuality and the definition of the path of maturity that leads to it are very important. According to the authors, such approaches are contained in psychonalytic and socio-cultural strategies. To determine the development of personality within the framework of socio-cultural theory, a deep analysis of the concepts of cultural heritage, communicative rationality, freedom, responsibility is carried out. The importance of socio-cultural communication based on the problem of human self-improvement is studied.

The social lifestyle of the Kazakh people imposed strict requirements on moral qualities and personal-value, socio-psychological, and ethnic positions. The originality of Zhyrau's poetry is a direct orientation to the social environment. Putting such personality qualities as personality and honor above, he aimed at improving personality through adequate sociological practice. They formed their works in the form of philosophical reflections of a didactic nature, presented their thoughts about time, reflections on morality. They raised public and social issues, expressed their understanding of the changes and events taking place in life and their meaning. The article formulates the importance of philosophical, anthropological and social thought in the formation of self-improvement strategies reflected in zhyrau. It provides an analysis of philosophical and anthropological arguments in the poetry of zhyrau.

Keywords: Person; society; culture; personality; self-improvement; cultural heritage; communication; freedom; zhyrau.

References

Abdrasilova G.Z. Shakarim filosofiiasy [philosophy of Shakarim]. (Almaty, Kazak universiteti, 2019, 160 p.), [in Kazakh].

Akatai S. Ulttyk dil degen ne? Akikat [What is the National mentality? Akikat]. 1999. No.3. P. 64, [in Kazakh].

Baitenova N.Zh. Kabylova A.S. Romasheva A.Қ. Shygys filosofiiasyndagy kemeldengen adam maselesi: oku kuraly [The problem of a mature person in Eastern philosophy: a textbook]. (Almaty, 2000, 243 p.), [in Kazakh].

Esim G. Adam-zat. (Astana, Foliant, 2002, 312 p.), [in Kazakh].

Nurmuratov S., Ğabitov T.H. Qazaq filosofuasy tarıhy. Ejelgi dáýirden qazirgi zamanga deın. T. 1. Qazaq filosofiasynyń qalyptasýy [history of Kazakh philosophy. From ancient times to modern times. Vol. 1. formation of Kazakh philosophy]. (Almaty, FSDI QR BGM, 2014, 400 p.), [in Kazakh].

Sháykenova Z.K. Qazaq rýhanıaty: tarıhı-filosofıalyq jáne etnomádenı negizder. Ujymdyq monografıa [Kazakh spirituality: historical, philosophical and ethnocultural foundations. Collective monograph]. (Almaty, QR BGM GK FSDI, 2013, 375 p.), [in Kazakh].

Klakhkon K. Zerkalo dlia cheloveka. Vvedenie v antropologi. Perevod s angliiskogo pod redaktsiei k. fil. n. Panchenko A. A. [A mirror for a person. Introduction to Anthropology. Translated from English edited by K.phil.N. Panchenko A.A.]. («Evraziia», SPb., 1998, 352 p.), [in Russian].

Magauin M. Kobyz saryny: KhV-KhVIII gasyrlarda zhasagan kazak akyn, zhyraulary [kobyz Saryn: Kazakh poet, zhyrau, created in the XV-XVIII centuries]. (Almaty, Mektep, 2007, 192 p.), [in Kazakh].

Malinovskii B. Nauchnaia teoriia kulturey. Voprosy filosofii [culture of scientific theory. questions of philosophy]. 1983. No.2. P.116-124, [in Russian].

Kurmangalieva G.K., Nysanbaev A.N., Solovieva G.G. Nasledie al-Farabi i sovremennaiia filosofiiia vzaimoponimaniia : posviashch. 20-letiiu nezavisimosti RK. MON RK, Kom. nauki, In-t filosofii i politologii [The History of Al-Farabi and modern philosophy of intercession: post. 20th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan]. (Almaty, In-t filosofii i politologii KN MON RK, 2011, 247 p.), [in Russian].

Nurmuratov S.E. Rukhani kundylyktar aleumi: aleumettik-filosofıialyk taldaı. – Almaty: QR BGM Filosofiiia zhane saiasattanu instituty [the world of spiritual values: a socio-philosophical analysis. - Almaty: Institute of Philosophy and political science of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan,]. 2000. P.180, [in Kazakh].

Reznik Iu.M. Chelovek i obshchestvo. Lichnost. Kultura. Obshchestvo [people and society. personality. Culture. The public.]. 2000. No.3. P. 12-23, [in Russian].

Farman I.P. Sotsialno-kulturnye proekty Iurgena Khabermasa [socio-cultural projects of Jurgen Habermas]. (Moscow, 1999, 244 p.), [in Russian].

Frankl V. Chelovek v poiskakh smysla [a man in search of meaning.]. (Moscow, Progress, 1990, 366 p.), [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Серікбай Гүлжан Жанисовна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия кафедрасының 3 курс докторанты, Алматы, Қазақстан.

Құранбек Әсет Абайұлы – филос.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Философия кафедрасының меңгерушісі, Алматы, Қазақстан.

Gulzhan Serikbay – The 3rd year Ph.D. student of the Department of Philosophy of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Asset Kuranbek – Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Department of Philosophy of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Тенденции в исследованиях цифровой этики (обзорный анализ современных исследований)

Максат А. Садвокасов^{1*}, Кульшат А. Медеуова²

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Автор для корреспонденции:

¹bigmax82official@gmail.com

²mkulshat@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-0800-8694>

²<https://orcid.org/0000-0001-8860-9678>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-248-268>

Аннотация. В статье представлены дискуссии о феномене цифровой этики. Рассматриваются термины, понятия, категории и критерии, используемые в цифровой этике, в зависимости от поля функционирования – информационная этика, компьютерная этика, прикладная этика. Сопоставлены культурные, социальные, производственные, философские и этические аспекты функционирования цифровой этики. Отдельным кейсом рассмотрено воздействие цифровой этики на вопросы межличностной коммуникации, в том числе через описание позитивных и негативных сценариев использования цифровой этики.

Дано описание генезиса предшествующих, ранних, исторических исследований, подходов, практик, идей, концепций, затрагивающих этическую проблематику, в особенности цифровую этику. Осуществлено разрешение противоречий между западными и восточными этическими традициями, применяющимися к цифровой этике. Охарактеризованы препятствия, раскрывающие суть слабой организации этических постулатов. Оформлена и осознана необходимость унифицированной сети прикладных документов регулятивного характера по цифровой этике в целях социального благополучия. Приведены примеры из вариативных слоёв человеческой жизни, позволяющие аргументировать о ссылке на цифровую этику или этику вообще. Сделан вывод о развитии этических концептов как о перспективном направлении со значительными эволюционными тенденциями. Осуществлено описание методов, принципов и функций, которые может использовать общество для дальнейших исследований в данном русле.

Ключевые слова: цифровая этика; информационная этика; межкультурная информационная этика; теория справедливости; цифровое пространство.

Received 23.04.2023. Revised 15.05.2023. Accepted 26.05.2023. Available online 30.06.2023.

For citation:

Sadvokasov M.A., Medeuova K.A. Tendencies in Digital Ethics Research (overview analysis of modern research) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P. 248-268. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-248-268>.

Для цитирования:

Садвокасов М.А., Медеуова К.А. Тенденции в исследованиях цифровой этики (обзорный анализ современных исследований) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилёва. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 248-268. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-248-268>.

Введение

Цифровизация современной жизни является наиглавнейшей текущей тенденцией, изменяющей человеческий мир. Несмотря на единодушие в возможностях и перспективах развития цифровой этики, авторы, занимающиеся исследованием цифровой этики, имеют определённые разночтения в том, как следует понимать сущность, структуру, значения и функциональные особенности цифровой этики.

Исследованиям в области цифровой этики придавали внимание авторы, объясняя суть своих концепций, теорий и направлений через отдельные функции, приписываемые цифровой этике.

Например, непосредственно цифровая этика фигурирует в трудах А. Люка (Luke, 2018: 186), Р. Уайтинг и К. Причард (Whiting, Pritchard, 2017), в то время как Р. Капурро рассматривает и вышеописанное явление (Capurro, 2009), и информационную этику как последующую после компьютерной (Capurro, 2008). Одновременно последним двум категориям также уделяет внимание философ, специалист в области информационной этики и информационной философии Л. Флориди (Floridi, 1999).

Косвенный вклад в развитие цифровой этики и этики в целом внесли английский поэт, писатель и мыслитель Джон Милтон, выставивший значительные аргументы о фундаментальных правах в работе «Ареопагитика» (Милтон, 1997), израильский профессор и историк-медиевист Юваль Ной Харари, объяснивший по-своему насущные вызовы человечества (Харари, 2019), американский философ Джон Ролз, идеализировавший теорию и общество справедливости и использовавший реформистский подход к этике (Ролз, 1995), а также немецкий философ, филолог и культурный критик Фридрих Ницше, интерпретировавший истину и её концепции в «Об истине и лжи во вненравственном смысле» (Ницше, 2013), немецкий социолог, историк и политический экономист Макс Вебер, затронувший этику в работах о науке

(Вебер, Наука как призвание и профессия, 1990) и политике (Вебер, Политика как призвание и профессия, 1990) и итальянский учёный, философ и семиотик Умберто Эко, рассмотревший развитие американской империи и среду массовой культуры с семиотической точки зрения (Эко, 2021).

По мнению автора ряда книг по образовательной политике и педагога Аллана Люка, роль цифрового пространства имеет высокую значимость до такой степени, что цифровые последствия часто выходят за рамки действий людей. Среди рассматриваемых явлений автором выделяются: передача комплексной технической информации, конструкция сообществ, решение сложных проблем, трансформация социального действия в положительное или отрицательное. Как описывает сам автор: «Как могло быть иначе? Всё это здесь онлайн – высказывания, изображения, звуки; акты ненависти и любви, войны и мира, запугивания и ухаживания, правды и лжи, насилия и заботы, угнетения и освобождения – и в каждом возможном третьем или четвертом пространстве, во всё возрастающей избыточности, прорезаемом шумом и беспорядком» (Luke, 2018: 186).

Начиная с ключевого определения цифровой этики, авторов можно разделить на несколько больших групп. Первые, среди которых исследователи из Биркбека, Лондонского университета Ребекка Уайтинг и Катрина Причард, изучают феномен с точки зрения бизнеса и менеджмента, хотя авторы «опираются на полезные источники по целому ряду дисциплин» (Whiting, Pritchard, 2017: 3). Другие, например, Лучано Флориди (Floridi, 1999) и Рафаэль Капурро (Capurro, 2009), описывают понятие через философскую призму. Третьи, такие, как Аллан Люк, сопоставляют цифровую этику с педагогическими преимуществами (Luke, 2018: 185).

Исследователи Р. Уайтинг и К. Причард дают описание феномена цифровой этики как этического рассмотрения в исследовании, утилизирующего сетевую активность и многообразные установки. По их словам, цифровая этика относится «к

этическим соображениям в исследованиях, в которых используются и/или изучаются действия и настройки в Интернете» (Whiting, Pritchard, 2017: 2).

Также Р. Уайтинг и К. Причард выделяют в самой цифровой этике новую методологию работы с данными в поле бизнеса и менеджмента (Whiting, Pritchard, 2017:2-3). Среди достоинств авторы называют транзит с традиционной классификации первичных данных, базирующихся на прямом участии исследователя, к новому методу, основанному в большей мере на интерактивности, косвенных связях и вкладе остальных участников (Whiting, Pritchard, 2017: 5). Также они отдельно упоминают об увеличенных гарантиях и шансах на воздействие учёного с укреплением Интернет-пространства (Whiting, Pritchard, 2017: 8).

Цифровая этика, по словам Аллана Люка, является нормативными принципами действия и взаимодействия в цифровой среде, особенно в контексте размытия границ между реальным и виртуальным, реальным и символическим. В контексте проблем, поставленных автором, это применяется, прежде всего, в отношении правил и регуляций, наделяющих детей правами и обязанностями, свободами и запретами (Luke, 2018: 186).

Можно утверждать, как будто бы цифровизация в целом создаёт определённые преимущества с целью диверсифицировать мир, привносить новые возможности для коммуникаций, усилить прозрачность разных социальных процессов, актуализировать ранее незаметные проблемы общества, культуры, политики.

Немаловажной является точка зрения об этической рефлексии, возникшей под воздействием информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Так, философ Рафаэль Капурро выделяет несколько значимых их достоинств, среди которых – транзит с традиционных, закрытых отношений к большей эгалитарности и доступности, а также высказывание и интерпретация политических и общественных взглядов обществом. Поскольку социум стремится

к большей открытости, тот стремится образовать большую коммуникационную инфраструктуру. Это осуществляется при помощи средств ИКТ, в конечном счёте приводя к «медиаократии» (Capurro, 2009).

Р. Капурро считает, что ИКТ позволяют людям более активно участвовать в политической и общественной жизни, высказывая собственные взгляды. По мере развития общества оно становится более открытым и образует большую коммуникационную инфраструктуру. Всеобщая декларация прав человека юридически защищает его основы для утверждения внутреннего начала – свободу доступа, слова, прессы, самовыражения и т.д. (Capurro, 2009).

Философ Рафаэль Капурро предусматривает наличие информационной этики, являющейся, на его взгляд, синонимом цифровой этики. В целом, информационная этика, по его мнению, существует в двух смыслах: широкий определяет воздействие с точки зрения самих информационно-коммуникационных технологий на социум и окружающую среду, а узкий даёт направления для более частных вопросов, таких, как, например, интернет и коммуникационные средства. Наиболее распространённые вопросы, среди которых проблематика частной жизни, цензуры, робототехники и т.д., автор посвящает разделу межкультурной информационной этики (Capurro, 2009).

Категоризация, предложенная Капурро, зависит от среды – социальной, культурной или экономической. Этика исследует и анализирует различные проблемы информационно-коммуникационных технологий, в частности вызовы конфиденциальности, государственного управления, гендерную асимметрию, здравоохранение, цифровой разрыв и т.д. Важным вопросом в этом отношении является касающийся универсальности ценностей и локальности культур и наоборот, связанный с проблематикой гомогенизации или гибридизации, а также познания взаимодействий между информационными культурами (Capurro, 2008).

Но с другой стороны, усиливающаяся цифровая проницаемость в общечеловеческой повседневности заставляет многих задуматься о следующем вопросе: действительно ли цифровизация считается благом?

Другим спорным вопросом является вопрос о том, действительно ли прозрачность общественных процессов способствует лучшему пониманию механизмов социальной справедливости так, как об этом писал Дж. Ролз (Ролз, 1995). А также насколько для современных исследователей важно работать с актуализацией новых социальных проблем, если по отношению к старым ещё не найдены релевантные способы решения. Эту проблему хорошо описывают авторы, которые работают с большими данными. Информация ради информации не является безусловным способом понимания.

В настоящее время с учётом научно-технического прогресса утилитаризируются новые способы понимания особенностей информации и новых медиа. Относительность, утверждающаяся в многомерном поле, позволяет увидеть многообразие человеческих практик.

С другой стороны, во введении важно отметить, что в истории науки люди сталкиваются с периодической трансформацией фундаментальных категорий, к которым, несомненно, относится и этика. Поэтому часть дискуссий, которые будут анализироваться в данной статье, коснутся вопросов отличия современной цифровой этики от традиционной, а также разделения между сущностными и случайными применениями принципов цифровой этики.

Одним из примеров является этика, на данный момент не имеющая единого, универсального представления, и сама по себе разделённая на множество теорий и подкатегорий. В то же время возрастание различных интерпретаций может рассматриваться как весьма существенное. Умберто Эко отмечает, что реальный мир представляет из себя «закрытую» книгу с единственно возможной, если не догматичной трактовкой происходящих

процессов, ибо тот управляется, согласно его утверждениям, законам земного притяжения, в то время как литературный мир более «открытый» для новых толкований. Если произвести проекцию диалектики реального и фиксированного, то можно прийти к большей вариативности взглядов относительно окружающей действительности (Эко, 2021).

С возрастанием возможностей и способностей общества, эволюции многофункциональных устройств, особенно информационно-коммуникационных технологий, равно как и комплексной методологии визуализации цифрового пространства, регулятивные конструкции также подвергаются осмыслению в контексте определённого исторического периода.

В этой статье будут описаны основные элементы дискуссий между этими и другими авторами для того, чтобы лучше понять сам феномен цифровой этики.

Целью данной научной работы является представление и обобщение различных концепций по цифровой, компьютерной, информационной и других видах и типах этики, наблюдение и герменевтика эволюции этических постулатов, реферативное обсуждение дискуссий в среде этики, отображение диверсификации в отношении подходов с меж- и трансдисциплинарных точек зрения, а также рассмотрение воздействия на разные стадии развития и в диверсифицированных общественных кругах.

Материалы и методы

Работа построена на методологии сравнительного, системного, функционального и описательного анализов. Использование данных методов обусловлено природой обозреваемых исследовательских работ, статей и материалов научных конференций. Так, компаративистика приносит возможности для наиболее детального выявления характера цифровой, информационной, компьютерной и других видов и типов современной этики или самой этической мысли с учётом особенных

условий, возникших или действовавших для пунктуального разбора путём противопоставления теорий, концепций, идей и взглядов, а также нахождения релевантности в отдельных работах. Системный метод репрезентирует этическое учение в контексте цифровой этики как единое целое, состоящее из множества отдельных направлений, которыми являются информационная, компьютерная и другие направления этики. Функциональная методология работы ориентируется на частные, в некоторых случаях независимые вопросы более общей темы. Дескриптивизм нацелен на точное рассмотрение и описание этических постулатов в их собственном образе.

Материалы работы состоят преимущественно из научных статей, отдельных книг, фрагментов научных журналов и публикаций, а также цифровых источников.

Результаты

На данный момент в научном сообществе и среди общественных деятелей предлагаются некоторые варианты. Так, Чарльз Эсс в работе Р. Капурро «Межкультурная информационная этика» подчёркивает значимость информированного и уважительного диалога в контексте межкультурной информационной этики, ибо задача межкультурной информационной этики, по его словам, состоит в формулировании и осознании роли моральных кодексов, отвечающих за культурные и моральные различия в обществе (Capurro, 2008).

Остановливаясь на частных моментах цифровой этики, Капурро выводит о необходимости, начиная с небольших мест, в большей степени обращать внимание на место людей в русле прогресса, развития связи между представителями культур и расширять поле функционирования прав человека для достижения общих целей (Capurro, 2009).

Собственный способ улучшения функционирования цифровой этики предлагает А. Люк. Он выдвигает следующие принципы её работы: вопросы

идеологии и общественных отношений, политической экономии коммуникаций и нормативной модели цифровой культуры (Luke, 2018).

Первый принцип позволяет реализовать методологию работы с перформативной этикой, дающей возможность оценить и предвидеть потенциальные или реальные последствия цифровых технологий и коммуникаций, а также укреплять навыки критической грамотности (Luke, 2018: 192-193).

Второй изучает особенности цифровой этики в контексте политической экономии, корпоративной или государственной собственности, анализирует причины информационной асимметрии и отсутствия нейтральности и объективности, опираясь на основы работы капитала, вследствие чего возникает потребность в утверждении этики (Luke, 2018: 193-194).

Третий опирается на трансформации подходов цифровой этики и её перцепции в школьных институтах с табуированной в утилитарно-прагматическую – интерпретации моральных базисов для использования цифровой коммуникации во благо различных слоёв общества (Luke, 2018: 194-195).

С практической стороны это даёт большую широту относительно состояния цифровой этики и её культуры. Достижение, по мнению автора, происходит за счёт нескольких факторов, таких, как равный доступ, константный диалог касательно индивидуальных и коллективных консеквенций повседневных действий, связанных с цифровыми ресурсами и социальными сетями, критического подхода к семантической составляющей цифровых архивов, а также использования их для кооперации старых и новых сообществ, выражений мнений и обмена различными идеями (Luke, 2018: 185).

Джон Ролз объясняет принцип справедливости таким образом: методология функционирования всегда опирается на два принципа – обладание индивида равным правом свобод (комплексов прав и обязанностей от институтов), совместимым со свободами остальных, с учётом нарастающей

ответственности впоследствии, равно как и обеспечение открытости и выгоды в отношении меньшинства при организации социальных и экономических неравенств. Это осуществляется различными путями, например, при помощи принципа различия, дающего гарантии большинства меньшинству, а также способного трансформировать положение человека в обществе (Ролз, 1995).

В качестве основы Ролз выдвигает иерархию из четырёх составляющих, необходимую для укрепления собственной позиции о справедливости: исходное состояние, определение конституции, законодательство и применение правил. Исходным состоянием автор называет честную процедуру, гарантирующую дальнейшую справедливость. Определение конституции отвечает за некоторые нормативы, которые должны быть учтены. Законодательная составляющая существует как законы, разрабатываемые при опоре на конституцию. Аппликация правил рассматривается с подачи судебной властью и администрацией к конкретному делу (Ролз, 1995).

Для обозначения собственной позиции Макс Вебер вводит термины «этика ответственности» и «этика убеждения». Разбирая деятельность политика, он считает, что тот преследует более высокие цели, т.е. определённую этику. В конце работы автор ставит вопрос, должен ли политик следовать этике ответственности или этике убеждений. Следует обозначить, что первая категория даёт основания для конвенционализма, т.е. последствий и результатов, в то время как вторая приучает к правильным моральным поступкам. Для него вопрос в конечном счёте не может быть решён однозначно, так как, по Веберу, политика делается головой, но не только головой. Он приходит к выводу, что этика убеждения и ответственности не противоположны, а дополняют друг друга, что вместе составляет правильного политика. Одним из существенных аргументов в рамках рассуждений этики считается формальность этики, заключающаяся в установлении одинаковых, гомогенных заповедей ко всем

отношениям, что дополняется отсутствием значимости фактов и отдельных действий (Вебер, 1990).

Этика как процесс у Р. Уайтинг и К. Причард, представленные авторами как новое направление, позволяет, на их взгляд, решить вызовы цифровой этики, так как она аттрактивна со стороны исследователей через процесс выработки уникальных теорий и развитие методологии (Whiting, Pritchard, 2017).

Исходя из вариативности материала, Капурро выводит о необходимости, начиная с небольших мест, в большей степени обращать внимание на место людей в русле прогресса, развития связи между представителями культур и расширять поле функционирования общечеловеческих фундаментальных идеалов для достижения соответствующих целей (Whiting, Pritchard, 2017).

Рафаэль Капурро ключ к исправлению существующих недостатков и асимметрий видит в усилении локальных тенденций на фоне глобальной кооперации через осознание роли моральных кодексов, отвечающих за культурные и моральные социальные дифференциации. Стоит обозначить, что философ пришёл к подобному пути через моральные оппозиции, влияющие также и на информационное поле, между западной демократической мыслью и восточной, в особенности, например, конфуцианской и даосской. Этот подход следует признавать как фундамент межкультурной информационной этики (Capurro, 2009).

Выход из комплексной ситуации, ассоциирующейся с сетью современных проблем, наблюдается и у Харари. Профессор репрезентирует образ подготовленного, защищённого, освоившего многие вызовы человека, который должен принимать различные средства для защиты от интеллектуальной дисперсии. Некоторыми средствами для достижения подобных целей считаются капитал, направленный на затраты в целях поиска истинной информации и интерес к научной литературе. Немаловажным является тот аргумент, выводимый Харари, характеризующий необходимость

в наблюдении человека за собой, его ощущениями и реакцией сознания для организации, структуризации и планирования для более серьезного будущего (Харари, 2019).

Обсуждение

Основания для глубинных рассуждений о цифровой этике коренятся в трудах исследователей. В первую очередь имеет значение выяснить, каким образом функционирует этическое поле и как оно влияет на социальное пространство.

Хронология исследований и наблюдений цифровой этики и её перспектив значительна. Первоначально следовало бы отметить, что с развития прогрессивных тенденций как один из результатов научно-технической революции, а именно середины XX в., велось многочисленное исследование роли этики, её основных положений относительно хронологических промежутков, равно как и была представлена полемика по эволюции теоретических и практических её форм и вариантов. Как отмечает Р. Капурро, проблематика взаимоотношений в этическом поле через вызовы, присущие компьютерным технологиям, анализировалась среди таких лиц, как американский математик и философ Н. Винер и специалист в области информатики Дж. Вейценбаум. Изначально, на его взгляд, дискуссия была сосредоточена на моральной ответственности компьютерных специалистов, однако в последующем, через компьютерные технологии, возник вопрос о потенциальном всеобъемлющем социальном воздействии. В течение последних лет, особенно с появлением и распространением Интернета, академические и социальные дебаты, связанные с областью цифровых исследований, лишь увеличиваются (Capurro, 2009).

В глобальном пространстве, по данным, предоставленным Р. Капурро, широкий дискурс превалирует с самого начала «Первого международного конгресса по этическим, правовым и социальным аспектам цифровой информации»,

организованного ЮНЕСКО в Монако в 1997 г., после чего основное внимание стало уделяться более локальным проектам, например, в двухлетних конференциях SATaC, ETHICOMP, EEI21, SEPE и др. (Capurro, 2009).

Существуют случаи, когда вызовы цифровой этики более всего отражаются в конкретных аспектах человеческой жизнедеятельности. Так, в работе А. Люка развитие общества опередило осознание этикой собственной роли в образовательном сегменте, в результате чего молодое поколение не способно в полной мере осуществить анализ диалектических категорий, некоторые из которых составляют правда и ложь, репрезентация и искажение, правильное и неправильное и т.д., равно как и обосновать роль внешних факторов на составление и комплектование информации с учётом её последующей перцепции окружением (Luke, 2018: 1). Подобная проблема, в основе которой лежит подход «гибридной идентичности», разобрана и в исследованиях Пехтер и описана Р. Уайтингом и К. Причардом следующим образом: «Её отчет описывает проблему разделения профессиональной и личной идентичности в этом этнографическом исследовании. Такая двойная роль внутри Интернет-сообщества позиционирует исследователя как инсайдера (постоянного участника форума) и одновременно как аутсайдера (исследователя, наблюдающего и анализирующего сообщество)», «Это включало в себя этическую ответственность не смешивать эти две роли с тем, чтобы «люди не боялись того, что сказано [ей] в [её] псевдонимной роли, будет включено в исследование» (Whiting, Pritchard, 2017: 23). Авторы также упоминают риск исследователей стать самими исследуемыми в результате большего участия в исследованиях в социальных сетях (Whiting, Pritchard, 2017: 22).

Последние авторы, несмотря на активное исследование тенденций цифровой этики, одновременно отрицают существование некоего «этического кода», предпочитая обращать внимание на различные институты. Более того, данный контекст описывает механизмы взаимодействия

в рамках исследовательской этики, зависящие от специфических институтов (Whiting, Pritchard, 2017: 4).

Наблюдение за процессами, дающими существенное функционирование цифровой этики, приводит к обращению к принципам справедливости с тем, чтобы в большей мере рассмотреть внешние явления и условия. Американский философ Джон Ролз предлагает в качестве собственного взгляда связь с «теорией справедливости». Согласно ей, полагает Ролз, принципы социальной справедливости есть принципы, регулирующие разделение выгод среди членов общества, с учётом того, что привилегии меньшинства не должны также ущемляться в пользу большинства. Несмотря на то, что люди могут полагаться и на собственные интересы, тем не менее, они, в основном, действуют относительно общественного блага. Структура общества и взаимосвязь со способами взаимодействия являются приоритетными субъектами справедливости. В целом, наиболее полная реализация справедливости подчёркивается в социальном идеале и доктрине справедливости, подразделяющейся на более частные принципы (Ролз, 1995).

Принцип справедливости, исходящий из ключевой структуры общества, интерпретируется Ролзом также касательно институтов – любых значимых образований, с их беспристрастным характером. Существование включает некоторые способы поведения, принятые членами общества и составляющие одну из значимых опор. Методология функционирования всегда опирается на два условия – обладание индивида равным правом свобод (комплексов прав и обязанностей от институтов), совместимых со свободами остальных, с учётом нарастающей ответственности впоследствии, равно как и обеспечение открытости и выгоды в отношении меньшинства при организации социальных и экономических неравенств. Это осуществляется различными путями, например, при помощи принципа различия, дающего гарантии большинства меньшинству, а также способного трансформировать положение человека в обществе. В данном контексте этика

обосновывается в несколько ином ключе (Ролз, 1995).

Как описывает сам автор: «Но всё же общество, удовлетворяющее принципам справедливости как честности, приближается к идеалу общества, основанного на добровольной схеме настолько, насколько это вообще возможно, потому что оно основано на принципах, которые свободные и равные личности должны принять при справедливых обстоятельствах. В этом смысле его члены автономны, и осознаваемые ими обязательства налагаются добровольно» (Ролз, 1995).

Философ и профессор Оксфордского института Интернета, действующего при Оксфордском университете, Лучано Флориди обосновал приоритетный характер проблем в этике. По его словам, важность рассмотрения для философского поля лежит в доминирующем относительно этических разработок характере технологических трансформаций, вызвавших «политический вакуум», исходя из практических соображений, возникающих в информационном обществе (Floridi, 1999: 38).

Израильский профессор Юваль Ной Харари в контексте особенностей иудаистской традиции рассматривает ненасилие и порядок в качестве основных принципов этики вообще. Дополнительно он утверждает, что ранее в качестве этики особую роль играла вера в бога, отсутствие которой сказывалось на морали и позволяло обществу погрузиться в хаос (Харари, 2019). Функцией морали – одной из составляющих этики, – по его мнению, является «уменьшение страданий». Как пишет автор: «Если вы понимаете, что ваши действия причинят ненужные страдания вам или другим людям, то естественным образом постараетесь от них воздерживаться. Тем не менее люди убивают, насилюют и крадут, имея лишь поверхностное представление о страданиях, вызванных этими поступками. Они сосредоточены в первую очередь на удовлетворении своей похоти или жадности, не думая о последствиях для других – или отдалённых последствиях для себя. Даже инквизиторы, сознательно причинявшие

боль жертве, обычно использовали разные приемы дегуманизации и понижения чувствительности с тем, чтобы не принимать близко к сердцу то, что они творили» (Харари, 2019).

Умберто Эко прямо не рассматривает этику, однако высказывания в области трансформации общества под внешними факторами чётко отслеживается, что даёт возможность для исследования этики в отдельных случаях. Утверждение позиции автора можно проследить на примере голографии: «Голография не может не процветать в Америке – стране, одержимой реализмом, где для того, чтобы изображение было убедительным, оно должно быть непременно каноничным; идентичной, визуально точной копией представляемой реальности» (Эко, 2021).

Лучано Флориди описывает информационную этику как следующую ступень после компьютерной этики, имеющей ряд существенных отличий от предшествующей. В частности, амбивалентный характер компьютерной этики, по мнению Флориди, имеет в своей структуре не информационные вариации старых моральных ошибок, но в большей степени аналогичную относительно имевшихся недостатков этическую линию, с вопросами которой общество имеет возможность сталкиваться (Floridi, 1999: 2).

Помимо вышесказанного, информационная этика, следующая за компьютерной, по мнению автора, нацелена на однородность становления, бытия, небытия и окружающей среды, рефлексивность и неизбежность информационных процессов и др. Развитие особенностей информационной этики взаимосвязано с двумя категориями, определяемыми Флориди, – информацией и энтропией, основные характеристики которых антонимичны и четырьмя основными принципами относительно последней: противодействие созданию энтропии в информационной среде, необходимость её превенции и нивелирования, равно как и продвижение информационного благополучия через разнообразие, качество и количество, при чём указанные законы располагаются в

порядке возрастания моральной ценности. Энтропия же понимается автором как количество, специфицирующее некоторое количество беспорядка, регресса или казуальности в системе, имеющей в себе энергию или информацию. Влияние на информационную этику происходит следующим образом: чем больше в информационном пространстве богатства и семантики, тем меньше её энтропия. Иначе говоря, как считает автор, некоторые факторы, среди которых неравномерное или нерациональное указание, а также изучение причин ошибок людей, или опора лишь на единственный принцип, может привести к значительной асимметрии и возрастанию энтропии (Floridi, 1999: 44).

Информационная этика, с другой стороны, по убеждениям Флориди, является этикой уважения и заботы, в которой субъект старается сместиться в сторону природы и будущего, принимающего определённые действия, усиливая конструктивистские тенденции. Флориди описывает её таким образом: «Хотя это не означает, что ИЭ [информационная этика] достигает полной объективности, это показывает, что ИЭ стремится быть максимально несубъективной и объектно-ориентированной. ИЭ – это этика не добродетели, счастья или долга, а этика уважения и заботы (уважение к пациенту и забота агента). Согласно ИЭ, иногда правильный вопрос, который следует задавать, – это не «каким я должен быть?» или «что я должен делать?», а «что следует уважать или улучшать?», поскольку это и есть «что есть» значащее благосостояние» (Floridi, 1999: 49).

Одним из основных принципов информационной этики, по его мнению, считается большая направленность в сторону антропогенного начала, в сравнении с компьютерной этикой, а также философскими концепциями деонтологизма и контрактуализма, ибо последние не способны решать подобные проблемы (Floridi, 1999: 41).

Диалектика культурного взаимодействия в информационном пространстве исследуется в русле межкультурной информационной

этики Рафаэля Капурро. Высказываясь о самом термине, автор утверждает, что последний сфокусирован и нацелен на исследование влияния информационно-коммуникационных технологий на различные культуры и специфических вызовах, понимаемых с различных культурных традиций. В работе Капурро исследуются Азия, Тихий океан, Латинская Америка, Африка, Австралия и Турция (Capurro, 2008).

В целом межкультурная информационная этика, по словам Капурро, может быть определена в полной мере лишь через сопоставление, координацию, а не вечный антагонизм, исходя из важности плюрализма в контексте действий человеческого разума, ибо изучение природы культурных дисперсий неизбежно порождает многочисленные интерпретации, анализы и само изучение. Так, в узком смысле данное понятие, с точки зрения философа, концентрируется на воздействии ИКТ на разные культуры и понимании конкретных вопросов в соответствующих культурных традициях. В широком смысле феномен имеет дело не только с межкультурными вопросами, поднятыми ИКТ, но и с вопросами от СМИ, тем самым позволяя получить обширный исторический сравнительный обзор (Capurro, 2008).

Как отмечают Ребекка Уайтинг и Катрина Причард в своей публикации, дискуссия о первостепенной роли этики в Интернет-исследованиях, её планировании, формировании, организации и последующем применении, берёт начало с 1990-х гг. с разработкой формальных сводов в 2000-х гг. Исследования у авторов выявили частные категории вызовов, относящиеся к чтением и изменением публикаций, без внесения, однако, определённого вклада (Whiting, Pritchard, 2017: 7).

В первую очередь следует пояснить, что информационная этика по своей сущности определяет дальнейшие перспективы для информационного общества. Террелл Уорд Байнум полагает, что последнее в культурном плане никогда не было гомогенным, дробившись на множество мелких. По его мнению, этика процветания

заключается в прогрессе личности, что впоследствии приведёт к большей диверсификации обычаев, религий, языков и практики (Capurro, 2008).

Отсюда можно прийти к автору теории справедливости, американскому философу Джону Ролзу, подразумевающему, что порядок в этике достигается путём общественного договора, вследствие чего утверждаются ключевые принципы справедливости и её пять функций, коими являются общность, универсальность, публичность, упорядочивание конфликтующих притязаний и окончательность. Фундаментальные отличия от конвенциональной теории общественного договора заключаются в том, что договаривающиеся стороны, по мнению философа, находятся в некоем «исходном положении», подкреплённым т. н. «занавесом неведения» – слабым осознанием у индивидов определённых объективных закономерностей – и, действуя в нейтральной, анонимной и, в некотором случае, казуальной ситуации, ещё не осознают полностью собственного потенциального места в новом, справедливом обществе (Ролз, 1995).

В анализе подходов к межкультурной информационной этике у Р. Капурро одной из важных составляющих цифровой этики является конфиденциальность. Тайский специалист в области информационных технологий Крисана Китиядисай из той же работы приводит пример с Таиландом: частная категория есть пространственное распределение среди членов семьи, с учётом таких традиционных ценностей, как иерархия, вежливость и патронаж (Capurro, 2008). А по мнению Чарльза Эсса, этическое поле существует за счёт диалога и сосуществования двух тенденций – западной и восточной (Capurro, 2008). По мнению Эсса, две противоборствующие структуры стремятся не столько к дефиниции идентичности, сколько к взаимодополнению и большей организованности, функционирующей за счёт существования или допущения комплементарной лжи. Для большей реализации бинарной оппозиции Эсс использовал ноуменальный подход,

проявляющийся через категорический императив Канта, а также вопрос о несоизмеримости научных теорий Куна, возникающий при усилении противоречий. Подобный подход, как считает Эсс, укрепляет плюралистические тенденции (Scurro, 2008).

Японский специалист в области информатики Тору Нисигаки, упоминаемый в работе Р. Капулло и исследовавший вызовы информационной этики относительно японского общества, акцентирует определённое внимание на противоречиях между западным и восточным философскими направлениями со включением субъективного понимания процессов развития информационных технологий. По мнению Нисигаки, последние «имеют сильное сходство с иудео-христианским стремлением к универсальному толкованию священных текстов». Иначе говоря, западное направление стремится утвердить универсальные категории, в то время как Восток обучает отказу от данной практики – результатом является диалектика монизма и плюрализма. Этическими нормами Нисигаки называет «шаблоны поведения», воспринимаемые наблюдателем партикулярной социальной системы. Некритический подход, который может возникнуть в результате асимметрии, приводит к перцепции этики как субъективной рефлексии и становлению «фундаментальной информатики», практические последствия которых могут быть заметны, например, в критике глобализации, исходя из всеобщего применения западной морали (Scurro, 2008).

Л. Флориди задаёт вопрос, каким образом возможно устранение отрицательных качеств, например, при компьютерных преступлениях или вандализме (Floridi, 1999: 40). Говоря о последнем феномене, Флориди считает, что вандализм может проявляться именно в увеличении энтропии путём уничтожения объектов информационной среды, имеющей отношение к окружению. В качестве примера автор приводит мальчика, играющего на свалке, и проявляющего

свою энергию тем, что разбивает ветровые стёкла и фары старых машин камнями. Информационная этика может, с его точки зрения, объяснить сущность его действий при неэффективности других направлений, таких, как этика добродетели, деонтологизм, консеквенциализм и др. (Floridi, 1999: 54).

Однако сущность цифровой этики не может быть в полной мере направлена в один определённый вектор развития, следовательно, также имеет возможность обратиться к недостаткам, заметно варьирующимся.

Немецкий философ Фридрих Ницше в работе «Об истине и лживо-нравственном смысле» даёт собственную интерпретацию истины. Главным образом человеку, с его стороны, навязывается образ запутанного, слабого и дезориентированного по своей природе существа. Природа изменчива и непостоянна, а вместо этого человек хочет видеть всё устроенным для собственного душевного здоровья. Столкнувшись с этим затемнением, он использует интеллект, который, согласно Ницше, есть не что иное, как человеческое искусство притворяться (Ницше, 2013: 436-437).

Рассматривая проблематику истины, немецкий философ, филолог и культурный критик Фридрих Ницше полагал, что сама истина строится на основе субъективного, с использованием метафор, риторики, метонимии и т.д., а также усиления интуиции внутри начала. Ницше, противопоставляя интуиции понятие, выявил особенности и последней (Ницше, 2013: 440). Оно имеет амбивалентный характер: в первую очередь, оно намеренно пытается увести человека в мир обмана и абстракции, но, с другой стороны, его обоснование позволяет выявить «истину в себе», и с непосредственным увеличением позволяет определить мир как субъективную, антропоцентричную категорию (Ницше, 2013: 442).

Достижение истины у Ницше сопровождается иррационализмом. Так, если человек не может достичь истины, поскольку его человечность заставляет его обладать интеллектом и вместе с ним он создаёт те произвольные понятия, которые

он называет истиной, то, скорее всего, для него следует быть счастливым, ибо, согласно Ницше, рационально мыслящий человек является представителем научной позиции, концентрирующейся на закономерности и предсказуемости. Этот человек навлекает на себя несчастья, так как жизнь получает непрерывный удар за другим, и таким образом, не достигнет счастья. Следовательно, сциентизм усугубляет положение, заставляя поверить в то, что люди могут достичь истины (Ницше, 2013: 445-448).

При всеобъемлющих процессах цифрового преобразования влияние вызовов может быть аналогично достоинствам. Так, цензура как один из недостатков заметна и у английского мыслителя Джона Мильтона задолго до самого цифрового пространства. В частности, он упомянул в своей работе о постепенной субъективизации контроля над информацией и последующем усилении функционирования цензуры до степени, охватывающей не только отдельные письменные работы, но и другие виды деятельности, имеющие экспрессивный инструмент, например, музыку, танцы и пиршества. Можно сказать, что в данном контексте превосходятся современные средства гиперболизированного (преувеличенного) контроля. Несомненно, в работе Джона Мильтона упоминается запрет английского парламента, затрагивающий тему публикаций разнородных книг без первичного согласия. Речь идёт о постановлении 1643 г. о предварительной цензуре публикаций, повлиявшем впоследствии и на его труд, в котором оспариваются ключевые положительные аспекты правила (Мильтон, 1997).

Говоря о проблематике цензуры в контексте взаимоотношений с английским парламентом и запретом на публикации книг, английский поэт, политический деятель и мыслитель Джон Мильтон приводит пример исторических свидетельств, отмечая, что Древняя Греция и Рим не придерживались практики лицензирования. В некоторых случаях богохульные или клеветнические сочинения сжигались, а их авторы наказывались,

но отвергались эти тексты уже после их написания, а не до. Мильтон утверждает, что работа должна быть «исследована, опровергнута и осуждена», а не запрещена до проверки. Кроме того, Джон Мильтон указывает на первоначальное введение лицензирования католиками наряду с инквизицией. Этот аргумент апеллировал к религиозным убеждениям парламента, в котором доминировали протестанты, а между последними и католиками в Англии существовали конфликты. Мильтон приводит исторические примеры последствий инквизиции, в том числе то, как в Риме в начале XIV в. произошло становление пап как тиранических лицензиаров. Например, папа Мартин V первым запретил чтение еретических книг, а затем в XVI в. аналогичные действия были предприняты Тридентским собором и испанской инквизицией, но также с учётом неблагоприятных для монахов сочинений. Мильтон считает, что это устранение работ не поможет уничтожению книг, распространяющих ложные взгляды, но в большей степени скажется на развитии учёных и изложении собственных тезисов, что приведёт к задержке мировоззрения и более крайним формам консерватизма (Мильтон, 1997).

В дополнение к вышесказанному Мильтон полагал, что люди могут учиться на их ошибках и обнаруживать то, что верно, рассматривая то, что не соответствует действительности. Что Мильтон имеет в виду, так это наделение Богом каждого человека разумом, свободной волей и совестью с целью судить об идеях самостоятельно. Следовательно, идеи в тексте должны быть отклонены по собственному выбору читателя, а не лицензирующим органом. Более того, ум не искажается просто от встречи с ложью. Мильтон указывает, что обнаружение лжи может на самом деле привести к добродетельным действиям. В качестве примера Д. Мильтон приводит обращение в веру в частном порядке, равно как и добровольное сожжение святым Павлом эфесских «магических» книг (Мильтон, 1997).

Аналогичным образом данную проблему исследовал Джон Ролз.

Практическая реализация теории справедливости, в которой раскрывается суть некоторых этических вершин, по его мнению, в конечном счёте сталкивается с проблемами эффективности, координации и стабильности, поскольку справедливость социального плана зависит от функционирования и толкования основных прав и обязанностей [8]. Дальнейшему учитыванию также подлежит аргумент касательно ограничений в репрезентации информации, создающих, по мнению Ролза, новые трудности для исходного положения, например, в осознании сущности блага (Ролз, 1995).

По утверждениям американского философа Джона Ролза, сформировавшего и утвердившего эгалитарно-либеральные взгляды в философской этической мысли, он рассматривает приобретение истины в контексте справедливости. Ролз принадлежит к традиции общественного договора, хотя его точка зрения отличается от точки зрения предыдущих мыслителей. В частности, Ролз развивает то, что он называет принципами справедливости, посредством использования приёма исходной позиции, подразумевающего, что члены общества должны определять свои принципы справедливости, находясь за «занавесом неведения». Данный «занавес» по существу скрывает от членов общества все факты о них самих, например, классовую принадлежность, умственные и творческие способности, представления о добре, а также психологические склонности отдельных индивидов, потому они не могут применять принципы справедливости в свою пользу (Ролз, 1995).

В теории справедливости основными свободами граждан, касающимися прежде всего распределения прав и свобод, являются политические свободы, свобода слова и собраний, свобода совести, свобода личной собственности и свобода от произвольного ареста. Ролз преимущественно рассматривает справедливость по отношению к социальным институтам. Это выражается в его изречении: «Справедливость – первая добродетель социальных институтов, как истина – система мысли» (Ролз, 1995).

Следуя аргументам, приведённым Ницше, можно утверждать, что ложь имеет возможность расширяться до состояния всеобъемлющего охвата. Так, Умберто Эко описывал Соединённые Штаты Америки как «страну гиперреальности». Подтверждение данного тезиса выглядит следующим образом: страна, по его мнению, нуждается во вторжении иррационального в поле реального, усиливая абсолютную ложь, что приводит к размыванию граней между игрой и непосредственно иллюзией, с усилением обмана и вовлечением людей в данные процессы. Подобная связь подтверждает необходимость во внешней инкарнации на фоне противоборств «настоящего» и «фальшивого». Копии позволяют предоставить «знак», стремящийся стать предметом, вытеснив последний и впоследствии уничтожив механику замены, одновременно обращаясь из образа в двойник. Как утверждает У. Эко, это должно привести к перцепции имеющегося объекта в среде настоящего (Эко, 2021).

Разграничением бинарных оппозиций занимался и немецкий социолог и экономист Макс Вебер, отделяя факты от ценностей. Согласно его суждениям, первые могут быть определены через бесценную объективную и социальную науку, в то время как последние передаются через безыстинные культуру и религию. Научение людей самим фактам предстаёт как комплексный процесс. Вебер считает, что в первую очередь необходимо дать возможность для процветания асимметричных тезисов, не связанных с позицией одного лица (Вебер, Наука как призвание и профессия, 1990).

В статье «Наука как призвание и профессия» М. Вебера при разграничении фактов и ценностей заметны утилитарный и эстетический подход человеческой деятельности. Первый тип характерен для объективной науки, второй – для субъективных культуры и религии. Применяя суждения к цифровой этике и используя тезис о «принесении в жертву интеллекта», следует отметить точное, детальное планирование регулятивных компонентов, имеющих не только

практическое значение для общества, но и ценностно богатое по своему содержанию (Вебер, Наука как призвание и профессия, 1990).

На этом фоне переход к процессу «маскировки» источников информации приобретает огромное значение. Р. Уайтинг и К. Причард прибегают к недостаткам у поисковых движков в контексте большого количества производных результатов, модифицирующих знак у оригинала. Авторы отмечают, что это включает в себя «изменение цитат путём перефразирования материала для того, чтобы читатели не могли идентифицировать исходный сайт, помещая текст в поисковую систему» (Whiting, Pritchard, 2017: 10).

Практическое негативное воздействие цифровой этики в отношении медиаисточников упоминается Умберто Эко. Острая реакция, касающаяся функционирования средств массовой информации, упоминается и в представлении итальянским кинорежиссёром Микеланджело Антониони фильма «Чжун Го – Китай». При попытке представления документальной картины наиболее объективным образом, с учётом, например, полемики о классовых проблемах или символических сторон, режиссёр столкнулся с массовой критикой относительно нонконформистского и незападного взгляда на жизнь внутри страны. Особенно противоречивой, по мнению Эко, является недовольство представителей Китая, имеющее дело с отображением указанных мест, несмотря на согласие от тех же лиц, а также с непосредственным присутствием их в процессе монтажа (Эко, 2021).

Диалектика истины и лжи предстаёт и в трудах немецкого философа Фридриха Ницше. Согласно его суждениям, человек с древних времён имеет стремление к познанию всего сущего, включая как материальные, так и духовные аспекты. Одним из основных желаний в отношении человека является познание истины, природа которой связана и с языковыми особенностями и противоречиями, наблюдаемыми в самой природе происхождения. Если язык утверждает

абсолютную точку зрения, то это приводит к максимальной достоверности подачи информации. С другой стороны, возникают контрасты в распределении словесных или синтаксических категорий, выходящие позднее за пределы языка, что усиливает метафоризацию. По его словам, : «Теперь именно определяется то, что отныне должно быть «истиной», изобретается одинаково употребляющееся и обязательное обозначение вещей, а законодательство языка дает и первые законы истины: ибо теперь впервые возникает противоположность истины и лжи. Лжец употребляет ходячие обозначения и слова для того, чтобы заставить недействительное казаться действительным; например, он говорит «я богат», между тем как единственно верным обозначением его состояния было бы слово «беден». Он злоупотребляет тем, что установлено, изменяя и искажая имена» (Ницше, 1994: 437).

Итальянский семиотик Умберто Эко объясняет существующий феномен следующим образом: имеется некий дефицит лингвистической свободы, позволяющей трансформировать один код в другой, что может привести к прямому или косвенному следованию доминирующей культуре. Тем не менее, автор соглашается с очевидностью факта, согласно которому определённого рода новость своевременно разглашается одной стороной, что приводит к утечке информации и подрыву оппонента. Однако в среде массовых коммуникаций возникает обратная ситуация: суждения о т. н. «разгроме» главенствующей стороны осуществил переход потенциально побеждающей в ловушку, созданную ею же. Подобные стратегии Эко называет законами «волка» и «подружки продюсера», что позволяет вывести и закон «достоверности», нацеленный на установление веры в достоверность информации в газетах. Иначе говоря, Эко разъясняет деятельность некоторых стратегий, нацеленных на догматизм публикуемых данных (Эко, 2021).

Р. Уайтинг и К. Причард упоминают неэффективность квалитативного метода

в контексте проблем информации, в методологии противоборства анонимности и атрибуции (Whiting, Pritchard, 2017: 10). Проводя дискуссии о разграничении между частным и публичным, исследователи ссылаются на неоднозначность Интернет-пространства. По их утверждениям, в Сети, помимо общедоступных тезисов, имеются возможности для реализации более конкретного, что усиливает размытость между отправкой материала в открытое пространство и фиксацией актов в общественных местах (Whiting, Pritchard, 2017: 11-13). При утилизации этики, по мнению авторов, должны учитываться контекст, вопрос доступа, восприятие и поведенческие аспекты в среде участников (Whiting, Pritchard, 2017: 11-14).

Всё это так или иначе, по словам Р. Уайтинг и К. Причард, имеет отношение к феномену отсутствия или нивелирования транспарентности, связанного с немногочисленными публикациями в отношении проблематики цифровой этики и комплексностью в решении (Whiting, Pritchard, 2017: 22).

Аллан Люк, концентрируясь на школьных тенденциях и вызовах молодого поколения, даёт собственный концепт, предлагая уменьшение концентраций на печатных учебниках как единственного достоверного источника информации со значительным укреплением исследований актуальных вызовов, например, слежки, конфиденциальности и имущества и детализированном обращении к цифровым коммуникациям со всеми преимуществами и недостатками, общим и частным (Luke, 2018).

Упоминая консерватизм, следует обозначить фундаменталистское отношение в китайской конфуцианской мысли, отвергающей креативный вклад в пользу вечных классических работ, которое может быть замечено у Р. Капурро (Carullo, 2008).

В то же время определённые вступительные действия, прямым или косвенным образом воздействующие на суть конфиденциальности, могут приводить к изменению контекста. Так, в контексте описания информационной

этики Л. Флориди, нарушение частных прав при помощи, например, чтения сакральных материалов других субъектов влекут за собой модификацию природы информации (Floridi, 1999: 53).

Необходимо учитывать и локальную специфику обоснования этических принципов. Рафаэль Капурро в рамках собственных исследований ссылается на сходства между концептом конфиденциальности и традиционной африканской философией, в частности, убунту. Сама идея подразделяется на два принципа – забота о других и признание гуманности в отношении других (Carullo, 2008).

Другим масштабным недостатком в исследованиях цифровой этики и цифрового пространства является разрозненность в отношении регулятивной природы отдельных ресурсов, выражающаяся в нечёткости руководств. Р. Уайтинг и К. Причард утверждают, что полноценному действию и практическому применению этики препятствует отсутствие единого, абсолютного руководства для множественных Интернет-сайтов. Это может проявляться в различных формах: от самого дефицита единого источника, вплоть до собственных интерпретаций отдельных условий использования, наряду с уже имеющимися публикациями. Дополнительно распространяется внедрение новых, уникальных по своей структуре кодов по мере обновления руководств для увеличения значимости исследований, в количественных и качественных характеристиках. Это связано с тем, что цифровые механизмы, как считают авторы, находятся на стадии зарождения и полностью не осознали свою роль, несмотря на развитие сети Интернет и появление новых форм предоставления необходимой информации (микроблоги, комментарии, видеоматериалы и т.д.) (Whiting, Pritchard, 2017).

Всё это исходит из представления, что категория типа и статуса руководства, обозначаемая авторами, репрезентирует трудности в обновлении этических руководств и исследовательских предложений, равно как и соответствующих

прав между исследователями. В случае отсутствия оригинальности подачи или иных недостатков, лица могут полагаться на отдельные заявления. Другими словами, многомерность и разрозненность этических документов усиливается со временем с учётом отдельных характеристик, природы и обозначения тезисов, что есть значимое препятствие для процесса унификации (Whiting, Pritchard, 2017).

Вопрос о наличии универсального свода регулятивных базисов, описываемого Капурро как института, допускает, в случае рационального действия на среду сети Интернет, поддержание баланса между универсальными правами и актуальными вызовами (Capurro, 2009). Подобное мнение высказывает и Лю Йо-Хуай, представляя потенциальную угрозу превращения глобальной информации в хаос (Capurro, 2008).

Лучано Флориди также обнаруживает дефицит руководств и соответствующих им принципов, что не позволяет обратить широкого внимания на антропогенную, то есть созданную человеком моральную деятельность, равно как и углубиться в диалектический характер проблем. Например, в случае использования деонтологического подхода невозможно будет в полном масштабе охватить многомерность прав, долга или моральных ценностей на основе таких сущностных явлений, как противоборство конфиденциальности и общественного контроля информации, безопасности или криптографии и т.д. (Floridi, 1999, 39).

Пессимистичный прогноз имеется у Дж. Мильтона. В случае монополии на знания, гомогенизации информации и существовании одной, «единственно правильной» концепции, обычные люди не будут иметь способности реализовать собственный потенциал, возвращая отдельную личность в первоначальное историческое состояние (Милтон, 1997).

А. Люк, ссылаясь на работы Г. Инниса и Б. Андерсона, учитывает, что с развитием общества и изучением новых каналов коммуникации возникает и потребность в существенном контроле и составлении руководств для обеспечения порядка

(Luke, 2018: 192) – совокупность принципов и обозначает основы этики, поскольку в случае отсутствия подобного института регуляция общественных отношений теряет значение (Luke, 2018: 188).

В работах Р. Капурро представлен большой дискурс среди различных авторов. Барбара Патерсон считает, что, несмотря на широкое и всеобъемлющее распространение, компьютерная этика способна на маргинализацию незападных культурных традиций и раскрывает потенциал западной, нацеленный на уничтожение или регресс в области окружающей среды. По словам Чарльза Эсса, в случае выхода западных культурных ценностей за пределы собственных рамок, имеется значительный риск трансформации компьютерно-медирированной коммуникации в компьютерно-медирированную колонизацию, вследствие чего локальные особенности нуждаются в существенном надзоре (Capurro, 2008).

Не следует, однако, отказываться от факта того, что цифровая этика имеет корни, исходящие от информационной этики и информационной революции, что позволяет также рассматривать её и с точки зрения производственных отношений через развитие постиндустриального общества. Проблематика взаимоотношений молодого поколения в социальных сетях, по словам Аллана Люка, равно как и поиска достоверной информации, связана с выживанием газетного бизнеса и печатных СМИ в условиях современности. Разрыв означающего и означаемого, по мнению автора, усилил диалектику медиа за счёт увеличенной и преднамеренной дезинформации и клеветы (Luke, 2018: 188-189).

Подобный тезис приводится и Харари. Он выводит, что люди современности окружены информационной перегрузкой и «бомбардировкой» фактами до такой степени, что это порождает дисбаланс, нацеленный на удовлетворение собственных, эгоистических интересов взамен достижения глобальной истины. Таким образом, по его мнению, рождается феномен «постправды» (Харари, 2019).

Вопрос того, каким образом клевета может использоваться на практике, был исследован и описан Умберто Эко. Одним из наиболее важных тезисов, по его мнению, является существование и естественное, причинно-следственное функционирование Добра и Зла. На основе сопоставления двух сторон – «мышей» и «топосов», автор рассматривает необходимость познания первостепенной причины определённого события. Нивелирование значения каузальности, подкрепляемое воздействием средств массовой информации, в конечном счёте, по мнению Эко, даёт стимулы для развития психологического фашизма, вследствие чего радикализуется борьба со Злом (абсолютным злом) и увеличивается распространение конспирологических взглядов. Подкрепление стороны ассоциируется и с внушением ужаса и тревоги (Эко, 2021).

Возвращаясь к Харари, следует отметить желание индивида касательно поиска истины: интерес проявлялся с древних времён, однако не приводил к существенным результатам, вместо этого обращая внимание на мистические, фантастические и весьма символические функции, связанные, например, с ангелами, демонами и ведьмами. Миф, как утверждает Харари, будучи другим примером, является одним из самых эффективных инструментов, имеющихся в арсенале человечества (Харари, 2019).

Репрезентация предоставленной и фактической информации встречается не только в религии и идеологии, но и в собственных, коммерческих средствах. Малый интерес, по словам Харари, к познанию истинной сущности объектов и предметов контрастирует с огромным потенциалом фиктивных историй (Харари, 2019).

У Ницше люди привыкли на протяжении многих лет сообщать ложь окружающим, несмотря на стремление общества к большей правдивости, и данное качество всё же помогает человеку лучше познать природу истины. Одним из примеров считается человек клеветы, пользующийся доверием у остальных (Ницше, 2013).

В дальнейшем Эко рассуждает относительно структуры массовой культуры с учётом семиотических аргументов. Множественные события, приведённые ранее, могут быть представлены с точки зрения диалектики культуры масс и второстепенной культуры. Первая опирается на принципы господствующей культуры, вторая является многомерной в плане герменевтики. Проблемы, на которые они опираются, связаны, по мнению Эко и одновременно со ссылкой на Фаббри, с тем, что массовая культура не имеет регуляций относительно создания текстов, а использует готовые модели с конкретными принципами, действующими на макроскопическом уровне. В работе приводится пример с радиопостановкой О. Уэллса о «вторжении марсиан», воспринятой публикой как действительное событие. «Шаблонизация» общественных отношений также действует по принципам существования дискурсивных законов и текстуальных типов, как отмечает Эко. Вновь опираясь на Фаббри, автор выводит, что из-за чрезмерного упрощения образуются *lingua franca* и колониальные языки (Эко, 2021).

Джон Мильтон, рассуждая в контексте цензуры, также упоминает уникальность работ по духовной «подаче». Глубинные знания книги могут проявляться через сосуществование формы и содержания, и это играет важную роль в комплексности и оригинальности подачи материала. Маскируясь определённым понятием или совокупностью, определённая книга вносит собственное значение, поданное под иным содержанием. Незнание данного аспекта увеличивает вероятность презрительного отношения к ней, считает Мильтон. Результатом подобной работы является радикализация детерминизма и слабое или никакое вовсе осознание роли этических постулатов (Эко, 2021).

Цифровая этика имеет недостатки, ассоциирующиеся с идентификацией. Р. Уайтинг и К. Причард видят вызов в проведении границ между цифровой жизнью индивидов и их истинной, физической жизнедеятельности (Whiting, Pritchard, 2017). Это выявляется в степени

коммуникации в среде Интернет, а также прямом или косвенном участии в полемике, включающей интенсивность или ожидания в контексте объективной деятельности, особенно в активных попытках проведения пассивного исследования (Whiting, Pritchard, 2017).

По словам Эко, при проведении исследований часто упоминается роль адресата, действующего как пассивный потребитель, в то же время практикуя признаки уклончивости и защитные механизмы, что даёт повод для т. н. «семиологической герильи», увеличивающей, например, распространение контринформации, или искажения, в телевизионной среде. Так, проведённый эксперимент, упомянутый в работе и связанный с новостью об Альдо Моро и конфликтами на религиозной и социальной почве в Вадуце, привлёк внимание публики в сторону первой, без учёта необходимости о верификации нескольких источников (интертекстуальной проверки) (Эко, 2021).

Умберто Эко также приводит один из вариантов решения вечных проблем конформизма. По его мнению, игра с механизмами гипертекста способствует уничтожению или уклонению от двух значимых репрессивных форм, которыми являются простое подчинение чужим решениям и социальная дивергенция на два класса, которыми являются писатели и читатели (Эко, 2021).

Важно отметить его слова о том, что существует некоторая концепция, реплика, положение и т. п., действующая против общепринятого мнения, фактов или, по крайней мере, здравого смысла, не является истиной, а есть софизм, но, будучи рождённой в дидактической или нравственной беседе, имеет в себе скрытый смысл, объективную реальность, которая в обязательной мере превзойдёт всё следующее распространённым взглядам. Таким парадоксальным, на его взгляд, феноменом являются афоризмы (Эко, 2021).

Ницше полагает, что познание индивидом действительности, в конечном счёте, вынуждено обращаться к объективным и естественным отношениям в природе с учётом детерминизма для

рациональной интерпретации мира (Ницше, 2013).

Джон Милтон, рассматривая двойственную природу самой правдивости, высказывает в работе аргумент об открытой интерпретации деяний одновременно с заявлением о них, что обозначает дальнейшее развитие в дефиниции правды. Более того, это подтверждается на основе тезиса о верховном характере не столько лести, сколько самого мнения автора (Милтон, 1997).

Получение информированного согласия в Интернет-среде может иметь значительные негативные моменты. Так, Р. Уайтинг и К. Причард ставят вопрос о непосредственно личности, у которой берут информированное согласие. В определённого рода случаях текущий вызов усиливается с учётом желания индивида оставаться анонимным, раскрыть или упоминать того под определённым псевдонимом, учитывать дополнительные разрешения от групповых сообществ, помимо владельца ресурса, а также поиск личности, с которой транслируются производные работы иными лицами (Whiting, Pritchard, 2017).

Заключение

В результате искомого исследования были подтверждены следующие гипотезы:

1) *Цифровая этика пересекается с другими областями прикладной этики и научными дисциплинами и проявляется в виде информационной этики, киберэтики и т.д.* Через многообразие взглядов и представлений, выявленных вокруг авторского поля исследования, подтверждается тезис о взаимосвязи цифровой этики с вариативным дисциплинами. В целом, цифровую этику можно представить не как единый и организованный пласт, а как совокупность отдельных идей, форм и взглядов, нашедших собственное применение в отношении каждого специализированного направления, но также имеющую связь по сходным признакам.

2) *Цифровая этика как подраздел этики имеет дело с моральными нормами,*

применяющимися к оцифровке и большим данным. Часто обсуждаемыми темами являются искусственный интеллект и алгоритмы, слежка и конфиденциальность, отношения между человеком и машиной, вопросы собственности и межкультурные коммуникации.

3) Цифровая этика и исследования в её области дают огромный пласт информации в сфере происходящих процессов и богаты в плане их последовательной

интерпретации. Для дальнейшего развития и расширения понятий и внесения нового вклада в развитие исследования ещё предстоит определить новые формы связи, нацеленные главным образом на общественное согласие, сотрудничество и дополнение, что впоследствии, с учётом неортодоксальных работ и методологий, позволит проецировать новые перспективы развития и большую устойчивость к потенциальным вызовам.

Список литературы

- Capurro R. Digital Ethics // Global Forum on Civilization and Peace. – 2009. – Т. 1. – С. 207-216.
Capurro R. Intercultural information ethics // The Handbook of Information and Computer Ethics. – 2008. – Т. 639.
Floridi L. Information ethics: On the philosophical foundation of computer ethics // Ethics and information technology. – 1999. – Т. 1. – №. 1. – С. 33-52.
Luke A. Digital Ethics Now // Language and Literacy. – 2018. – Т. 20. – №. 3. – С. 185-198.
Whiting R., Pritchard K. Digital ethics // SAGE Handbook of Qualitative Business and Management Research Methods. SAGE Publications, 2017.
Вебер М. Наука как призвание и профессия // Избранные произведения. – 1990. – С. 707-735.
Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. – 1990. – С. 644.
Мильтон Дж. Ареопагитика. Речь о свободе печати от цензуры, обращённая к парламенту Англии (1644) // Современные проблемы. – 1997. – №. 1. – С. 31-79.
Ницше Ф. Об истине и лжи во вненравственном смысле // Ин-т философии. – М.: Культурная революция, 2005 – Т. 1/2: Несвоевременные размышления. Из наследия 1872–1873 гг. – 2013. – 480 с. – С. 433-448.
Ролз Д. Теория справедливости. Новосибирский университет, 1995.
Харари Ю. Н. 21 урок для XXI века. Синдбад. – 2019. – Т. 416.
Эко У. С окраин империи. Corpus, 2021.

Мақсат А. Садвокасов, Кульшат А. Медеуова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Цифрлық этиканы зерттеудегі тенденциялар (заманауи зерттеулерге шолу)

Аңдатпа. Мақалада цифрлық этика феномені туралы талқылаулар берілген. Сандық этикада қолданылатын терминдер, ұғымдар, категориялар мен критерийлер қызмет ету саласына байланысты қарастырылады – ақпараттық этика, компьютерлік этика, ортодоксалды этика. Цифрлық этиканың қызмет етуінің мәдени, әлеуметтік, өндірістік, философиялық және этикалық аспектілері салыстырылады. Жеке жағдайда цифрлық этиканың тұлғааралық қарым-қатынас мәселелеріне әсері, оның ішінде цифрлық этиканы қолданудың оң және теріс сценарийлерін сипаттау арқылы қарастырылады.

Этикалық мәселелерге, әсіресе цифрлық этикаға қатысты алдыңғы, ерте, тарихи зерттеулердің, тәсілдердің, идеялардың, тұжырымдамалардың генезисі берілген. Цифрлық этикаға қолданылатын батыс және шығыс этикалық дәстүрлері арасындағы қайшылықтарды шешу жүзеге асырылды. Этикалық постулаттардың әлсіз ұйымдастырылуының мәнін ашатын кедергілер сипатталады. Әлеуметтік әл-ауқаттық мақсатында цифрлық этика бойынша

реттеуші сипаттағы қолданбалы құжаттардың бірыңғай желісінің қажеттілігі рәсімделді және іске асырылды. Сандық этикаға немесе жалпы этикаға сілтеме жасау туралы дауласуға мүмкіндік беретін адам өмірінің өзгермелі қабаттарынан әртүрлі мысалдар келтірілген. Қорытынды маңызды эволюциялық тенденциялары бар перспективалық бағыт ретінде этикалық концепцияларды дамыту туралы жасалған. Қоғам осы бағытта одан әрі зерттеу үшін пайдалана алатын әдістер, принциптер мен функциялардың сипаттамасы жүргізілді.

Түйін сөздер: цифрлық этика; ақпараттық этика; мәдениетаралық ақпараттық этика; әділдік теориясы; цифрлық кеңістік.

Maksat A. Sadvokasov, Kulshat A. Medeuova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Tendencies in digital ethics research (overview analysis of modern research)

Abstract. The article presents discussions concerning the phenomenon of digital ethics. The terms, concepts, categories and criteria used in digital ethics are considered depending on the field of functioning – information ethics, computer ethics, and orthodox ethics. The cultural, social, industrial, philosophical and ethical aspects of the functioning of digital ethics are compared. A separate case concerning the impact of digital ethics on issues of interpersonal communication, including through the description of positive and negative scenarios for the use of digital ethics is considered.

The genesis of previous, early, historical studies, approaches, ideas, concepts, somehow affecting ethical issues, especially digital ethics, is given. The resolution of contradictions between Western and Eastern ethical traditions applied to digital ethics has been carried out. The obstacles revealing the essence of the weak organization of ethical postulates are characterized. The need for a unified network of applied regulatory documents on digital ethics for the purposes of social well-being has been formalized and recognized. Various examples from the diverse layers of human life are given, allowing us to argue about the reference to digital ethics or ethics in general. The conclusion is made about the development of ethical concepts as a promising direction with significant evolutionary trends. A description of the methods, principles, and functions which the society can use for further research in this direction has been carried out.

Keywords: digital ethics; information ethics; intercultural information ethics; theory of justice; digital space.

References

- Capurro R. Digital Ethics. Global Forum on Civilization and Peace. 2009. Vol. 1. P. 207-216.
 Capurro R. Intercultural information ethics. The Handbook of Information and Computer Ethics. 2008. Vol. 639.
 Floridi L. Information ethics: On the philosophical foundation of computer ethics. Ethics and information technology. 1999. Vol. 1. No. 1. P. 33-52.
 Luke A. Digital Ethics Now. Language and Literacy. 2018. Vol. 20. No. 3. P. 185-198.
 Whiting R., Pritchard K. Digital ethics. SAGE Handbook of Qualitative Business and Management Research Methods. SAGE Publications, 2017.
 Weber M. Nauka kak prizvanie i professiya. Izbrannye proizvedeniya [Science as a vocation and profession]. 1990 [in Russian].
 Weber M. Politika kak prizvanie i professiya. Izbrannye proizvedeniya [Politics as a Vocation and Profession. Selected Works]. 1990 [in Russian].
 Milton J. Areopagitika. Retch o svobode pechati ot tsenzury, obrashonnaya k parlamentu Anglii (1644) Sovremennye problem [Speech on Freedom of the Press from Censorship to the Parliament of England (1644) Contemporary Issues]. 1997. No. 1. P. 31-79 [in Russian].
 Nietzsche F. Ob istine i lzhi vo vnenravstvennom smysle. In-t filosofii. – Kulturnaya revolyutsiya, 2005 – Vol. 1/2: Nesvoevremennye razmyshleniya. Iz naslediya 1872-1873 gg. [On Truth and Falsehood in the Intrinsic Sense. Institute of Philosophy.]. 2013. P. 433-448 [in Russian].

- Rawls J. Teoriya spravedlivosti. Novosibirskiy universitet [A Theory of Justice], 1995 [in Russian].
Harari Y.N. 21 urok dlya XXI veka [21 Lessons for the XXI Century]. Sindbad. 2019. Vol. 416 [in Russian].
Eco U. S okrain imperii [rom the fringes of empire.]. Corpus, 2021 [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Садвокасов Мақсат Адильбекұлы – студент-бакалавр культурологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Медеуова Кульшат Агибаевна – доктор философских наук, профессор, заведующая кафедрой философии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sadvokasov Maksat Adilbekuly – undergraduate student of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Medeuova Kulshat Agibaevna – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.



МРНТИ 03.20

Рецензия
на книгу PhD Мухит-Ардагер Сыдыкназарова
«Непрерывная государственность Казахстана в потоке истории.
Казахское государство на европейских и американских картах
XVI-XIX веков». Атлас. – Брюссель, 2021. – 532 стр.

Буркитбай Г. Аяган

Институт истории государства МНВО РК, Астана, Казахстан

E-mail: b.ayagan@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-269-274>

В годы независимости, а особенно в последнее десятилетие историческая наука Казахстана обогатилась целым списком новых открытий. Так, например, были инициированы и претворены в жизнь такие яркие и глубокие программы как «Мәдени мұра (Культурное наследие)», «Халық тарих толқынында» (Народ в потоке истории), «Ұлы Даланың жеті қыры» (Семь граней Великой степи), «Архив-2025» и так далее. В рамках исполнения этих программ ученые выявили и возвратили в Казахстан тысячи бесценных документов, хранящихся в фондах архивов Европейских государств, США, Австралии, КНР, Ирана, Египта и других государств. Найденные материалы были оцифрованы, классифицированы и впервые введены в научный оборот. Выявленные артефакты во многом восполняют те лакуны, которые имелись в науке в изучении прошлого, особенно средневековой истории Казахстана. Эти же документы в настоящее время активно используются при написании учебников для средних школ и вузов республики, академических изданий, посвященных истории Отечества.

В списке уже обнаруженных материалов по этим государственным программам можно ввести и копии карт используемых в рецензируемой книге «Непрерывная государственность Казахстана в потоке истории. Казахское государство на европейских и американских картах XVI-XIX веков» ученого из Евразийского университета им. Л.Н.Гумилева PhD М.-А. Сыдыкназарова, представляющей собой единый Атлас географических карт (далее Атлас). Составителем Атласа были исследованы и использованы материалы 300 атласов из различных государств, изучено свыше 1500 карт по истории государственности Казахстана. Результатом его деятельности по сбору и анализу бесценных по своей значимости материалов и документов стало составление общего Атласа копии географических карт, которые были созданы в XVI-XIX века мастерами картографии Европейских государств: Голландии (Королевства Нидерландов), Великобритании, Италии, Германии, Франции, а также исследователями из США.

М.-А. Сыдыкназарову удалось вычленил и отделить из огромной

массы изученных свидетельств именно тот материал, который более всего относится к истории казахского края, ранее известного европейцам как регионы Дешт-и-Кипчака, Ибирь-Сибирь и страна Казах. Составителем Атласа также четко указаны данные авторов и составителей этих бесценных для истории документов. Представленный широкой общественности Атлас стал итогом 17-летних поисков автора-составителя.

Значимость Атласа особо подчеркивается. Чрезвычайным и Полномочным Послом Казахстана в Королевстве Бельгия и Великом Герцогстве Люксембург, Главой Представительства Республики Казахстан при Европейском Союзе и НАТО Маргуланом Баймаханом. Он особо подчеркивает ценность Атласа с уникальными картами Средних веков и Нового времени, на которых ярко и широко представлено Казахское государство XVI-XIX веков. Эти карты были в свое время подготовлены и изданы видными европейскими учеными, географами, картографами. Господин Посол в книге М.-А. Сыдыкназарова отмечает, что данное издание «станет важной культурной вехой в казахско-европейском сотрудничестве и постижении казахстанским обществом устоявшихся традиций непрерывной государственности. Мы современные казахстанцы испытываем чувство глубокой благодарности за эти ценные для нашей истории артефакты» (Сыдыкназаров, 2021: 7).

Атлас открывается предисловием самого М.-А. Сыдыкназарова, который подробно пишет о проведенной поисковой работе в различных архивах мира и дает инструкции по работе с картами. Первым документом, предваряющим презентацию Атласа, стала карта, изготовленная на английском языке Энтони Дженкинсоном и Никлаусом Рейнольдусом (1562 г.). Как отмечает сам автор-составитель «карта четко и однозначно фиксирует то, что почти одновременно с написанием «Тарихи-Рашиди» Мухаммед Хайдар Дулатом (период 1541-1546 годы) (Сыдыкназаров, 2021:12). Этот период также известен ученым-историкам как период ожесточенных

битв за территории между кочевыми узбеками и казахскими султанами. Атлас четко отображает примерные границы только что образованного Казахского государства. Далее М.А. Сыдыкназаров указывает, что европейские картографы Абрахам Ортемиус, Герард Меркатор, Вилесс Блау, Хондиус Иодокис, Николас Вишер, Румольд Меркатор и иные авторы стабильно показывают Казахское ханство как «активный, независимый, геополитический субъект Евразии, как состоявшееся государство того времени». Составитель справедливо указывает, что: «Казахское государство с момента появления на геополитической арене Евразии – постоянный субъект, отмеченный как в европейских атласах мира, так и в региональных атласах» (Сыдыкназаров, 2021: 23).

Произведения европейских авторов, представленные в Атласе, богато иллюстрированы детальными антропологическими, этнографическими зарисовками и дают огромный пласт информации о быте, хозяйственных и военных традициях народов, населявших просторы Сибири и Дешт-и-Кипчака. На карте подробно указаны места расселения народов, племен и границы различных ханств. Страна Казах (Казахское ханство) на этих картах демонстрируется как молодое, динамично развивающееся государство в период правления династии Урусидов, активно контактирующее с правителями из династии Шибанидов, которые находились у власти в ряде соседних стран того времени.

Не менее важно то, что авторами средневековья недвусмысленно фиксируется название народов, в частности казахов, которые на латыни обозначены как Cassakia (Казасия-Казакия) или Qazaq; указаны также и соседние народы, такие, как волжские татары, ногайцы, башкиры или киргизы. Примечательно то, что исследователями средневековья четко фиксируется автократоним (самоназвание государства) Казахского государства, который очень близок с автоэтнонимом его населения. Подчеркнем, тот факт, что на карте, изданной французскими

исследователями, численность казахов указана в 4 млн. человек.

Автор-составитель приводит подробные цитаты из комментариев к иллюстрациям Энтони Дженкинсона, этнографические замечания которого вполне правдивы и объективны. Э. Дженкинсон также верно указывает наименования таких соседних с казахами народов, как: на востоке – ногайцы, на юго-западе – туркмены, а на севере-востоке – калмыки. О заселении Сибири калмыками и татарами, ногайцами писали российские ученые немецкого происхождения (Г. Миллер, И. Фишер). Также имеется целый список работ, написанных тюркоязычных авторами (Кадыргали Жалаири, Абулгази и др.)

М.-А. Сыдыкназаров в своих комментариях дает важные сведения о местах хранения и обнаружения им этих бесценных карт, например, «Вроцлавской карты», выявленной на территории Польши. Автор данной рецензии хорошо знаком с путевыми заметками Э. Дженкинсона – дипломата и исследователя, побывавшего в конце XVI-XVII века в приуральских степях и оставившего в своих записках сведения о народах России и соседних государств (Дженкинсон, 1937: 167-193.)

Справедливости ради следует сказать, что подобные карты в свое время изготавливались еще в XIII-XIV веках арабскими или китайскими путешественниками. Но карты, составленные европейскими учеными, более насыщены сведениями о быте, культуре, семейных традициях, военном снаряжении людей того времени. Как правило, они были снабжены изображением людей, что, например, запрещалось делать мусульманским исследователям. Показаны также жилища и климатические особенности края. Кроме того, европейские авторы дают подробные сведения о фауне и флоре посещаемого ими края; об их транспортных средствах или используемых местными жителями животными, лошадьми, верблюдами.

Аналогичный стиль повествования характерен и для бельгийского ученого, картографа Абрахама Ортемиуса, создавшего свое творение в 1570 году. Им

указаны в составе Татарии такие известные регионы, как Сибирь, Туркестан, а также города Каракорум, Тараз, Сарайшык, Самарканд, Бухара и т.д. (Дженкинсон, 1937: 34). Отмечены такие известные в настоящее время реки и озера, как Балхаш, Арал, Жайык (Урал), Талас и гидронимы, которые сохранились к настоящему времени. Возможно, А. Ортелиус при составлении карты использовал труд европейского пилигрима Марко Поло или же ватиканские документы, также известные как карты «Фра Мауро», где есть подобные сведения.

В 1587 году была издана нидерландская карта мира, где было употреблено выражение Казахское государство «Kasakhi». Авторы карты страну Казахию показывают, как часть всемирного наследия, которая находится в центре евразийского континента. М.-А. Сыдыкназарову удалось также найти и опубликовать карту величайшего голландского картографа, основоположника современной мировой картографии Герарда Меркатора. Вместе со своими коллегами Йодокусом и Хендриком Хондиусами он подготовил подробнейшую карту молодого Казахского государства, показываемого в соседстве с Ногайской ордой и кыргызскими племенами, в том числе и каракитаями, позднее частично вошедшими в состав и киргизов и казахов. Авторы карты указали на горы и пустыню Каракумы. Все это является ярким свидетельством того, что Казахстан как новообразованное государство уже в средневековье входил в реестр крупных государств мира. В Атласе приведены следующие европейские экзополитонимы, экзократонимы Казахского Государства как: «Land der Kaisaken», «Pays De Kaissaks», «Pays De Kassaks», «Pays des Kirghiz-Kaissaks», «Calzag», «Cassachi», «Cassachios», «Cassaci», «Cassacki», «Cassacky», «Cassak», «Caßakia», «Cassaky», «Cassaqu», «Cassaccia Horda», «Cassackia», «Casatshi», «Cazalgites», «Royaume des Kazakhs», «Royaume des Chazalgites», «Urbs Cossacorum», «Gazite Populi», «Chalzag Stati del Tartaro», «Chalzag», «Chalzak», «Chazalgites», «Cosaccorum», «Cosaqorum Horda», «Cosacki», «Cosaki»,

«Cosaq», «Cosaques Errans», «Cosaski», «Gazitae Chanaaket» (Қазақ Хандығы, Казахское Ханство), «Gazitae», «Hacsaxa», «Independent Tartars», «Independent Tartary», «Independent Turkestan», «Kaisaken», «Kaisaks», «Kaissaken», «Kaissaks», «Kaizaken», «Kalzag», «Kasacha», «Kasatsha Horda Tartars», «Kasatshia», «Kasaccia Horda», «Kasake», «Kasakhe», «Kasakhi», «Kasaki Tartares», «Kasaki», «Kasaki Tartari», «Kasakia», «Kasakki Tartari», «Kasakki», «Kasaks», «Kasatchia Horda», «Kasatscha Horda Tartars», «Kasatschia Horda», «Kasatsha», «Kasatsia Horda», «Kasatsia Horden», «Kasatsia», «Kasazier Orda», «Kasacia», «Kaski Tartari», «Kassacia Horda», «Kassacia», «Kassaki Tartari», «Kassaki Tartari», «Kassaki», «Kassakia Horda», «Kassakia», «Kassackia», «Kayissaks», «Kayissaks», «Kazak», «Kzaschia», «Kazatchia Horda», «Kazatchia», «Kazatschia», «Kazatsia Horde», «Khasaks», «Khasaks», «Khirghiz Kaizak», «Kirgees», «Kirghis Kaisaks», «Kirghis Kaissaks», «Kirghiz Kaisaks», «Kirghiz Khasaks», «Kirghiz-Kayissaks», «Kirgisi Cosacki», «Kirgiz Kaizaken», «Tartarie Independante», «Tatarie Independante» Эти названия встречаются очень часто.

80-90-е годы XVI века в казахской истории известны возвышением и укреплением Казахского ханства во времена правления ханов Таукеля и Шигая. В это время окончательно сформировались этнические границы проживания казахов – от Ташкента до Сибири, от Алтайских гор до берегов реки Жайык (Урал). Примечательно, что авторы карт смело вводят здесь этноним «казахские татары (тюрки)», отличая казахский народ по языковым отличиям от славян, калмыков или китайцев.

Сама терминология, а вернее этноним «Cassakia» стал широко применяться в последующих голландских картах, в которых «Cassakia» локализуется в тех же географических координатах, где располагается современный Казахстан. Подготовленные и отпечатанные на хорошей бумаге эти карты быстро завоевали признание и были переведены на фламандский, французский, немецкий языки, а также на латынь.

На карте, вышедшей в свет в 1602 году, страна казахов под именем «Kasakhi» указана на французском языке. Примечательно, что наименование государства «Kasakhi» постоянно и систематически отмечается наравне с такими крупными державами и народами, как турки-османы, русские и французы. Уже с начала XVII века во всех картах европейских народов казахи как народ, а Казахстан как обширное государство прочно указываются во всех издаваемых картах. Причем «казахи» указаны в числе крупных народов и определяются как часть огромного Туркестана или «Тартарии». Возможно, «Тартары независимые» означает «Вольные, степные татары», т.е. казахи и ногайцы. Материалы европейских картографов вполне коррелируются с современными научными данными, например, с академическим изданием по истории Казахстана, а также письменными источниками – свидетельствами авторов XV-XVI веков (История Казахстана..., 2010: 383-397; Жалайыр, 1997: 112-116).

Современем более сложным становится и само оформление карт, куда кроме географических названий помещаются и рисунки людей в национальных одеждах; казахи здесь указаны как тартары (степные татары) или под своим этнонимом. Примерно те же образы и сюжеты с географическими названиями указаны в немецких картах всемирного масштаба. Примечательно, что на картах хорошо изображены геополитические изменения, происшедшие в 20-40-х годах XVI века, когда около 400.000 калмыков (торгауты Аюке-хана) переместились с востока на запад и заняли приволжские земли. На итальянской карте 1684 года казахи обозначены как «Cazaqites», живущие между Каспием и Кашгаром, что вполне согласуется с историческими данными. На страницах австрийской карты 1795 года казахи указаны как «Kaisaken. Kasatschia Orda», то есть «Казачья Орда». Данное название, скорее всего, заимствовано из русскоязычных источников, когда в дипломатической переписке Российской канцелярии Казахское ханство называли «Казачьей Ордой». Названия местностей, рек и озер, городов – Тургай, Камысты, Аксу, Ташкент даны в той же транскрипции,

что и в современную эпоху (Сыдыкназаров, 2021: 27, 51, 115, 433, 491).

Значение публикации рецензируемого Атласа трудно переоценить. Этот труд является прорывным произведением в отечественной исторической науке. По нашему мнению, очень верно найдено название «Непрерывная государственность Казахстана в потоке истории». Действительно, несмотря на подъем и упадок государственности, огромные потери и притеснения в более поздний период, казахи жили на той территории, которую они населяли с древнейших времен. В силу различных причин границы Казахского ханства то сжимались, то росли вширь, но название (этноним) народа не изменилось. Не изменился и антропологический облик народа, традиции, одежда, о чем ярко и доступно повествуют опубликованные карты.

В картах, созданных уже в XIX веке, ощущается воздействие русского мира. Например, в опубликованной в 1808 году на английском языке карте казахи названы «киргиз-кайсаками», но топонимы и гидронимы по-прежнему сохранили тюркско-кипчакские названия – Тобыл, Иртыш, Коргалжын, Тургай, Терсаккан, Есиль. На европейских картах ясно указаны такие топонимы и гидронимы, как Эмба (река Жем), местности Кызбел, Наурыз, Улытау, плато Устюрт, реки Нура, Кайракты и так далее. Примечательно, что составители бельгийских средневековых карт (1570 г.) называют такие государства или регионы Мавреннахр, Туркестан, Дешт-и-Кипчак (Кипчак), Сибирское ханство, которые позже распались. Примечательно, что «башня Тимура», именно в Улытау изданной в 1706 году в Париже отмечено французским ученым Гийомом де Лиллем карте специальным знаком и подобающим текстом (Аяган, 2020:156). В 1851 году в США была издана карта, где вновь используется выражение «Независимая Тартария»; американские авторы вслед за немецкими и английскими исследователями стали у края карты помещать изображения степняков на конях, на лоне природы или же в военных походах (Сыдыкназаров, 2021: 6-7, 104-105, 194, 494-495).

Подводя итоги сказанному, необходимо подчеркнуть, что автором-составителем Мухит-Ардагером Сыдыкназаровым проделана огромная работа, которая очень важна для казахстанской исторической науки. Значимость и полезность рецензируемого издания, заключается в том, что ему удалось воедино собрать множество карт исследователей из Европы, США, где отражены страницы истории средневекового Казахстана до завоевания войсками Российской империи. Представленные карты дают великолепный массив информации по расселению казахов и их ближайших соседей – башкир, ногайцев, калмыков, русских сел и деревень. Кроме того, на картах и иллюстрациях к ним даны этнографические зарисовки, особенности военных традиций, быта и одежды народов. И самое главное – они подтверждают этнические границы и нахождение казахского народа в пределах созданной ими государственности с древнейших времен. И эта непрерывность истории казахского государства ярко указана и прослежена в публикуемых уникальных документах. В то же время считаем необходимым дать ряд рекомендаций.

Было бы весьма полезным издать по той же методике реестр карт, составленных восточными авторами, например, арабскими, турецкими или китайскими исследователями. В случае исполнения проекта должна быть получена наиболее достоверная и объективная картина функционирования казахского этноса и созданного им государства с использованием наиболее богатой источниковедческой базы.

Полагаю, что несомненна и практическая ценность подготовленного Атласа для системы школьного и вузовского образования; музеев и библиотек, научно-исследовательских учреждений. В той же мере эти бесценные документы необходимы для дипломатического корпуса и всем тем, кто интересуется историей. Опубликованные карты также должны способствовать восстановлению утерянных названий местностей, проведению реконструкции границ регионов, крупных городских торговых центров и торгово-экономических магистралей.

Благодарности. Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № ИРН АР09258941 «Роль и значение династии Шибанидов в истории Золотой Орды, Ак Орды и Казахского ханства (XIII–XVII вв.)»).

Список литературы

Аяган Б.Г. История Улуг Улуса – Золотой Орды. Курс лекций. – Алматы: «Литера-М», 2020. – 224 с.

Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию в 1558–1560 гг. // Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке / пер. с англ. Ю. В. Готье; отв. ред. Н. Л. Рубинштейн. – Ленинград: 1937. – С. 167–193.

История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 5-и тт. Т. 2. – Алматы: Атамұра, 2010 – 624 с.

Қадырғали, Ж. Шежірелер жинағы (Сборник летописей). Алматы. 1997 г. – 126 с.

Сыдыкназаров М.-А. Непрерывная государственность Казахстана в потоке истории. Казахское Государство на европейских и американских картах XVI–XIX веков. Атлас. – Брюссель, 2021 г. – 532 стр.

Рецензия на книгу:
Беляков А.В. Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Исинея Карамышев сын
Мусаитов. Опыт совместной биографии

Николай С. Лапин

Институт истории государства, Астана, Казахстан

E-mail: lapin.79@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6459-7676>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-275-279>

Касимовский царь и казахский султан (царевич) Ураз-Мухаммед известная в историографии фигура. Его непродолжительная, но весьма насыщенная военно-политическая жизнь, а еще чаще обстоятельства смерти, статус «касимовского царя», близость к автору «Джами ат-таварих» Кадыр Али беку, роль в казахско-русских посольских связях, родство с казахскими ханами и ряд других факторов сделали его заметным в истории Русского государства и обеспечили внимание исследователей.

При этом, несмотря на «популярность» Ураз-Мухаммеда, отдельных исследований, в которых были бы подробно освещены все аспекты его жизни и деятельности, не так много. В значительной степени это объясняется недостаточностью источников, которые позволили бы подробно изучить все обстоятельства жизни царевича. Отдельные этапы его жизни, в том числе в качестве касимовского хана, далеко не всегда полны и ясны.

В связи с этим выход книги Андрея Васильевича Белякова «Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Исинея Карамышев сын Мусаитов. Опыт совместной биографии», изданной в 2019 г. в Казахстане при содействии издательств «АБДИ Компани», своего рода событие в «ураз-мухаммедоведении».

А.В. Беляков на сегодняшний день является одним из крупнейших исследователей судьбы чингизидов в Русском государстве в XV-XVII веках, и публикация рецензируемой книги стала логическим шагом в его исследованиях.

Сама работа при относительно небольшом объеме состоит из трех

смысловых частей – это биография и обстоятельства пребывания Ураз-Мухаммеда в России, биография Исинея Карамышева и третья часть, имеющая самостоятельную ценность, – это приложение, состоящее из двадцати одного документа исследуемой им эпохи и в той или иной степени связанных с судьбой главных героев монографии.

В рецензируемой работе четыре главы, две из которых посвящены Исинею Карамышеву и, соответственно, две царевичу Ураз-Мухаммеду.

Исходя из того, что книга представляет «опыт совместной биографии», автор, вероятно, с целью уравновесить две фигуры, структурно разделил свою работу между героями пополам по две главы на каждого. Однако основное внимание уделено именно Ураз-Мухаммеду, это видно из того объема, который занимают главы, посвященные каждому из героев. Так, объем глав, посвященных казахскому царевичу, более чем в пять раз превышает главы об Исинее Карамышеве. Это весомый довод в пользу того, что главным героем книги является именно казахский султан Ураз Мухаммед ибн Ондан.

Нужно сказать, что различные аспекты жизни Ураз-Мухаммеда не раз становились объектом внимания в трудах А.В. Белякова, в том числе ему принадлежит большая статья 2007 г., которая так и называется «Ураз-Мухаммед ибн Ондан» (Беляков, 2007:29-60). В значительной степени материалы биографии казахского царевича, отраженные в книге, базируются на статье 2007 г. и представляют ее дополненный и частично переработанный вариант.

Во введении А.В. Беяков кратко дает историю изучения жизни Ураз-Мухаммеда с первых работ XIX века и до наших дней. Однако ряд публикаций, в первую очередь, казахстанских исследователей, в которых изучаются отдельные аспекты биографии Ураз-Мухаммеда, не обозначены вовсе (Мухаммадеева, 2007:238-242; Мухаммадеева, 2008:10-15; Сабитов, 2015:1163-1165). Впрочем, общая характеристика А.В. Беяковым современной историографии об Ураз-Мухаммеде относительно использования «старой базы источников», а также определенной идеализации личности Ураз-Мухаммеда (Беяков, 2019:14-15) актуальна и для некоторых, не указанных им в обзоре работ.

Основное повествование о казахском царевиче, как отмечено выше, представлено двумя главами, которые занимают два неравных по временному охвату периода жизни Ураз-Мухаммеда. В одной главе (Глава первая «Из казахских степей в Касимовские цари») представлен период жизни от его рождения до воцарения в Касимове и в другой (Глава третья «Смута») - последние несколько лет жизни и обстоятельства смерти касимовского правителя, выпавшие на годы русской смуты в начале XVII столетия.

Регулярно в работе А.В. Беяков делает своего рода отступления от главного героя в другие сюжеты, которые во многом необходимы, так как раскрывают или детализируют события и факты, если и не напрямую связанные с главным героем, то имеющие отношение к той эпохе и среде, в которой находился будущий касимовский хан.

Важным выводом, который А.В. Беяков делает в работе на основе изучения родственных связей чингизидов, является установление родства Ураз-Мухаммеда и сибирского хана Кучума. На основе этого делается предположение о судьбе казахского царевича в его сибирский период. В историографии сохраняется дискуссия о статусе Ураз-Мухаммеда в Сибири, причинах его появления там и взаимоотношениях с местными правителями Шибанидом Кучумом и Тайбугидом Сеид-Ахмедом. А.В. Беяков однозначно утверждает, что «Ураз-

Мухаммед ни в коем случае не являлся пленником Кучума» (Беяков, 2019:24, 31), при этом признает, что, несмотря на родственные связи (Ураз-Мухаммед пасынок Кучума), их взаимоотношения оставались непростыми (Беяков, 2019: 24-25).

Сибирский период Ураз-Мухаммеда связан с известной персоной - сибирским карачей, который в историографии прочно идентифицируется с автором «Джами-ат таварих» Кадыр-Али беком. В своей работе А.В. Беяков устанавливает имя сибирского карачи – Мамет (Мухаммед), тогда как Кадыр-Али бек, по его предположению, являлся только аталыком Ураз-Мухаммеда (Беяков, 2019:32-33).

Ссылаясь на труды В.В. Вельяминова-Зернова и интерпретацию Т.И. Султанова, в этой новой работе, как и в своих других публикациях, А.В. Беяков возводит предков Ураз-Мухаммеда к Урус-хану и далее к старшему сыну Чингиз-хана Орда-Эджену (Беяков, 2019:20). Характеристика казахских династов, как Ордаидов, вполне традиционная, или, точнее будет сказать, традиционно дискуссионная. В основном дискуссия ведется о происхождении Урус-хана: либо от Орда-Эджена, либо от другого сына Джучи Тукай-Тимура. И ранее А.В. Беяков в своих публикациях, предшествовавших 2019 г., также ссылаясь на Т.И. Султанова, возводил предков Ураз-Мухаммеда к Орда-Эджену (Беяков, 2007:29; Беяков, 2011: 76; Трепавлов, Беяков, 2018:176).

Однако именно в 2019 г. наряду с рецензируемой монографией выходит сразу несколько его статей, опубликованных фактически одновременно, которые обращают на себя внимание именно в связи с происхождением казахской династии, к которой принадлежал Ураз-Мухаммед. В них он вполне определенно называет казахскую правящую династию Шибанидами, то есть потомками еще одного сына Джучи (Беяков, 2019: 80; Беяков, 2019:372, 385).

Судя по представленной им генеалогии, речь идет не об отдельных правителях, а именно обо всей линии казахских ханов, начиная с Джанибека (Беяков, 2019:385). Подчеркнем, это важно для нас, что в одной

из этих статей А.В. Беляков в отличие от утверждения, высказанного в монографии, прямо называет главного героя своей книги – «казахский Шибанид царь Ураз-Мухаммед бен Ондан» (Беляков, 2019:80).

Если характеристика казахских династов, в том числе Ураз-Мухаммеда в качестве Шибанида имеет под собой основание, тогда почему в монографии, опубликованной синхронно с этими статьями, генеалогия касимовского хана возводится к Орда-Эджену? В любом случае наличие публикаций А.В. Белякова, вышедших одновременно с рецензируемой книгой, в которых однозначно указывается шибанидское происхождение казахских династов, в том числе Ураз-Мухаммед прямо называется Шибанидом, ставит под сомнение генеалогическое происхождение касимовского царя, предложенное им в своей монографии 2019 года.

Обращает на себя внимание другой сюжет книги. Предваряя биографию Ураз-Мухаммеда, А.В. Беляков приводит любопытные данные и выдвигает свои предположения, касающиеся отца касимовского хана Ондан-султана. И в этой работе и ранее в нескольких других (Беляков, 2006:21; Беляков, 2007:103-104), отталкиваясь от документов, связанных с царевной Ай-ханьш, сестрой Ураз-Мухаммеда, А.В. Беляков допускает царский титул Ондана, а именно называет его ногайским царем (Беляков, 2019:22). Исходя уже из этого предположения в книге возрастает значение Ногайской орды в судьбе как самого Ураз-Мухаммеда, так его окружения.

А.В. Беляков предполагает, учитывая время рождения самого Ураз-Мухаммеда, что будущий касимовский хан мог появиться на свет именно в ногайских кочевьях, где тогда «царствовал» его отец (Беляков, 2019:23).

Не настаивая на этой гипотезе, тем не менее А.В. Беляков, судя по всему, склоняется принять ее. В частности, отталкиваясь от этой версии, он предлагает решение такого вопроса, как нахождение довольно многочисленных родственников (включая родных бабу и мать) Ураз-Мухаммеда до их прибытия в Москву. Учитывая «царский» статус Ондана, автор книги об Ураз-Мухаммеде допускает, что

они выехали в Россию именно из Большой Ногайской орды (Беляков, 2019:82).

Если принять пусть и формальное царствование Ондана, это безусловно будет важным штрихом к портрету не только самого Ондана но и его сына Ураз-Мухаммеда. Это добавит понимание в обстоятельства биографии будущего касимовского хана, в его так сказать генеалогическую ценность для русского правительства не только как царского внука, но и царского сына.

Однако как видится интересное предположение А.В. Белякова о «царе Ондане» имеет, на наш взгляд, серьезное возражение.

Как справедливо пишет сам А.В. Беляков, об отце Уруз-Мухаммеда сведений сохранилось крайне мало, и самым информативным остается «Джами-ат таварих» Кадыр-Али бека. В этом сочинении, учитывая его значение и посыл, кроме прочего представлена неоднократно цитируемая и хорошо известная официальная, царская, генеалогия нового касимовского хана от Ураз-Мухаммеда до Урус-хана (Сыздыкова, 1989:235). Так вот, все указанные в генеалогии персоны, согласно Кадыр-Али беку, включая соответственно и Ураз-Мухаммеда, указаны в качестве ханов, и только одна персона, а именно Ондан, отец Ураз-Мухаммеда, назван султаном. В тексте «Джами-ат таварих» имя Ондана встречается еще несколько раз и всегда с указанием его исключительно султанского статуса (Сыздыкова, 1989:237-239).

Сам А.В. Беляков, характеризуя Кадыр-Али бека и его сочинение, указывает, что летописец «значительно отретушировал» образ и самого Ураз-Мухаммеда, и его отца Ондана, и что для автора «Джами-ат таварих» «не чужды подтасовки или же ошибки» (Беляков, 2019:23,30). Учитывая жанр и концепцию «Джами-ат таварих», направленную в том числе и на своего рода легитимацию нового касимовского хана, если бы имелись хоть какие-либо основания Кадыр-Али беку «наделить» Ондана царским статусом, нельзя исключать, что он им бы воспользовался и в генеалогии указал бы Ондан-хан.

Необходимо учитывать и то, что среди скудных сведений, которыми

мы располагаем о самом Кадыр-Али беке, известна его служба предкам Ураз-Мухаммеда, что подразумевает информированность о происхождении самого Ураз-Мухаммеда и уж во всяком случае о статусе его отца Ондан-султана.

В связи с этим полагаем, что предположение о царствовании Ондана в Ногайской орде, как бы оно не было заманчивым, требует больше оснований и в таком случае пока предположения, которые строятся, исходя из возможной роли султана Ондана в Ногайской орде, остаются уязвимыми.

Заканчивая об Ондане, отметим, что, А.В. Беляков в книге отказался от довольно экзотичной версии места захоронения Ондан-султана, которой он упорно придерживался ранее во всех своих работах (Беляков, 2007:29; Беляков, 2011:76; Трепавлов, Беляков, 2018:177), и указал на этот раз г. Туркестан.

Важным сюжетом, который рассмотрен в рецензируемой монографии, - это участие Ураз-Мухаммеда в посольских связях Русского государства и Казахского ханства в середине 1590-х гг., в связи с чем автор совершенно верно отмечает важность проблемы русско-казахских дипломатических связей в раннюю эпоху (Беляков, 2019:138). Однако в работе, одним из главных героев которой является Ураз-Мухаммед, непосредственно его роли в казахско-русских переговорах уделено мало внимания. Тем не менее, факты и предположения, которые приведены в монографии, отчасти дополняют наши знания о казахско-русских посольских связях и месте в них Ураз-Мухаммеда. В частности, А.В. Беляков локализовал поместье царевича, которое посетил казахский посол Кул-Мухаммед (Беляков, 2019: 43). Кроме того, А.В. Беляков, один из немногих авторов, который, верно, выделяет не одну, а несколько встреч Ураз-Мухаммеда и Кул-Мухаммеда за все время пребывания казахского посла в России (Беляков, 2019: 41, 43). При этом некоторые тезисы, связанные с этим вопросом в книге, требуют большего внимания.

Автором монографии, в частности, утверждается, что впервые дипломатические контакты казахских правителей и Русского

государства относятся к 1594 г. а до этого «подобных контактов не осуществлялось» (Беляков, 2019:38). При этом в качестве аргумента приводится отсутствие упоминания о каких-либо контактах Москвы с казахами в титулярнике 1577 г., однако сам же признает, что, например, в титулярнике, созданном в XVII веке, также отсутствует указание на взаимные посольства конца XVI века, которые подтверждаются документально. В связи с этим обратим внимание на наличие связей между Москвой и Казахским ханством в более ранний период, во времена хана Касыма (Опись, 1960: 24), время правления которого датируется вторым десятилетием XVI века.

Как уже отмечено, А.В. Беляков - один из авторов, который, опираясь на источники, смог выделить несколько встреч Ураз-Мухаммеда и казахского посла, которые он датирует 1594-1595 гг. (Беляков, 2019: 41, 43). Вместе с тем в книге имеется путаница в их порядке, и смешиваются события и факты, отраженные в источниках.

Согласно А.В. Белякову, уже в 1594 г. Кул-Мухаммед посетил Ураз-Мухаммеда в его поместье, где вел с ним переговоры «один на один», затем он фиксирует второй визит казахского посла к царевичу и датирует его январем 1595 г., и третья встреча произошла («по видимому в феврале 1595 г.») в поместье царевича в Бежецком верху (Беляков, 2019: 41-43).

Однако содержание архивных документов показывает, что хронология встреч Ураз-Мухаммеда и Кул-Мухаммеда была несколько иной – первая и вторая встречи состоялись в январе 1595 г. в Москве, и вторая не раньше февраля того же года в поместье царевича (Российский Государственный архив древних актов (далее РГАДА) Ф. 122. Оп. 1. 1595 г. Д. 2. Л. 6-7; РГАДА Ф. 122. Оп. 1. 1594 г. Д. 1. Л. 1).

Если вторая встреча, которая датирована в источнике и ее содержание не вызывает спора, то в книге спутаны первая и третья встречи. А.В. Беляков при датировке первой встречи, которую он отнес к 1594 г., ссылается на челобитную Ураз-Мухаммеда, в которой он благодарил царя за присланные 100 рублей (Беляков, 2019: 41), однако этот же самый документ и те же

самые факты служат ему для обоснования третьей встречи, что не корректно.

Андрей Васильевич прав, когда события и факты из челобитной царевича относит к третьей встрече казахского посла с Ураз-Мухаммедом в его поместье. Однако относительно первой встречи он следует в русле современной историографии, которая основана на ошибках, допущенных при издании документов посольства в сборнике документов в 1961 г. Издатели того сборника без веских на то оснований датировали челобитную «не позднее 1594 г.» (Казахско-русские, 1961: 5), при том что сам документ не содержит фактов, подтверждающих эту датировку (РГАДА Ф. 122. Оп. 1. 1594 г. Д. 1. Л. 1).

Следует отметить высокий уровень рецензируемой работы. Несмотря на выход в последнее время новых работ, в том числе монографии, посвященных Ураз-Мухаммеду, следует заключить, что рецензируемая монография является на сегодняшний день наиболее разработанной, хотя, конечно, и неполной биографией казахского султана. Особую ценность данной работе придает использование автором заметно большего, чем у других исследователей, источников. Безусловно, данная работа является важным историографическим источником для любого, кто обратится к биографии касимовского царя и казахского султана Ураз-Мухаммеда.

Список литературы

- Беляков А.В. Араслан Алеевич – последний царь касимовский // Рязанская старина. 2004–2005. – Рязань: Край, 2006. Вып. 2–3. – С. 8–31.
- Беляков А.В. Ураз-Мухаммед ибн Ондан // Мининские чтения. Труды научной конференции. Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского (20–21 октября 2006 г.). – Нижний Новгород, 2007. – С. 29–60.
- Беляков А.В. Царевич Авган-Мухаммед ибн Араб-Мухаммед в России первой половины XVII в. // Тюркологический сборник: 2006. – М.: Восточная литература, 2007. – С. 95–112.
- Беляков А.В. Чингисиды в России XV–XVII веков: просопографическое исследование. – Рязань: «Рязань. Мир», 2011. – 512 с.
- Беляков А.В. Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Исинеи Карамышев сын Мусаитов. Опыт совместной биографии. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2019. – 208 с.
- Беляков А.В. Историческая география Мещеры XIV–XVII вв. // Российская история. – 2019. – № 1. – С. 72–85.
- Беляков А.В. Царицы сибирские // Золотоордынское обозрение. – 2019. – Т. 7. № 2. – С. 372–391.
- Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов) / Составители: Ф.Н. Киреев, А.К. Алейникова, Г.И. Семенюк, Т.Ж. Шоинбаев. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1961. XVI. – 743 с.
- Мухаммадеева И.А. «Казачьей орды султан» Ураз-Мухаммед – хан подмосковного Касимова // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. Право. – 2007. – №3 (47). – С. 238–242.
- Мухаммадеева И.А. Становление дипломатических связей Казахстана и России в конце XVI века // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. Право. – 2008. – №2 (50). – С. 10–15.
- Опись Царского архива XVI века // Описи царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года. Под редакцией С. О. Шмидта. – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – С. 15–44.
- Сабитов Ж.М. К вопросу об обстоятельствах появления Ураз-Мухаммеда и Кадырали Жалаири в Сибири // Молодой учёный. – № 11 (91). Июнь, 2015 г. – С. 1163–1165.
- Сыздыкова Р.Г. Язык «Жами'ат-тауарих» Жалаири. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 243 с.
- Трепавлов В. В., Беляков А. В. Сибирские царевичи в истории России. Научное издание. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2018. – 496 с.

Редактор: **Е.Б. Сыдықов**
Компьютерде беттеген: **Изтелеуова Е., Тубышева А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
– 2023. – 2(143). – Астана: ЕҰУ. – 280 б.
Басуға қол қойылды: 20.06.2023
Шартты б.т. – 8,3. Таралымы – 10 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulhistpha.enu.kz](http://bulhistpha.enu.kz)
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
[http:// bulhistphaa.enu.kz](http://bulhistphaa.enu.kz)

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Астана қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды